ВИДАВНИЦТВО «ГЕНЕЗА»

Ф.Г. Турченко

Історія України

11 клас

Профільний рівень

www.4book.org

Ф.Г. Турченко

Історія України

11 клас

Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Профільний рівень

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«ГРАМОТА»
2011

www.4book.org

ББК 63.3(4УКР)6я721
Т89

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 235 від 16.03.2011 р.)

Наукову експертизу проводив
Інститут історії **України НАН України.**

Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки НАПН України.

Турченко Ф.Г.

Т89 **Історія України: 11** кл. **:** підруч. для загальноосвіт. навч. закл. **:** профіл. рівень / Ф.Г. Турченко. - К.: Генеза, **2011.** - **400** с.: іл., карта.

ISBN 978-966-11-0102-8.

У підручнику подано систематизований виклад подій в Україні від початку Другої світової **війни до початку 2011 р. Текст складено на** основі новітніх **досягнень вітчизняної і зарубіжної історичної науки. Відповідно до Програми значна увага приділяється висвітленню особливостей соціально-економічного й політичного розвитку України в роки радянської влади, впливу тоталітарної системи на культурно-ідеологічні процеси в республіці, дисидентському руху, досягненню Україною незалежності, розбудові незалежної української держави.**

ББК 63.3(4УКР)6я721

www.4book.org

ISBN 978-966-11-0102-8

© Турченко Ф.Г., 2011
© Видавництво «Генеза»
оригінал-макет, 2011

Вступ

§1–2. ЗМІСТ І СТРУКТУРА КУРСУ

1. Світовий контекст історії України

Перед вами підручник з історії України, з яким ви будете працювати в 11 класі. Хронологічно він охоплює події від початку Другої світової війни у вересні 1939 р. до початку 2011 р. З точки зору політичного статусу України ці роки можна поділити на два великі періоди: **перший**, коли Україна була частиною Радянського Союзу, і **другий** – з 1991 р., коли після розпаду СРСР вона стала незалежною державою.

Історія України цього періоду тісно пов'язана з історією СРСР і держав, що виникли на пострадянському просторі, з європейською і світовою історією в цілому.

Узагальнюючим наслідком післявоєнної історії стала кардинальна зміна політичної карти світу. Якщо напередодні Другої світової війни більшість народів світу проживала в колоніальних і напівзалежних країнах, то впродовж декількох наступних десятиліть колоніальні імперії розвалилися, а на політичній карті світу з'явилися десятки нових незалежних держав. Розпався Радянський Союз – і колишні республіки СРСР, у тому числі й Україна, стали незалежними державами.

Розвал колоніальної системи був глибинним наслідком модернізаційних процесів, які розгорнулися ще в XIX ст. і покликали до життя нові політичні сили, здатні повести свої народи до незалежного життя. Значною мірою на активізацію цих процесів вплинула Друга світова війна.

Друга світова війна 1939–1945 рр. була наслідком загострення міжнародних суперечностей, взаємного протиборства трьох великих політичних, а також військових і ідеологічних сил, які прагнули контролю над світом: німецького націонал-соціалізму з його союзниками; ліберальної демократії Заходу (Велика Британія, Франція, США та їхні союзники); радянського комунізму. Війну розв'язала гітлерівська Німеччина, яка окупувала спочатку демократичні та напівдемократичні європейські країни, а потім напала на Радянський Союз. Смертельна небезпека, що нависла над світом, перспектива фізичного знищення цілих народів змусила СРСР і країни Заходу об'єднати зусилля в боротьбі зі спільним ворогом.

www.4book.org

Вступ

До антигітлерівської коаліції приєдналися десятки держав. Були закладені основи нового післявоєнного облаштування світу й проголошені його ідеали: свобода і незалежність народів, демократія, співробітництво, мир. Людство вистраждало істину: нової війни не повинно бути. Запорукою мирного існування є демократичний устрій держав, дружба і співробітництво всіх народів світу. Не випадково спільну перемогу народів над нацистською Німеччиною і мілітаристською Японією увінчало створення 1945 р. Організації Об'єднаних Націй.

Однак тенденція до розширення свободи, демократії і співробітництва між народами в **перші повоєнні десятиліття** загальмувалася. Почалася «холодна війна», яка супроводжувалася посиленням глобального ідеологічного, політичного, економічного і воєнного протистояння між СРСР і США та їхніми союзниками. Після закінчення Другої світової війни вплив СРСР у світі значно виріс, а в ряді країн Європи й Азії з його допомогою були встановлені комуністичні режими. У роки «холодної війни» світ неодноразово підходив до межі ядерного конфлікту, але здоровий глузд політиків, пам'ять про жертви Другої світової війни та страх перед повним взаємним знищенням щоразу зупиняли катастрофу.

Врешті, попри величезні труднощі й перешкоди, в післявоєнні роки збереглися й **наприкінці XX ст.** посилилися **позитивні тенденції в міжнародних відносинах**, викликані прагненням народів миру, взаємовигідного співробітництва, демократії. Найважливішими досягненнями світової спільноти на цьому шляху стали: ліквідація колоніальної системи й створення нових незалежних держав, пік яких припав на 1960 р.; розрядка міжнародної напруженості в 1970–1980-ті роки; скорочення ядерних озброєнь наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років; посилення регіональної та загальносвітової економічної і політичної інтеграції.

На цьому міжнародному тлі в СРСР та інших соціалістичних країнах, де були відсутні ринкові механізми і господарство повністю одержавлене, де монопольно правили комуністичні партії, які не допускали економічної і політичної конкуренції в суспільстві і свободи інтелектуальної діяльності, назрівала системна соціально-економічна й політична криза. Незважаючи на те що в перші післявоєнні роки економічний потенціал цих держав посилився, – головним чином, за рахунок нарощування приросту продукції важкої промисловості, – вийти на рівень технологій передових капіталістичних країн і забезпечити підвищення рівня матеріального благополуччя населення їм не вдалося. Розрив між Сходом (умовна назва країн соціалістичного табору) і Заходом (умовна назва розвинених капіталістичних країн) збільшувався і почав набувати ***якісного характеру***. Що це означає?

Західні країни, завершивши в перші післявоєнні роки шлях класичного ***індустріального розвитку***, створили міцну економічну базу, яка дала змогу їм вступити в якісно новий етап розвитку, що одержав назву ***постіндустріального*** суспільства. На цьому історичному етапі було вже не так важливо, як розвивається в тій чи іншій країні важка промисловість, скільки мільйонів тонн виплавляється чавуну, сталі, випускається металоконструкцій, скільки прокладено залізниць чи каналів. Для розвинених країн це перестало бути проблемою. Значно більшої ваги почали набувати ***високі технології*** – наукоємні галузі промисловості: напівпровідникові технології, мікро- і наноелектроніка, квантова й оптична електроніка, радіоелектроніка, програмне забезпечення, обчислювальна техніка, робототехніка, альтернативна енергетика, генетика і т. д. Перехід від переважно ручного виробництва до машинного в основному завершується, і дедалі більше людей вивільнюється для роботи у сфері послуг. Акцент у суспільстві зміщу-

www.4book.org

ється на соціальні, гуманітарні проблеми. Пріоритетними стають питання якості й безпеки життя, самореалізації особистості.

У контексті становлення у другій половині XX ст. ***постіндустріального суспільства*** зростає роль і значення ***інформації*** – відбувається прискорена інформатизація суспільства з використанням радіо, телебачення, комп'ютерів мережі Інтернет, а також традиційних і електронних ЗМІ. Йдеться про формування такого стану життя, коли інформація, інформаційні технології перетворюються на потужний фактор виробництва, освіти, соціального і політичного розвитку. Саме тому термін ***постіндустріальне суспільство*** використовують як синонім терміна ***інформаційне суспільство***.

Постіндустріальне (інформаційне суспільство) – це реалії передових, економічно розвинених країн, які будували своє господарство на ринкових засадах. Що ж до повністю одержавленого народного господарства комуністичних країн, зорієнтованого до того ж переважно на важку промисловість і військове виробництво, то воно в другій половині XX ст. продемонструвало свою неефективність. Ринкова економіка Заходу була ефективнішою, гнучкішою, продуктивнішою. У той самий час забюрократизована радянська держава виявилася не в змозі розвивати новітню промисловість, яка вимагала індивідуальної ініціативи і творчості мільйонів. Як наслідок СРСР зупинився на стадії ***індустріального*** розвитку, продемонструвавши неможливість піднятися на рівень ***постіндустріального***. Усе це, у кінцевому рахунку, привело до розпаду Радянського Союзу, виникнення незалежних держав, у тому числі України.

Але становлення нових незалежних держав у другій половині XX ст. супроводжувалося посиленням світових інтеграційних, об'єднавчих процесів, які розгорнулися в Європі та інших регіонах світу. Світ став «тіснішим», економічні, політичні й культурні зв'язки між окремими країнами посилилися й поглибилися. **Інтеграція** (лат. – *цілий*) означає зближення різних держав у різних сферах: торговельно-економічній, політико-економічній, воєнно-політичній тощо. Це об'єктивна реальність сучасності, але, йдучи їй назустріч, народи прагнуть зберегти свою національну і культурну самобутність.

2. Структура курсу історії України 1939–2011 рр.

Зміст підручника і його структура відповідають навчальній програмі, затвердженій МОН України для профільних класів, але послідовність викладу матеріалу в деяких випадках змінено. Це пов'язано з авторською концепцією підручника, суть якої викладено нижче.

Україна в 1939–2011 рр. розвивалася в контексті загальноцивілізаційних тенденцій, які були характерні в новітню епоху для інших країн світу. Разом з тим вона пройшла свій, унікальний, властивий лише їй історичний шлях, наповнений трагедіями і звершеннями.

Напередодні Другої світової війни Україна не мала власної держави. Українські землі перебували в складі чотирьох сусідніх держав: Радянського Союзу (Українська РСР – Наддніпрянщина); Польщі (Західна Україна – Східна Галичина, Західна Волинь, Полісся, Холмщина); Чехо-Словаччини (Закарпаття); Румунії (Північна Буковина і придунайські землі). Загальна кількість жителів України в 1939 р. становила близько 39 млн осіб, з них – 31 млн проживали в УРСР, 8 млн – у межах Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії. Упродовж 1900–1939 рр. населення України (при значному, одному з найбільших у Європі рівні народжуваності) майже не збільшилося. Це було наслідком війн, голодоморів, масових репресій

www.4book.org

Вступ

У роки Другої світової війни Україна пережила не бачені раніше воєнно-політичні випробування, зазнала величезних людських і матеріальних втрат. Але наш народ не був зламаний, деморалізований. Він зберіг прагнення до самозбереження як окремої нації, до поступу, досягнення свого природного права на самостійний розвиток. «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945)» – перша тема, яка вивчатиметься вами в курсі історії України для 11 класу.

Друга тема присвячена висвітленню історії України в перші повоєнні роки (1945–1953), коли на чолі СРСР все ще перебував Сталін. Переживши третій радянський голодомор 1946–1947 рр., у надзвичайно складних умовах бездержавності й деспотичного сталінського режиму Україна за короткий час перейшла до мирного життя, відбудувала своє господарство і домоглася подальшого розвитку.

Після смерті Сталіна в 1953 р. почався наступний етап в історії України. Нове керівництво Радянського Союзу почало шукати нові методи управління країною, які б виключали масові репресії і ґрунтувалися на відході від деспотичних методів керівництва суспільством. Цей курс був перерваний у 1964 р., так і не виправдавши надій і очікувань українського народу. Але саме в ці роки завершилося формування сучасних кордонів нашої країни, пожвавилилися контакти між жителями різних її регіонів, обмін господарським і культурним досвідом, що стимулювало процес українського націотворення. Події цього періоду розглядаються в третій темі «Україна в період десталінізації (1953–1964)».

У 1965 р. Українська РСР разом з іншими республіками СРСР вступила в етап гострої кризи радянської системи – «застою». Про це йдеться в четвертій темі «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х – початок 1980-х років)». Із цієї кризи радянське керівництво в середині 1980-х років спробувало вийти, наважившись на низку реформ, покликаних пристосувати радянський лад до потреб часу. Але ці реформи, які увійшли в історію під назвою **«перебудова»**, закінчилися провалом. У серпні 1991 р. силами прибічників тоталітарного режиму було здійснено спробу реакційного перевороту, що зазнала краху. Результатом цих подій став розпад Радянського Союзу. Здійснилася віковічна мрія українського народу – Україна стала незалежною. Ці питання розглядаються в п'ятій темі «Розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності України (1985–1991)».

Остання (шоста-сьома) тема – «Україна в умовах незалежності (1991–2011)» – присвячена будівництву української держави, соціально-економічним, політичним і демографічним процесам, міжнаціональним відносинам, культурі, освіті, науці та мистецтву цього періоду.

Логіка історичного розвитку привела Україну в XX ст. до розв'язання фундаментальних питань, які століттями стояли перед нею: 1) у межах однієї держави були об'єднані всі етнічні українські землі, тобто досягнута найважливіша передумова її соборності; 2) Україна стала незалежною державою; 3) на базі багатонаціонального українського народу відбувається формування політичної української нації.

Таким чином, у випускному класі ви будете вивчати особливу історію. Це історія не лише тих поколінь, що відійшли у Вічність. Це історія живих людей – ваших дідусів і бабусь, ваших батьків. Нарешті, це ваша власна історія. Вступаючи в самостійне життя, ви стаєте учасниками історичного процесу. Аби бути свідомим свого місця й своєї ролі у суспільному житті,

www.4book.org

вкрай необхідно знати історію останніх десятиліть. Наше сучасне виростає з учорашнього дня, а наше завтра буде ґрунтуватися на сьогоденні.

Яким воно буде, залежить і від вас.

3. Поглиблене вивчення історії

Пропонований підручник розрахований на поглиблене вивчення історії.

Що це означає?

По-перше, у процесі поглибленого вивчення ви повинні сформувати *уявлення про минуле, які відповідатимуть сучасному стану академічної науки* – поглядам професійних істориків, що десятиліттями досліджують ту чи іншу наукову проблему. Підручник – це своєрідний дороговказ, у ньому наводяться лише окремі, типові для характеристики того чи іншого історичного періоду матеріали. Їх необхідно засвоїти, щоб мати загальні уявлення про минуле.

Але, склавши *загальні уявлення про минуле*, ви повинні навчитися *самостійно здобувати нові знання*. Це *друге завдання*, яке стоїть перед вами.

По-третє, лише тоді мета поглибленого вивчення буде досягнута, коли ви навчитеся використовувати здобуті знання *в реальному житті* і ці знання стануть у пригоді не лише на уроці, але й поза школою.

Запрошуючи вас до поглибленого вивчення історії України 1939–2011 рр., зауважимо, що цього можна досягти в процесі *активного навчання*, а не за допомогою *механічного запам'ятовування* історичного матеріалу.

Звичайно, без фактів, історико-географічних об'єктів, імен і дат історії як науки не буває. *Історична компетентність* передбачає засвоєння найголовніших з них. Але зосереджувати свої зусилля *лише на запам'ятовуванні* – безперспективний шлях. Як і будь-яка інша наука, історія розвивається, до наукового обігу залучаються нові документи, які відкривають не відомі раніше грані історичного процесу. А це – нові події, люди, цифри. Запам'ятати їх усі неможливо та й недоцільно. Важливіше навчитися оперувати історичною інформацією, яка накопичується, творчо *засвоювати її*, а це передбачає *не пасивне запам'ятовування, а активне навчання*, пошуково-дослідницьку роботу, високий рівень наполегливості й самостійності.

Цей авторський задум обумовив структуру підручника.

Як зазначалося вище, весь матеріал курсу розподілено на сім тем. Кожна із цих тем складається з кількох параграфів, які, у свою чергу, розподіляються на окремі пункти («ліхтарики»).

На початку кожного параграфа міститься рубрика **«Згадайте»**, під якою сформульовано декілька питань, відповіді на які допоможуть вам пригадати важливі історичні факти, що ви вивчали раніше (інколи в попередньому навчальному році), й таким чином зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки вже вивченого вами з новим матеріалом, поданим у параграфі.

Прочитавши весь параграф, ви повинні закріпити й поглибити вивчене. Почати це рекомендується з ознайомлення із запитаннями під рубрикою **«Перевірте себе»** після кожного параграфа. Вони складені так, щоб, знайшовши відповідь на них, ви змогли переконатися, що вільно орієнтуєтеся в темі й готові дати усний чи письмовий виклад вашого бачення суті поданого в параграфі матеріалу.

Але не поспішайте робити остаточних висновків. Історична наука перебуває в стадії постійного розвитку. Вчені виявляють нові факти і на підставі сучасних теоретичних підходів формулюють висновки, які під-

www.4book.org

тверджують чи спростовують усталені уявлення про минуле. Тому в додатках до кожного параграфа є рубрика **«Документи»**, під якою публікуються фрагменти робіт відомих вітчизняних і зарубіжних вчених чи документальні свідчення, що конкретизують ваші уявлення про події і процеси, про які йдеться в параграфі. Не обов'язково вони підтвердять висновки, до яких ви схиляєтеся, пропрацювавши над текстом параграфа і відповівши на всі запитання. Ознайомлення з документами інколи може внести істотні корективи в прочитане.

Може статися, що однозначно відповісти на сформульовані в підручнику запитання неможливо. Хай вас це не бентежить – в історії багато історичних подій та явищ, яким важко *дати однозначну оцінку*, оскільки вони мають різноманітні, інколи протилежні наслідки. Але будь-який висновок має базуватися на доказах, тобто в його основі повинні бути *факти, аргументи*. Слід пам'ятати, що недостатньо просто підшукати факти, які підтверджують вашу думку, треба обов'язково пересвідчитися, чи немає фактів, що спростовують її. Лише за таких умов ви зможете робити обґрунтовані, переконливі висновки.

Не залишайте поза увагою **ілюстрації, карти, картосхеми** та **діаграми** – вони полегшать розуміння складних історичних процесів.

У кінці кожного параграфа, після документів і запитань, міститься рекомендація «Зробіть висновки та узагальнення до параграфа». Найбільш ефективно це робити письмово, у вигляді короткого тексту (сторінка або півсторінки), з яким ви можете виступити перед аудиторією і обговорити разом зі своїми товаришами.

Працюючи з підручником, ви також помітите, що *підсумково-узагальнюючі* параграфи мають специфічну структуру. Це пов'язано з особливістю цих параграфів, головне завдання яких полягає в тому, щоб допомогти вам повторити, закріпити вивчений матеріал і самостійно підійти до розв'язання творчих завдань, які формулюються в кінці кожної теми підручника під рубрикою **«Уроки творчості»**.

Хочемо вказати на особливе значення письмових робіт для поглибленого вивчення історії. Напишіть і обговоріть реферат, доповідь чи історичне есе на одну із запропонованих тем, використавши додаткову літературу і ресурси Інтернету. Перелік питань можна змінити. Такий вид діяльності дисциплінує розум, спонукає виділяти головне, виявляти залежності між різними історичними явищами і процесами, привчає до чітких формулювань. Таким чином набуваються навички творчої роботи професійного історика. На підставі виконаних вами письмових робіт проводиться обговорення вузлових питань теми у вигляді семінару чи наукової конференції.

Варто всі письмові роботи (відповіді на творчі завдання до параграфів та висновки і узагальнення до них, реферати, історичні есе, доповіді, структурні плани тощо) виконувати в окремому зошиті чи в електронному файлі вашого комп'ютера.

4. Робота з історичними джерелами

Наприкінці кожного параграфа подаються **документи**, які рекомендується використовувати під час відповіді на запитання. Слід пам'ятати, що історія відтворюється головним чином з письмових джерел. Тому необхідно навчитися працювати з історичними джерелами (документами) та їх аналізувати. У цьому вам допоможе **така схема роботи з джерелом:**

www.4book.org

- Хто створив джерело? Який статус мала ця людина (чи установа, організація, група тощо), яку політичну (ідеологічну) лінію вона репрезентувала?
- Про що розповідає нам джерело? Про що замовчує?
- Коли було створено джерело? Які ідеї або характерні риси історичного періоду вплинули на нього?
- З якою місцевістю пов'язана подія?
- Чому це джерело було створено? Чи мало специфічну мету?
- Які висновки можна зробити після порівняння його з іншими джерелами? Чи є в ньому «білі плями»?

5. Оцінка подій і явищ

Вивчаючи в 11 класі історію України, ви часто будете давати оцінку подій і явищ, політичних діячів, органів влади. Вона може здійснюватися в різних площинах.

Насамперед історичні події і явища можна оцінювати за масштабами їхнього впливу на інші події і процеси, на розвиток суспільства в цілому. Це – *історична оцінка*. Вміти дати зважену й обґрунтовану історичну оцінку – одне з головних завдань учня, який прагне до поглибленого вивчення історії.

Моральна оцінка передбачає визначення відповідності людських вчинків моральним нормам. Як правило, моральна оцінка – це схвалення або засудження тих чи інших дій, вчинків окремих діячів, осіб чи органів влади. Часто саме моральна оцінка, яка ґрунтується на цінностях, апробованих багатовіковим досвідом людства, є найважливішою для об'єктивного визначення місця і значення тієї чи іншої події, явища, політичного діяча, особистості в історії.

Якщо оцінка проводиться з точки зору певної соціальної групи чи політичної партії – це *політична оцінка*. Політичні оцінки рідко декларуються відкрито. Часто оцінка того чи іншого факту минулого чи політичного діяча певною політичною партією представляється нею як загальноприйнята, що, як правило, не відповідає дійсності. Аби уникнути політичної заангажованості, упередженості, політичні оцінки необхідно корегувати історичними і моральними. Пам'ятайте, що партія (від лат. *pars* (*partis*) – *частина*) – це ще не все суспільство. Завдання історика – піднятися над партійними оцінками до рівня загальнонаціональних, що ґрунтуються на інтересах суспільства в цілому.

6. Додаткові джерела інформації

Часто траплятиметься так, що відповіді на ваші запитання в підручнику ви не знайдете. У такому разі бажано звернутися до додаткових джерел інформації: науково-популярної літератури, енциклопедій, хрестоматій і ресурсів всесвітньої мережі Інтернет. Для пошуку необхідної інформації у всесвітній мережі Інтернет необхідно скористатися пошуковими системами Google, Яндекс, Мета та ін. Зокрема, багато цікавого історичного матеріалу розміщено на сайтах:

- Історична правда http://www.istpravda.com.ua
- Інститут історії України НАН України http://history.org.ua
- Український інститут національної пам'яті http://www.memory.gov.ua
- Історія України http://history.franko.lviv.ua/
- Відкритий гуманітарний портал Ucrainica http://www.ucrainica.com.ua

www.4book.org

- Дисидентський рух в Україні http://www.khpg.org/archive
- Тоталітаризм в Україні http://www. archives.gov.ua/News/Totalytaryzm.php
- Українська електронна бібліотека http://www.exlibris.org.ua
- Українська історична спілка http://spilka.cjb.net

Сподіваюся, що підручник стане вашим помічником в опануванні історії України 1939–2011 рр. і порадником у житті.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте загальні тенденції цивілізаційного розвитку в 1939–2011 рр.
2. У чому суть постіндустріального суспільства? Які його особливості порівняно з індустріальним суспільством?
3. Що таке інформаційне суспільство?
4. У якій фазі цивілізаційного розвитку перебував Радянський Союз (у його контексті – Україна) в післявоєнний період?
5. Який вплив на колоніальну систему справила Друга світова війна?
6. Які загальноцивілізаційні причини розпаду Радянського Союзу та перетворення союзних республік у незалежні держави?
7. У чому переваги активного навчання перед механічним запам'ятовуванням матеріалу?
8. Яке співвідношення між фактичним матеріалом і теорією в історичній науці?
9. Що дають для вивчення історії ілюстрації, карти, схеми, діаграми?
10. Яке місце в освоєнні історичного матеріалу належить історичним джерелам?
11. Схарактеризуйте етапи роботи дослідника з історичним джерелом.
12. Що таке історична оцінка подій? Яке співвідношення між історичною і політичною оцінками?
13. Чи може політична оцінка історичних явищ бути науковою?
14. Що таке моральна оцінка історичних подій? Яке співвідношення між науковою і моральною оцінками?
15. Відвідайте запропоновані в підручнику Інтернет-сайти і проаналізуйте їхні інформативні можливості для вивчення історії України 1939–2011 р.

www.4book.org

Тема 1. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)

§ 3. РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ДОГОВОРИ 1939 р. І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Згадайте **1.** Яким був міжнародно-правовий статус західноукраїнських земель напередодні 1939 р.? **2.** Чи були в західноукраїнського населення підстави для незадоволення своїм становищем?

Творче завдання Яке історичне значення мали радянсько-німецькі договори 1939 р. для майбутнього українського народу?

1. Радянсько-німецький пакт про ненапад і Україна

Друга половина 30-х років була відзначена загостренням міжнародних відносин і наростанням загрози нової війни.

У березні 1938 р. нацистська Німеччина захопила Австрію, а через рік, при потуранні західних держав (Мюнхенський договір, 1938 р.) розчленувала Чехо-Словаччину. Навесні 1939 р. Німеччина анулювала німецько-польський пакт про мирне розв'язання всіх спірних питань. Це відкрило шлях до війни з Польщею.

Наростаюча агресивність Німеччини викликала тривогу в Європі. У березні 1939 р. правлячі кола Англії і Франції почали переговори з СРСР з метою укладання договору про взаємодопомогу. Але англо-франко-радянські переговори не дали позитивних наслідків. Ніякого спільного рішення про стримування нацистської агресії прийнято не було.

Українська РСР у передвоєнних міжнародних переговорах не брала участі: вона не вела самостійної зовнішньої політики, її доля залежала від політич-

www.4book.org

Й. Сталін, Й. Ріббентроп (стоять другий і третій праворуч) і В. Молотов (сидить) під час підписання Договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом. *Москва. 1939 р.*

ної лінії сталінського керівництва СРСР. Жодного впливу не мала вона й на зміну зовнішньополітичного курсу радянського керівництва, яке після багатьох років антифашистської пропаганди раптом наприкінці серпня 1939 р. несподівано пішло на зближення з Німеччиною.

23 серпня 1939 р. був укладений радянсько-німецький пакт про ненапад, розрахований на десять років (**Пакт Молотова–Ріббентропа** – за прізвищами очільників зовнішньополітичних урядів СРСР і Німеччини). Цей пакт напряму стосувався майбутнього України. Додатково до цього договору було підписано таємний протокол, яким «розмежовувалися сфери інтересів» сторін. Це «розмежування» разом з підписаним 28 вересня 1939 р. «Договором про дружбу та державний кордон» означало згоду уряду Німеччини на приєднання до Радянського Союзу польської частини Західної України, Західної Білорусії, Литви, Латвії і Естонії. Зі свого боку, Німеччина дістала «повну свободу» дій у Європі, забезпечила собі постачання з Радянського Союзу воєнно-стратегічних матеріалів (у тому числі дефіцитних у Німеччині) і продовольства (див. карту № 1).

Таємна угода між Німеччиною і Радянським Союзом свідчила про імперську суть обох держав, цинічне ігнорування їхнім керівництвом загальноприйнятих у цивілізованому світі принципів міжнародних відносин.

Радянсько-німецький договір розв'язав А. Гітлеру руки для агресії в Європі. **1 вересня 1939 р.** нацистські війська вторглися в межі Польщі. Почалася німецько-польська війна. У свою чергу, Англія і Франція, зв'язані з Польщею союзними договорами, оголосили Німеччині війну.

Польсько-німецька війна переросла у Другу світову війну.

2. Початок Другої світової війни та інкорпорація Західної України Радянським Союзом

Польське командування не змогло організувати ефективної відсічі загарбникам. Англія і Франція також не поспішали допомогти своєму польському союзнику. Незважаючи на впертий опір частин польської армії, у складі якої були десятки тисяч етнічних українців, фронт швидко відкочувався на Схід. Певні надії в умовах назріваючої катастрофи покладалися на західноукраїнські й західнобілоруські землі. Спираючись на їхні матеріальні й людські ресурси, польський уряд сподівався продовжити боротьбу з агресором. Він не чекав удару зі Сходу, адже між Польщею і СРСР існувала угода про ненапад, термін дії якої спливав 31 грудня 1945 р.

Але **17 вересня** ці надії розвіялися: за погодженням з німецьким керівництвом польсько-радянський кордон перейшла Червона армія. Це означало фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну і пов'язаний з

www.4book.org

нею поділ світу. У Галичині та на Волині наступали війська Українського фронту під командуванням С. Тимошенка, у Західній Білорусії – війська Білоруського фронту під командуванням М. Ковальова. Перевага радянських частин була величезною. Через добу, вночі 18 вересня, польський уряд і головне командування армії переїхали до Румунії, наказавши фронтовим командирам, не «вступаючи з більшовиками в бій», відводити війська до румунського кордону. 22 вересня радянські частини ввійшли у Львів. За дванадцять днів радянські війська зайняли Західну Україну, вийшли на Західний Буг і Сян, де відповідно до таємної радянсько-німецької угоди і зупинилися. Але населена переважно українцями територія Лемківщини, Холмщини і Підляшшя залишилася під контролем нацистської Німеччини. Тут була встановлена окупаційна адміністрація, яка почала кривавими методами утверджувати «новий порядок».

У Бресті й деяких інших містах було проведено спільні радянсько-німецькі паради «переможців». До рук чекістів потрапило багато полонених польських військовослужбовців. Доля багатьох з них склалася трагічно.

www.4book.org

Трофеї, захоплені під час вересневої кампанії Червоної армії на Західній Україні. *Львів. Вересень 1939 р.*

О. Довженко промовляє на передвиборчих зборах в одному з гуцульських сіл. *1939 р.*

У квітні – травні 1940 р. у Катинському лісі під Смоленськом, а ще раніше під Харковом та в інших місцях було розстріляно понад 15 тисяч польських офіцерів – від молодших командирів до генералів.

Західноукраїнське населення з надією на краще зустрічало Червону армію. Цьому сприяла, зокрема, та обставина, що радянська офіційна пропаганда пояснювала перехід польсько-радянського кордону як «возз'єднання українського народу в братській сім'ї народів СРСР». До того ж поляки, відступаючи під тиском німецьких і радянських військ, часто зганяли свою злість на цивільному українському населенні, звинувачуючи його в нелояльності до польської держави.

В умовах, коли населення нічого не знало про таємні угоди між СРСР і Німеччиною, радянська пропаганда мала певний психологічний ефект. Слід зауважити також, що західні українці споконвічно прагнули до єднання зі своїми східноукраїнськими братами. Значну роль у формуванні образу радянського солдата як визволителя відігравало й тривале польсько-українське протистояння на західноукраїнських землях. У свідомості багатьох жителів регіону анексія Західної України 1939 р. була сприйнята як «золотий вересень». Правда, із часом це словосполучення почало набувати трагічного відтінку.

Для узаконення радянського режиму у Львові 22 жовтня під пильним контролем нових властей було проведено вибори до Народних зборів. Хоча формально вибори відбувалися на засадах загального прямого виборчого права, але провадилися за офіційним безальтернативним списком кандидатів. Наприкінці жовтня Народні збори прийняли Декларацію про возз'єднання Західної України з Радянською Україною в складі СРСР. У листопаді відбулися сесії Верховної Ради СРСР і Української РСР, які ухвалили закони про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

3. Включення до складу СРСР Північної Буковини й придунайських українських земель

Згідно з таємним додатковим протоколом до Пакту Молотова–Ріббентропа до СРСР передбачалося приєднати Бессарабію. У червні 1940 р. уряд СРСР вимагав від Румунії виведення її військ з Бессарабії, а також

www.4book.org

тієї частини Північної Буковини, де проживало переважно українське населення. Не маючи підтримки від Німеччини, уряд Румунії віддав своїм частинам наказ залишити вказані в ультиматумі території. Там була встановлена радянська влада. Північна Буковина і придунайські українські землі ввійшли до складу УРСР. Законодавче закріплення нових територій у складі Радянського Союзу відбулося шляхом створення нової союзної республіки – Молдавської РСР і поділу території Бессарабії між Молдавською та Українською РСР. До складу Молдавії увійшла й була вилучена зі складу УРСР також частина українських історичних земель Придністров'я, де ще в 1924 р. була утворена Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі Української РСР.

Чернівці. Після приєднання Північної Буковини до СРСР. *Червень 1940 р.*

Перевірте себе

1. Які міжнародні події передували Пакту Молотова–Ріббентропа?
2. Схарактеризуйте суть радянсько-німецького договору про ненапад і таємного протоколу до нього.
3. Яку долю було визначено Західній Україні радянсько-німецьким договором 1939 р.?
4. Як зустріло населення Західної України радянські війська?
5. Як відбувалася інкорпорація західноукраїнських земель Радянським Союзом 1939 р.?
6. Схарактеризуйте польське бачення Пакту Молотова–Ріббентропа.
7. Покажіть на карті (див. карту № 1) територіальні зміни в Україні напередодні Другої світової війни. Поясніть, чому і як вони відбувалися.
8. Що вам відомо про долю польських офіцерів, які потрапили в радянський полон у 1939 р.?
9. Розкрийте особливості включення до складу СРСР Бессарабії і придунайських земель, населених переважно українцями.

Документ

Витяг з Таємного додаткового протоколу до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом 23 серпня 1939 р.

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. [...]
2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского государства, граница интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарвы, Вислы и Сяна. [...]

www.4book.org

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях...
4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.
По уполномочию правительства СССР В. Молотов.
За правительство Германии И. Риббентроп.

Международная жизнь. – 1989. – № 9. – С. 91–92.

Запитання до документа

Яку мету переслідували Радянський Союз і Німеччина, підписуючи «Таємний додатковий протокол»?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§4–5. УКРАЇНА В 1939 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1941 р.

Згадайте **1. Якими методами було встановлено радянську владу в Наддніпрянській Україні? 2. Коли і за яких обставин вперше було проголошено радянську владу в Східній Галичині? 3. Коротко схарактеризуйте політичний режим, який панував у Наддніпрянщині в 30-ті роках.**

Творче завдання **Чим диктувалася репресивна політика сталінського керівництва напередодні війни?**

1. Зміни політичної карти України

У 1939–1940 рр. політична карта України змінилася: якщо до 1939 р. українські землі були в складі чотирьох держав – Радянського Союзу, Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, то з початком Другої світової війни переважна більшість опинилася в складі СРСР, об'єднані з Українською РСР. На західноукраїнські землі був поширений радянський адміністративний поділ (області, райони і т. д.), радянська система управління. Із західноукраїнських земель лише Закарпаття, яке після розпаду Чехо-Словаччини було захоплене Угорщиною, залишилося поза межами Радянського Союзу.

Формально Українська РСР була федеративною частиною СРСР, хоча фактично Радянський Союз був унітарною державою, а Україна не мала жодних автономних прав. Українці не мали власного громадянства, воно було загальнорадянське. Демократичні права й свободи громадян існували лише на папері. Приватна власність і ринкові відносини були знищені. Народне господарство було повністю одержавлене, управління основними його галузями здійснювалося з Москви. Терор залишався засобом керування суспільством.

З іншого боку, державні кордони, які багато століть розчленовували українські землі, зникли. Зате з'явився радянський державний кордон, який ізолював Україну від Європи. Можливості виїзду за кордон (на заробітки, до родичів, у трудову чи політичну еміграцію) зникли. Переміщення людей, як правило контрольоване владою, відбувалося лише в межах СРСР. Тоталітарний режим прагнув взяти під свій контроль всі сторони життя населення.

www.4book.org

Разом з тим були наслідки, яких влада й не очікувала: в умовах об'єднаної України створювалися сприятливіші умови для розширення контактів між жителями різних регіонів України, обміну господарським і культурним досвідом і, врешті, наростання соборницьких тенденцій інтенсифікувало процес українського націотворення.

2. Початок радянізації Західної України

Включивши західноукраїнські землі до складу СРСР, сталінське керівництво розгорнуло політику їх радянізації, тобто запровадження тут радянських порядків. У Західній Україні в 1939–1941 рр. повторювалося те, чого Наддніпрянщина зазнала в перші десятиліття більшовицького правління. Була ліквідована стара система управління і впроваджувалася нова, радянська. Поляків-чиновників заступили новоприбулі службовці. Це були відряджені з Наддніпрянської України працівники партійного, державного чи господарського апарату, здебільшого малоосвічені, малокваліфіковані виконавці, які часто-густо не знали української мови, звичаїв місцевого населення. До участі в керівних органах допускалися й поодинокі члени розпущеної згідно з рішенням радянського керівництва ще в 30-ті роки Компартії Західної України.

Деякі заходи нової влади дістали у краї схвалення. Національна інтеліґенція вітала розширення мережі українських шкіл, українізацію вищої освіти. Львівський університет ім. Яна Казимира було перейменовано на честь Івана Франка. Львівський оперний театр було українізовано і перейменовано на Театр опери і балету ім. Івана Франка. Відкривалися нові українські газети.

Вводилося безкоштовне медичне обслуговування. Це особливо імпонувало сільському населенню, яке здебільшого взагалі не знало, що таке стаціонарна медична допомога. Симпатії до нової влади збереглися навіть попри її наміри здійснити докорінну ломку старих, заснованих на приватній власності й ринкових відносинах, економічних структур. Річ у тому, що спершу перетворення в економіці мало торкалися інтересів українського населення, бо промисловість, торгівля та велике землеволодіння перебували в основному

Делегація Західної України на III позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. ***Київ. 1939 р.***

www.4book.org

в руках поляків чи євреїв. Однак після націоналізації близько 2 тис. промислових підприємств, переважна більшість яких були середніми й дрібними, різко знизилась їхня ефективність, що негативно позначилося на становищі більшості населення. Подібні процеси відбувались і на селі. Поміщиків і заможних селян позбавляли землі, реманенту, худоби. Попервах було оголошено, що все це перейде найбіднішим селянам – переважно українцям, проте із часом у краї розгорнулася примусова колективізація, яка позбавляла селян не лише наділеного радянською владою, а й нажитого батьками та дідами.

3. Масовий терор як засіб утвердження радянського режиму

Нова влада принесла в Західну Україну жорстокий політичний терор. Органами НКВС були розгромлені всі політичні партії й громадські об'єднання, у тому числі особливо шановані населенням «Просвіти». Їхніх керівників та значну кількість членів оголосили «ворогами народу» й ув'язнили. Арешту підлягали власники фабрик і заводів, адвокатських контор, банків, кооперативних об'єднань, чиновники, священики, відставні офіцери, крупні, а часто й середні землевласники й усі ті, кого режим вважав «куркулями». Серед заарештованих було багато студентів, учнів-старшокласників, учителів, представників інших категорій місцевої інтелігенції. Без пред'явлення звинувачень, без слідства й суду їх тримали в переповнених в'язницях, а потім у вагонах для худоби разом із членами сімей переправляли до східних районів СРСР.

Документи свідчать про величезні масштаби репресій: у Західній Україні в 1939–1941 рр. було депортовано 800 тис. осіб, або приблизно 10 % населення краю. Кожного десятого жителя...

Об'єднання всіх українських земель у складі УРСР мало, без сумніву, велике позитивне значення. Уперше за кілька століть своєї історії українці опинилися в межах однієї держави. Але принесений на багнетах Червоної армії репресивний режим остаточно переконав західноукраїнське населення в тому, що його майбутнє не в інтеграції в Радянський Союз, а в творенні незалежної соборної української держави.

4. Наддніпрянська Україна напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз

Якщо в Західній Україні період з вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р. пройшов під знаком утвердження сталінського тоталітарного режиму, то на Наддніпрянщині відбувалася мілітаризація всіх аспектів життя. Керівництво СРСР розуміло, що радянсько-німецький пакт про ненапад недовговічний і війна з Німеччиною неминуча. Робилося все, щоб використати матеріальні та людські ресурси величезного Радянського Союзу, у тому числі і його складової частини – Української РСР, для підготовки до війни.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. замість семигодинного встановлювався восьмигодинний робочий день, замість шестиденного – семиденний робочий тиждень (вихідні за змінним графіком). Самовільне залишення робочого місця каралося тюремним ув'язненням від двох до чотирьох місяців, прогул без поважної причини – засудженням до виправно-трудових

www.4book.org

робіт за місцем роботи на строк до 6 місяців з утриманням 25 % зарплати. Влада одержала повноваження перекидати з місця на місце робітників і службовців без їхньої згоди. Усе це пояснювалося потребами зміцнення оборони. Як і раніше, ніхто не був убезпечений від розправи каральних органів. Арештувати могли будь-коли і будь-кого. *Прагнення зберегти життя (стратегія виживання)* спонукало людей сприймати все, на що йшла влада.

1 вересня 1939 р. (у цей день почалася Друга світова війна) був прийнятий закон «Про загальний військовий обов'язок», за яким збільшувався термін служби, а призовний вік зменшувався з 21 року до 19 років.

Концентрація сил і ресурсів привели до відчутних економічних результатів. Протягом 1928–1940 рр. в Україні було збудовано понад 2 тис. великих промислових підприємств. На першому місці за значенням і обсягом продукції були галузі важкої промисловості, яка посідала значне місце в загальносоюзному виробництві відповідних галузей: 50,5 % вугілля, 67 % залізної руди, 64,7 % чавуну, 48,8 % сталі, 49,7 % прокату.

Зосередження матеріальних і людських ресурсів на форсованому піднесенні важкої промисловості дало змогу створити потужну військову промисловість. Напередодні війни СРСР мав більше танків, бойових літаків і гармат, ніж Німеччина. Частина з них була виготовлена в Україні. Але концентрація зусиль на військовій промисловості прирікала на відставання легку і харчову промисловості, які мали працювати на безпосереднє задоволення щоденних потреб населення, загострювала дефіцит продуктів харчування і товарів масового споживання.

Постголодоморне українське село залишалося донором промисловості. Мільйони селян змушені були покинути рідні домівки і шукати прихисток на новобудовах. Міське населення швидко збільшувалося, а сільське – зменшувалося. Влада робила все, щоб примусити селян, які залишилися в колгоспах, більше працювати, причому майже вся продукція забиралася державою. Розміри присадибних ділянок зменшувалися, податки на них збільшувалися. Для кожного працездатного колгоспника і колгоспниці встановлювався обов'язковий мінімум трудоднів на рік, невиконання якого було підставою для репресій, аж до арештів. Матеріальний рівень життя селян був ще нижчий, ніж у жителів міст, і ледве сягав життєвого мінімуму. На селі, як і в Україні в цілому, накопичилося суттєве незадоволення владою, але репресивні органи тримали ситуацію під контролем.

Трудівники колгоспу «Червоний шлях» везуть зерно на приймальний пункт. *Чернігівщина. 1940 р.*

Весь комплекс адміністративних, економічних і політичних заходів радянського керівництва в 1939–1941 рр. спрямовувався на підготовку до війни. Був створений колосальний воєнно-технічний потенціал. Стояло питання, чи грамотно радянське керівництво скористається ним. Що не все благополучно, продемонструвала **радянсько-фінська війна (30 листопада 1939 – 12 березня 1940 р.).** Величезна Червона армія виявилася нездатною розгромити невелику фінську армію. Фінляндія збе-

www.4book.org

Солдати фінської армії біля захопленого радянського танка. *1939 р.*

регла незалежність, а радянські втрати вбитими і зниклими безвісти становили майже 200 тис. осіб. Серед них були десятки тисяч жителів України.

А тим часом на західному кордоні СРСР наростала воєнна небезпека. Гітлерівська Німеччина та її союзники концентрували сили для несподіваного наступу на Радянський Союз. Головного удару гітлерівці планували завдати *через Білорусію на Москву*, в той час як основні сили Червоної армії були зосереджені в Україні. Коли інформація про можливий напад Німеччини в червні 1941 р. стала відома наркому оборони С.К. Тимошенку і начальнику Генштабу Г.К. Жукову, вони звернулися до Сталіна з пропозицією завдати попереджувального удару в травні 1941 р. Але Сталін не вірив, що Гітлер нападе в 1941 р. Він був переконаний, що війна почнеться не раніше 1942 р., коли Радянський Союз завершить необхідні підготовчі роботи. Переконати Сталіна було неможливо.

Але не так сталося, як гадалося.

Перевірте себе

1. Яку мету переслідувало сталінське керівництво СРСР, здійснюючи економічні та соціальні перетворення в Західній Україні? Про що свідчать методи, якими вони реалізовувалися?
2. Які категорії населення і чому стали жертвами масових репресій?
3. Чим, на ваш погляд, викликана репресивна політика СРСР у Західній Україні?
4. Які зміни в кордонах УРСР відбулися в результаті включення до складу СРСР Північної Буковини і придунайських українських земель?
5. У чому особливості розвитку України напередодні війни СРСР з Німеччиною?
6. Що ви розумієте під поняттям «стратегія виживання»?
7. Охарактеризуйте питому вагу України у виробництві металів і вугілля Радянським Союзом.
8. Проаналізуйте воєнно-економічний потенціал, який був створений напередодні війни в Україні.
9. Які помилки в дислокації військ допустило радянське командування в 1941 р.?
10. Чи можна було, на ваш погляд, повністю або частково уникнути помилок у підготовці СРСР до війни? Яким чином?

Документ

Спогади українського композитора і бандуриста Григорія Китастого про виступ Державної капели бандуристів УРСР у м. Тернополі 20 вересня 1939 р.

Піднялася завіса... При повному світлі капела у складі 36 осіб виглядала імпозантно. Але в залі – мертва тиша... На вигук керівника капели Бермана: «Здрастуйте, товариші!» – ніхто не відповів... Показуючи рукою на капелу, Берман про-

www.4book.org

довжував: «Товариші! Немає іншої країни в світі, яка б так дбала про розвиток національної культури й рідної мови, як дбають про це уряд СРСР й тов. Сталін». Ми звикли до того, що при кожній згадці імені Сталіна зала в якийсь спосіб завжди реагувала, а тут – нітелень! Берман, закінчуючи свою промову, викрикнув тричі «ура»... Публіка й на цей раз залишилася німою...

Почався концерт. Програма була складена з українських народних пісень і окремих творів на слова Тараса Шевченка і Івана Франка.

Замість пісні про Сталіна (якою досі ми завжди розпочинали свої концерти) ми почали концерт піснею «Думи мої, думи мої»... Ген-ген десь здалека доноситься звук бандур, прорізується щораз сильніше мелодія, уже чути хор, і ось уже вся капела карбує на мелодії слова Шевченка – «В Україну ідіть, діти, в нашу Україну!». ...Тридцять шість бандуристів, з підібраними голосами, ідеально засамбльованих, закінчували першу річ своєї програми. І ще не встигли згаснути звуки бандур, як раптом гучні, захоплені оплески сколихнули повітря залу.

Український Прометей (Детройт). – 1954. – 4 березня.

Запитання до документа

Використовуючи фрагмент з мемуарів Гр. Китастого, схарактеризуйте ставлення публіки:

а) до СРСР і його керівника Й. Сталіна;

б) до України, її культури, Т. Шевченка. Наскільки настрої в залі відбивали настрої населення Західної України?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 6–7. ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ ВІЙСЬКАМИ НІМЕЧЧИНИ ТА ЇЇ СОЮЗНИКІВ

Згадайте **1.** Яким був зміст радянсько-німецького пакту про ненапад і «таємного додаткового протоколу» до нього? **2.** Як змінилися кордони СРСР у 1939–1940 рр.?

Творче завдання Чому, незважаючи на великі втрати 1941 р., Радянський Союз не був розбитий?

1. Напад фашистської Німеччини на СРСР

22 червня 1941 р. рано-вранці гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Воєнна операція проти СРСР мала кодову назву «Барбаросса». В її основу було покладено план «блискавичної війни». Передбачалося швидке просування танкових дивізій німецької армії – Вермахту, прорив фронту радянських військ, їх оточення й знищення в прикордонних районах. Головним напрямом удару було обрано центральний – через Білорусію на Москву.

Напад був несподіваний. Коли до керівництва СРСР надійшла ця інформація, воно не хотіло в це вірити. Уже в умовах фактичного початку війни Сталін дав абсурдний наказ «розгромити ворога», але не переходити кордон.

Початок війни був для СРСР украй несприятливий. Уже першого дня на радянських аеродромах було знищено понад 1200 бойових літаків. Війська втратили прикриття з повітря. Противник бомбардував мости, залізничні

www.4book.org

Мотоциклісти Вермахту в лісах Рівненщини. *1941 р.*

Біля збитого німецького літака. *1941 р.*

вузли, знищував склади боєприпасів, пального і продовольства, які, відповідно до радянських намірів «воювати на чужій території», були зосереджені в прикордонній смузі. Німецькі війська забезпечили собі значну перевагу.

Особливо успішним був німецький наступ в Білорусії. На початок липня 1941 р. німецькі танкові частини просунулися вглиб на 600 км і почали бої за Смоленськ. У Прибалтиці за 18 днів глибина просування німецьких військ становила 400–450 км.

В Україні, де зосереджувалися найсильніші радянські угруповання Південно-Західний і Південний фронти і де німці наступали разом із союзниками – румунами й угорцями, їхні успіхи були меншими. Тиждень, з 23 по 29 червня, у районі Луцьк–Броди–Рівне–Дубно тривала найбільша танкова битва початкового періоду війни, в якій з обох сторін брали участь близько 2 тис. бойових машин. Радянські танкісти зазнали в ній величезних втрат. Спроба зупинити противника на старому державному кордоні не вдалася. Німецько-фашистські війська прорвали оборону Південно-Західного фронту, який прикривав київський напрям, і станом на 7 липня глибина їх просування по території УРСР становила 300–350 км. 11 липня радянські частини відійшли до річки Ірпінь, за 15 км від Києва.

Перебуваючи у винятково складних умовах, радянські солдати й офіцери чинили запеклий опір загарбникам. Але в хаосі початкового етапу війни бійці Червоної армії не мали змоги виконати свій воїнський обов'язок. Не вистачало навіть гвинтівок. Було чимало випадків, коли деморалізовані командири великих з'єднань втрачали контроль над подіями й кидали війська напризволяще. Усе це призвело до величезних втрат. До середини липня Південно-Західний фронт втратив 2648 танків з 4200. В авіаційних частинах до 11 липня залишалося всього 249 літаків.

Німецький танк в'їжджає в один з населених пунктів України. Радянські солдати здаються в полон. *Жовтень 1941 р.*

Позбавлені організованого керівництва, військові масово здавалися в полон. У листопаді 1941 р. у на-

www.4book.org

цистському полоні опинилося 3,6 млн солдатів і офіцерів Червоної армії, третину яких – 1,3 млн осіб – становили українці.

Полон ставив таких військовослужбовців поза радянськими законами. Сталін любив повторювати: «У нас немає військовополонених, а є зрадники». Червоноармійців, які здавалися в полон, було наказано знищувати всіма наземними і повітряними засобами, а їхні сім'ї позбавляти державної допомоги. Цей наказ компрометував радянське керівництво і суперечив міжнародному праву. У той час як військовослужбовці інших країн антигітлерівської коаліції могли одержувати благодійну допомогу Міжнародного комітету Червоного Хреста, радянські військовополонені, перебуваючи в нелюдських умовах, були цього позбавлені.

2. Причини невдач Червоної армії

Воєнно-політичне керівництво країни, очолюване Й. Сталіним, своєю антинародною внутрішньою і авантюрною зовнішньою політикою поставило СРСР на межу катастрофи. Кращі військові кадри Червоної армії були репресовані, про що добре знало німецьке командування. Лише 7 % командирів мали вищу військову освіту. В армії не заохочувалась ініціатива командирів, а це породжувало схильність до шаблонів, застарілих схем. Бойова підготовка у військах була дуже низька.

Якістю радянська військова техніка та озброєння поступалися німецьким, хоча кількісно їх переважали. Напередодні війни в Радянському Союзі були створені нові зразки військової техніки, які були кращими за німецькі, але переозброєння відбувалося повільно. Сталін не вірив фактам, котрі свідчили про підготовку Німеччини до вторгнення. Коли ж стало ясно, що війна неминуча, з'явилася директива про приведення військ до бойової готовності. Але у військах цей наказ одержали тоді, коли війна вже почалася.

У розташуванні військ усередині округів було багато недоліків та помилок, скориставшись з яких німці в перші дні війни здійснили глибокі прориви й оточили великі радянські з'єднання. Суттєвим прорахунком був демонтаж старих укріпрайонів на радянсько-польському кордоні, які з вересня 1939 р. опинилися в тилу Червоної армії. Нові укріпрайони, які будувалися 1940–1941 рр., на час нападу німецьких військ не були підготовлені до бойових дій.

Сталінське керівництво фактично дезорієнтувало населення країни й армію, переконуючи їх, що в майбутній війні радянські війська вестимуть воєнні дії «на ворожій території», «малою кров'ю» і перетворять її на громадянську – «війну світового пролетаріату зі світовою буржуазією».

3. Режим воєнного стану

Прагнучи утримати країну під контролем, сталінське керівництво запровадило в ряді районів СРСР воєнний стан, відповідно до якого військова влада дістала надзвичайні повноваження. Практично всі судові справи, зокрема й ті, що не стосувалися питань оборони, громадського порядку і державної безпеки, передавалися до військових трибуналів. Порядок у тилу влада прагнула зберегти насамперед за допомогою сили і жорстокого терору в дусі тоталітарного режиму.

З перших днів війни в районах, які, ймовірно, могли стати ареною воєнних дій, почалися масові арешти «сумнівних» і «підозрілих» осіб, котрих свого часу репресували і які відбули покарання, а також тих, на кого органи держбезпеки мали «компромат», часто – анонімний донос. Списки цих осіб були готові ще до війни. Військові трибунали нашвидкуруч фабрикували звинувачення й ухвалювали вироки, переважно смертні.

www.4book.org

Жертвами розправ стали й в'язні, заарештовані в довоєнні роки. У перші тижні війни таким чином було знищено до 40 тисяч безпідставно ув'язнених громадян. Водночас на волю вийшло багато кримінальних злочинців, з яких потім окупанти рекрутували собі поплічників.

У тилу з'явилися і нові категорії «ворогів народу» – ті, що поширювали «антирадянські чутки» і критикували владу. В умовах, коли режим приховував справжнє становище на фронтах, чуток справді ширилося багато, і не всі вони були неправдивими. Але указом Президії Верховної Ради СРСР, прийнятим у липні 1941 р., такі дії розцінювалися як антирадянська агітація і каралися часто розстрілом.

4. Мобілізаційні заходи 1941 р. Заклик до Великої Вітчизняної війни

З початком вторгнення нацистських військ керівництво СРСР закликало населення до всенародного опору загарбникам. У виступі голови РНК і міністра закордонних справ СРСР В. Молотова, який пролунав на весь Радянський

www.4book.org

Союз по радіо опівдні 22 червня 1941 р., йшлося, що, як і в 1812 р. під час походу Наполеона на Росію, «Червона армія і весь наш народ знову розгорнуть переможну Вітчизняну війну...». 3 липня, коли масштаби катастрофи на фронтах стали чітко проявлятися, по радіо виступив Й. Сталін. На цей виступ чекали. Чекали правду. І коли почули незвичні перші слова: «Товариші! Громадяни! Брати і сестри...» – подумали, що так і буде. Але Сталін, відповідно до традицій радянської пропаганди, сфальсифікував події на фронті, заявивши, що кращі дивізії ворога вже розбиті і що він зазнав непоправних втрат, значно більших, ніж Червона армія. Сталін також говорив і про необхідність мобілізації усіх сил, закликав підпалювати ліси, запаси продовольства, сировину – усе, що не можна було вивезти в радянський тил. Було сказано і про Вітчизняну війну, яку веде СРСР. Поступово термін «Велика Вітчизняна війна» став офіційною назвою війни, яку вів Радянський Союз з Німеччиною і її союзниками.

Відповідно до директив створеного 30 червня 1941 р. Державного Комітету Оборони (ДКО), який перебрав на себе всю повноту влади в Радянському Союзі, йшла мобілізація засобів і ресурсів в Україні. 6 липня 1941 р. зі звинуваченням до українського народу виступила Президія Верховної Ради УРСР, РНК і ЦК КП(б)У. Протягом перших трьох місяців війни з областей України до армії і флоту було мобілізовано 2 млн осіб, ще понад 2 млн осіб працювали на будівництві оборонних споруд. Із добровольців формувалися загони народного ополчення та винищувальні батальйони. Одночасно здійснювалася перебудова народного господарства на військовий лад.

Був збільшений робочий день, скасовувалися чергові й додаткові відпустки, вводилися обов'язкові понаднормові роботи. На виробництво озброєння, боєприпасів, військового обладнання переводилися машинобудівні заводи України.

Вимагаючи від населення надзвичайних зусиль і абсолютної лояльності, сталінське керівництво разом з тим деякий час замовчувало інформацію про справжнє становище на фронтах. І лише тоді, коли правду приховувати вже було неможливо, у зведеннях Радінформбюро з'явилися короткі повідомлення про обстановку в зоні бойових дій, роботу радянського тилу, окупаційний режим на захоплених противником територіях, міжнародні події.

До подій за кордоном радянські люди ставилися з особливою увагою: передусім чекали «допомоги із заходу» – виступів пролетаріату Німеччини проти гітлерівського режиму. Але ніяких виступів не було. Зате з перших днів війни стала з'являтися інформація про зближення СРСР з Англією, яка вже вела війну з Німеччиною. 12 липня 1941 р. СРСР і Англія підписали угоду «Про спільні дії проти Німеччини». Радянсько-німецький пакт про ненапад, звичайно, на цей час був денонсований. На початку серпня уряд США повідомив радянське керівництво про своє рішення надати допомогу СРСР. 14 серпня Ф. Рузвельт і У. Черчілль підписали Атлантичну хартію, в якій формулювали свої спільні цілі у війні й після її переможного завершення. 14 вересня 1941 р. до Хартії приєднався СРСР. **1 січня 1942 р.** була оформлена **антигітлерівська коаліція** – союз 26 держав, які назвали себе Об'єднаними націями.

5. Евакуація

Уже з перших днів війни стало зрозуміло, що частина території СРСР буде окупована. Постало питання евакуації розташованих на цій території заводів, фабрик, радгоспів, колгоспів, наукових й культурно-освітніх за-

www.4book.org

Евакуація заводського обладнання. *Запоріжжя. 1941 р.*

кладів, державних установ, людей. Раду з евакуації, організовану ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР, очолив М. Шверник. В Україні евакуацією керувала комісія на чолі із заступником голови РНК УРСР Д. Жилою. На схід виїхало понад 3,8 млн робітників, селян і службовців. На нових місцях вони включалися в роботу на оборонних підприємствах, у сільському господарстві, в установах.

До східних областей РРФСР, середньоазіатських республік евакуювали понад 550 підприємств, майно багатьох колгоспів, радгоспів, МТС, установ. Те, що не могли вивезти, підлягало знищенню. Було виведено з ладу та зруйновано тисячі промислових об'єктів, електростанцій, шахт, мостів, продовольчих складів, запаси промислових товарів, адміністративні споруди, житлові будинки і навіть пам'ятники. Знищувалося навіть те, що було вкрай необхідне для виживання населення на окупованій території. Але хибна воєнна доктрина, відсутність завчасно складених планів внесли, особливо в перші тижні війни, дезорганізацію в евакуаційні процеси. Тож до рук противника потрапили великі матеріальні цінності й об'єкти стратегічного значення.

6. Оборонні бої в Україні влітку–восени 1941 р.

7 липня розпочалась оборона столиці України Києва, яка тривала 72 дні. До військ Південно-Західного фронту, що обороняли Київ, вступило 200 тис. жителів столиці. 160 тис. осіб працювали на будівництві оборонних споруд (див карту № 2).

Під тиском переважаючих сил ворога 16 липня радянські війська залишили Кишинів. Але під Одесою, де спільно з німецькими вели наступ війська 4-ї румунської армії, окупанти були зупинені. Це велике місто, важливий промисловий центр і порт, захищала Окрема Приморська армія, підтримувана Чорноморським флотом. Оборона Одеси розпочалася 16 липня і тривала 73 дні.

На правому фланзі Південного фронту противник прорвав оборону радянських військ і оточив ослаблені частини 6-ї та 12-ї армій у районі Умані. Війська зазнали тяжких втрат. Нацисти прорвалися до Дніпра. 18 серпня радянські війська, висадивши в повітря греблю Дніпрогесу, відійшли на правий берег Дніпра в Запоріжжі, а через тиждень залишили Дніпропетровськ. На деякий час Дніпро став лінією фронту, яку гітлерівці не могли подолати.

Але у серпні 1941 р. німецькі армії були підсилені військами, перекинутими з московського напрямку, і поновили наступ. Було форсовано Дніпро, і в районі Києва в оточення потрапило чотири армії радянського Південно-Західного фронту. Командування фронту відчувало наближення поразки. 11 вересня начальник штабу Південно-Західного фронту В. Тупіков доповідав начальнику Генерального штабу Б. Шапошникову: «Початок зрозумілої для вас катастрофи – справа двох днів». Але Й. Сталін відмовлявся дати згоду залишити Київ. Лише пізно ввечері 17 вересня Ставка дозволила відступати. 19 вересня гітлерівці зайняли

www.4book.org

Артилеристи обороняють о. Хортиця. *Запоріжжя. 1941 р.*

Німецькі солдати й полонені червоноармійці на підбитому танку. *1941 р.*

Київ. Війська фронту розбилися на численні загони й групи, кожна з яких самостійно виривалася з оточення. Тисячі солдатів та командирів загинули, переважна більшість особового складу фронту – понад 665 тис. – потрапила до німецького полону. Доля фронту спіткала і його командування. Штабна колона була оточена фашистськими військами біля урочища Шумейки на Полтавщині. У бою загинули командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник М. Кирпонос, член Військової ради М. Бурмистенко, начальник штабу фронту генерал В. Тупіков і сотні командирів військ фронту. Трагедія Південно-Західного фронту була однією з найбільших невдач Червоної армії у 1941 р.

Невдовзі після цього було залишено Одесу, потім радянські війська були розбиті в Криму, але зуміли закріпитися в Севастополі, героїчна оборона якого тривала 250 днів.

Таким чином, протягом літа–осені 1941 р. німецькі війська та їхні союзники захопили всю Правобережну і більшу частину Лівобережної України та Крим. Неокупованими в Україні залишилися лише східні райони Харківської області, частина Донбасу, а також невеликий клаптик кримської землі із Севастополем.

7. Невдалі спроби радянського контрнаступу в Україні

У грудні 1941 р. радянські війська провели успішну наступальну операцію під Москвою. Передбачалося, що вона перетвориться на загальний наступ Червоної армії на всіх фронтах. Але події засвідчили нереальність і безпідставність цих планів. Зірвалася перш за все операція зі звільнення Криму. Радянські війська здійснили в умовах штормової погоди й панування в повітрі ворожої авіації 25 грудня 1941 р. – 2 січня 1942 р. Керченсько-Феодосійську десантну операцію та очистили від противника Керченський півострів, але були зупинені на Ак-Монайських позиціях.

Червона армія не досягла поставлених цілей і на інших стратегічних напрямах. Гітлерівському керівництву до весни 1942 р. вдалося не лише компенсувати втрати, а й збільшити загальну чисельність військ на Східному

www.4book.org

фронті. Тим часом можливості й ресурси радянських військ унаслідок зимового наступу були вичерпані, а резерви ще не підготовлені.

У такому ослабленому складі радянське командування готувало наступ під Харковом, який розпочався 12 травня 1942 р. Наступ закінчився повним провалом. Радянські війська були оточені. Бої тривали до 29 травня. Лише невеликим групам з боями пощастило вийти з оточення. У полон потрапило 240 тис. солдатів і командирів.

У травні 1942 р. радянські війська зазнали поразки і на Керченському півострові. Втрати Червоної армії становили 200 тис. осіб. Гітлерівці захопили майже всю бойову техніку і важке озброєння радянських військ, запаси продовольства, спорядження.

Події на Керченському півострові визначили долю Севастополя. На початку липня 1942 р. після героїчної 250-денної оборони місто захопили німецькі війська. Саме в цей час О. Довженко залишив у своєму щоденнику сповнений розпачу запис: «Вся фальш, вся тупість, все безпардонне і безтямне ледарство, увесь наш псевдодемократизм, перемішаний із сатрапством, – усе вилізає боком і несе нас, як перекотиполе, степами, пустелями. І над усім цим – "Ми переможемо!"».

Поразки на території України різко змінили воєнно-стратегічну обстановку на радянсько-німецькому фронті. Ініціатива знову перейшла до рук противника. Зосередивши 90 дивізій на півдні, ворог забезпечив собі вирішальну перевагу над військами Брянського, Південно-Західного й Південного фронтів. Наприкінці червня розпочався наступ гітлерівців проти Брянського фронту. 22 серпня 1942 р. радянські війська залишили місто Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся Україна опинилася під окупацією. Війська Німеччини і з'єднання її сателітів повели наступ на Сталінград і Кавказ. Тринадцять місяців замість планованих кількох тижнів витратили загарбники для повного захоплення України.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте події на фронті в перший день війни і реакцію на них Сталіна.
2. Назвіть найважливіші оборонні бої Червоної армії в 1941 р. Чим пояснюються її невдачі на початку війни?
3. Про що свідчать оборонні заходи радянського керівництва і які прорахунки були допущені при перебудові життя держави на військовий лад?
4. Схарактеризуйте значення оборони Києва, Одеси, Севастополя для зриву плану «Барбаросса».
5. Як трагічні події під Харковом і в Криму в 1942 р. змінили загальну воєнно-стратегічну обстановку на радянсько-німецькому фронті?
6. Чому провалився план «Барбаросса»?
7. Схарактеризуйте режим воєнного стану, введений радянським керівництвом.
8. Яким був розмах мобілізаційних заходів радянської влади в Україні?
9. Що могло означати незвичне звернення Сталіна до громадян СРСР: «Брати і сестри!»?
10. На що сподівався Сталін, відмовившись у своєму виступі по радіо 3 липня 1941 р. розкрити правду про становище на радянсько-німецькому фронті?
11. Як відбувалася в 1941 р. евакуація і якою була її ефективність?
12. Коли і за яких обставин завершилася окупація України Німеччиною і її сателітами?

www.4book.org

Документи

1. Витяг з плану «Барбаросса»

18.12.1940 Ставка фюрера
Цілком таємно

Німецькі збройні сили повинні бути готові розбити Радянську Росію в ході короткочасної кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії...
Головні сили радянських сухопутних військ, що розташовані в Західній Росії, повинні бути знищені в сміливих операціях унаслідок глибокого, швидкого просування танкових груп. Кінцевою метою операції є створення загороджувального бар'єра проти азіатської Росії по загальній лінії Волга–Архангельськ.
Театр воєнних дій розділяється Прип'ятськими болотами на південну й північну частину. Напрям головного удару повинен бути підготовлений північніше Прип'ятських боліт...
Групі армій, що діє південніше Прип'ятських боліт, належить з допомогою концентрованих ударів, тримаючи головні сили на флангах, знищити російські війська, що перебувають в Україні, ще до виходу останніх до Дніпра.
З цією метою головний удар завдається з району Любліна в загальному напрямку на Київ. Одночасно війська, що перебувають у Румунії, форсують р. Прут у нижній течії і здійснюють глибоке охоплення противника. На долю румунської армії випадає сковувати російські сили...

Адольф Гітлер

Лето 1941. Украина. Документы и материалы. Хроника событий. – К., 1991. – С. 68–71.

2. Про захист Правобережжя Дніпра

Телеграма Державного комітету оборони
11 июля 1941 г. Киев т. Хрущеву

Получены достоверные сведения, что вы все, от командующего Юго-Западным фронтом до членов Военного совета, настроены панически и намерены произвести отвод войск на правый берег Днепра.
Предупреждаю вас, что если вы сделаете хоть один шаг в сторону отвода войск на правый берег Днепра, не будете до последней возможности защищать районы УРов на правом берегу Днепра, вас всех постигнет жестокая кара как трусов и дезертиров.
Председатель Государственного Комитета Обороны И. Сталин.

Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 7. – С. 209.

Запитання до документів

Документ № 1.
Які стратегічні наміри щодо України сформульовані у плані «Барбаросса»?

Документ № 2.
Наскільки виправданим був зміст і тон телеграми Голови ДКО?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 8. ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ

Згадайте **1.** У чому полягав режим воєнного часу в прифронтових районах України в 1941 р.? **2.** Яким був розмах евакуаційних заходів в Україні під час відступу радянських військ? **3.** Коли Україна була повністю окупована нацистськими військами?

www.4book.org

Творче завдання Схарактеризуйте причини колабораціонізму в умовах окупації.

1. Розчленування України

Захопивши Україну, окупанти перш за все знищили її цілісність. Вони поділили українські землі на чотири частини, підпорядкувавши їх різним державам і різним адміністративним органам (див. карту № 2).

Чернівецьку та Ізмаїльську області було включено до складу союзника Німеччини – Румунії. Одещину, південні райони Вінницької, західну частину Миколаївської області, лівобережні райони Молдавії об'єднали в губернаторство «Трансністрія» і також проголосили частиною Румунського королівства.

Західноукраїнські землі – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області – на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина» були включені до складу генерал-губернаторства, що охоплювало польські землі з центром у Кракові.

Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас, як прифронтові області, підпорядкували безпосередньо військовому командуванню.

Інші українські землі входили до складу рейхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному. Рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів з центрами в Дніпропетровську, Мелітополі, Миколаєві, Києві, Житомирі, Рівному. На пост рейхскомісара України А. Гітлер призначив Еріха Коха, який навіть серед німецьких чиновників відзначався своєю жорстокістю.

Що ж до Закарпатської України, то вона ще з 1939 р. залишалась у складі Угорщини.

2. Нацистський «новий порядок»

З початком окупації в Україні розгорнулася широка нацистська пропаганда, що мала на меті нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності більшовиків. Домагаючись підтримки населення, окупанти особливо охоче використовували факти недавнього минулого. Через газети, плакати, кіно та інші пропагандистські матеріали вони оприлюднювали трагічні факти насильницької колективізації, Голодомору 1932–1933 рр., масових репресій, здійснюваних органами НКВС в Україні. Зокрема, в багатьох містах і містечках були виявлені масові поховання невинних жертв сталінських репресій. Ці невідомі населенню факти справляли гнітюче враження. Водночас окупанти обіцяли аграрну реформу, вільний розвиток української культури, повернення солдатів додому. У деяких місцях роздавали колгоспну худобу, реманент. Частину полонених українців випустили з концтаборів. Такі дії окупантів були схвально сприйняті всіма незадоволеними радянською владою.

Але «новий порядок» не виправдав надій тих, хто сподівався на покращення свого становища. Він приніс нові поневіряння і такий розмах терору, в порівнянні з яким навіть недавнє радянське минуле здавалося майже райським.

На власній території українці та інші жителі республіки перетворилися на людей «третього ґатунку». Їхнє життя регламентувалося наказами і правилами, порушення яких каралося концтаборами або розстрілом. Окупанти заборонили їм користуватися кав'ярнями, ресторанами, стадіонами, іншими громадськими закладами. Навіть біля деяких криниць і колодязів вивішувалися попередження: «Тільки для німців».

www.4book.org

Місто Житомир за часів німецької окупації. *1942 р.*

Гітлерівський план «Ост» передбачав перетворення України на колоніальну країну, аграрно-сировинний придаток рейху, «життєвий простір» для колонізації представниками «вищої раси». Місцеве населення, у тому числі українці, росіяни та інші, підлягали витісненню і навіть фізичному винищенню. Сотні тисяч жителів великих міст України стали жертвами організованого окупантами голоду. Протягом 103 тижнів окупації кожного вівторка і п'ятниці в Бабиному Яру в Києві розстрілювали людей різних національностей, переважно євреїв. Масове винищення євреїв увійшло в історію під назвою «холокост» («всеспалення»). Свій «Бабин Яр» був у кожному великому місті України. Усього в перші місяці окупації України жертвами нацистів стали 850 тисяч євреїв. В окупації вижило мало. Частина з них своїм життям завдячує місцевому населенню – *«праведникам миру»*.

Жорстоких репресій зазнало сільське населення. У ході каральних заходів було знищено 215 сіл. А всього в Україні було вбито й замучено 3,9 млн цивільного населення і близько 1,8 млн військовополонених; понад 300 концентраційних таборів, влаштованих в Україні, перетворилися на страхітливі «фабрики смерті». Найбільшими були Львівський, Славутський, Житомирський, Уманський, Кам'янець-Подільський, Володимир-Волинський, Кіровоградський, Сирецький і Дарницький (в Києві) концтабори.

3. Колабораціонізм

Окупаційні власті спиралися на каральні органи – державну таємну поліцію (гестапо), озброєні загони націонал-соціалістичної партії Німеччини (СС), службу безпеки (СД) тощо. Крім окупаційних воєнної і цивільної адміністрацій, на захоплених територіях створювалася допоміжна адміністрація з представників міс-

www.4book.org

Відправлення радянських громадян на примусові роботи до Німеччини.
Черкащина. 1942 р.

цевого населення, які виявили бажання співпрацювати з окупантами: бургомістри в містах, голови в районах, старости в селах, допоміжна поліція, добровольчі військові з'єднання і т.д. Серед жителів України була певна частина антирадянськи налаштованих людей, які без вагань погоджувалися служити окупантам. У сучасній науці співробітництво з нацистською Німеччиною і її союзниками називається *колабораціонізмом* (від франц. – *співробітництво*).

Але колаборантами стали не лише послідовні противники комуністичного режиму в Україні. Нерідко обставини ставили людей перед вибором: співробітництво з ворогом або смерть. Інстинкт виживання примушував йти на колаборацію. Відмова служити «новому порядку», йти в поліцію, наприклад, розглядалась як нелояльність до німців, а це могло закінчитися концтабором для відмовника і його сім'ї. Колаборація людей перетворювалася у спосіб виживання в жорстоких умовах окупації. Але інколи це означало смерть інших людей.

4. Економічне пограбування України. Вивіз населення до Німеччини

Окупаційна влада здійснювала широкомасштабну програму економічного пограбування країни. До Німеччини вивозили устаткування, сировину, метали, продовольство, твори мистецтва, музейні експонати і навіть родючі українські чорноземи. На роботу в промисловості й сільському господарстві Німеччини, по суті в нацистське рабство, було вивезено з України 2,3 млн найпрацездатніших чоловіків і жінок, переважно молодих. Це становило майже 45 % усіх депортованих з СРСР.

Окупаційна влада прагнула налагодити роботу підприємств, електростанцій, залізниць. Робочий день тут тривав 12–14 годин, заробітна плата була мізерною. Оголосивши всі землі власністю німецької держави, гітлерівці разом з тим не пішли на ліквідацію колгоспів. Їх вважали «державними маєтками» з примусовою працею селянства й передачею вирощеного окупаційним властям. Передбачалося, що із часом кращі землі перейдуть до німецьких колоністів.

www.4book.org

Перевірте себе

1. Розкажіть про адміністративне розчленування України після її окупації. Покажіть на карті № 2 зони окупації.
2. Що становив собою «новий порядок»? Що було його метою?
3. У чому полягала суть плану «Ост»?
4. Яке місце в політиці нацистів займав терор? Що таке «холокост»?
5. Як здійснювалося економічне пограбування України?
6. З якою метою вивозили населення до Німеччини?
7. Чому окупанти не ліквідували колгоспи?
8. Що було метою гітлерівської пропаганди на захоплених українських територіях?
9. У чому суть «стратегії виживання» в умовах окупації?
10. У чому суть колабораціонізму? Схарактеризуйте причини, що штовхали людей на шлях колаборації.

Документи

1. Витяг з мемуарів М. Хрущова

Часто приходилось тогда слышать, что украинцы проявляют недружелюбие к отступающей Красной Армии. Я разъяснял: «Вы поймите: почему это крестьяне-украинцы должны приветствовать наше отступление? Они огорчены. Сколько труда затрачено. Ничего не жалели для укрепления армии, для укрепления нашей страны. И вдруг разразилась такая катастрофа. Армия отступает, бросает население, бросает территорию. Естественно, они проявляют недовольство по отношению к тем, кто оставляет их в беде. Это не предательство, а больше огорчение».

Вопросы истории. – 1990. – № 10. – С. 91.

2. Історик А. Скоробогатов про ставлення населення України до німецьких окупантів

Переважна більшість документів свідчить про неоднакове ставлення українського населення різних регіонів до німецьких загарбників. У доповідній записці, підготовленій співробітниками абверу групи армій «Південь» 28 жовтня 1941 р., ...зазначалося: «На захід від польсько-російського кордону 1920 р. німецького солдата вітали як визволителя від більшовицького ярма... На схід від цього кордону позиція населення була вичікувальною... Можна оцінити частку населення з вичікувальною позицією 90–95 процентів».

Скоробогатов А.В. Харків в роки німецької окупації (1941–1943). – Харків, 2004. – С. 264.

3. Зауваження і пропозиції Міністерства східних територій по генеральному плану «Ост»

Цілком таємно! Берлін, 27.04.1942

Генеральний план «Ост» передбачає, що після закінчення війни число переселенців для негайної колонізації східних територій має становити 4450 тис. чол.
4450 тис. німців повинні бути розподілені частково також в областях України...
...в) до питання про українців.
Згідно з головним управлінням імперської безпеки на територію Сибіру повинні бути переселені також західні українці. При цьому передбачається переселення шістдесяти п'яти процентів населення...

Дашичев В. Банкротство стратегии германского фашизма. – М.: Наука, 1973. – Т. 2. – С. 30–35.

www.4book.org

Запитання до документів

Документ № 1.
Проаналізуйте зміст документа. Як глибоко й точно відбивав він настрої народу України?

Документи № 2, № 3.
Порівняйте зміст документа № 1 з фактами, наведеними в документі № 2 і документі № 3. Зробіть висновки.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 9–10. РОЗГОРТАННЯ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

Згадайте **1.** На які адміністративно-територіальні одиниці окупанти розділили Україну? **2.** Яку політику здійснювали окупанти на території України? **3.** Чи мали окупанти соціальну підтримку в Україні?

Творче завдання Які історичні передумови викликали виникнення двох течій руху Опору в Україні?

1. Дві течії руху Опору в Україні

Прагнення зберегти життя в жорстоких умовах окупації («стратегія виживання»), якої змушена була дотримуватися абсолютна більшість населення окупованих територій, не виключала з його боку різноманітних дій, які тою чи іншою мірою суперечили політиці окупаційної адміністрації. У світовій історіографії ці дії називають **рухом Опору**. Опір «новому порядку» виявлявся як у пасивних, так і в активних формах.

Однією з найпоширеніших форм боротьби з окупантами був саботаж. Поступово пасивні форми опору переростали в активні: антигітлерівське підпілля і партизанський рух.

Факти свідчать, що в антигітлерівському русі Опору було дві течії, перша з яких справді керувалася радянськими гаслами, а друга орієнтувалася на створення незалежної української держави.

Існування в антинацистському русі Опору течій з різною політичною орієнтацією – звичайне явище для європейських країн. Тож Україна не була винятком.

2. Радянське підпілля і партизанський рух в перший рік війни

До 1941 р. сталінське керівництво СРСР, розраховуючи в майбутній війні вести боротьбу «на ворожій території», не подбало про підготовку організаторів підпілля і партизанської боротьби. Один з організаторів партизанського руху в Україні Т. Строкач писав після війни: «Якби ще 20 червня 1941 р. хтось заїкнувся про те, що підпільну війну доведеться вести на Україні, Білорусії... того назвали б панікером...» Ця робота розгорнулася в ході війни. 18 липня 1941 р. ЦК ВКП(б) видав таємну постанову «Про організацію

www.4book.org

боротьби в тилу німецьких військ». Організація підпільної та партизанської боротьби була покладена на більшовиків та комсомольські комітети, яких зобов'язували діяти в контакті з військовими. Передбачалося створити широку мережу партійно-комсомольського підпілля, партизанських загонів і диверсійних груп, яка діятиме в усіх областях, районах, населених пунктах, на підприємствах і зробить перебування окупантів на території СРСР нестерпним. Але цього не трапилося.

С. Ковпак і С. Руднев серед партизанів у Брянському лісі. *Полісся. 1942 р.*

По-перше, зазнало провалу партійно-комсомольське підпілля. Частина партійних і радянських функціонерів, яких передбачалося залишити в тилу, на це не погодилася. Вони залишали свої посади і в умовах загальної паніки тікали в глибокий радянський тил. Решта, не маючи належної підготовки, так і не розгорнула антинацистської діяльності. Уже в перші тижні окупаційного режиму сотні непідготовлених до підпільної роботи комітетів і груп були викриті та розгромлені гітлерівцями, виявлені заготовлені для диверсійних і партизанських груп запаси зброї і продовольства, а самі групи розгромлені або ж розпалися. Як правило, зайнявши той чи інший населений пункт, окупанти з допомогою агентури виявляли підпільні групи та арештовували їх членів. Особливо відчутних утрат підпільники зазнали в результаті зради деяких своїх товаришів по партії. Зокрема, співпраця комуністів з каральними органами призвела до провалу підпілля в Києві, Дніпропетровську та інших містах України. У Сталінській області (нині – Донецька) на службу до окупантів поступило 377 комуністів. Загалом під час окупації зареєструвалися в гестапо, відмовилися від партійної приналежності чи знищили партквитки близько 68 тис. комуністів.

По-друге, в перший рік війни провалилася спроба розгорнути широку мережу партизанських загонів. Із загальної кількості 2,5 тис. партизанських загонів і диверсійних груп, які було створено чи перекинуто через лінію фронту протягом червня–грудня 1941 р., на 1 березня 1942 р. керівництво мало інформацію лише про 241 загін. На червень 1942 р., за даними ЦК КП(б) України, в Україні діяло лише 22 загони, в яких налічувалося понад 3 тис. партизанів. Решта була розгромлена ворогом або розпалася і припинила боротьбу.

Провал радянського підпілля свідчив про відсутність належної підтримки його населенням. Певний час люди вичікували, вивчаючи поведінку окупаційних властей. Навіть тих, що схильні були підтримати радянський рух Опору, глибоко деморалізували нищівні поразки Червоної армії, у непереможності якої запевняла радянська пропаганда. З часом, коли терористично-грабіжницький характер нового режиму відчули мільйони жителів України і до боротьби з нацизмом почало за власним бажанням включатися багато безпартійних, зокрема оточенців, утікачів-військовополонених, літніх людей, жінок і навіть дітей, радянський рух Опору в Україні почав набувати активніших і організованіших форм.

www.4book.org

3. Посилення партизанського руху в 1942 р.

Посиленню партизанського руху в Україні сприяла перемога під Москвою. У районах, де партизанський рух був особливо інтенсивним, окремі загони зливалися в з'єднання. Так, незабаром після окупації гітлерівцями Сумщини розгорнули бойову діяльність партизанські загони С. Ковпака і С. Руднєва. Невдовзі вони об'єдналися, в результаті чого виникло досить велике угруповання під командуванням С. Ковпака. Боротьбу з окупантами вели також загони на чолі з О. Федоровим, Я. Мельником, М. Наумовим, О. Сабуровим.

Прагнучи налагодити централізоване керівництво партизанським рухом, ДКО 30 травня 1942 р. створив при Ставці Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), начальником якого було призначено П. Пономаренка. В червні 1942 р. почав діяти Український штаб партизанського руху (УШПР), підпорядкований безпосередньо ЦК КП(б)У. Начальником штабу було призначено Т. Строкача. Організацією партизанського руху почали займатися кадрові офіцери. В загонах вводилися посади політруків, які контролювали як особовий склад, так і командирів.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1942 р. у Москві відбулася нарада командирів і комісарів партизанських з'єднань, секретарів підпільних парткомів. Учасники наради схвалили пропозицію щодо проведення глибоких рейдів на Правобережжя, де вплив керованих більшовиками підпільних і партизанських груп був слабким.

Багато шкоди завдавали нацистам підпільні організації, діяльність яких охопила не лише лісові регіони України, а й степові, де умови для розгортання партизанського руху були несприятливі. Підпільники виробили своєрідну тактику, що включала інформування населення про події на фронтах, зрив відправки молоді до Німеччини, організацію саботажу на підприємствах, диверсії, збройні напади на поліцію і німецьких військових.

Т. Строкач (сидить у центрі) серед партизанів Донецького з'єднання. *1942 р.*

www.4book.org

Частина підпільних груп перебувала під впливом комуністів, інші діяли цілком самостійно.

Серед підпільників було чимало молоді, зокрема учнівської та студентської. Одна з найвідоміших молодіжних підпільних організацій України – «Партизанська іскра» – виникла у селі Кримка Одеської (тепер Миколаївської) області. Очолював організацію вчитель В. Моргуненко. До її складу входили старшокласники місцевої школи. Вони здійснили декілька диверсій на залізниці, визволили з полону групу військових. «Партизанська іскра» проіснувала до лютого 1943 р. і була викрита окупантами.

4. Організація українських націоналістів (ОУН) на початку війни

Організація українських націоналістів, зокрема та її частина, яка йшла за Андрієм Мельником, котрий заступив місце керівника ОУН Євгена Коновальця, вбитого в Голландії 1938 р. агентом НКВС, на початку війни покладала певні надії на Німеччину. Оунівці виходили з того, що радянський більшовизм був спільним ворогом як ОУН, так і німецьких націонал-соціалістів, і проти нього вони можуть діяти спільно.

Більшість же в ОУН була невдоволена курсом А. Мельника на зближення з гітлерівцями. Цю частину очолив Степан Бандера – з 1933 р. голова ОУН на західноукраїнських землях. У вересні 1939 р. після вторгнення Німеччини в Польщу він вийшов з польської тюрми, куди був ув'язнений ще 1935 р. С. Бандера, не відкидаючи можливості співпраці з німцями, виступав за утворення власної армії і розгортання активної боротьби за незалежність України, спираючись переважно на сили й можливості українського народу.

Таким чином, ОУН напередодні радянсько-німецької війни розкололася на дві фракції: прибічників С. Бандери – ОУН-Б, яких називали бандерівцями, і прибічників А. Мельника – ОУН-М, або мельниківців. Між фракціями склалися напружені стосунки, які нерідко виливалися в жорстоку міжусобну війну.

Нацистське керівництво Німеччини, відкидаючи ідею української державності, разом з тим погоджувалося на співпрацю з ОУН, сподіваючись використати її в боротьбі з Червоною армією. Зокрема, воно погодилося на комплектування батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», особовий склад якого планувалося використати при проведенні диверсійних операцій на радянських територіях. Зі свого боку, ОУН-Б у цих військових частинах вбачала ядро майбутньої української армії.

Степан Бандера – провідник ОУН і УПА

5. «Акт відновлення Української держави»

Перші дні війни засвідчили безпідставність надій на досягнення бодай обмеженої незалежності з допомогою Німеччини. Ввечері **30 червня**, одразу ж після відступу радянських військ зі

www.4book.org

Львова, скликані керівниками ОУН-Б Українські національні збори ухвалили відновлення державної незалежності України та формування національного уряду, головою якого став Ярослав Стецько, один із провідних діячів ОУН. Прийнятий зборами **«Акт відновлення Української держави»** та благословення митрополита Андрея Шептицького були широко оприлюднені, у тому числі й через львівську радіостанцію.

Однак вище партійно-державне керівництво нацистської Німеччини відмовилося підтримати проголошення Української держави. 9 липня 1941 р. уряд Я. Стецька було розігнано. 15 вересня 1941 р. за наказом Гітлера були ув'язнені С. Бандера і Я. Стецько, а також деякі члени уряду. Тоді ж окупанти заарештували близько 300 членів ОУН, а 15 керівних діячів організації розстріляли.

Ці репресії вплинули на настрої в батальйонах «Роланд» і «Нахтігаль», і вони відмовилися виконувати німецькі накази. Через деякий час ці частини було розпущено, а їхніх українських офіцерів заарештовано. ОУН перейшла до саботажу політики нацистських властей і підготовки власних збройних сил для боротьби з окупантами, розширення підпільної мережі.

6. Оунівське підпілля 1941–1942 рр. Створення УПА

ОУН завчасно подбала про організацію підпілля. Ще до початку війни почали формуватися так звані «похідні групи». Цим займались як бандерівці, так і мельниківці. З початком вторгнення нацистських військ в Україну «похідні групи» отримали наказ просуватися за гітлерівцями, а де буде можливість – випереджати їх і за умов безвладдя перших днів окупації брати цивільну владу в кожному населеному пункті. Члени «похідних груп» сподівалися на лояльність окупаційних властей, а в разі відмови останніх погодитися з проголошенням незалежності України мали розгорнути підпільну боротьбу під антигітлерівськими й антисталінськими гаслами.

Підпільні оунівські організації були утворені в багатьох містах України, а також у Криму. На Донбас було відряджено «похідну групу», яка, за свідченням її члена Є. Стахіва, організувала тут самостійницьке підпілля. Вони вели боротьбу під гаслами: «Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну! Радянська влада – без більшовиків!».

Поширення самостійницьких настроїв, особливо в лівобережних областях Наддніпрянщини і на Сході України, де протягом двох десятиліть тривала жорстока боротьба з будь-якими проявами національно-державницької свідомості, було цілком несподіваним для гітлерівців. Вони з тривогою спостерігали, як навколо керівників і членів «похідних груп» об'єднувалися не лише місцеві інтелігенти, а й учнівська молодь, робітники, селяни.

Значного поширення набув самостійницький рух у Дніпропетровській області, де організованих членів підпільних оунівських груп і людей, що їм симпатизували, налічувалося до 5 тис. Підпільники налаштували чіткий зв'язок між обласною, міськими, районними і місцевими групами, дотримуючись разом з тим суворої конспірації. Було налагоджено друкування нелегальної літератури, листівок, підроблення документів. Існувала мережа конспіративних квартир і явок. Зростання національного підпілля стало наслідком пробудження національної свідомості українців. А це, у свою чергу, було реакцією населення на шовіністичну зарозумілість окупантів,

www.4book.org

які вважали себе «вищою расою», «арійцями», а українців відносили до неповноцінних рас – «унтерменшів».

У Західній Україні, де соціальна база національного руху була ширшою, оунівці зуміли порівняно легко витримати репресії гітлерівців. Саме в цих районах самостійницький рух Опору у 1941 р. почав набувати збройного характеру. В серпні 1941 р. у районі Пінська діяв збройний оунівський загін, а у вересні, під час хвилі арештів членів ОУН, розгорнулися терористичні акції проти представників окупаційної влади. Не маючи підтримки з-за лінії фронту, спираючись виключно на місцеве населення, оунівці ретельно готувалися до розгортання масових збройних акцій: створили кілька шкіл підготовки молодших командирів, накопичували зброю та спорядження.

У жовтні 1942 р. дрібні загони оунівців, які діяли на Волині і Поліссі, об'єдналися під спільним керівництвом і одержали назву Українська повстанська армія (УПА). 14 жовтня – свято Покрови Пресвятої Богородиці, яка вважалася покровителькою Війська Запорозького, – стало офіційною датою створення Української повстанської армії.

7. Боротьба гітлерівців з оунівським підпіллям

Самостійницький рух становив велику загрозу для окупаційного режиму. Порівнюючи розмах оунівського і радянського підпілля в Україні, німецьке командування у своєму таємному наказі від 31 грудня 1941 р. змушене було визнати: «Крім групи ОУН Бандери, на Україні не існує жодної організації Опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку». Нацисти дійшли висновку, що ОУН готує масове повстання з метою створення самостійної української держави.

Ще в **листопаді 1941 р.** окупаційні каральні органи одержали наказ заарештувати й знищити всіх керівників і членів оунівського підпілля. В Києві гітлерівці заарештували близько 300 осіб – як бандерівців, так і мельниківців. В 1942–1943 рр. до лабет ворога потрапили члени самостійницького підпілля в Сталіно (Донецьк), Миколаєві, Запоріжжі, Дніпропетровську, Нікополі, Херсоні та інших містах Лівобережжя, Правобережжя та Півдня України. Але попри важкі удари, оунівці продовжували боротьбу до останніх днів окупації.

У 1941 р., в умовах підпілля, вперше зустрілися представники обох течій антинацистського руху Опору в Україні: самостійницького і радянського. Обстановка вимагала налагодження контактів, узгодження дій у боротьбі зі спільним ворогом. Але на перешкоді стали глибокі ідеологічні розбіжності. Розгорнулася жорстока боротьба, згубна для обох течій. Траплялися випадки доносів у гестапо радянських підпільників на оунівців і оунівців – на радянське підпілля. Наслідки були трагічні для обох течій.

Перевірте себе

1. На які матеріальні й людські ресурси спиралася кожна з течій руху Опору в Україні?
2. У чому ви вбачаєте суперечливість і трагедію українського національного руху в роки війни?
3. До яких форм та методів боротьби вдавалися учасники руху Опору в Україні?
4. Які причини провалу комуністичних підпільних груп в Україні в перші місяці війни?

www.4book.org

5. Схарактеризуйте фактори, які сприяли посиленню радянського партизанського руху в Україні в роки війни.
6. Назвіть прізвища видатних радянських партизанських командирів, що діяли в Україні в роки війни.
7. Який вплив рух Опору мав на події, що відбувалися на фронтах?
8. Назвіть причини розколу в ОУН. Які наслідки мав цей розкол?
9. Чому зазнала краху спроба ОУН проголосити незалежність України 30 червня 1941 р.?
10. Яку роль відіграли «похідні групи» ОУН у розгортанні національно-визвольного руху в Україні?
11. Які умови сприяли утворенню УПА?
12. Яким був розмах оунівського підпілля в Україні та які методи використовували нацисти в боротьбі з ним?

Документи

1. З Меморандуму ОУН-Б до уряду Третього рейху

15 червня 1941 р.

...Навіть якщо при вході в Україну німецькі війська спочатку будуть самозрозуміло зустрічати як визволителів, таке ставлення може швидко змінитись, якщо Німеччина ввійде без наміру відновлення Української держави й використання відповідних гасел...
Еволюція німецько-українських відносин залежить не лише від остаточного вирішення української проблеми, а й від методів, що будуть застосовані з самого початку...
Організація Українських Націоналістів

Документ Федерального архіву в Кобленці – ФРН // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Львів, 1993. – С. 502, 504.

2. «Акт відновлення Української держави»

30 червня 1941 р.

1. Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.
Організація Українських Націоналістів, яка під проводом творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московського більшовицького поневолення боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Держава...
2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві...
3. Відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.
Українська Національно-Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу, справедливий лад у цілому світі...
Льва-город, 30 червня, 1941 р.
Ярослав Стецько
Голова Національних Зборів

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Б.м.: Сучасність, 1983. – Т. III. – С. 24.

www.4book.org

Запитання до документів

Документ № 1.
Наскільки точно передбачила ОУН-Б німецьку політику в Україні? Яку інформацію для відповіді на це запитання дає зміст документа?

Документ № 2.
Чи можливе було створення суверенної соборної Української держави за умов ведення боротьби лише проти «московської окупації»?
Чим пояснюються слова про те, що Гітлер «допомагає українському народу визволитися»?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§11–12. УКРАЇНА В УМОВАХ РАДЯНСЬКИХ НАСТУПАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ 1943 р.

Згадайте **1.** Коли була завершена окупація України нацистами? **2.** Які течії існували в русі Опору в Україні у роки Другої світової війни?

Творче завдання Схарактеризуйте значення наступальних операцій в Україні для розгрому гітлерівців на радянсько-німецькому фронті.

1. Початок розгрому нацистів в Україні

Восени 1942 р. на Волзі в районі Сталінграда розгорнулася одна з найбільших з початку Другої світової війни битв. У ході цієї битви німецькі війська були оточені. 2 лютого 1943 р. вони капітулювали. Перемога під Сталінградом змінила стратегічну обстановку на фронті на користь Радянського Союзу. Почався контрнаступ, вістря якого було спрямовано на Україну.

Кінець грудня 1942 р. став початком вигнання гітлерівців з території України (див. карту № 3). Першим населеним пунктом, звільненим від фашистських військ, було село Півнівка Міловського району Ворошиловградської області (нині Луганська). Продовжуючи наступ, у середині лютого 1943 р. війська Південно-Західного фронту зав'язали бої на далеких підступах до Дніпропетровська й Запоріжжя.

Війська Воронезького фронту, оволодівши на початку лютого 1943 р. Курськом і Бєлгородом, також перенесли дії на територію України і 16 лютого вибили гітлерівців із Харкова.

Проте невдовзі наступ Червоної армії було зупинено. Війська відірвалися від тилових баз, не вистачало досвіду наступальних дій, техніки.

А 19 лютого німецьке командування здійснило контрудар у районі

Радянські танкісти перед наступом на м. *Харків. 1942 р.*

www.4book.org

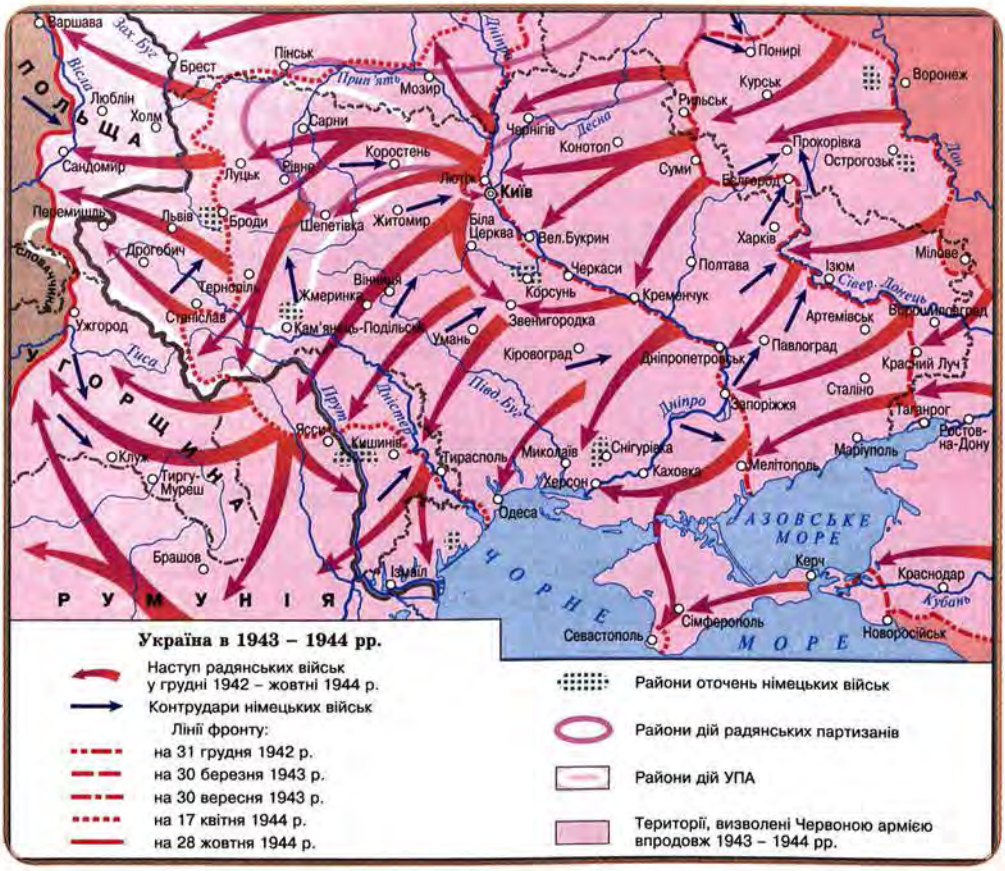

Красноград і Красноармійська. 15 березня німці знову захопили Харків, а 18 березня – Бєлгород.

З квітня по липень 1943 р. на фронтах панувало відносне затишшя. Сторони готувалися до нових операцій. Червона армія планувала продовжувати наступ на всіх фронтах. Зі свого боку, військово-політичне керівництво Німеччини прагнуло перехопити ініціативу й силами груп армій «Центр» і «Південь» розгромити Південно-Західний фронт у районі Курської дуги.

Курська битва розпочалася **5 липня 1943 р.** наступом німецьких військ і тривала 50 днів. У результаті важких, кровопролитних боїв кращі танкові дивізії Німеччини були знищені. Створилися сприятливі умови для наступальних операцій Червоної армії на всіх фронтах, у тому числі й в Україні.

У серпні силами Степового та Воронезького фронтів було проведено Бєлгородсько-Харківську операцію. В ніч на 23 серпня розпочався вирішальний штурм Харкова, а вранці місто звільнили від окупантів.

2. Вересневі операції 1943 р.

У планах осінніх операцій 1943 р. першочергове значення надавалося розгрому противника на Лівобережній Україні, Донбасі, виходу до Дніпра та захопленню плацдармів на його правому березі.

Німецьке командування, тверезо оцінивши свої можливості, перейшло до оборони і 11 серпня віддало наказ про будівництво «Східного валу»,

www.4book.org

який в Україні проходив по річках Дніпро та Молочна. Гітлерівці надавали Дніпру, враховуючи ширину, багатоводність і високий берег, особливого стратегічного значення.

Поки тривало спорудження «Східного валу», гітлерівці всіма можливими засобами стримували Червону армію на Лівобережжі й на Донбасі. Але перевага в живій силі й техніці визначила результати воєнних дій. 8 вересня гітлерівські війська залишили центр Донбасу – місто Сталіно (нині Донецьк). На кінець вересня 1943 р. війська Південного і Південно-Західного фронтів, очистивши від противника Донбас, вийшли на рубіж Новомосковськ–Запоріжжя – річка Молочна.

Важкі бої точились і північніше цього рубежу. 2 вересня фашистів вибили із Сум, 21-го – з Чернігова, 23-го – з Полтави. 21–22 вересня Червона армія вийшла до Дніпра в районі Прип'яті. Цими ж днями радянські війська відкинули їх за Дніпро на ділянці від Дніпропетровська до Запоріжжя. Всього ж наприкінці вересня 1943 р. Червона армія контролювала 700 км лівого берега Дніпра.

Надії німців на «Східний вал» почали розвіюватися наприкінці вересня, коли частини Центрального та Воронезького фронтів за підтримки партизанів і місцевого населення у виключно складних умовах форсували Дніпро й утворили плацдарм на правому березі на північ і південь від Києва. Війська Степового і Південно-Західного фронтів форсували Дніпро на ділянці між Кременчуком і Дніпропетровським.

3. Падіння «Східного валу»

У жовтні точилися завершальні бої по розгрому гітлерівців на Лівобережжі. 14 жовтня, після кількох невдалих спроб, радянські війська, вдавшись до нічного штурму, вибили німців із Запоріжжя, а 25-го жовтня нацисти залишили Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. Ціною величезних втрат було знищено оборону гітлерівців на річці Молочній, очищено від них Північну Таврію.

Відступаючи, окупанти залишали після себе пустелю. У розпорядженні рейхскомісара України Коха від 6 вересня 1943 р. представникам адміністрації Лівобережжя, зокрема, зазначалося: «Основний принцип, яким слід керуватися, полягає в тому, щоб противник, захопивши територію, не знайшов би на ній нічого, що міг би використати для подальшого ведення війни: ні продовольства, ні місця розквартирування, ні людських ресурсів, ні підприємств, які могли б бути відновлені протягом кількох тижнів». Лише стрімкий наступ радянських військ урятував Україну від тотального спустошення.

Мешканці м. Каховка на Херсонщині повертаються в рідні домівки. *1943 р.*

Увесь жовтень радянське командування концентрувало війська на правому березі Дніпра, готуючись до продовження наступу. Прагнучи підкреслити виняткову важливість цих операцій і піднести бойовий дух військ, які з виходом в Україну поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, Ставка перейменувала 20 жовтня 1943 р. Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Пів-

www.4book.org

Мінометники 1-го Українського фронту переходять на нову позицію. *Букринський плацдарм. 1943 р.*

денний фронти відповідно в 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти.

У перші дні листопада почалися вирішальні бої за Київ. Ударні частини 1-го Українського фронту 3 листопада, несподівано для противника, перейшли в наступ з Лютізького плацдарму на південь, у напрямку Києва. Ставка віддала наказ узяти Київ за будь-яку ціну до річниці Жовтневої революції. **6 листопада 1943 р.** столицю України було звільнено від ворога.

Битва за Дніпро в районі Києва і взяття столиці коштувало Червоній армії, за офіційними даними, 417 тис. воїнів. Очевидці свідчили, що води Дніпра були червоними від крові червоноармійців. Німці втратили 124 тис. солдатів і офіцерів. За успішне форсування Дніпра звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 2438 бійцям і командирам.

Радянські перемоги підняли міжнародний авторитет Радянського Союзу. 28 листопада – 1 грудня 1943 р. в Тегерані (Іран) відбулася перша за роки Другої світової війни конференція «великої трійки» – лідерів трьох держав антигітлерівської коаліції: Й. Сталіна (СРСР), Ф. Рузвельта (США), У. Черчілля (Великобританія). На порядку денному стояли питання відкриття «другого фронту» і післявоєнного влаштування світу.

Перемога вже не викликала сумніву.

4. Перші кроки радянської влади на визволених територіях

Українське населення з радістю зустрічало радянські війська. Хліб-сіль і молоко в селах, червоні прапори і квіти в містах – типові картини, якими супроводжувався прихід Червоної армії. На мітингах, що відбувалися майже в кожному місті й селищі, лунали щирі слова подяки визволителям, прокляття – на адресу німецько-фашистських загарбників, славослів'я, звернені до Й. Сталіна, Комуністичної партії. Люди сподівалися, що після довгих років страждань і поневірянь поліпшиться нарешті матеріальне становище, буде реформовано чи навіть знищено колгоспно-кріпосницьку систему, влада повніше враховуватиме інтереси населення, в суспільстві запанують мир і злагода.

Досить швидко сподівання на краще стали розвіюватися. З радянськими військами повертався сталінський тоталітарний режим з його звичайним пошуком ворогів. Підозра в співробітництві з гітлерівцями (колаборації) автоматично падала на всіх, хто пережив окупацію. Їх реєстрували як осіб, котрі «залишилися на зайнятій фашистами території». Це тавро перетворювало мільйони жителів окупованих територій на неповноправних громадян.

Органи НКВС заарештовували поліцаїв, представників допоміжної адміністрації, поставленої окупантами, інших осіб, які характеризувались як пособники нацистських властей. Було проведено показові суди над воєнними злочинцями, яких прилюдно страчували, часто через повішення.

www.4book.org

Робітники суднобудівного заводу «Ленінська кузня» повертаються на свої робочі місця. *Київ. 1943 р.*

Суди над колаборантами здійснювали власті всіх визволених від гітлерівської окупації країн. Співробітництво з нацистами (колаборація) скрізь викликало презирство й ненависть. Але ніде це поняття не тлумачилося так широко, як у СРСР.

5. Мобілізаційні заходи 1942–1943 рр.

У перші ж дні вигнання гітлерівців в українських містах і селах розгорталися мобілізаційні заходи, що було необхідним в умовах продовження війни. Населення здебільшого це розуміло. Але, як і всі інші заходи воєнного часу, мобілізація провадилася надзвичайно жорстокими методами. Нашвидкуруч мобілізованих юнаків і чоловіків (непідготовлених, часто беззбройних: одна гвинтівка на 5–10 осіб, необмундированих) у складі так званих проривних груп тисячами кидали в атаку під прицільний вогонь противника. Як правило, це відбувалося без обов'язкової артилерійської підготовки чи бомбардування передових позицій німецьких військ. Просування цих груп забезпечували спеціально створені загороджувальні загони (сумнозвісні «заградотряды»), які розстрілювали всіх, хто відмовлявся йти в атаку або відступав.

Такі методи застосовувалися на всіх фронтах – від Північного Льодовитого океану до Чорного моря.

Особлива схильність до тактики передових проривних груп в Україні диктувалась специфічними мотивами. В очах багатьох командирів і комісарів, які воювали «по-сталінськи», українці були потенційними зрадниками, котрих слід «провчити», примусити «спокутувати кров'ю ганьбу пере-

www.4book.org

бування в окупації». Український письменник А. Дімаров, згадуючи один з воєнних епізодів, свідком якого був, писав: «Не забуду, поки й житиму, одну таку атаку взимку сорок третього року, вже коли наші війська визволяли Донбас. Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кількасот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною від трупів».

Масові мобілізації супроводжувалися насильницьким вилученням у населення хліба та інших продуктів, які ще збереглися після нацистських військ. Населення, особливо сільське, після вигнання фашистів залишалося на межі виживання.

«...Погано здали ми Гітлерові проклятому свою Україну і звільняємо людей погано. Ми забули, що ми трохи винні перед звільненими, а ми вважаємо їх другорядними, винними перед нами, "дезертиро-оточенцями – пристосуванцями"», – так писав про ставлення радянських верхів до українського населення О. Довженко.

6. Жителі України в радянському тилу

Поки на території України розгорталися наступальні операції радянських військ, у глибокому тилу кувалася зброя перемоги. Якнайактивнішу роль у цьому відіграли жителі України, які були евакуйовані в глибокий радянський тил. Вони опинилися в 43 областях і автономних республіках Російської Федерації, Казахстану, Узбекистану, Киргизії, Таджикистану і Туркменії. Місцева влада вишукувала можливості для забезпечення евакуйованих житлом (переважно за рахунок примусового підселення, вилучення лишків житлової площі у місцевих жителів), постачання їх продовольством, одягом тощо. Місцеві жителі з розумінням і співчуттям ставилися до евакуйованих, допомагаючи їм усім, чим могли.

Частина евакуйованого населення України працювала на заводах і фабриках, у колгоспах чи установах, інші налагоджували виробництво на привезених машинах і устаткуванні. Так, Харківський танковий завод, прибувши на нове місце, з допомогою робітників місцевих підприємств уже в грудні 1941 р. виготовив першу партію танків. Усього за роки війни цей завод дав фронту 35 тис. бойових машин.

Наприкінці 1942 р. було відновлено довоєнні потужності воєнної промисловості, а в 1943 р. вдалося досягти кількісної та якісної технічної переваги над гітлерівцями. Розпочалося масове виробництво ракетних мінометних установок «Катюша», літаків-винищувачів Як-3 і Як-9, двомісного штурмовика Іл-2.

В евакуації люди працювали без вихідних, відпусток, по 12–14 годин. Нерідко підприємства виконували ударні фронтові завдання, і робітники тижнями не виходили з цехів. Мізерне тилове постачання продуктів забезпечувало лише напівголодне існування. Але й за цих умов трудящі України засвідчували свою самовідданість і трудовий героїзм. Звичайним було перевиконання виробітку.

Тилова економіка ґрунтувалася не лише на праці евакуйованих і місцевих жителів східних районів, а й мільйонів в'язнів ГУЛАГу, серед яких українці були однією з найчисельніших груп. В'язні працювали в основно-

www.4book.org

му у видобувній промисловості та на капітальному будівництві. Це були найтяжчі роботи, які мали особливе значення під час війни. Становище в'язнів було жахливим. Тисячами гинули вони від голоду, хвороб і виснаження. Багато хто з них прагнув на фронт, погоджуючись воювати навіть у штрафних підрозділах. Інколи це дозволялося. Але проголошені «ворогами народу», більшість залишалася за колючим дротом.

Своєю самовідданою працею в глибокому радянському тилу люди, евакуйовані з України, зробили гідний внесок у забезпечення розгрому гітлерівських військ.

Перевірте себе

1. Дайте узагальнюючу оцінку становища на радянсько-німецькому фронті в Україні кінця 1942 – початку 1943 р.
2. Чому Харків у березні 1943 р. був удруге окупований нацистами?
3. Розкажіть про розгром гітлерівців на Лівобережній Україні влітку 1942 р.
4. Схарактеризуйте вересневі операції 1943 р.
5. Як і якою ціною було взято «Східний вал»?
6. Чим визначалася політика радянської влади на визволених від гітлерівців територіях України?
7. Схарактеризуйте ставлення до колаборантів з боку населення і влади.
8. Дайте оцінку мобілізаційним заходам радянського режиму в Україні 1942–1943 рр.
9. Що можна сказати про роботу жителів України в радянському тилу?
10. Як використовувалася праця в'язнів ГУЛАГу в роки війни?

Документ

Звіт німецького офіцера про повернення Червоної армії до Харкова в лютому 1943 р.

...По відступаючих німецьких військах стріляли з вікон і погребів, і як німецька армія відступала, з'явилися червоні прапори...

До німецького відступу місто налічувало 300 000 мешканців. При поверненні німців у місті було не більше 200 000 осіб. Згідно з німецькими повідомленнями втрати становили 100 000 осіб: з них 10 000 евакуювали німці; 10 000 забрали більшовики; 4 000 розстріляло НКВС (особливо дівчата, що мали зносини з німецькими солдатами, вагітні або такі, що вже мали дітей); 15 000 чоловік від 15 до 40 років було забрано до Червоної армії і послано на фронт без підготовки... 5 000 молодих дівчат забрали росіяни, щоб підготувати їх на агентів розвідки; 35 000 мешканців залишили місто, шукаючи притулку на селі; 21 000 загинули під час боїв.

Після відступу Червоної армії мешканці Харкова стали більш привітними до німців, ніж перед тим...

Документ Федерального архіву в Кобленці – ФРН // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Львів, 1993. – С. 376, 378–379.

Запитання до документа

Прокоментуйте цей документ і схарактеризуйте особливості відновлення радянського режиму на звільнених від німецьких військ територіях.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

www.4book.org

§ 13. РУХ ОПОРУ В УКРАЇНІ В 1943 р.

Згадайте 1. Які течії виникли в українському русі Опору в 1941–1942 рр.? 2. Які відносини склалися між цими течіями?

Творче завдання Порівняйте військові та пропагандистські завдання, які ставилися вищим керівництвом: а) перед радянськими партизанськими з'єднаннями; б) перед загонами УПА.

1. Радянський партизанський рух

У 1943 р. антигітлерівська підпільно-партизанська боротьба в Україні досягла найвищої напруги. Незважаючи на тяжкі втрати, чисельність радянських партизанських загонів зростала. У квітні 1943 р. ті з них, які були зв'язані з Українським штабом партизанського руху, ЦК КП(б)У і розвідувальними органами Червоної армії, налічували 29,5 тис. осіб, а 1 січня 1944 р. – 58,5 тис. осіб.

1943 р. – рік глибоких рейдів радянських партизанських з'єднань на Правобережжя. Рейди планувались у Центральному штабі партизанського руху і, крім суто воєнних цілей, передбачали нейтралізацію впливу на цій території ОУН та її збройних формувань. Це були добре підготовлені операції, котрі забезпечувалися озброєнням, зв'язком, пропагандистськими матеріалами, продовольством, мінерами, вибухівкою тощо.

12 червня 1943 р. у рейд по західних областях України (Карпатський рейд) вирушило партизанське з'єднання під командуванням С. Ковпака. Воно успішно виконало завдання з виведення з ладу нафтопромислів. Проти ковпаківців було кинуто великі сили окупантів. Партизани кілька разів виходили з оточення, але зазнали великих втрат. На початку жовтня 1943 р. з'єднання, розділившись на групи, намагалося залишити Західну Україну. Частину ковпаківців перехопили в Галичині й на Волині війська УПА. Решта з великими труднощами зібралася в наміченому пункті на Житомирщині.

Одним з найважливіших завдань діяльності партизанських загонів було руйнування шляхів сполучення, насамперед залізниць, мостів, нищення ешелонів, які перевозили на фронт живу силу й техніку. Під час Курської битви Центральний штаб партизанського руху наказав партизанським загонам здійснити широкомасштабну операцію під кодовою назвою «рейкова війна». Всі зусилля партизанських сил зосередилися на блокаді залізничних шляхів в окупованих районах. Унаслідок цієї операції на деяких магістралях рух було блоковано. Війська противника втратили сотні військових ешелонів. Це було допомогою регулярним частинам Червоної армії, що вели виснажливі бої з гітлерівцями.

У партизанських загонах України діяли сотні професійних розвідників. Серед найвідоміших – М. Кузнецов з особливого розвідувального загону Д. Медведєва. Як і деякі інші операції, розвідку партизани вели спільно з підпільниками. Вони добували цінну інформацію про розташування й чисельність ворожих військ, штабів, аеродромів, їх передислокації. Радянські партизани, наприклад, встановили розташування ставки Гітлера в районі Вінниці, зуміли добути документи про підготовку наступу німецьких військ під Курськом. Лише в 1943 р. через Український штаб партизанського руху

www.4book.org

Ковпаківці на марші. *Карпати. 1943 р.*

армія одержала 1260 агентурних донесень. Боротьба радянських партизанів і підпільників у тилу німецьких військ була важливим фактором, що забезпечував успішне просування Червоної армії. За підрахунками сучасних істориків, загальна кількість осіб, які перебували у різні роки війни в партизанах і підпіллі в Україні, становила приблизно 180–220 тис. осіб. 29 учасників радянського підпілля і партизанського руху відзначені званням Героя Радянського Союзу.

2. Активізація дій УПА

У жовтні 1942 р. в Західній Україні почала діяти контрольована ОУН-Б Українська повстанська армія. Крім бандерівців, були створені групи мельниківців (прибічників А. Мельника) і «бульбівців» (прибічників Т. Боровця («Бульби»). «Бульбівці» діяли на Волині й Поліссі. Звідси назва загонів: «Поліська січ» (див. карту № 3). Маючи на меті відновлення Української Народної Республіки, вони неохоче йшли на переговори з оунівцями. Зрештою, у середині 1943 р. бандерівці взяли під контроль мельниківські та «бульбівські» загони і розгорнули партизанську війну великими силами.

Неустійний відділ УПА. *Волинь. 1940-ві рр.*

Волинь з Поліссям стали центром формування УПА не випадково. Тут окупанти провадили особливо жорстоку політику. Було спалено село Кортеліси на Ковельщині, а його жи

www.4book.org

телі знищені. До масових розстрілів нацисти вдалися в Цумані й Клобуччині біля Луцька, в інших місцевостях. Для посилення терору гітлерівці використовували будь-яку нагоду, в тому числі й появу наприкінці 1941 – на початку 1942 р. на Волині та Поліссі радянських розвідувально-диверсійних і партизанських груп та польських військових формувань, що вели боротьбу за відновлення довоєнної Польщі.

Улітку 1943 р. ОУН стала формувати озброєні військові частини в Галичині. Вплив окупантів танув на очах. Німецький чиновник констатував: «1943 р. Галичина мала подвійне обличчя. Вдень правила, як і досі, німецька адміністрація... А вночі весь край – поза містами немов островами – був охоплений Українською повстанською армією: по лісах – вправи із стрільби та спорудження сховищ, на шляхах – транспортування боєприпасів, передислокація з'єднань, постійні контролі і патрулі, по селах – постій війська, яке годувала людність...».

Навесні 1943 р. збройні загони УПА з'явилися на Черкащині в районі Холодного Яру, біля Умані. Організували їх з місцевих жителів наддніпрянці. Серед них були й ті, хто брав участь в антибільшовицькому повстанні 1919–1922 рр.

3. Політична еволюція ОУН

Під час війни відбувався перегляд програмних цілей ОУН. Значною мірою це було пов'язано з поширенням сфери діяльності організації (вона почала діяти в центральних і східних районах України). Спілкуючись з місцевим населенням, оунівці дійшли висновку, що завоювати симпатії до ідеї самостійної, соборної України можливо, лише поєднавши національні вимоги з програмою загальнодемократичних перетворень. У **серпні 1943 р.** відбувся **III Надзвичайний великий збір ОУН-Б**. Він виробив соціально-економічну платформу організації, яка передбачала безплатну передачу землі селянам, свободу вибору форм господарювання. Проголошувалася рівність у правах та обов'язках у майбутній українській державі всіх громадян, що мешкають на її території, незалежно від їхньої національності. ОУН, котра досі вважала себе єдиною національною силою в політичній сфері, визнала право на існування інших політичних течій і партій. Цим вона прагнула забезпечити собі масову підтримку населення.

Надзвичайний збір ОУН-Б 1943 р. справив вирішальний вплив на розгортання національно-визвольної боротьби. З'їзд відбувся, коли нацистський терор в Україні досяг крайніх меж, а сили окупантів вичерпувалися внаслідок поразки на фронтах. Постало питання організації масової збройної боротьби.

ОУН-Б розгорнула роз'яснювальну роботу серед населення, аби донести до нього зміст програмних документів, прийнятих на Надзвичайному зборі. По суті це була програма революційно-демократичних перетворень. У роз'ясненні «За що бореться Українська повстанська армія» командування УПА давало таку відповідь на поставлене питання: «За знищення більшовицької і німецької експлуататорсько-кріпацької системи організації сільського господарства... за безплатну передачу селянам західних українських земель всіх поміщицьких, монастирських та церковних земель; за те, щоб велика промисловість була національно-державною, а дрібна – кооперативно-громадською; за свободу профспілок, за знищення стахановщини,

www.4book.org

соцзмагання, підвищення норм та інших засобів експлуатації працюючих; за обов'язкове середнє навчання; за свободу друку, слова, переконань, віри й світогляду; за рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках...».

Ця програма здобула широкий відгук серед населення західних земель. Чисельність збройних загонів Української повстанської армії швидко зростала, вдосконалювалась їхня структура. Було введено військові звання – від стрільця до генерала, військові нагороди чи відзнаки за відвагу, створено школи командного складу, засновано газети і журнали. УПА сформувала ударні групи під назвами: УПА-Захід, УПА-Схід, УПА-Північ, УПА-Південь.

4. Збройна боротьба УПА 1943 р.

Систематичні бойові дії УПА розгорнула наприкінці 1942 – на початку 1943 р. В її складі вже були добре навчені та озброєні загони, здатні виконувати складні завдання. У квітні 1943 р., за неповними даними, УПА знищила 600 гітлерівців. З боями було зайнято кілька міст і містечок Західного Полісся, звільнено в'язнів, зруйновано тюрми, військові та господарські об'єкти. Постійних ударів зазнавали німецькі комунікації, ОУН влаштовувала саботажі на залізницях. У липні – листопаді 1943 р. УПА провела 120 боїв, знищивши, за неповними даними, 4,5 тис. солдатів і офіцерів противника. Втрати повстанців становили 1,6 тис. бійців.

Командири УПА «Чорнота» (ліворуч) і «Чорний». *Західна Україна. 1940-ві рр.*

По всій Галичині були ліквідовані німецькі господарства «лігеншафти». Вже навесні 1943 р. цілі райони Волині й Полісся, а з осені 1943 р. і Галичина опинилися під повним або частковим контролем УПА. Тут налагоджувалася робота нової адміністрації, служби зв'язку, охорони здоров'я, кооперації. У серпні 1943 р. УПА видала «Розпорядження в земельній справі», відповідно до якого безземельних і малоземельних селян наділяли землею.

Окупаційне командування розгорнуло пропагандистську кампанію проти УПА, висуваючи абсурдні звинувачення в зв'язках з Москвою. «ОУН і більшовизм – це єдине, тому мусять вони бути знищені!» – писалося в одній з німецьких антиоунівських листівок.

5. Відносини ОУН з радянськими та польськими партизанами

Антигітлерівський рух Опору існував в усіх окупованих країнах Європи. Але майже скрізь він, крім внутрішньої підтримки населення, спирався на надійну зовнішню підтримку (еміграційні уряди і держави антигітлерівської коаліції). Український національний рух Опору зовнішньої підтримки не мав. Англія, США, зв'язані з СРСР союзними зобов'язаннями, навіть

www.4book.org

не ставили питання про сприяння УПА. Повстанці змушені були покладатися на власні сили.

Що ж до радянських партизанів, то в них, як і раніше, вбачали ворогів ідеї незалежної України. ОУН прагнула витіснити з району своєї дислокації партизанські загони та розвідувально-диверсійні групи, підконтрольні Москві. У першій половині 1943 р. це їй значною мірою вдалося: прорадянські партизанські з'єднання відійшли в Білорусію і Східне Поділля.

Разом з тим верховне командування УПА намагалося налагодити контакти з радянськими партизанами.

У жовтні 1943 р. воно звернулася до радянських партизанів із закликом приєднатися до спільної боротьби пригнічених народів за створення незалежних держав, а не відновлення СРСР. З подібними пропозиціями оунівці зверталися неодноразово, та відповіді не отримували. Натомість розгорталась антиоунівська пропагандистська кампанія, побудована на відвертій брехні. В одній з радянських листівок, поширюваних в окупованих районах 1943 р., стверджувалося, що «Бандера прибув в Україну на німецькій тачанці» і «не так давно Бандера та його прихвосні влаштували були урочисту поїздку до німців на спеціальному поїзді». Як відомо, в цей час С. Бандера був в'язнем німецького концтабору Заксенгаузен.

Трагічно склалися відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні. Українці звинувачували в цьому поляків, котрі прагнули відновлення Польщі в довоєнних кордонах, поляки ж причиною ворожнечі вважали непоступливість українців. А жертвами цього політичного антагонізму було в основному мирне населення.

Зокрема, чорною тінню на українсько-польські відносини часів Другої світової війни лягла Волинська трагедія – масове знищення в краї місцевого польського і частково українського населення.

Таким чином, 1943 р. ознаменувався розгромом гітлерівських військ на Лівобережжі. Значний внесок у це своєю героїчною працею у східних районах СРСР зробили жителі України. Радянські партизанські з'єднання й Українська повстанська армія воювали з окупантами в тилу.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте масштаби й особливості радянського партизанського руху 1943 р.
2. Яку воєнну і політичну мету мали рейди радянських партизанів у 1943 р.?
3. Що вам відомо про операцію «рейкова війна»?
4. Простежте процеси політичної еволюції ОУН. Яке значення відіграв III Надзвичайний збір ОУН-Б? Яку політичну платформу було прийнято на з'їзді?
5. У чому ви вбачаєте суперечливість і трагедію діяльності ОУН?
6. Чому УПА і радянські партизани не змогли домовитися про спільні дії? Чи були об'єктивні підстави для таких дій?
7. Які причини конфлікту УПА з польськими партизанами?
8. Схарактеризуйте психологічну війну, яку вели між собою радянські партизани і бійці УПА.
9. Чому УПА в Західній Україні мала масову підтримку, а радянський партизанський рух такої підтримки не мав?

www.4book.org

Документи

1. Радянські партизани і населення

Вот висит немецкое объявление, что за убитого немецкого солдата будет сожжена деревня, в которой это произошло. Ну, казалось бы, по-человечески партизанам пожалеть бы жителей деревни, ан нет, солдата убивают, деревня немцами сжигается, жителям жить негде, деваться некуда, кроме как идти в лес к партизанам. Достигнуты две цели: население начинает ненавидеть оккупантов еще больше, партизанские отряды пополняются людьми... Партизаны сражались с немцами, но они же и терроризировали население оккупированных областей.

Кондратьев В. Оплачено кровью // Родина. – 1991. – № 6–7. – С. 8.

2. Виклад доповідної записки наркома держбезпеки України Савченка секретарю ЦК КП України М. Хрущову

Серпень 1943 р.

Фашистські розвідувальні і контррозвідувальні служби, – зазначає в доповідній записці Савченко, – для боротьби з партизанським рухом і нелегальними партійними центрами формують з навербованих колишніх комуністів і комсомольців так звані «підпільні організації і партизанські загони». Характеризуючи їхні дії як дуже й дуже ефективні, він на підтвердження цього наводить низку фактів, як-от: у Цюрупинському районі на Херсонщині головорізи фашистських розвідорганів знищили партизанський загін Є. Гірського, у Новосірогозькому Запорізької області – підпільну групу в 30 осіб, у Миколаєві – нелегальний центр на чолі з В. Корнєєвим.

Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух на Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків). – К., 1994. – С. 202.

Запитання до документів

Документ № 1.
Дайте оцінку цьому фрагменту зі статті російського публіциста В. Кондратьєва.

Документ № 2.
На підставі цього документа схарактеризуйте методи боротьби окупантів з радянськими партизанами і підпіллям.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 14. ЗАВЕРШЕННЯ РОЗГРОМУ НАЦИСТІВ В УКРАЇНІ

Згадайте **1.** Унаслідок яких операцій були розгромлені в 1943 р. нацисти на Лівобережжі України? **2.** Коли було визволено Київ? **3.** У якому стані перебував рух Опору України 1943 р.?

Творче завдання Як і чому на завершальному етапі розгрому нацистів в Україні змінилася тактика боротьби радянських партизанів і бійців ОУН?

www.4book.org

1. Січнево-лютневий наступ 1944 р.

З початком 1944 р. СРСР вступив у завершальний етап війни. Перед армією ставилося завдання остаточного витіснення військ противника з території СРСР, повного розгрому Німеччини та її союзників.

Радянська Ставка передбачила завдати ворогові головного удару на території України, де силами Українських фронтів, поповнених місцевим населенням, планувалося розгромити німецько-фашистські угруповання військ «Південь» і «А» та вибити противника з районів Правобережної України і Криму.

1-й Український фронт розпочав наступальні операції 24 грудня 1943 р. і до середини січня 1944 р. змусив противника відступити від Житомира і Бердичева. Але німецькі війська продовжували утримувати позиції на високому правому березі Дніпра в районі Канева.

5 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту раптовим ударом розгромили 8-му німецьку армію і 8 січня ввірвалися в Кіровоград. Таким чином, у результаті наступальних дій двох Українських фронтів розлогий виступ у районі Канева – Корсуня-Шевченківського було блоковано з півночі й півдня. Гітлерівці продовжували утримувати позиції, сподіваючись, що в найближчому майбутньому вони стануть плацдармом для нового прориву на Лівобережжя. Зі свого боку, радянська Ставка прагнула якнайшвидше знищити ворожі війська в районі небезпечного виступу.

24 січня в напрямку Шпола–Звенигородка почав наступ 2-й Український фронт. Наступного дня назустріч йому рушило ударне угруповання 1-го Українського фронту. Долаючи відчайдушний опір, війська просувалися вперед, доки, нарешті, не з'єдналися 28 січня в районі Звенигородки. В оточенні опинилося близько 80 тис. гітлерівців. Їхнє становище було безнадійним. 8 лютого радянське командування висунуло їм ультиматум про негайну капітуляцію. Після відмови німців здатися війська почали операції зі знищення оточених. Було вбито і поранено 55 тис. солдатів і офіцерів, 18 тис. потрапили в полон.

Механізовані частини 1-го Українського фронту форсують річку Тетерів неподалік від м. Коростищів на Житомирщині. *1944 р.*

www.4book.org

Водночас з оточенням і знищенням корсунь-шевченківського угруповання противника праве (північне) крило 1-го Українського фронту розгорнуло наступ на Рівне, Луцьк, Шепетівку. Війська охопили з півночі фланг фашистського угруповання «Південь».

Січнево-лютневий наступ на Правобережжі завершився розгромом противника на Нікопольському плацдармі військами 3-го і 4-го Українських фронтів. 8 лютого гітлерівці залишили Нікополь, а 22 лютого – Кривий Ріг. Були створені умови для звільнення Криму.

2. Весняний наступ Українських фронтів

Нацисти дуже сподівалися на весняне бездоріжжя. Наприкінці лютого 1944 р. на одній з нарад А. Гітлер заявив, що весна буде союзником німецького, а не російського солдата, який в умовах бездоріжжя не наступатиме. Але цим надіям не судилося збутися. На початку березня розгорнувся новий наступ Українських фронтів. Залишки угруповань німецько-фашистських військ «Південь» і «А» зазнали нищівних поразок. Повністю були звільнені від нацистських окупантів Правобережжя і частина західних областей України. 13 березня німці залишили Херсон, 20-го – Вінницю, 25-го – Проскурів. 27 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту, наступаючи на Ясько-Кишинівському напрямку, форсували спочатку Південний Буг, а потім Дністер і вийшли на кордон СРСР з Румунією по р. Прут. Воєнні дії були перенесені на територію Румунського королівства. Водночас 1-й Український фронт, розгромивши німецькі війська в районі Тернополя і Кам'янця-Подільського, повів наступ на Чернівці та Коломию і 8 квітня вийшов на кордон з Чехо-Словаччиною.

3. Кримська наступальна операція. Виселення татар, греків, вірмен

У квітні – на початку травня 1944 р. війська 4-го Українського фронту, Чорноморського флоту, Азовської військової флотилії у взаємодії з Окремою Приморською армією, яка наступала через Керченський півострів, провели Кримську наступальну операцію. Після прориву 8 квітня Перекопських укріплень 13 квітня війська визволили Сімферополь, 9 травня – Севастополь. 12 травня Крим був повністю очищений від гітлерівців. У боях за Крим нацисти втратили 100 тис. солдатів і офіцерів. Обстановка в басейні Чорного моря змінилася докорінно. Радянський Чорноморський флот став тут панівним.

Розгром нацистських військ у Криму викликав хвилю піднесення в місцевого населення, але досить швидко її заступили заціпеніння і жах. Усе кримськотатарське населення було звинувачене в співробітництві з окупантами і за рішенням Державного комітету оборони у травні 1944 р. виселене в Середню Азію. Із загальної кількості (238,5 тис. осіб)

Охорона мосту через річку Дністер на Тернопільщині. *1944 р.*

www.4book.org

виселених 86 % становили жінки і діти. Майже половина кримських татар у 1944–1945 рр. вимерла. Кримську АРСР було ліквідовано і перетворено на область. Її населення скоротилося з 1196 до 351 тис. осіб.

Така сама доля спіткала грецьке, вірменське, а згодом і болгарське населення. Ще раніше, в 1941 р., з території України в східні райони Радянського Союзу були виселені німці, сотні тисяч яких здавна жили в південних областях України. Десятиліттями над ними висіло звинувачення в зраді.

4. Завершення вигнання гітлерівських окупантів з України

Улітку 1944 р. становище Німеччини значно погіршилося. 6 червня 1944 р. американсько-англійські війська відкрили в Європі другий фронт, який відтягнув 60 німецьких дивізій. Радянське командування, плануючи літній наступ, головні удари передбачало організувати в Білорусії й Західній Україні. 23 червня розпочалась Білоруська операція під кодовою назвою «Багратіон», яка завершилася 29 серпня повним розгромом німецьких військ і вступом Червоної армії в межі Польщі.

У розпал операції «Багратіон» війська 1-го Українського фронту розгорнули наступ у Західній Україні. Радянським військам тут протистояла німецька група армій «Північна Україна». Маючи значну перевагу, радянські війська 13–18 липня прорвали оборону противника, вийшли на підступи до Львова, оточили в районі Брод 8 його дивізій і до кінця липня знищили їх. Продовжуючи наступ, частини 1-го Українського фронту 27 липня вибили німців зі Львова, Станіслава, Перемишля. У результаті група армій «Північна Україна» була розсічена на дві частини, одна з яких відступала до Вісли, інша – до Карпат. Переслідуючи противника, радянські війська 29 липня вийшли до Вісли і створили на її західному березі в районі Сандомира великий плацдарм.

Для оперативного керівництва військами у специфічних умовах Карпат рішенням Ставки на базі з'єднань лівого крила 1-го Українського фронту було утворено 4-й Український фронт. Його війська 6 серпня оволоділи Дрогобичем, 7-го – Самбором і Бориславом.

Водночас на півдні готувався новий наступ Червоної армії. З 20 по 29 серпня війська 3-го і 2-го Українських фронтів провели Ясько-Кишинівську операцію, в результаті якої були очищені від противника Молдавія та Ізмаїльська область України.

Радянські війська на вулицях одного з населених пунктів Львівської обл. *1944 р.*

Останній населений пункт УРСР в її довоєнних межах – село Лавочне Дрогобицької області – визволили від гітлерівців 8 жовтня 1944 р. Офіційним днем завершення вигнання військ Німеччини та її союзників вважається 14 жовтня 1944 р., коли відбулось урочисте засідання в Києві. Що ж до Закарпатської України, то війська 4-го Українського фронту завершили її звільнення від гітлерівців **28 жовтня 1944 р.**

www.4book.org

5. Заключний етап радянської партизанської боротьби

Розгрому військ Німеччини та її союзників на Правобережжі сприяв радянський партизанський рух, який з початку 1944 р. став набувати нових рис. У зв'язку зі зменшенням зони окупації Український штаб партизанського руху розформував частину загонів і з'єднань, а їхньому особовому складу наказав вступити в армію. Натомість у тил гітлерівців засилалися спеціально підготовлені групи, на основі яких за півроку було створено 101 партизанський загін із 37 диверсійно-розвідувальних груп. Вони були підпорядковані НКВС і Головному розвідувальному управлінню Генштабу Червоної армії. Командування забезпечило їх необхідним озброєнням, боєприпасами, медикаментами. Контакти з партизанами і розвідувально-диверсійними групами підтримувалися через лінії радіозв'язку.

1944 р. практикувалися глибокі рейди партизанських загонів і з'єднань. У цих рейдах брали участь 19 з'єднань і 25 окремих партизанських загонів. З 5 січня по 1 квітня, тобто 90 діб, тривав Львівсько-Варшавський рейд 1-ї Української партизанської дивізії з'єднання Ковпака під командуванням П. Вершигори. Партизани пройшли 2100 кілометрів територією Білорусії, України, Люблінського і Варшавського воєводств Польщі.

6. УПА і ОУН на завершальному етапі німецької окупації

Відступ німецьких окупантів і поява на території Полісся, Волині й Галичини радянських військ активізували діяльність у цих регіонах українських національних сил. На початку 1944 р. УПА мала у своєму складі близько 100 тис. бійців і численний підпільний актив. У липні за ініціативою ОУН-Б була сформована позапартійна структура з функціями цивільного і військового управління – Українська головна визвольна рада (УГВР), яка мала очолити збройну боротьбу в Україні проти окупантів, а після досягнення незалежності передати всю повноту влади Українським установчим зборам. З 25 членів УГВР оунівців була меншість, але саме їхній вплив переважав. 10 чоловік представляли Наддніпрянську Україну. УГВР декларувала ворожість і до більшовиків, і до нацистів – «як окупантів України».

Незважаючи на нищівні поразки в ході наступальних операцій Червоної армії на території України, гітлерівці не змінили негативного ставлення до її самостійності, навіть під егідою рейху. У лютому 1944 р. був заарештований А. Мельник, у травні – один з керівників нелегальної мережі ОУН-М, відомий поет українського зарубіжжя Олег Кандиба (Ольжич), син Олександра Олеся. Його стратили в концтаборі Заксенгаузен. Таким було ставлення до мельниківців, які виявляли схильність до співробітництва з нацистами. Що ж до бандерівців, лідери яких перебували в концтаборах ще з 1941 р., то вони чітко визначилися у своєму негативному ставленні до Німеччини. Зі свого боку, у 1944 р. головний штаб Вермахту видав інструкцію, в якій було зазначено: «З огляду на їхню ненадійність, не може бути й мови про якісь спільні дії з УПА ...».

Лише у вересні 1944 р., тобто тоді, коли на території України вже майже не було гітлерівців, з концтаборів були випущені С. Бандера, Я. Стецько, А. Мельник і ряд інших керівників різних фракцій оунівського руху. Однак С. Бандера в черговий раз відмовився від ролі керівника «п'ятої колони» окупантів, заявивши, що в боротьбі за незалежність буде «першою колоною України».

www.4book.org

7. Дивізія СС «Галичина»

Вояки-українці дивізії СС «Галичина». *Львів. 1943 р.*

Відмовившись від визнання української державності, гітлерівці разом з тим прагнули використати людські ресурси України як «гарматне м'ясо». У складі Вермахту діяли військові підрозділи, сформовані в окремих країнах Європи. Одним з них була дивізія СС «Галичина», формування якої почалося навесні 1943 р. зусиллями мельниківців за активної участі В. Кубійовича – керівника єдиної легальної української організації на окупованих територіях – Українського центрального комітету. ОУН-Б агітувала проти формування дивізії, закликаючи юнаків поповнювати лави повстанської армії. Частина рядових і офіцерів дивізії перейшла до УПА, інші в червні 1944 р. були кинуті в бій під Бродами, де загинули чи потрапили в полон. Усього під Бродами врятувалося лише кілька тисяч з 11-тисячної дивізії.

Складним і трагічним видався завершальний етап вигнання гітлерівців з України.

Перевірте себе

1. Назвіть основні наступальні операції Червоної армії на Правобережній Україні.
2. Які зміни сталися в розвитку партизанського руху на Правобережній Україні в 1944 р.?
3. Які політичні та воєнні зміни відбулися в структурі та діяльності ОУН-УПА протягом 1944 р.? Чим вони були зумовлені?
4. Чим було викликано рішення про виселення кримськотатарського, грецького та вірменського населення в східні райони СРСР?
5. Що можна сказати про долю вояків дивізії СС «Галичина»? Як ставилася до її організації ОУН-Б?
6. Які операції Червоної армії забезпечили витіснення гітлерівців з Криму?
7. Коли було звільнене Закарпаття?

Документ

Матеріали про створення і ліквідацію Кримської АРСР та виселення кримськотатарського населення 1944 р.

а) «Крым – без крымских татар!» – такова сущность политики царского самодержавия.

б) Крымская Республика – это должное возмещение за все обиды, за долгую насильническую и колонизаторскую политику царского режима.

Журн. «Жизнь национальностей». – 1921. – 25 октября.

в) 3 января 1934 года ЦИК СССР за выдающиеся успехи в деле проведения сельскохозяйственных работ... по укреплению колхозов и совхозов и выполнению обязательств перед государством наградил Крымскую АССР орденом Ленина.

Газ. «Правда». – 1934. – 4 января.

www.4book.org

г) З листа німецького військовослужбовця з радянсько-німецького фронту своєму брату:
«Здесь против нас много татар. Я не хотел бы встретиться с татарами даже во сне».
д) Зі споминів Ібрагімової Гензіле про виселення татар із Криму 1944 р.:
«Нас выселили... 18 мая 1944 г. Выселение проходило очень жестоко. В три часа утра дети еще спали, вошли солдаты, чтобы мы за пять минут собрались и вышли из дому. Нам не разрешили брать с собой ни вещей, ни продуктов... Стоял сплошной плач голодных детей. Муж сражался на фронте. Я была с тремя детьми...
Из нашей деревни вывезли 30 семей, из которых остались живыми неполных 5 семей.
...Наши мужья были на фронтах, и некому было хоронить умерших, и часто трупы лежали несколько суток вместе с живыми.
...Скажите мне, почему допустили такие ужасы?»

Обращение крымско-татарского народа к XXIII съезду КПСС // Национальный вопрос в СССР: Сб. документов / Составитель Роман Купчинский. – Б. м.: Сучасність, 1975. – С. 292, 294, 296, 299, 305–306.

Запитання до документа

Підготуйте на основі фактів, наведених у документі, доповідь про долю кримськотатарського народу в роки радянської влади і після вигнання нацистських військ з Криму зокрема.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 15. ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Згадайте **1.** Які операції радянських військ знаменували собою завершення розгрому гітлерівців в Україні? **2.** Чим було викликано депортацію кримськотатарського, грецького і вірменського населення до східних районів Радянського Союзу?

Творче завдання Чим викликано зростання воєнно-стратегічного значення України на завершальному етапі війни?

1. Репресії в Західній Україні

Вступ на територію Західної України Червоної армії не приніс у край довгоочікуваного спокою. Радянське командування одержало наказ знищити УПА й оунівців підпілля.

На розгром УПА було кинуто великі з'єднання НКВС і прикордонних військ. Це була жорстока і кровопролитна боротьба. З боку УПА в ній брало участь до 100 тис. осіб. А всього за роки боротьби, яка тривала до початку 1950-х років, у лавах повстанців і підпільників перебувало до 400 тис. осіб.

Прагнучи позбавити УПА підтримки населення, органи НКВС не зупинялися перед віроломством і провокаціями. Одягнені у форму УПА, бійці спецзагонів НКВС влаштовували криваві розправи, які приписували

www.4book.org

Йосип Сліпий – митрополит греко-католицької церкви в Галичині, який відмовився перейти в російське православ'я

оунівцям. На жорстокість чекістів ОУН відповідала терором, широко використовуючи методи НКВС. Підрозділи Служби безпеки (СБ) УПА, зі свого боку, засилали псевдоенкаведистів для виявлення прибічників радянської влади і законспірованих чекістів. Усе це тільки розпалювало взаємну ворожнечу, ненависть, непримиренність у суспільстві.

Оунівці мали в Західній Україні широку підтримку. Зламати цю силу можна було лише масовими репресіями. Сталінський режим без вагань ішов на них. У березні 1944 р., коли Червона армія лише наближалася до основних регіонів дислокації УПА, НКВС СРСР видав своїм представникам розпорядження: «Сім'ї, в складі яких є оунівці, що перебували на нелегальному становищі, або тих, що займаються бандитизмом, а також сім'ї засуджених оунівців узяти на облік і виселити до тилових областей Союзу». За офіційними даними, в 1944–1945 рр. до північних й східних районів СРСР було відправлено 200 тис. членів сімей оунівців. Але багато хто з учених вважає ці дані неповними. Називаються інші цифри, значно більші. Документи й свідки розповідають про варварські методи виселення: арешти провадилися пізно восени і ранньою весною; людей заганяли в товарні вагони; вони були позбавлені медичної допомоги, їжі було обмаль, а воду давали лише невеликими порціями. Виселених завозили найчастіше в глухі, неосвоєні райони з тяжкими і незвичними для жителів Західної України кліматичними умовами. Це спричинило велику смертність серед дітей і літніх людей.

Частина репресованих не мала прямого відношення до УПА. Проте в нелояльності до радянської влади сталінський режим підозрював більшість українців, які опинилися на окупованій території. Після XX з'їзду КПРС (1956) стало відомо, що Й. Сталін цілком серйозно думав про виселення, подібно до кримських татар, калмиків, деяких народів Кавказу, також українців. І якщо цього не сталося, відзначав у своїй доповіді на XX з'їзді КПРС тодішній секретар ЦК М. Хрущов, то лише тому, що українців «було занадто багато, не було місця, куди їх вислати, інакше Сталін заслав би їх також».

2. Відновлення радянського апарату управління

Жорстокі репресії були проявом невпевненості, слабкості радянських позицій в Україні. Едуард Р. Стеттініюс, член делегації Сполучених Штатів Америки на Кримській конференції трьох держав антигітлерівської коаліції, що відбулася в лютому 1945 р., зазначив: «Сталін відчуває свою позицію на Україні дуже тяжкою і непевною». Ось чому на завершальному етапі війни особлива увага приділялася відновленню всіх структур тоталітарної системи в Україні.

Тож одним із перших заходів було відтворення більшовицьких партійних організацій, виконкомів рад, міліції. Фактично це здійснювалося за рахунок

www.4book.org

місцевих комуністів, які вийшли з підпілля або звільнилися в результаті розформування партизанських з'єднань. Водночас ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У добирали кадри керівників у тилових районах, діючій армії, центральних відомствах. Якщо на початку 1944 р. у КП(б)У налічувалося 34,8 тис. членів, то в жовтні – на момент остаточного завершення вигнання німців – 149,9 тис. Партійно-державне керівництво Української РСР очолював М. Хрущов, який обіймав посаду першого секретаря ЦК КП(б)У, очолював уряд УРСР.

Відновлюючи контроль над усіма сферами життя України, керівництво СРСР пішло на деякі поступки національним прагненням її народу. Верховна Рада СРСР прийняла 1 лютого 1944 р. закон, яким союзним республікам надавалося право на дипломатичні відносини з іноземними державами. Тоді ж радянські республіки дістали дозвіл на організацію власних збройних формувань. Були створені республіканські наркомати оборони та іноземних справ. На Кримській конференції глав держав антигітлерівської коаліції Сталін говорив президентові США Рузвельту про необхідність надати Україні місце в Організації Об'єднаних Націй, створення якої вже готувалося.

Ці заходи центру були суто демагогічними, не змінювали статусу України у складі СРСР і здійснювалися головним чином з пропагандистськими намірами. Власної армії УРСР так і не створила, а її роль в ООН ніколи не була самостійною.

3. Втрати України за роки війни з Німеччиною

У час, коли тоталітарний сталінський режим відновлював контроль над Україною, регулярні частини Червоної армії вели кровопролитні наступальні бої за її кордонами. На цьому етапі війни кожен 4–5-й червоноармієць був жителем України. Своїм ратним подвигом у складі багатонаціональних радянських з'єднань вони наближали спільну перемогу над нацистською Німеччиною, яка прийшла **9 травня 1945 р.**, і забезпечували розгром мілітаристської Японії, із завершенням якого 2 вересня 1945 р. пов'язане закінчення Другої світової війни.

Харків. Руїни центральної частини міста. *1943 р.*

www.4book.org

Кияни на відбудові вулиці Хрещатик. *1944 р.*

За роки війни Україна втратила 8 млн осіб – п'яту частину населення: 2,5 млн осіб загинули в боях, 5,5 млн становили знищені військовополонені й цивільні особи. Якщо ж взяти всі демографічні втрати (крім убитих, вони включають померлих від хвороб і голоду, депортованих, мобілізованих, емігрантів, втрати в природному прирості), то вони обчислювалися неймовірно великою цифрою – 14,5 млн. В 1945 р. в Україні залишилося 27,4 млн людей, тоді як у 1941 р. їх було близько 42 млн.

Міста обезлюдніли і лежали в руїнах. З 900 тис. мешканців Києва в 1940 р. на 1945 р. залишилося 186 тис. Майже по 200 тис. втратили Одеса й Харків, 100 тис. – Рівне. Понад 10 млн жителів України залишилися без даху над головою і тулилися в непристосованих приміщеннях та землянках.

Промисловість і сільське господарство перебували в стані повної розрухи. Було знищено (як окупантами, так і радянськими військами) 16 150 підприємств, 27 910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 машинно-тракторних станцій. Лише за неповні 1943 і 1944 рр. німці вивезли з України 9200 тис. т зерна, 622 тис. т м'яса та м'ясних виробів, 950 тис. т олії, 208 тис. т вершкового масла, 400 тис. т цукру, 2500 тис. т фуражу, 3500 тис. т картоплі.

4. Початок відбудови економіки

У цих надзвичайно складних умовах почалася відбудова народного господарства України. У розпал наступальних операцій Червоної армії в серпні 1943 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». ДКО ухвалив ряд постанов, які передбачали конкретні заходи щодо відбудови основних галузей промисловості України, зокрема вугільної, залізорудної, металургійної, а також найбільших машинобудівних заводів, Дніпрогесу та інших підприємств. Для цього було виділено понад 18 млрд карбованців,

www.4book.org

Відбудова мартенівської печі № 5 металургійного заводу ім. К. Ворошилова. *Ворошиловград (сучасний Луганськ). 1944 р.*

що становило 24 % загальної суми, наданої урядом СРСР на відбудову радянських територій. Що ж до матеріальних збитків, яких зазнала Україна в роки війни, то вони становили 42 % загальних збитків СРСР.

Досить складною проблемою відбудови була кадрова. На початку 1944 р. в Україні залишалася лише четверта частина довоєнної чисельності робітників. Практично всі військовозобов'язані чоловіки були мобілізовані до армії. Тому забезпечення робочою силою підприємств відбувалося за рахунок інвалідів, літніх людей, жінок, молоді, особливо сільської. Широко використовувалася праця військовополонених. На кінець війни чисельність робітників і службовців в Україні досягла 70 % довоєнного рівня.

Трудівники колгоспу ім. Т.Г. Шевченка на Київщині везуть здавати зібраний урожай. *1944 р.*

Насамперед відновлювалися шляхи сполучення, мости, засоби зв'язку. Це здійснювалось як цивільним населенням, так і армійськими частинами. У ході війни було відбудовано понад 20 тис. кілометрів залізниць і 615 залізничних мостів. Були відновлені також найголовніші лінії зв'язку.

Значних успіхів удалося досягти у відбудові основних галузей народного господарства. На кінець війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля зросла до 26,7 %. У 1945 р. Україна дала 18 % загальносоюзного виробництва чавуну і 11,2 % сталі.

www.4book.org

Селянин оре землю в одному із сіл на Ворошиловградщині (сучасна Луганська обл.). *1943 р.*

Всього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію близько 3 тис. великих промислових підприємств України. Промисловий потенціал України працював на забезпечення фронту боєприпасами, бойовою технікою, спорядженням.

Відбудовчі процеси ширились і на селі. 1943–1945 рр. у результаті надлюдського напруження сил сільського населення, переважно жінок і дітей, було освоєно 76 % усіх довоєнних посівних площ у колгоспах. Тракторів, механізмів чи бодай коней було обмаль. На польових роботах широко використовувалися корови. Нерідко жінки та підлітки впрягалися замість худоби і на візках доставляли в поле зерно, вивозили врожай. Майже все вирощене забирала держава. Такою дорогою ціною армія і місто забезпечувалися сільськогосподарською продукцією. За роки війни від українських колгоспів і радгоспів держава одержала 16,5 млн т зерна, 400 тис. т м'яса і майже 250 тис. т молока.

Таким чином, незважаючи на величезні людські й матеріальні втрати, у 1944–1945 рр. на завершальному етапі війни Україна зробила значний внесок у спільну перемогу антинацистських сил.

Перевірте себе

1. Чому відновлення радянської влади в Західній Україні викликало опір населення?
2. Схарактеризуйте масштаби і форми антирадянського опору в Західній Україні.
3. Якими методами радянська влада боролася з національним опором в післявоєнний період?
4. Схарактеризуйте масштаби втрат України в роки війни з Німеччиною. Порівняйте їх із втратами інших регіонів СРСР.
5. Як відновлювався партійно-радянський і господарський апарат України після війни?
6. Що було зроблено для відбудови народного господарства України в 1943–1945 рр.?
7. У якому становищі перебувало на завершальному етапі війни українське село?

www.4book.org

Документи

1. З «Докладной записки о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т. н. спецгруппы МГБ» від 15 лютого 1949 р., адресованої секретарю ЦК КП(б) України М. Хрущову

Совершенно секретно

Министерством Госбезопасности Украинской ССР и его Управлениями в западных областях Украины в целях выявления вражеского украинско-националистического подполья широко применяются т. н. спецгруппы, действующие под видом бандитов «УПА»... Однако, как показывают факты, грубопровокационная и неумная работа ряда спецгрупп и допускаемые их участниками произвол и насилие над местным населением не только не облегчают борьбу с бандитизмом, но и, наоборот, усложняют ее, подрывают авторитет советской законности и бесспорно наносят вред делу социалистического строительства в западных областях Украины...

Военный прокурор войск МВД Украинского округа полковник юстиции Кошарский.

Сидоренко Б. Чекисты в форме УПА // Голос Украины. – 1993. – 2 июня.

2. Присяга радянського партизана

Вступая в отряд борьбы с фашизмом, я обязуюсь:

1) Не щадя своей жизни, всячески подрывать вражеские силы, уничтожая мосты, железные дороги, склады и все то, что враг использует для войны.

2) Призывать в отряд товарищей, общими силами добывать оружие и готовиться к освободительному восстанию.

3) Помня о том, что враг старается забрать на мучения наших братьев, я обязуюсь делать все, чтобы отразить эти его злодеяния.

4) Я обязуюсь носить вечно в груди образ моей Великой Родины и веру в полнейшее уничтожение врага.

5) Действовать решительно, применяясь к условиям, и сохранять все тайны отряда.

6) Если же я изменю этой присяге, пусть падет на меня проклятие моего народа и да смертью накажет меня рука партизанского правосудия!

Архівний документ

3. Присяга вояка Української повстанської армії

Я, воїн Української повстанчої армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крови, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу.

Повстанець. – 1944. – Листопад. – Ч. 1.

www.4book.org

Запитання до документів

Документ № 1.
Які методи використовував сталінський режим у боротьбі з ОУН-УПА?

Документи № 2, № 3.
Порівняйте тексти присяги радянського партизана й вояка УПА.
а) Що спільного в цих документах?
б) Чим відрізняються дві присяги?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 16. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙНИ

Згадайте **1.** Яку політику проводила Німеччина на окупованих українських територіях? **2.** Якими були масштаби евакуації українців до радянського тилу? Які категорії населення були евакуйовані?

Творче завдання Наскільки відповідає воєнним умовам України прислів'я: «Коли говорять гармати, музи мовчать»?

1. Народна освіта

Війна руйнувала матеріальні основи культури. Особливо згубно позначилась вона на народній освіті. В умовах окупації тисячі шкільних приміщень було спалено, пограбовано, перетворено на склади, госпіталі, казарми. Гітлерівці не мали наміру їх відбудовувати. Рейхсміністр східних територій Німеччини А. Розенберг у директиві рейхскомісару Е. Коху від 18 листопада 1941 р. зазначав: «Щоб створити загальні передумови для налагодження життя, достатньо допустити існування початкових шкіл». Дався також дозвіл на організацію професійних шкіл. Навчальний процес у них почався в 1942 р. і провадився за складеними німецькими чиновниками програмами. Вік школярів не перевищував 14 років.

Налагодження шкільної справи після вигнання гітлерівців наштовхувалося на величезні труднощі. Не було навчальних посібників, лабораторних приладів, зошитів, підручників, карт, класних дощок. Десятки тисяч учителів воювали на фронтах. Постало завдання в стислі терміни відбудувати школи й охопити навчанням усіх дітей шкільного віку. На кінець 1943/44 навчального року в початкових, семирічних і середніх школах навчалося лише 1,77 млн учнів, тобто менше третини дітей шкільного віку. Багато дітей втратили батьків, мільйони стали напівсиротами.

2. Вища школа

Війна завдала величезної шкоди вищій школі, навчальним закладам спеціальної підготовки в цілому. Виші в Україні припинили роботу й евакуювалися у віддалені райони СРСР. Водночас окупаційна влада дозволила роботу вишів, зокрема в Києві, Дніпропетровську, Харкові та інших містах, які у 1942 р. закрила.

Вивезені на схід виші, об'єднавшись з іншими евакуйованими або місцевими навчальними закладами, досить швидко налагодили навчальний процес.

www.4book.org

У лютому 1942 р. у Кзил-Орді (Казахстан) розпочав роботу Об'єднаний український університет у складі викладачів і студентів Харківського та Київського університетів. Загалом понад 70 евакуйованих з України вишів продовжували готувати спеціалістів.

З визволенням території України від німецько-фашистських загарбників почалась реевакуація вищих навчальних закладів. На жовтень 1944 р., коли нацистські війська були витіснені за межі України, відновили роботу 113 вишів.

О. Богомолець (третій праворуч) зі співробітниками Інституту експериментальної біології та патології АН УРСР. *Київ. 1943 р.*

3. Наука

Науковці на окупованій гітлерівцями території України опинилися в критичному становищі. Спроба поновити діяльність Всеукраїнської академії наук у Києві наштовхувалася на опір окупантів.

Більшість наукових установ Академії наук УРСР та її президія були евакуйовані в радянський тил, до Уфи. Лише у складі АН УРСР до східних районів СРСР виїхало майже 400 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників. Діяльність науково-дослідних установ України в евакуації була спрямована насамперед на надання науково-методичної і практичної допомоги оборонній промисловості, сільському господарству, госпіталям та лікувальним установам тощо. Так, колектив Інституту електрозварювання АН УРСР, очолюваний Є. Патоном, успішно застосував свої довоєнні розробки для налагодження автоматичного дугового зварювання корпусів танків Т-34 під флюсом. Група українських учених на чолі з академіком М. Доброхотовим розробила нові методи виплавки броньованих сталей. Значну допомогу оборонній промисловості надав колектив Фізико-технічного інституту АН України, який розробив висококалорійний терміт для мін і снарядів, що переважав своїми теплотворними можливостями всі існуючі раніше види. Величезним був внесок працівників інституту в розробку більш досконалих конструкцій торпед, створення радіолокатора та автоматичних систем пеленгації, приладу для знешкодження морських мін.

Сотні тисяч радянських воїнів повернулися до життя завдяки плідній роботі колективів лікарів України на чолі з видатними спеціалістами М. Стражеско, В. Філатовим, Р. Кавецьким та ін. Ефективні методи лікування ряду інфекційних, травматичних, шлункових та інших захворювань були розроблені колективом Інституту клінічної фізіології АН УРСР під керівництвом академіка О. Богомольця. Завдяки запропонованим українськими вченими новим методам лікування істотно знизилась смертність серед поранених радянських солдатів.

4. Література

Роки війни стали новим випробуванням для української літератури. Понад 300 членів Спілки радянських письменників України пішли в Червону армію, частина з них загинула на фронтах. Українські письменники,

www.4book.org

Олена Теліга – видатна українська поетеса, політичний діяч

художники, актори, котрі опинились у гітлерівському тилу, боролися проти окупантів як у складі партизанських з'єднань, підпорядкованих Москві, так і в загонах УПА. В окупованому гітлерівцями Києві група письменників, членів ОУН, на чолі з Оленою Телігою зорганізувалася в Спілку українських письменників. О. Теліга готувала альманах української поезії «Литаври». Разом з іншими членами оунівського підпілля її розстріляли 21 лютого 1942 р. у Бабиному Яру.

У далекому радянському тилу працювали українські прозаїки, поети, драматурги М. Бажан, П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, О. Корнійчук та ін. Олександр Довженко з Ашгабаду їде на фронт, де працює кореспондентом газети «Красная звезда». Це був час, коли сталінський режим прагнув зберегти свій вплив на український народ, використовуючи силу й авторитет мистецтва, заохочуючи письменників до створення художніх творів, котрі об'єктивно відображали б сучасне і минуле України. Саме в цій атмосфері з'являється відзначений Сталінською премією високопатріотичний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну». У воєнні роки над Україною пролунали життєстверджувальні слова Павла Тичини:

Я єсть народ, якого правди сила
Ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила,
А сила знову розцвіла!

Ці слова породжували надію, що після розгрому нацизму все зміниться на краще. Ця надія підтримувалася деякими конкретними діями: за клопотанням М. Бажана і О. Довженка у 1943 р. були звільнені з ув'язнення деякі українські письменники. Серед них – Остап Вишня, якому, щоправда, до закінчення десятирічного заслання залишалося кілька днів.

Важливий внесок у зміцнення морального духу воїнів зробила агітаційна фронтова бригада українських письменників, до складу якої входили А. Головко, С. Скляренко, А. Малишко, В. Сосюра, М. Стельмах, Л. Дмитерко та інші.

5. Театр і кіно

Через деякий час після початку окупації в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові, Станіславі та інших містах були відкриті українські драматичні театри, які ставили п'єси з національної класичної спадщини, переважно історичного і побутового змісту.

Але більшість відомих акторів разом з театрами виїхали в радянський тил.

Перебуваючи в евакуації, театри України підтримували тісні зв'язки з фронтом. Найактивніше діяли Київський театр опери та балету ім. Т.Г. Шевченка, Полтавський театр ім. М.В. Гоголя, об'єднані Дніпропетровський і Одеський театри опери та балету. Усього театри та концертні колективи України виїздили на фронт понад 100 бригад. До них, зокрема,

www.4book.org

Артисти фронтової бригади Київського українського театру ім. І. Франка. В центрі – Г. Юра. *1942 р.*

входили такі визначні діячі української культури, як З. Гайдай, І. Паторжинський, П. Вірський та ін.

Під час війни у радянському тилу продовжували працювати евакуйовані кіностудії України. Сталінський режим з особливим завзяттям експлуатував кіно як один з найефективніших засобів ідеологічної обробки населення. Київська й Одеська кіностудії, перебуваючи в Середній Азії, створили кілька пропагандистських фільмів, у тому числі «Олександр Пархоменко», «Як гартувалася сталь», «Партизани в степах України».

У ці суворі роки продовжував працювати видатний кіномитець XX століття – Олександр Довженко. Влітку 1943 р. він завершив кіноповість «Україна в огні», яка утверджувала безмежну віру в народ України, котрий через страждання, криваві битви і величезні втрати відроджується до нового життя. Але цей твір, незважаючи на його високий художній рівень, був підданий жорстокій критиці. Й. Сталін і чиновники від культури не могли вибачити О. Довженкові його надзвичайно яскравий, національно забарвлений талант. У січні 1944 р. питання про кіноповість розглядалося на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Зі звинуваченням виступив Сталін. «Мене було привезено в Кремль... порубано на шматки, й окривавлені частини моєї душі розкидано на ганьбу і поталу», – згадував пізніше про цю подію у своєму «Щоденнику» кінодраматург.

Ставлення до творчості О. Довженка яскраво віддзеркалювало антинаціональну суть політики сталінського режиму щодо культури, його страх перед пробудженням самосвідомості українського народу.

6. Радянські засоби масової інформації

У часи війни важливу роль відігравали засоби масової інформації. Вони працювали в умовах жорсткої цензури воєнного часу. Радянська влада на

www.4book.org

початку війни вилучила всі радіоприймачі і вела трансляцію новин через репродуктори, які розвішувалися в громадських місцях і квартирах. Поширення чуток, що розходилися з офіційною версією подій (а влада на початку війни приховувала справжній стан справ), часто закінчувалося репресіями.

В умовах окупації заборона на радіоприймачі була підтверджена гітлерівцями. Водночас було дозволено видання газет за умови їх лояльності «новому режиму». На окупованій території в 1941–1942 рр. видавалося понад 115 україномовних періодичних видань. Багато з них були речниками українських національно-визвольних сил. Але окупанти наприкінці 1941 р. різко посилили нагляд за ними, заборонили публікацію матеріалів, що стосувалися майбутнього України, гострих соціально-політичних питань. Три чверті своєї площі газети змушені були віддавати офіційним окупаційним матеріалам.

Радянське керівництво прагнуло зберегти вплив на населення окупованих територій. Щодня передачі на Україну вели радіостанції ім. Т.Г. Шевченка із Саратова та «Радянська Україна» з Москви.

З поверненням в Україну радянська влада відновила видання своїх газет, а разом з тим і всю систему ідеологічної обробки населення.

7. Церковне життя

Воєнні роки майже для всіх релігійних культів були часом поновлення діяльності та легального існування: на окупованій території це відбувалося з дозволу німецької влади, на звільненій – санкціоновано радянським урядом, який тимчасово послабив утиски на церкву, використовуючи її авторитет для посилення патріотичних настроїв населення.

Вже на початку окупації за дозволом окупаційної адміністрації в Україні було відкрито близько 2 тис. православних храмів. Населення після багатьох років атеїстичної обробки поверталося до релігії. Знову ввійшли в побут хрещення дітей, вінчання, інші релігійні обряди.

Як і в попередні періоди, єдності в релігійно-церковному житті не було. Була відновлена Українська автокефальна православна церква, очолювана архієпископом Полікарпом (Сікорським). Окупанти сподівалися, що автокефалісти стануть однією з опор їхнього режиму. Але цього не сталося. Релігійне відродження сприяло росту національної самосвідомості.

Існувала також Українська автономна православна церква під керівництвом митрополита Олексія (Громадського). Остання визнавала зверхність Московського патріархату. Відносини між двома церквами були напруженими.

Прагнучи заручитися підтримкою кримськотатарського населення, окупанти погодилися на відкриття мечетей у Криму. Нараз знищувалися синагоги.

Після повернення радянської влади УАПЦ була ліквідована. Під безпосереднім контролем Й. Сталіна навесні 1945 р. розпочався процес нищення Української греко-католицької церкви (УГКЦ). І автокефалістів, і греко-католиків силоміць навертали в лоно російського православ'я, яке в роки війни одержало можливість відновити свою діяльність, хоча перебувало під жорстким і всеосяжним контролем радянської тоталітарної держави. У боротьбі за свою віру опинилися в ув'язненні й загинули там багато церковних діячів (єпископи Г. Хомишин, Й. Коциловський та ін.).

Таким чином, усупереч усім труднощам і страхіттям воєнного часу культурний процес в Україні не припинявся. Інтелектуальний талант україн-

www.4book.org

ського народу, його література й мистецтво не схилилися перед наступом нацизму. Культура народу в умовах війни надійно служила його самозбереженню, утвердженню гуманістичних ідеалів.

Перевірте себе

1. У якому стані в роки війни перебувала народна освіта?
2. Яку політику в галузі освіти в Україні проводили окупанти?
3. Що вам відомо про роботу евакуйованих на схід вишів України?
4. Який внесок у перемогу над гітлеризмом зробила українська наука?
5. Які видатні твори українського мистецтва було створено в роки війни?
6. Чим, на ваш погляд, пояснюється подвійна оцінка сталінським керівництвом творів видатних українських поетів, письменників, драматургів?
7. Схарактеризуйте внесок українського кіномистецтва в перемогу.
8. Які зміни відбулися в церковному житті України в роки війни? Чим вони були викликані?
9. Чому УАПЦ після повернення радянської влади було заборонено?

Документ

1. Постанова VII секції Вермахту зони Б (Україна) стосовно навчання. 29 грудня 1941 р.

(...) IV. Навчання. Згідно з постановою № 30 від 8.12.41 р. початкові школи дозволені.
Крім того, дозволені:
промислові, сільськогосподарські, лісогосподарські професійні школи, так само як і професійні школи жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни.
Не дозволено:
Високі навчальні заклади: університети; політехнічні інститути, вищі школи – гімназії, ліцеї та інші подібні заклади, середні школи; семінари, загальні середні школи зі спеціалізацією для неповної спеціальності.
Всі школи, що належать до цих категорій, треба закрити...

Документ федерального воєнного архіву
Фрайбурга – ФРН // Косик В. Україна і Німеччина
у Другій світовій війні. – С. 549–550.

2. З виступу Й. Сталіна на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) «Про антиленінські помилки й націоналні перекручення в кіноповісті О. Довженка "Україна в огні"»

31 січня 1944 р.

Тов. Довженко написав кіноповість під назвою «Україна в огні».
...Насамперед дуже дивно те, що в кіноповісті Довженка... яка мала б показати повне торжество ленінізму, під прапором якого Червона армія успішно визволяє нині Україну від німецьких загарбників, немає жодного слова про нашого вчителя – великого Леніна.
...Довженко виступає тут проти класової боротьби, він намагається заплямувати політику і всю практичну діяльність партії по ліквідації куркульства як класу.
... Націоналістична поволока настільки затьмила свідомість Довженка, що він перестав бачити ту величезну виховну роботу, яку провела наша партія в народі...
Кіноповість є антирадянською, яскравим виявом націоналізму, вузької національної обмеженості.
Варто було б опублікувати кіноповість Довженка так, щоб від нього залишилося б саме мокре місце...

www.4book.org

3. Із «Щоденника» О. Довженка

Товаришу мій Сталін! Коли б Ви були навіть богом, я тоді б не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати і тримати в чорному тілі. Коли немає ненависті принципової і зневаги нема, недоброзичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту – невже любов до свого народу є націоналізмом? Чи націоналізм у непотураній глухоті людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?

Літературна Україна. – 1990. – 5 липня.

Запитання до документів

Документ № 1.
Чим пояснюється дозвіл німецьких окупантів на навчання в початкових, промислових, сільськогосподарських, лісогосподарських та інших подібних школах і заборона відкриття середніх шкіл, університетів, інших вузів?

Документи № 2, № 3.
а) На основі наведених матеріалів охарактеризуйте причини заборони кіноповісті О. Довженка «Україна в огні».
б) Яке ставлення сталінського режиму до українського народу, його національних прагнень засвідчує ця заборона?
в) Наскільки виправдані звинувачення О. Довженка в «націоналізмі»? Який зміст вкладає Сталін у поняття «націоналізм»?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§17. ПІДСУМКОВО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

1. Включення Західної України до складу СРСР

Для українського народу Друга світова війна почалася 17 вересня 1939 р., коли радянські війська перейшли польсько-радянський кордон. Відповідно до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. і, зокрема, таємного додаткового протоколу Західна Україна переходила під контроль Радянського Союзу.

До возз'єднання зі своїми східними братами західні українці прагнули століттями. Але вони ніяк не могли збагнути, чому наслідком ***звільнення*** має бути масовий, небачений раніше терор, арешти і висилки до Сибіру сотень тисяч односельців. Як свого часу Перша світова війна, початок Другої світової війни підказували українцям, що справжнє їхнє визволення можливе лише в результаті створення власної незалежної держави, а не внаслідок зміни країни-покровителя.

2. Місце України у війні антигітлерівської коаліції з Німеччиною

Після нападу 22 червня 1941 р. Німеччини на Радянський Союз Україна перетворилася на один з найважливіших театрів гігантського двобою між радянськими і німецькими військами. Воєнні дії на території України тривали з першого дня німецько-радянської війни до 28 жовтня 1944 р., тобто 3 роки і 4 місяці із загальних 3 років і 11 місяців Великої Вітчизняної війни.

www.4book.org

У спільну боротьбу з Німеччиною та її союзниками Україна зробила надзвичайно великий внесок. У складі Червоної армії за роки війни воювало близько 7 млн жителів України. У лавах Червоної армії це була друга за чисельністю національна група після росіян. Серед вищих офіцерів, зокрема командувачів фронтів та армій, було чимало українців. Найвідоміші з них – А. Єременко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, М. Ватутін, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко, П. Жмаченко та інші. Ратний подвиг багатьох українців відзначений найвищими нагородами. Серед них – 2072 удостоєні звання Герой Радянського Союзу. Зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу – 32 українці. Один із кращих льотчиків-винищувачів Червоної армії Іван Кожедуб, який у роки війни став тричі Героєм Радянського Союзу, народився і виріс у селянській сім'ї на Сумщині. Із 7 млн орденів і медалей, вручених солдатам і офіцерам Червоної армії, 2,5 млн одержали жителі України.

Не менше 50 % особового складу військ, які билися з гітлерівцями в Україні, були її мешканці. Переважно це були бійці 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів. Українці у складі багатонаціональних радянських військ брали участь у переможному завершенні війни з гітлерівською Німеччиною і в боях з арміями мілітаристської Японії.

Частина наших співвітчизників, які з різних причин опинилися за кордоном (військовополонені чи вивезені на каторжні роботи), воювала в європейському русі Опору. Українці очолювали підпільні організації в концтаборах, на підприємствах, завдаючи шкоди німецькій економіці. Опинившись в партизанських загонах, вони здійснювали диверсії, громили німецькі гарнізони, пускали під укіс ешелони з живою силою і технікою.

Перемогу над гітлерівською Німеччиною українці наближали також своєю героїчною працею в радянському тилу: на заводах, рудниках, у колгоспах, лабораторіях, навчальних закладах тощо.

3. Радянська і національно-самостійницька течія руху Опору

Запекла боротьба розгорнулася в тилу німецьких військ. Гітлерівці встановили тут жорстокий окупаційний режим, сподіваючись зробити з України житницю рейху, його сировинний придаток. Планувалося перетворити українців на «білих рабів». Сотні тисяч жителів України різних національностей підлягали знищенню. Це викликало хвилю обурення, мобілізувало на боротьбу.

Із самого початку в русі Опору виокремилися дві течії: радянська і національно-самостійницька.

Радянський підпільно-партизанський рух у перші місяці окупації зазнав великих втрат і лише в 1942 р., діставши допомогу з-за лінії фронту, почав поширюватися на Наддніпрянщину, залучаючи в боротьбу десятки тисяч незадоволених грабіжницько-терористичним режимом і завдаючи суттєвих втрат гітлерівським окупантам.

У перші дні війни ОУН сподівалась за сприяння нацистської Німеччини розпочати відродження національної незалежності України. Та ці ілюзії швидко розвіялись. Оунівці перейшли до підпільної діяльності, підготовки масового антинацистського повстання під самостійницькими гаслами.

Для німецьких окупаційних властей був цілком несподіваним широкий розмах самостійницького руху, який у 1941 р. охопив не лише Західну Україну,

www.4book.org

а й Наддніпрянщину, в тому числі Донбас, Південь, навіть Крим. Цей рух свідчив, що прагнення до незалежності України було близьке і зрозуміле в усіх її регіонах. Антиукраїнська політика комуністичного режиму в попередні роки викликала незадоволення в різних верствах населення. В умовах поразки радянських військ це незадоволення прорвалося на поверхню політичного життя.

У різному баченні майбутнього України полягає причина непримиренності між представниками радянського й оунівського руху Опору. Якщо радянські партизани прагнули представити оунівців як зрадників і слуг окупантів, то оунівці ставилися до радянських партизанів як до ворогів національних прагнень українців. Радянське керівництво, плануючи з-за лінії фронту дії партизанів, свідомо підтримувало конфронтацію обох течій антигітлерівського руху Опору в Україні. У цих умовах ОУН-УПА змушена була боротися на два фронти без будь-якої зовнішньої допомоги.

4. Перемога і Україна

Зазнавши в Другій світовій війні величезних людських втрат і руйнувань, Україна зробила гідний внесок у розгром Німеччини та її союзників. Тому свято Перемоги 9 травня 1945 р. – це і свято її народу. Це – свято загальнонаціональної гордості, а разом з тим загальнонаціональної скорботи. Гордості за великий історичний подвиг, скорботи за втраченими долями, за нездійсненими надіями.

Попри всі негаразди й небачені раніше жертви, участь українського народу в Другій світовій війні дала потужний поштовх його національній консолідації, згуртуванню як сучасної європейської нації. Відчуття причетності до Великої Перемоги зміцнювало самоповагу, сприяло загальнонаціональному піднесенню. Українці отримали на деякий час можливість порівнювати життя свого народу з життям інших народів Європи і робити самостійні висновки. Ніколи раніше так багато українців – воїнів радянської армії, остарбайтерів, військовополонених – не були за кордоном своєї Батьківщини і так тісно не спілкувалися з представниками інших народів, інших культур. Розвінчувалися комуністичні міфи про переваги життя в СРСР. Цього режим особливо боявся. Всіх, хто опинився за кордоном (за виключенням солдатів і офіцерів регулярних військ), підозрювали в зраді. У травні 1945 р. Сталін підписав директиву створення у тилових районах СРСР 100 таборів на 10 тис. осіб кожен для розміщення й утримання колишніх військовослужбовців, які потрапили в полон, і репатрійованих радянських громадян.

Сталінський режим, вимагаючи від українців жертв і мобілізувавши до Червоної армії мільйони їхніх представників, змушений був звертатися до національних почуттів цього народу. Він закликав їх боротися проти Гітлера, щоб відстояти свою рідну культуру, мову, українську державність, національну честь і гідність. На певний час було забуто абстрактне гасло захисту радянської Батьківщини. Сталін сприяв включенню України в коло засновників Організації Об'єднаних Націй, дозволивши ще в ході війни створення Народного комісаріату закордонних справ, яке очолив Д. Мануїльський, і Народного комісаріату оборони на чолі з генерал-лейтенантом В. Герасименком. Такі установи – неодмінні атрибути суверенності будь-якої держави.

Усе це відбувалося в умовах, коли в західних областях України палахкотіло полум'я національно-визвольної війни. Якщо в роки Першої світової

www.4book.org

війни під національними прапорами воював лише невеликий корпус Українських січових стрільців (і воював у складі іноземної армії, покладаючись на добру волю правителів Австро-Угорщини), то в роки Другої світової війни через УПА і національне підпілля пройшло понад 400 тис. осіб.

Незважаючи на те що боротьба за незалежність не охопила в ході війни однаково глибоко територію всієї країни, усі регіони, її вплив на майбутнє українського народу важко переоцінити. Разом з визвольною боротьбою 1917–1920 рр. вона стала частиною історичної свідомості українців і готувала їх до проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.

8 квітня 1944 р. О. Довженко написав у своєму «Щоденнику» пророчі слова: *«Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне. У цій пожежі, хаосі й крові злились воєдино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, на початку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок уперед».*

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте вплив радянсько-німецького пакту про ненапад на хід підготовки Другої світової війни. Як цей пакт вплинув на долю України?
2. Дайте оцінку включенню Західної України до складу СРСР.
3. Чому, на ваш погляд, радянське керівництво не зуміло належним чином підготувати країну до війни?
4. Дайте характеристику планів А. Гітлера щодо України.
5. На карті покажіть основні напрямки ударів гітлерівців на радянсько-німецькому фронті. Схарактеризуйте помилки радянського командування в плануванні воєнних дій на початковому етапі війни.
6. Схарактеризуйте внесок жителів України в перемогу на фронті та в радянському тилу.
7. Як ви розумієте поняття «колабораціонізм» щодо України?
8. Чому в німецькому тилу виникли дві течії Опору?
9. Який вплив на свідомість українців справило їх перебування за кордоном?
10. Чим було викликано рішення про утворення в УРСР Наркомату оборони і Наркомату закордонних справ?
11. Складіть хронологічну таблицю: «Основні події Другої світової війни в Україні».

Дата	Назва події	Зміст події

§ 18–19. УРОКИ ТВОРЧОСТІ

Напишіть і обговоріть *реферат, доповідь* чи *історичне есе* на одну із запропонованих тем, використавши додаткову літературу і ресурси Інтернет:

1. Радянсько-німецький пакт про ненапад і проблема соборності України.
2. Воєнно-стратегічне й політичне значення оборони Києва, Одеси і Севастополя.

www.4book.org

3. Трагедія оточенців 1941 р.
4. Порівняльний аналіз національно-самостійницької і радянської течій Опору в 1941–1944 рр.
5. Характеристика однієї з воєнних операцій (на вибір), в результаті якої були розгромлені гітлерівські війська в Україні.
6. Внесок учених України в перемогу.
7. Розкажіть про участь жителів України у бойових діях радянських військ під час війни.
8. Які зміни в національній свідомості українців відбулися в ході Другої світової війни?
9. Релігійний ренесанс в Україні в роки війни.
10. Порівняльний аналіз ставлення до військових, які потрапили в німецький полон, з боку СРСР і їх західних союзників – Англії і США.
11. Повсякденне життя міського населення в умовах окупації.
12. Повсякденне життя сільського населення в умовах окупації.
13. Порівняльний аналіз прояву колабораціонізму в умовах війни в Україні та інших республіках СРСР.
14. Порівняльний аналіз проявів колабораціонізму в СРСР та інших країнах Європи, окупованих Німеччиною та її союзниками.
15. Схарактеризуйте участь українців в арміях держав антигітлерівської коаліції.
16. Як Друга світова війна вплинула на стан національної свідомості українського народу? У чому це виявилося?
17. Яким було становище остарбайтерів з України в Німеччині?
18. Опишіть долю колишніх радянських полонених і остарбайтерів з України після закінчення війни.
19. Розкрийте регіональні особливості радянського і національного руху Опору.
20. Війна і сирітство.
21. Війна і жінка-мати.
22. Чому і як вчили в школах України під час окупації?
23. Підлітки під час окупації.
24. Трагедія «холокосту» в Україні.
25. Моє розуміння головних уроків війни.
26. Наближав чи віддаляв незалежність України радянський партизанський рух?
27. Боротьба УПА в 1943–1945 рр. віддаляла чи наближала незалежність України?
28. Друга світова війна і процес формування модерної української нації.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Бар М., Зеленський А. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 6.

Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 3.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 2000.

www.4book.org

Ільюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2002. – № 3.
Коваль В. Злочини Комуністичної партії проти українського народу в Другій світовій війні // Розбудова держави. – 1996. – № 4, № 5–6, № 7–8.
Коваль М.В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3.
Коваль М.В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941–1944) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. трудов. – К., 1988.
Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж; Львів, 1993.
Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004.
Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1945. Документи і матеріали. – Львів, 1991.
Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність: українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1996.
Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине. 1941–1944 гг. – К.,1985.
Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3.
Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996.
Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994.
Швагуляк М. «Українська карта»: українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. – 1990. – № 7.
Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних документів. – Львів, 1997. – Т.1.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

23 серпня 1939 р. – підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною
1 вересня 1939 р. – початок Другої світової війни
17 вересня 1939 р. – перехід Червоною армією польсько-радянського кордону, початок радянізації Західної України
27 жовтня 1939 р. – ухвала Народними зборами Західної України Декларації про входження краю до складу СРСР, включення Західної України до складу УРСР
28–30 червня 1940 р. – анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини
Січень 1941 р. – львівський процес над 59 членами ОУН
22 червня 1941 р. – напад Німеччини на Радянський Союз
23–29 червня 1941 р. – найбільша танкова битва початкового періоду війни в районі Луцьк–Броди–Рівне–Дубно
30 червня 1941 р. – «Акт проголошення відновлення Української держави»

www.4book.org

30 червня 1941 р. – створення Державного Комітету Оборони (ДКО)
6 липня 1941 р. – звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу
11 липня – 19 вересня 1941 р. – оборона Києва
5 серпня – 16 жовтня 1941 р. – оборона Одеси
30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р. – оборона Севастополя
25 листопада 1941 р. – наказ гітлерівського командування про арешт і страту членів оунівського підпілля
5–6 грудня 1941 р. – початок контрнаступу радянських військ під Москвою – перша велика поразка німецьких військ
Весна 1942 р. – створення з'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С. Ковпака
20 червня 1942 р. – створення Українського штабу партизанського руху (УШПР)
14 жовтня 1942 р. – створення Української повстанської армії (УПА)
19 листопада 1942 р. – початок контрнаступу радянських військ під Сталінградом
18 грудня 1942 р. – початок визволення території України
12 червня – початок жовтня 1943 р. – Карпатський рейд С. Ковпака
Серпень 1943 р. – III Надзвичайний великий збір ОУН-Б
5 липня 1943 р. – початок Курської битви
Серпень – грудень 1943 р. – битва за Дніпро
6 листопада 1943 р. – вигнання нацистів з Києва
Січень – липень 1944 р. – формування Української головної визвольної ради (УГВР)
28 жовтня 1944 р. – вигнання гітлерівців із Закарпаття
9 травня 1945 р. – День Перемоги над фашистською Німеччиною
2 вересня 1945 р. – підписання Японією акта про капітуляцію; закінчення Другої світової війни

www.4book.org

Тема 2. УКРАЇНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1945 – ПОЧАТОК 1953)

§ 20–21. ПЕРЕХІД УКРАЇНИ ДО МИРНОГО ЖИТТЯ

Згадайте **1.** Коли завершилося вигнання гітлерівських окупантів з України? **2.** Яким був внесок українського народу в перемогу? **3.** Які зміни у свідомості українців Наддніпрянщини відбулися в ході війни?

Творче завдання Які зміни відбулися в сталінській політиці щодо України в післявоєнні роки і чим вони були викликані?

1. Нові суспільні настрої на Наддніпрянщині

Після переможного завершення Другої світової війни почався новий етап в історії України. Ознаменувався він загальною ейфорією, яку викликала велика перемога і післявоєнна демобілізація. Протягом 1945–1946 рр. в Україну повернулося 1,8 млн колишніх воїнів. Перемога у війні, здобута ціною величезних жертв і страждань, породила світлі надії і сподівання. Хотілося вірити, що це остання війна і життя швидко поверне на краще.

Дослідники зафіксували цікавий факт: у перші післявоєнні роки посилився попит на літературу пригодницького жанру і навіть казки. Молоді фронтовики, юність яких пройшла на війні, надолужували те, що у них забрав фронт. Вони прагнули швидше забути жорстокі реалії воєнних років. Це була своєрідна компенсація психологічних перевантажень, які довелося перенести. Дуже популярними стали трофейні фільми за участі відомих західних акторів, у яких лунало багато пісень, де вирували пристрасті й було

www.4book.org

мало реальних життєвих проблем. Величезний успіх мав вітчизняний фільм «Кубанські козаки». Глядачі знали, що все, що відбувається на екрані, не стосується дійсності. Але вони йшли в міські кінотеатри й сільські клуби, бо більшість вірила, що саме так усе буде найближчим часом. Невдовзі після закінчення війни поет В. Сосюра напише: «Вітчизно! Ми зробимо тебе, якою ти ще не була...»

У цілому після закінчення війни люди стали почуватися вільніше, впевненіше, твердіше відстоювали власну позицію. Конформістські настрої послабшали. Вплив на суспільство сталінської пропагандистської машини відчувався менше.

Однією з причин цього був визвольний похід Радянської армії в Європу. За кордоном у складі радянських військ, остарбайтерами («східними робітниками») і полоненими побувало понад 4 млн жителів України. У цій категорії виділялися фронтовики – близько 1 млн чол. У закордонному поході вони побачили інший світ, який радянська пропаганда десятиліттями зображувала у виключно негативних тонах. Виявляється, у капіталістичних країнах багато не лише привабливого, а й доступного простій людині, особливо в побуті, повсякденному житті. Це підтверджували трофеї, які командування дозволяло фронтовикам везти додому. Своїми враженнями вони ділилися із знайомими, друзями, родичами. Серед студентів, зокрема колишніх солдатів і офіцерів, які почали заповнювати аудиторії вишів, поширювалися критичні настрої щодо пануючих у країні порядків, ідеологічних догм. Керівники підприємств у своїй практичній діяльності переконувалися в недоцільності надцентралізованої системи управління і воліли змін. Але критика була поміркованою: як правило, піддавався сумніву не весь радянський лад, а окремі його особливості.

Разом з усім суспільством зазнала істотних змін і Компартія України. Московський центр прагнув відновити повноцінну діяльність КП (б)У – своєї головної опори в республіці. У 1949 р. кількість комуністів України досягла довоєнної – 784 тис. При цьому різко збільшилася питома вага в ній українців, переважно фронтовиків. Це були прості люди, колишні молодші командири і рядові, які щиро вірили, що справді воювали за свою національну честь і гідність, за свою рідну мову й культуру і, зрештою, відстоювали свою українську державність.

Влада не могла не зважати на ці настрої. Вона пішла на деякі поступки українському народу. І хоча вони й не мали принципового характеру, у серцях мільйонів жителів України дістали позитивний відгук.

Так, вище керівництво УРСР за вказівкою з Москви в другій половині 40-х років частково змінило державну символіку республіки. У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла укази про Державний герб УРСР, Державний прапор УРСР і Державний гімн УРСР. Червоний прапор з написом «УРСР» замінено двоколірним: верхня частина на дві третини ширини полотнища була червоною, а нижня мала світло-блакитний (лазуровий) колір. У верхній частині прапора містилося зображення серпа і молота, а над ними – п'ятикутної зірки. Змін зазнав також герб УРСР. На початку 1950 р. було затверджено Державний гімн УРСР.

Люди сподівалися, що поряд із цими рішеннями керівництва будуть інші, принципові зміни, які стосуватимуться соціально-економічної і політичної сфери життя. Зокрема, в суспільстві поширювалася думка, що буде

www.4book.org

наповнена реальним змістом конституційна норма про суверенний статус України, що республіка, виходячи з власних інтересів, визначатиме свою економічну, гуманітарну і міжнародну політику. Українські селяни чекали, що обов'язково розпустять колгоспи, дозволять підприємництво, приватну власність. Вони бачили (або чули), як живе селянство Європи, де домінувало фермерське господарство: високоінтенсивне виробництво, механізація, акуратні будинки, чисті вулиці, зразкові дороги. Робітники сподівалися на високу заробітну платню, хороші умови праці й побуту, на вільний вибір місця роботи. Інтелігенція бажала послаблення контролю над нею влади, інтелектуальної свободи, демократизації суспільного життя, вільного розвитку мови і національної культури.

Були й такі, котрі боролися за зміни. До кінця 40-х років у Наддніпрянській Україні – як у центральних її областях, так і на Півдні та Сході – продовжували діяти підпільні національні групи – залишки воєнних груп Опору, які у 1941–1943 рр. виникли під гаслами боротьби з гітлеризмом і сталінізмом, а після закінчення війни опинилися один на один з радянським режимом. У Західній Україні антирадянський рух у перші повоєнні роки був у самому розпалі.

2. Зміцнення владних структур тоталітарного режиму

Але всі сподівання на демократизацію суспільно-політичного, культурного й економічного життя виявилися марними. Незважаючи на зовнішні атрибути суверенної республіки, Україна фактично залишалася складовою унітарної, надцентралізованої держави, керівництво якої прагнуло до соціально-політичної і культурної уніфікації всіх підконтрольних територій.

Так, побачивши різке збільшення в рядах Компартії України українців, центр спробував компенсувати це посиленням свого впливу на партійно-радянський апарат республіки. У перші повоєнні роки з інших союзних республік, а особливо з Росії, в Україну було відряджено тисячі керівних працівників, які заміняли звільнені з роботи місцеві кадри. Кремль визначав, хто буде очолювати партійну організацію республіки та її уряд.

Першим секретарем ЦК КП(б)У до березня 1947 р. був М.С. Хрущов. Він же до грудня 1947 р. був і головою уряду республіки. У своїй діяльності Хрущов керувався вказівками з центру, хоча дозволяв собі звертатися до союзних органів про допомогу Україні. Це викликало роздратування Сталіна, в результаті чого М. Хрущова замінили Л. Кагановичем, одним з найпослідовніших сталіністів, фанатично відданих диктатору. Він керував Україною з березня по грудень 1947 р. Повсякденними проблемами України займався мало, а основну увагу звернув на викорінення «українського буржуазного націоналізму», у тому числі в Компартії України, чисткою якої він керував. У грудні 1947 р. Л. Кагановича відкликали в Москву. З **грудня 1947 р.** першим секретарем ЦК КП(б)У (і першою особою в республіці) знову був **М. Хрущов**, з **1949 р. – Л. Мельников**. Обидва – росіяни. Сталін не наважувався передавати керівництво Компартії України етнічному українцю.

Суто символічним, фіктивним виявився і закон про утворення Народного комісаріату оборони УРСР. Цей наркомат, не встигнувши народитись, при-

www.4book.org

пинив існування, бо це суперечило лінії центру на наявність єдиних збройних сил.

Під суворим контролем режиму 9 лютого 1947 р. проведено післявоєнні вибори до Верховної Ради УРСР і 21 грудня 1947 р. – до місцевих рад. Їх результатом стало відновлення мережі радянських органів. Головою Президії Верховної Ради знову обрано М. Гречуху. На цій посаді він перебував з 1939 по 1954 рр. Було створено видимість народовладдя, хоча реальна влада перебувала в руках партійно-радянської номенклатури і каральних органів. Дуже характерно, що в складі евакуйованого у радянський тил Раднаркому УРСР зберігався лише один наркомат – Наркомат державної безпеки (НДБ). Решту наркоматів розпустили. Робота залишилася лише для НДБ. Службовці цього наркомату слідкували за настроями евакуйованих на схід українців, а під час звільнення України перенесли свою діяльність на її територію, обплутуючи суспільство густою сіткою своєї агентури.

3. Репресії як засіб ідеологічного перевиховання

Значно складніше виявилося відновити контроль над свідомістю людей. Але це було одним з головних завдань сталінського режиму після завершення війни. Боротьбу проти будь-яких поглядів, не сумісних з ідеологією сталінізму, розгортали негайно після відновлення радянського контролю над тією чи іншою територією. У травні 1944 р., коли в Південній і Правобережній Україні точилися жорстокі бої з гітлерівськими військами, пленум ЦК Компартії України поставив завдання почати великомасштабну кампанію ідеологічного «перевиховання» українського населення. Вважалося, що окупація дуже згубно позначилася на політичних настроях жителів України, викликала серед них недовір'я до комуністичної партії, розчарування в радянському ладі, поширення в їхньому середовищі буржуазної ідеології.

Це «перевиховання», яке відбувалося шляхом ретельної перевірки «сумнівних» громадян, гучних ідеологічних кампаній чи продовженням репресивної практики, тривало декілька років і охопило всі соціальні верстви.

Першою великою групою, яка стала його об'єктом, були репатріанти – особи, вивезені на примусові роботи до Німеччини. Загалом з України в її нинішніх кордонах, тобто з Кримом і Закарпаттям, з 1941 по 1944 р. окупанти депортували 2,3 млн остарбайтерів, у більшості молодих дівчат і жінок. Вони, як і фронтовики, були носіями нової, небезпечної для режиму інформації про життя за кордоном. Але, на відміну від фронтовиків-переможців, які під час війни навіть за кордоном залишалися під суворим контролем політруків, СМЕРШу («Смерть шпигунам» – військова контррозвідка) та інших структур, остарбайтери випали з-під цього контролю. Ось чому до них ставилися з особливим недовір'ям, а інколи й з презирством. «Зрадники! Повертайтесь додому у свою Німеччину!» – таке інколи чули на свою адресу остарбайтери з військових машин, що рухалися назустріч колонам голодних і знесилених у неволі співвітчизників.

Перш ніж дозволити повернення додому, репатріантів ретельно перевіряли у фільтраційних таборах – збірно-переселенських пунктах у прикордонній зоні СРСР, а також приймально-розподільчих пунктах у регіонах.

www.4book.org

Українці, які відмовилися повертатися в Радянську Україну, де панував тоталітарний режим. Табір для переміщених осіб. *Ріміні (Італія). 1945 р.*

Там вони перебували під охороною, як табірники. Їх постійно допитували. М. Ніколаєнко з Києва згадувала: «Сидів за столом наш офіцер і двадцять разів одне й те саме питав: "Чи добровільно поїхала? Чи послав хто? На які завдання?"». Ці принизливі і, як правило, невиправдані перевірки витримали не всі. До 1950 р. в Україну повернулось 1 млн 850 тис. колишніх остарбайтерів. Майже 300 тис. були звинувачені в державній зраді й депортовані до Сибіру. З фашистської каторги вони потрапили в інше пекло – сталінські табори (ГУЛАГ). За наявними даними по шести областях України – Житомирській, Кіровоградській, Кам'янець-Подільській, Львівській, Дрогобицькій та Київській – 30 % остарбайтерів відмовилися повертатися на батьківщину і залишилися на Заході.

Другою категорією, яка викликала неприязнь і насторожене ставлення влади, були військовополонені. З ініціативи Сталіна це слово стало синонімом слів «зрадник», «шпигун», «ворог народу». Звільнені з полону проходили «державну перевірку» у фільтраційно-перевірочних таборах. Перевірку здійснювала контррозвідка. Вже перше запитання заганяло колишнього військовополоненого в глухий кут: «Чому не застрелився, щоб не попасти в полон?». Усього через фільтраційні табори і спецперевірку пройшло 1 млн 834 тис. колишніх військовополонених, серед яких не менше як третина – українці. Частина контингенту фільтраційних таборів унаслідок спецперевірки стала в'язнями ГУЛАГу. Не бралося до уваги навіть те, що багато з них хоробро воювали, були відзначені високими урядовими нагородами, стали офіцерами.

Третя категорія була найбільшою – це всі ті, хто перебував на окупованій території. На них автоматично падала підозра у співробітництві з ворогом. Свого часу окупанти всіляко мусували тему майбутньої «помсти більшовиків» усім тим, хто внаслідок поразки Червоної армії опинився на окупованій території. У своїй масі люди в це не вірили, але виявилося, що окупанти інколи мали рацію. Тому радість від розгрому фашистів поєднувалася з тривогою: а що буде завтра? Органи держбезпеки через своїх агентів зафіксували багато фактів такої тривоги. Так, у селі Губиниха Дніпропетровської області люди говорили: «Навіщо нам відбудовувати будинки, якщо всіх, хто побував на окупованій території, будуть виселяти?».

Ще багато років усі, хто перебував в окупації, будуть зобов'язані вказувати цей факт в особових справах, анкетах. І це негативно впливатиме на їхнє службове просування чи на вступ до вищого навчального закладу.

Таким чином, жодних намірів змінюватися, реформуватися відповідно до настроїв населення сталінський режим після закінчення війни не виявив. Нічого, крім демагогічних заяв, що українці мають власну державу і що в цих умовах їм немає сенсу підтримувати ОУН, УПА чи сподіватися на реформи радянської системи, цей режим не міг запропонувати населенню.

www.4book.org

4. Наступ на православну церкву

Під час війни сталінське керівництво СРСР із суто політичних міркувань лібералізувало своє ставлення до православної церкви. Після закінчення війни воно знову повернулося до звичної політики – до войовничого атеїзму й утисків церкви. Комуністична влада боялася альтернативного світогляду, який пропонувала суспільству православна церква. Ця політика поширилася і на українські землі. Упродовж 1948–1950 рр. у Наддніпрянській Україні було закрито понад 500 церков. Підставою для цього було «порушення релігійного законодавства» і сфальсифіковані «прохання віруючих». З березня по грудень 1950 р. жодне прохання віруючих про відкриття церков не задовольнили. Існуючі православні громади поставили під жорсткий контроль влади, яка обмежувала діяльність церкви: забороняли службу поза храмами, відміняли хресні ходи (крім пасхальних), знімали з реєстрації церкви, у яких через відсутність священиків протягом 6–12 місяців не проводилася служба, тощо.

Перевірте себе

1. Які зміни відбулися в настроях населення Наддніпрянської України після закінчення Другої світової війни? Чим були викликані зміни?
2. Чи є підстави вважати покоління, яке прийшло з війни, «неодекабристами»?
3. Який характер мала критика радянського режиму фронтовиками?
4. Які зміни в державних символах УРСР були здійснені після війни? Чим вони були викликані?
5. Схарактеризуйте склад вищого партійно-державного керівництва України в перші післявоєнні роки.
6. Чому перестав діяти Наркомат оборони УРСР?
7. Чим було викликане рішення парткерівництва України провести кампанію масового «перевиховання» населення?
8. Чому «перевиховання» репатріантів і колишніх радянських військовополонених часто виливалося в терор щодо них?
9. Чому частина остарбайтерів відмовилася повернутися на батьківщину?
10. Як і чому обмежувалися права громадян, які перебували на окупованій території?
11. Яка причина змін у ставленні до православної церкви й у чому полягали ці зміни?

Документ

Історик М.В. Коваль про факти репресій у післявоєнний період

...Секретар Одеського обкому партії писав в ЦК, що, «за даними наших органів», є факти «відкритих контрреволюційних виступів». А саме: колгоспниця виступила проти колгоспів, демобілізований солдат сказав десь, що «справжню свободу він бачив за рубежем»...

Не покладаючись цілковито на масово-політичну роботу, парторганізації передавали такі справи на розгляд «наших органів». І що ж? У жінки з Одещини, незадоволеної колгоспом, переглянули розмір присадибної ділянки у бік зменшення, волелюбного солдата репресували... Але цим не обмежилися. Як повідомляв той же секретар, в Одеській області проведене «значне виселення антирадян-

www.4book.org

ських елементів, від 8 до 9 тис. чоловік». Наче виправдовуючись, секретар обкому пояснював: «Ця категорія людей залишилася за румунів і була з ними пов'язана». Оцінюючи настрої в Одесі, начальник обласного управління Лебін наводив заяви представників інтелігенції: «Нам, професорам, – говорив один, – котрі були в окупації, треба поводитися обережно, адже ми люди другого ґатунку». Інший, відомий інженер, вважав, що «радянська влада тих, хто залишався в окупації, ненавидить і записує в "чорну книгу"».

Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 291–292.

Запитання до документа

1. Охарактеризуйте політичний режим, який дозволяв собі описані в документі методи спілкування зі своїми громадянами.
2. Чи були підстави вважати «контрреволюцією» описані в документі розмови колгоспниці і демобілізованого солдата?
3. Використовуючи матеріал документа і текст підручника, напишіть коротку доповідь про те, які соціальні верстви були об'єктом репресій радянської влади в післявоєнний період і чому.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 22–23. УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Згадайте 1. Коли в довоєнні роки Українська СРР мала право зовнішньополітичного представництва і за яких обставин вона його втратила? 2. Якими міжнародними актами визначалися західні кордони СРСР – УРСР до 1939 р.? 3. Як змінилися ці кордони в 1939 р.?

Творче завдання Який вплив на розвиток України мало її представництво в міжнародних організаціях?

1. Вихід України на міжнародну арену

На завершальному етапі Другої світової війни керівництво СРСР прийняло рішення про відновлення зовнішньополітичного представництва УРСР. Першим керівником новоствореного Наркомату закордонних справ став відомий український драматург і громадський діяч О. Корнійчук. Він спробував реалізувати рішення вищого радянського керівництва, зокрема негайно встановити дипломатичні відносини України зі США, Великою Британією, Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією. Така ініціатива не сподобалася Сталіну, який із самого початку поставився до рішення про зовнішньополітичне представництво України як до суто пропагандистської акції. Замість О. Корнійчука на чолі НКЗС УРСР було поставлено Д. Мануїльського. Дипломатичні відносини між Україною та іншими країнами так і не були встановлені. У якій формі і коли Україні вступати в міжнародні відносини, вирішував союзний центр. Зокрема, Україна була допущена до Паризької конференції з питань розробки мирних договорів з колишніми союзни-

www.4book.org

Члени делегації УРСР на Першій сесії Генеральної Асамблеї ООН. ***Лондон. 1946 р.***

ками Німеччини і поставила свій підпис під мирними договорами з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією. З іншого боку, договори про польсько-радянський кордон і Закарпатську Україну СРСР підписував без участі УРСР.

У ході переговорів щодо утворення Організації Об'єднаних Націй, які велися учасниками антигітлерівської коаліції, радянська сторона висунула пропозицію про включення до майбутньої міжнародної організації всіх радянських республік як повноправних членів. Цю пропозицію союзники відкинули, але для України та Білорусії, що були найзначнішими за чисельністю населення та за територією і найбільше постраждали від війни, було зроблено виняток. **26 квітня 1945 р.** на конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско делегація Української РСР, як і делегації інших держав-засновниць, підписала Статут ООН. Як член-засновник ООН, Україна брала участь у роботі різних її структур. Зокрема, Перша сесія Генеральної Асамблеї ООН у 1946 р. обрала УРСР членом економічної і соціальної рад терміном на один рік. У 1947 р. УРСР стала членом Економічної комісії ООН у Європі.

У перше післявоєнне десятиліття Україна вступила до Всесвітньої організації охорони здоров'я, в Міжнародний союз електрозв'язку, Всесвітню метеорологічну організацію, Всесвітній поштовий союз, ЮНЕСКО – організацію ООН з питань освіти, науки і культури. Всього до 1950 р. Україна стала членом 20 міжнародних організацій, а в наступні 5 років – ще 16 організацій.

Однак самостійність України в питаннях зовнішньої політики була суто умовною і мала імітаційний характер. Українські дипломати завжди погоджували свою позицію з установками відповідних зовнішньополітичних служб Наркомату, а пізніше Міністерства закордонних справ СРСР. З іншого боку, коли доходило до голосування, СРСР в абсолютно всіх питаннях розраховував на додатковий голос.

www.4book.org

Що ж до головного в міжнародних відносинах – права встановлювати дипломатичні зв'язки з іншими країнами, то цього союзний центр Україні не дозволив. Вона не мала жодного посольства в зарубіжних країнах.

Та незважаючи на відсутність власної лінії у зовнішньополітичній діяльності, вихід України на міжнародну арену мав, безперечно, позитивне значення. Він підтримував у масах населення України державницькі настрої, а з іншого боку розкривав очі на кричущу невідповідність між формальним зовнішньополітичним статусом України та її фактичним становищем абсолютно залежної території радянської імперії.

2. Вирішення проблеми кордонів з Польщею і Румунією

Одним із наслідків перемоги антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні було розширення кордонів Радянського Союзу на заході, що привело до завершення об'єднання українських земель в межах СРСР.

Питання про повоєнні західні кордони СРСР постало ще на завершальному етапі Другої світової війни в переговорах представників трьох держав антигітлерівської коаліції – Радянського Союзу, США, Великої Британії. Радянське керівництво наполегливо домагалося визнання кордону між СРСР і Польщею, по так званій лінії Керзона. Це гарантувало б міжнародно-правове закріплення за СРСР тих українських і білоруських земель, які опинилися у його складі на початковому етапі Другої світової війни.

Але це не влаштовувало Велику Британію та США, для яких закріплення такої лінії фактично означало визнання наслідків пакту Молотова–Ріббентропа для СРСР. Лише після вступу Радянської армії на територію Центральної Європи й утворення там лояльних СРСР режимів питання щодо кордонів України вирішилося на основі двосторонніх умов із ними. На Ялтинській конференції (1945) союзники погодилися, що східний кордон Польщі пройде лінією Керзона. Пізніше ця домовленість була уточнена. **16 серпня 1945 р.** було підписано **радянсько-польський договір про державний кордон**. Відповідно до нього нова лінія кордону проходила за 5–6 км від так званої лінії Керзона на користь Польщі. Крім того, до Польщі додатково переходила 30-кілометрова територія в районі р. Солокія і м. Крилов, тобто значна частина українських етнічних земель (Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя).

Уточнення кордонів між двома державами відбувалося й пізніше. На прохання Польщі на початку 50-х років Україна поступилася Устрицьким районом Дрогобицької області, а до Львівської області ввійшли землі довкола м. Кристинопіль (пізніше перейменованого в Червоноград).

З Румунією територіальне питання про кордони було вирішене Паризьким мирним договором, котрий затвердив радянсько-румунський кордон, яким він склався на 28 червня 1940 р. Румунія визнала факт входження Північної Буковини і населеної переважно українцями Бессарабії до складу СРСР.

3. Возз'єднання Закарпаття з Україною у складі СРСР

У жовтні 1944 р., коли з території Закарпаття були витіснені німецькі війська, постало питання про дальшу долю цієї історичної землі України. Як відомо, в 20–30-ті роки Закарпаття входило до складу Чехо-Словаччини, а з 1939 р. його захопила Угорщина. Конституційно сприятливою військово-

www.4book.org

Мітинг з нагоди входження Закарпатської України в єдину УРСР. *Ужгород. 8 липня 1945 р.*

політичною ситуацією, радянське керівництво взяло курс на приєднання цієї території до складу України. В конкретно-історичній ситуації 1944 р. це відповідало настроям переважної більшості населення краю.

26 листопада перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України ухвалив Маніфест про возз'єднання Закарпаття з УРСР. Чехо-словацький уряд погодився підписати договір із СРСР про **злиття Закарпатської України з Радянською Україною**. Це сталося **29 червня 1945 р.**

Таким чином, після закінчення війни вперше за багато століть фактично всі українські землі були об'єднані у складі Української РСР. Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина, Румунія визнали нові політичні реалії, підтвердивши в міжнародних актах згоду змінити свої кордони на користь Радянського Союзу. О. Довженко занотував у своєму щоденнику: «Об'єдналися всі українські землі. Буде єдине стадо і єдині пастирі».

4. Депортації українців та поляків

Нове розмежування кордонів супроводжувалося масовим насильством щодо мирного населення.

З Галичини, Волині, Рівненщини в 1944–1946 рр. до Польщі було переселено майже 1 млн поляків. У ці ж роки з Польщі до України переїхало 520 тис. українців. З метою недопущення можливих проявів «буржуазного націоналізму» значну частину українців з Польщі направляли не до близьких їм західних, а до зрусифікованих південних та східних областей.

Лемкиня. 1940 рр.

Польська влада, зі свого боку, вдавалася до жорстоких санкцій проти українців, які залишалися на її теренах і переселятись до України не бажали.

Найбільшою антиукраїнською акцією, здійсненою польським урядом, була **операція «Вісла»**, проведена у **1947 р.** У ході її українців, що проживали у прикордонних з УРСР районах, переселили на захід і північ Польщі, їхнє майно конфіскували, а на кордоні з Радянською Україною утворили так звану «санітарну зону».

При цьому прикривалися необхідністю ліквідації на цих територіях залишків формувань УПА. Було виселено зі своїх домівок та відправлено на захід Польщі близько 150 тис. осіб. Переїзд та розміщення українців на нових землях стали справжньою

www.4book.org

трагедією. Чимало людей померло від голоду та хвороб, на нових місцях українцям передавалися найгірші, напівзруйновані господарства та земля, яка вже два-три роки лежала перелогом.

5. Українці і війна в Кореї

Після завершення Другої світової війни відносини між союзниками по антигітлерівській коаліції почали погіршуватися. Радянський Союз став наддержавою, вплив якої поширювався на величезні території Європи і Азії. З іншого боку, різко розширилися вплив і воєнно-політичні можливості США, які зберегли і наростили за роки війни свій економічний потенціал, мали ядерну зброю і могли диктувати свою волю країнам світу. Між вчорашніми союзниками почалася «холодна війна», яка супроводжувалася гонкою озброєнь. Світ балансував на межі нової світової війни з можливим застосуванням ядерної зброї.

Першою пробою сил між Заходом і СРСР після закінчення Другої світової війни став регіональний військовий конфлікт на Далекому Сході – корейська війна. Після війни з Японією Корея виявилася окупованою СРСР (Північ) і США (Південь). У Північній Кореї були встановлені комуністичні порядки. Між Північною і Південною Кореєю почалася війна. Незабаром внутрішньокорейський конфлікт переріс у міжнародний. На боці Північної Кореї воювали війська Китайської Народної Республіки (КНР). Дії китайських «добровольців» у Кореї прикривав 64-й винищувальний авіаційний корпус. Це були радянські льотчики, одягнуті в китайську форму, які мали спеціальні китайські псевдоніми, а на літаках були розпізнавальні знаки ВПС КНР. У складі цього корпусу в Кореї були й українці. Зокрема, 324-ю винищувальною дивізією, яка входила до цього корпусу, командував легендарний ас Другої світової війни, тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб. З квітня 1951 р. по січень 1952 р. льотчики дивізії здобули 216 повітряних перемог над американськими льотчиками, втративши лише 27 машин.

США всерйоз розглядали питання щодо застосування ядерної зброї в Кореї і проти СРСР. Серед можливих об'єктів бомбардувань були й цілі на території України. Однак до цього не дійшло. Війна закінчилася довготривалим перемир'ям.

Корейська війна стала першим післявоєнним регіональним конфліктом, у якому як військовослужбовці армії СРСР брали участь українці.

Перевірте себе

1. З чим були пов'язані територіальні зміни в Україні в повоєнний період і як вони позначилися на внутрішньополітичному становищі?
2. Розкрийте історичне значення об'єднання українських земель.
3. Чому центр надав Україні право зовнішньополітичного представництва?
4. Який вплив на свідомість жителів України справило надання УРСР прав зовнішньополітичного представництва?
5. Схарактеризуйте обставини проведення і наслідки операції «Вісла».
6. До яких зовнішньополітичних акцій СРСР була залучена Україна?
7. Що таке «локальні конфлікти»? У якому з них і яким чином брали участь українці?

www.4book.org

Документ

З листівки УПА з приводу виселення українців з українських етнічних земель у Польщі

Смерть тиранії!
Воля людині!
Воля народам!
До українського населення за «лінією Керзона»
...У нас, в цілій Україні, шаліє далі жорстокий нелюдський терор НКВД, а нас, українців, жителів Лемківщини, Надсяння, Грубешівщини, Холмщини і Підляшшя, намагаються большевицько-польські людоїди вигнати з наших рідних осель.
Українці!
Ніхто з нас не сміє на це мовчки погодитися. Не сміємо вгнутися перед чужим терором, але мусимо виступити до рішучої оборони і мусимо своїми ділами доказати перед цілим світом і перед майбутньою історією, що це є насильство, безправство й масовий злочин людоїдства. Не позволимо себе нікому застрашити, стероризувати й вивезти, ми не вівці і не худоба, щоб нас безправно переганяти з місця на місце, виселювати, вивозити, знищувати.
На тій землі, в тих хатах і в тих наших рідних селах прожили наші предки тисячі років. І ми хочеми далі жити в них. У тих наших стареньких церквах і гробах – святі кості наших батьків, які проклянуть тих, що їх зрадять і покинуть...
Лютий 1946 р.
Українські повстанці

Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-т. – Т. 2. 1946–1947 рр. – Львів, 1998. – С. 57–58.

Запитання до документа

1. Радянська пропаганда стверджувала про добровільне прагнення українців Польщі переселитися до Радянської України. Чи справді це було так?
2. Що мало на меті польське і радянське керівництво, здійснюючи широкомасштабні акції з переселення сотень тисяч людей? Наскільки ця мета відповідала інтересам народів України і Польщі?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 24–25. ВІДБУДОВА ПРОМИСЛОВОСТІ

Згадайте 1. Якими були масштаби розрухи в Україні після завершення війни? 2. Які заходи щодо демілітаризації економіки були проведені після закінчення війни?

Творче завдання Схарактеризуйте диспропорції в економічному розвитку України, які виявилися в післявоєнні роки.

1. План повоєнної відбудови

Відбудова народного господарства розпочалася вже в умовах завершення Другої світової війни. Насамперед відновлювалася інфраструктура: мости, залізниці, електростанції, лінії електропередач та інші системи життєзабезпечення, розчищалися руїни в містах. Починали працювати ті підприємства,

www.4book.org

відновлення яких не потребувало багато зусиль. Після перемоги постало питання про повномасштабне відновлення економічного життя, розробки планів відбудови і подальшого розвитку.

Наміри радянського керівництва щодо розвитку економіки були визначені законом про **четвертий п'ятирічний план** відбудови і розвитку народного господарства СРСР, прийнятим Верховною Радою СРСР у **серпні 1946 р.**

Складання трактора на заводі ім. С. Орджонікідзе. *Харків. 1946 р.*

Цього року Верховна Рада УРСР прийняла відповідний закон Української РСР. Передбачалося відновлення виробничих потужностей України, доведення валової продукції промисловості у 1950 р. до 113 % відносно рівня 1940 р. Першочерговою вважалася відбудова важкої промисловості, транспорту, енергетики.

Четвертий п'ятирічний план передбачав поновлення довоєнної моделі розвитку народного господарства з її традиційною орієнтацією на важку промисловість, на кількісні показники, «вал». План мав відображати «дальше просування шляхом розвитку», накресленим ще в довоєнні роки і перерваним нацистською агресією. По суті, четверта п'ятирічка передбачала закріплення суттєвих диспропорцій в розвитку господарства УРСР, які були закладені ще в роки довоєнних п'ятирічок та істотно поглиблені в період Другої світової війни.

Країни, які постраждали у війні, зокрема Німеччина, Японія, держави Західної Європи, відбудову здійснювали в умовах ринкової економіки, приватної власності, конкуренції, співпраці та інтеграції з іншими країнами світу. Нарешті, вони одержали щедру допомогу США за «планом Маршалла». Нічого цього не було в СРСР. Відмові від ринкових механізмів навіть шукали теоретичне обґрунтування. У брошурі «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» Сталін намагався переконати, що товарний обіг гальмує розвиток радянського суспільства. Доводилося, що ефективніше – натуралізація відносин в економіці, перехід до прямого продуктообміну без посередництва грошового еквівалента. Натомість утверджувався планово-командний тиск держави на трудящих, «ножиці» цін на промислову та сільськогосподарську продукцію. Усе диктувалося згори, вимагало безумовного виконання, а той, хто з якихось поважних причин не міг виконати завдання, підлягав осуду, оголошувався саботажником.

2. Джерела відбудови промисловості

На відродження пограбованих, спалених і розорених підприємств України спрямовувалися величезні матеріальні й трудові ресурси. Індустріальна база України відновлювалася передусім ціною героїчних зусиль її народу. Водночас було задіяно ресурси і промислові потужності східних районів СРСР. На відбудові працювали сотні тисяч військовополонених. Нарешті, в Україну направлялася частина сировини, механізмів, обладнання, верстатів, технологічних ліній і цілих заводів, які СРСР одержував як репарації з Німеччини. Усе це йшло переважно у важку і вугільну промисловість, машинобудування, електроенергетику тощо.

www.4book.org

Трудівники колгоспу ім. М. Щорса на Київщині підписуються на державну позику. *1948 р.*

Одним із джерел фінансування відбудови були державні позики у населення, які проводилися щорічно фактично у примусовому порядку.

Головним напрямом розвитку залишалося форсування росту важкої промисловості за рахунок стримування виробництва товарів народного споживання, обмежених капіталовкладень у сільське господарство, науку та культуру, що асигнувалися за так званим залишковим принципом. У 1946–1950 рр. на розвиток важкої промисловості було спрямовано 88 % від усіх капіталовкладень.

Евакуйовані на схід СРСР у перші місяці війни заводи й фабрики було вирішено не повертати назад. З точки зору економічної доцільності це було правильне рішення. Заводи в евакуації успішно працювали, що дало змогу довести рівень промислового виробництва в Російській Федерації у 1945 р. порівняно з 1940 р. до 106 %, тоді як в Україні вироблялося лише 26 % продукції довоєнного рівня.

Але принцип справедливості вимагав компенсації величезних матеріальних збитків України від евакуації за рахунок додаткового розширеного фінансування зруйнованої України через центральний союзний бюджет. Однак цього не сталося. Жодного додаткового фінансування, ніякої компенсації Україна не отримала. В українську економіку 1946–1950 рр. було внесено лише 19 % всесоюзних капіталовкладень, тоді як збитки України від війни становили 42 % від загальносоюзних.

Ця очевидна несправедливість викликала обурення навіть у партійно-державній верхівці України. На сесії Верховної Ради СРСР у 1946 р. вони вимагали більше фондів для України зі всесоюзного бюджету. Але домогтися свого не змогли. Таким чином, відбудовуватися Україні довелося переважно за рахунок власних ресурсів.

3. Хід відбудови

Значну частину наявних ресурсів було спрямовано у вугільну промисловість. На відбудові шахт Донбасу працювали сотні тисяч жителів міст і робітничих селищ басейну, примусово мобілізованих колгоспників, а також військовополонених.

З метою забезпечення швидкого розвитку гірничодобувної промисловості держава намагалася здійснити її технічне переоснащення. Це сприяло підвищенню продуктивності праці шахтарів. Але більшість із них продовжувала працювати по-старому, із застосуванням відбійних молотків, на спрацьованому обладнанні, машинах, у напівзруйнованих, з підвищеною загазованістю шахтах. Саме завдяки напруженій праці шахтарів за порівняно короткий час було відроджено вугільну промисловість Донбасу. В 1950 р. видобуток вугілля досяг 93 % від довоєнного рівня, зріс видобуток коксівного вугілля для потреб металургії.

www.4book.org

У наступні роки уряд СРСР продовжував стимулювати розвиток вугільної промисловості в Україні. Було побудовано десятки нових шахт у Донбасі, розбудовувався Львівсько-Волинський вугледобувний басейн. Розширювалася також географія і збільшувалися обсяги видобутку української нафти. Так, відновивши роботи у старих родовищах Прикарпаття, видобуток нафти розпочали в Полтавській і Харківській областях.

Серед пріоритетних галузей народного господарства, які планувалося відбудувати якнайшвидше, була й електроенергетика. На це першочергово виділялися кошти, трудові та матеріальні ресурси, транспорт. Так, наприклад, у відродженні первістка гідроенергетики – Дніпрогесу – брали участь 120 підприємств СРСР. З різних республік у Запоріжжя направлялися тисячі висококваліфікованих працівників. Та переважно тут працювало місцеве населення, у тому числі – сільське. За рознарядками партійних і державних органів десятки тисяч колгоспників з підводами й запасами харчів направлялися на один-два тижні на найважчі малокваліфіковані земляні чи бетонні роботи.

Самовіддана праця цих людей забезпечила швидкий хід відбудовних робіт. У березні 1947 р. дав струм перший генератор Дніпрогесу. До кінця п'ятирічки найбільша гідростанція СРСР того часу, що давала найдешевшу енергію, була повністю відбудована. Відновилися довоєнні потужності Зуївської, Харківської, Львівської, Одеської та інших великих теплових електростанцій. У 1950 р. в Україні вже вироблялося більше електроенергії, ніж перед війною.

На початку 50-х років в Україні розгорнулося масштабне будівництво великих електростанцій. Передусім,передбачалося створення на Дніпрі могутньої греблі з електростанцією – Каховського водосховища (моря) і Південноукраїнського каналу. Його води були потрібні для зрошення земель посушливих таврійських степів. Створений управлінцями, що «хворіли на гігантоманію», план Каховської ГЕС не давав відповіді на запитання: чи доцільно, економічно вигідно розпочинати будівництво, в ході якого буде затоплено тисячі гектарів родючих чорноземів і багатющі дніпровські плавні, порушиться екологічна рівновага великого регіону, а люди будуть вимушені переселитися з насиджених місць? Ці суттєві запитання не постали й перед учасниками Пленуму ЦК КП(б)У, який у лютому 1952 р. спеціально розглядав хід спорудження Каховської ГЕС.

Перспектива створення потужних гідроелектростанцій, здатних забезпечити нові підприємства електроенергією, відсувала на задній план переселенські клопоти місцевого населення, його реальні проблеми.

Успішна відбудова електроенергетики й вугільних шахт Донбасу сприяла відродженню металургійної та інших базових галузей народного господарства України. Наприкінці п'ятирічки видобуток залізної руди і виробництво прокату чорних металів перевищили рівень 1940 р. Ціною

Будівництво зрошувальної системи в колгоспі ім. Жовтневої революції на Одещині. *1949 р.*

www.4book.org

надзвичайних зусиль було відбудовано найбільші металургійні заводи республіки – Азовсталь, Запоріжсталь, Дніпропетровський комбінат ім. Г. Петровського та ін. За виплавкою чавуну і сталі під кінець п'ятирічки Україна вийшла на рівень 93–95 % довоєнного виробництва. За показниками виплавки чавуну на душу населення вона випередила такі держави, як Велика Британія, Західна Німеччина, Франція. Але виплавка здійснювалася за старими технологіями, з величезними затратами ручної праці. За цих умов про якість виробленого металу годі було й говорити. Адже основним показником була кількість виробленої продукції.

Швидкими темпами здійснювалася відбудова машинобудування України. Під кінець відбудовчого періоду машинобудівна промисловість України випустила продукції у півтора рази більше, ніж 1940 р.

4. Підсумки відбудови і розвитку промисловості України в 1945–1953 рр.

У цілому виробництво промислової продукції України порівняно з 1940 роком становило: у 1950 р. – 115 %, у 1953 р. – 173 %. Україна знову посіла традиційне місце паливно-металургійної бази Радянського Союзу. На її заводах виплавлялося близько половини всього чавуну, понад 30 % сталі, вироблялася майже третина всього прокату. Шахти республіки давали близько 30 % видобутку вугілля. Однак, як і раніше, основна маса населення України не мала можливості користуватися цими багатствами, оскільки всі матеріальні ресурси країни розподілялися Москвою.

У самій промисловості накопичувалися проблеми, що загрожували відкинути Україну на узбіччя науково-технічного прогресу. Повоєнна відбудова країн Заходу та Японії велася з широким використанням нових матеріалів і технологій, що уможливило якісно оновити промисловість, підготувати передумови науково-технічної революції, яка забезпечила в наступні десятиліття якісний цивілізаційний прорив у постіндустріальне суспільство. Цього не сталося з Радянським Союзом, з Україною. Відсталі технології закладалися у відбудовані й новостворені машинобудівні, металургійні та хімічні заводи. У паливно-енергетичному балансі, на відміну від передових держав світу, перевага в споживанні енергоносіїв усе ще надавалася вугіллю, а не нафті та газу. Надзвичайно високою була енерго- та матеріалоємність промислової продукції, її виготовлення потребувало надто великих затрат енергії й металу.

Вибійник копальні «Центральна» Г. Ткачук. *Луганщина. 1949 р.*

Попри істотні недоліки радянської економічної моделі, відбудова важкої промисловості та її подальші успіхи – велике досягнення СРСР. У цьому проявлялася традиційна здатність тоталітарних режимів за допомогою директивного планування, репресій і соціальної демагогії концентрувати наявні ресурси на потрібній ділянці, жорстко контролювати їх використання. Але на все не вистачало ресурсів. В умовах, коли на першому місці був державний інтерес (як його розу-

www.4book.org

міло сталінське керівництво), страждали ті галузі, які були зорієнтовані на масового споживача. Про це свідчить хід відбудови легкої промисловості України: її обсяг станом на 1950 р. (у порівнянні з 1940 р.) становив 79 %. Харчова промисловість досягла в 1950 р. 80 % довоєнного рівня.

Існуюча в СРСР економічна модель передбачала зосередження головних галузей у руках союзних відомств. Станом на 1953 р. 66 % вартості всієї промисловості України вироблялося на підприємствах важкої промисловості, якими розпоряджалися союзні міністерства, і лише третина – на підприємствах республіканського підпорядкування. Номенклатуру виробів союзних підприємств визначали московські міністерства; вони ж розпоряджалися їхньою продукцією. На долю місцевої влади випадало забезпечення цих підприємств робочою силою і її соціально-культурне обслуговування.

На початок 50-х років в економічному житті накопичилося багато проблем. Старими методами вирішити їх було неможливо. Необхідно було реформувати народногосподарський механізм, розблокувати господарську ініціативу, застосовувати економічні важелі керівництва, ліквідувати паралізуючий вплив центру на економічний розвиток союзних республік, забезпечити переоснащення усіх галузей економіки.

Перевірте себе

1. Назвіть пріоритети п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства.
2. На яких соціально-економічних принципах ґрунтувався план відбудови економіки? Як ці принципи позначилися на ході відбудови?
3. Які ресурси використовувалися в ході відбудови важкої промисловості України?
4. Яке місце в планах відбудови посідало відродження Донбасу?
5. Які об'єкти електроенергетики і чому було заплановано відбудувати в першу чергу?
6. Які результати відбудови і розвитку електроенергетики України в 1945–1953 рр.?
7. Що було зроблено в Україні у другій половині 40-х – на початку 50-х років для відбудови й подальшого розвитку металургії й машинобудування?
8. Чому на Україну не була поширена дія «плану Маршалла»?
9. Яке місце відводилося важкій промисловості України в індустрії Радянського Союзу на початку 50-х років?
10. Який вплив на хід відбудови справила «холодна війна»?

Документ

Темпи зростання валової продукції промисловості, у % (1940 р. – 100 %)

Роки	1940	1950	1953
Радянський Союз	100	173	253
Російська Федерація	100	175	249
Українська РСР	100	115	173

Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. – Мюнхен, 1965. – С. 436.

www.4book.org

Запитання до документа

1. Що нового для розуміння політики керівництва СРСР щодо України у 1945–1953 рр. дають наведені цифри?
2. Як склалися диспропорції у темпах розвитку Російської Федерації і Української РСР? Для чого це робилося?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 26. ГОЛОД 1946–1947 рр.

Згадайте 1. Що спричинило голодомори 1921–1923 і 1932–1933 рр.? 2. Які соціально-економічні та політичні наслідки мав Голодомор 1932–1933 рр.?

Творче завдання Які соціально-економічні та демографічні наслідки мав голод 1946–1947 рр.?

1. Причини голоду 1946–1947 рр.

У повоєнний період виняткове значення для всього населення України мав стан сільського господарства. Початок відбудовчого періоду збігся з голодом 1946–1947 рр., який особливо ускладнив відновлення економічного життя. Ці роки для центральних та південних областей України були несприятливими: посуха, неврожай і, як результат, – недорід.

Зокрема, перша повоєнна зима 1945–1946 рр. у багатьох районах України виявилася малосніжною. Не зійшло 20 % посівних площ. Чекали весняних дощів, а їх не було. Замість них прийшла посуха – найжорстокіша за кілька останніх десятиліть. Наприкінці весни 1946 р. територія, охоплена посухою, була навіть більшою, ніж у 1921 р. Влітку температура повітря в південних областях України сягала 50°. Лише у західних і північно-східних областях України погодні умови були відносно сприятливими. В цілому валовий збір зернових культур у 1946 р. виявився втричі нижчим, ніж у 1940 р. Не вродили й овочі. Критична ситуація склалася у тваринництві.

Але не це було визначальним: головна причина голоду полягала в позиції держави, яка не вжила заходів, аби запобігти трагедії. Обставини 1946–1947 рр. (з точки зору позиції держави) були аналогічними тим, що мали місце в 1932–1933 рр., тобто в роки Голодомору в Україні. Трагедія повторювалася... Союзний уряд поставив Україні завищений план хлібозаготівель – 340 млн пудів. Улітку план було збільшено до 362 млн пудів. Хлібозаготівля велася під гаслом «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм». Партія орієнтувала керівників усіх рівнів організовувати роботу так, щоб колгоспники були зайняті весь світловий день. Восени виявилося, що, незважаючи на все це, план не виконується. В колгоспах уже не було чого забирати. Тоді Кремль поставив перед тодішнім «хазяїном» України М. Хрущовим категоричну вимогу: реквізувати у селян зерно та продовольство, вирощене на присадибних ділянках. Десятки тисяч «активістів» прочісували села, обшуковували хати і подвір'я, забирали останнє. Селяни почали згадувати 1932–1933 рр. Як і тоді, під виглядом хлібозаготівель держава проводила фактично повну реквізицію продовольчих ресурсів села.

www.4book.org

Добре знаючи про продовольчу катастрофу в країні, сталінське керівництво, як і в 1932–1933 рр., продовжувало вивозити зерно за кордон. У 1946 р. його було експортовано з СРСР 1,7 млн т, причому значна частина передавалася іноземним державам безкоштовно у формі «братерської допомоги». Такого роду безоплатна допомога надавалась і в першій половині 1947 р. Питома вага в ній України була значною. Серед країн, куди направляли допомогу, – Болгарія, Чехо-Словаччина, Румунія, Польща, Албанія, Франція, Італія та ін.

Усі ці заходи зробили голод і пов'язані з ним трагедії неминучими.

2. Спроби продовольчого самозабезпечення

Гіркий досвід минулого підказував селянам, що колгоспи й держава їх не врятують. Почалася масова втеча, особливо молодих, працездатних, у міста, на новобудови. Міністерство сільського господарства України звернулося до уряду і ЦК КП(б)У з проектом постанови про неприпустимість самовільного залишення селянами колгоспів і повернення втікачів. ЦК КП(б)У з властивою йому категоричністю зобов'язав партійні й радянські органи «надавати допомогу правлінням колгоспів у поверненні колгоспників, що самовільно пішли з колгоспу».

У пошуках продовольства частина жителів голодуючих районів пробувала добратися в Західну Україну, де колгоспів ще не існувало і в 1946–1947 рр. були відносно сприятливі погодні умови. Добиралися, як правило, в товарних вагонах. Їхали не лише з Наддніпрянської України, а й з Курської, Воронезької та інших прикордонних з Україною областей, де також був голод. У Галичині, на Волині і Буковині купували чи міняли за різні речі та коштовності хліб. Цей хліб зберіг життя багатьом жителям України і Російської Федерації. Але влада прагнула перекрити цей канал самозабезпечення жителів голодних областей. У червні 1946 р. органи транспортної міліції «зняли» тільки з товарних вагонів 62 тис. чол., а за дві останні декади липня – майже 100 тис.

Місцева влада подекуди наважувалася надавати допомогу голодуючим, звільняючи без узгодження з керівництвом безнадійні колгоспи від виконання хлібозаготівель. Окремі голови колгоспів видавали голодним хліб, не виконавши плану. Однак партійні й державні верхи, виховані в дусі бездумного й безумовного виконання будь-яких, навіть абсурдних, наказів керівництва, жорстоко переслідували «м'якотілих», звільняли з роботи, накладали стягнення і прагнули за всяку ціну виконати державні плани. Кожен шістнадцятий голова колгоспу в зоні голоду був репресований. Забираючи останнє, держава домоглася 60 % виконання Україною плану заготівель зернових. Селяни ж залишилися без продовольства. Як і в попередні роки, вони сподівалися прогодуватися з присадибної ділянки. Але по війні підсобні господарства колгоспників майже повністю були розорені. На початку 1946 р. 43 % колгоспників не мали корів, а 20 % – жодної худобини взагалі, навіть птиці.

3. Репресії проти селян

У Москві, Києві, обласних і районних центрах України було відомо про такий жахливий стан на селі. Але партійно-державний апарат ніяк не реагував на це. Як і в 1932–1933 рр., уряд робив вигляд, ніби ніякого голоду

www.4book.org

немає. В газетах писали про успіхи у відбудові промисловості і жодного слова про критичне становище в сільському господарстві. Тобто факт голоду не був визнаний.

Голод 1946–1947 рр. супроводжувався посиленням репресій проти різних верств населення, зокрема селян. Тисячі колгоспників було засуджено як «саботажників» та «підривників соціалістичного господарювання на селі». 4 червня 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян». Відповідно до них крадіжка колгоспного, державного майна, в тому числі зрізування та збирання голодними людьми колосків, передбачала ув'язнення від семи до десяти років з конфіскацією майна. До співвітчизників застосовувався закон від 7 серпня 1932 р. про «п'ять колосків». На вересень 1947 р. в суди було направлено понад 10 тис. таких справ.

Були непоодинокі випадки, коли спроби нещасних врятувати від голодної смерті свою сім'ю, викравши на колгоспному току 10–20 кг зерна, закінчувалися їх смертю від кулі охорони.

У результаті голод нещадно душив селян і від нього в Україні померло близько 1 млн осіб. Найбільше життів голод забрав у Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській та Одеській областях. Загальна кількість смертей в СРСР від голоду і викликаних ним хвороб, у т. ч. епідемії тифу, становила 2 млн. Було зафіксовано багато випадків людоїдства, майже 3 млн осіб хворіли на дистрофію, анемію. Багато людей від вживання сурогатів стали на все життя інвалідами. Особливо страждали діти й літні люди.

4. Подолання голоду

І лише тоді, коли голод почав загрожувати масовим вимиранням селянства, керівництву УРСР вдалося нарешті вжити конкретних заходів. Неодноразово до Сталіна з листами й доповідними записками про стан справ в Україні звертався тодішній перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Це викликало роздратування диктатора, який в одній з телеграм назвав керівника комуністів України «сумнівним типом». У березні 1947 р. за участю представників Москви відбувся бурхливий Пленум ЦК КП(б)У, що звільнив М. Хрущова з посади секретаря ЦК. Його посаду обійняв близький соратник Сталіна Л. Каганович. М. Хрущов залишився головою уряду УРСР. Саме в цей час московський центр нарешті вирішив надати продовольчу допомогу селянству України. Село вступило у посівну кампанію, але без допомоги держави засіяти поля, тобто закласти основу врожаю 1947 р., було просто неможливо. Колгоспи одержали 60 тис. т зерна, що, хоча й запізно, все ж дало змогу підтримати і врятувати від смерті 3,4 млн селян, які брали участь у весняних польових роботах. Було створено 4 тис. їдалень з одноразовим харчуванням.

Голод було подолано восени 1947 р. 10 жовтня 1947 р. М. Хрущов і Л. Каганович – тодішні керівники України – доповіли Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3 %».

Держава хліб одержала, але наслідки голоду люди відчували ще довго.

www.4book.org

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте головні причини голоду 1946–1947 рр.
2. Які регіони СРСР охопив голод?
3. Чи можна було уникнути голоду?
4. Яку позицію щодо голоду займало вище партійно-державне керівництво Радянського Союзу й України?
5. Як населення рятувалося від голоду?
6. Як можна схарактеризувати експорт хліба в голодні 1946–1947 рр.?
7. До яких репресивних заходів вдавалася влада, прагнучи виконати плани хлібозаготівель?
8. Які масштаби втрат населення в результаті голодомору 1946–1947 рр.?
9. Чи є підстави називати голод 1946–1947 рр. голодомором?
10. Нині у суспільстві існує кілька версій подій 1946–1947 рр. в Україні:
    – в усьому винна комуністична влада, як центральна, так і місцева;
    – ніякого голоду в ці роки не було;
    – голод був, але його спричинили виключно несприятливі погодні умови;
    – трагічні наслідки посухи були посилені антинародною політикою центральної влади.
    Яка з цих версій, на ваш погляд, підтверджується?
    Якщо у вас є власна версія, обґрунтуйте її.

Документи

1. З мемуарів М. Хрущова про голод 1946–1947 рр.

...Пошел голод. Стали поступать сигналы, что люди умирают. Кое-где началось людоедство. Мне доложили, например, что нашли голову и ступни человеческих ног под мостом у Василькова (городок под Киевом). То есть труп пошел в пищу. Потом такие случаи участились.

Кириченко (он был тогда первым секретарем Одесского обкома партии) рассказывал, что, когда он приехал в какой-то колхоз проверить, как проводят люди зиму, ему сказали, чтобы он зашел к какой-то колхознице. Он зашел. «Ужасную я застал картину. Видел, как эта женщина на столе разрезала труп своего ребенка, не то мальчика, не то девочки, и приговаривала: "Вот уже Манечку съели, а теперь Ванечку засолим. Этого хватит на какое-то время". Эта женщина помешалась от голода и зарезала своих детей. Можете это представить?».

Я докладывал обо всем Сталину, но в ответ вызвал лишь гнев: «Мягкотелость! Вас обманывают, нарочно докладывают о таком, чтобы разжалобить и заставить израсходовать резервы»... Он считал, будто я поддаюсь местному украинскому влиянию, что на меня оказывают такое давление и я стал чуть ли не националистом, не заслуживающим доверия.

Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1991. – № 11. – С. 38.

2. Спеціальне повідомлення міністра державної безпеки УРСР Савченка міністру державної безпеки СРСР В. Абакумову

Совершенно секретно 8 января 1947 г.

По поступившим в МГБ УССР данным в ряде районов Одесской области, в связи с недородом, ощущается острое продовольственное затруднение.

В Беляевском, Овидиопольском, Благоевском, Октябрьском, Гайворонском, Коминтерновском и других районах Одесской области на почве недоедания и истощения среди колхозников зафиксировано большое количество опуханий и смертных случаев.

В селе Благоево у колхозниц сельскохозяйственной артели имени Карла Маркса – Пуловой, Скачко, Батан и других – взяты для направления в детдом с признаками опухания 30 детей.

www.4book.org

В Благоевский райисполком поступило от колхозников большое количество заявлений об оказании продовольственной помощи, однако фондов для этой цели он не имеет.
В связи с продовольственным затруднением зарегистрировано большое количество писем, направленных в Советскую Армию, с тревожными сообщениями и просьбами о помощи.
Колхозница села Фестерово Беляевского района Одесской области Кушнир пишет своему брату офицеру: «Нет больше сил жить и смотреть, как пухнут мои детки от голода. Я выбилась из сил и боюсь, что эта жизнь доведет меня до крайности. Помоги чем можешь».
По линии советских органов принимаются меры к организации в 21 районе Одесской области одноразового питания на 36 000 детей, которым будет охвачено 20 тысяч школьников, 10 тысяч дошкольников и 6 тысяч детей ясельного возраста. Одновременно намечено к открытию 150 детских ясель на 6000 детей, 9 пищевых станций на 3000 человек и 10 детдомов на 2000 человек.
По линии здравоохранения в районы завозится 15 тонн рыбьего жира.
По существу изложенного информирован ЦК КП(б)У.
Министр государственной безопасности УССР
генерал-лейтенант (Савченко).

Архів Служби безпеки України.
Спеціальна колекція документів. – Арк. 202–204.

Запитання до документів

Документ № 1.
Спираючись на спогади М. Хрущова, дайте відповідь, якою була реакція Й. Сталіна на катастрофічне становище, що склалося в Україні у 1946–1947 рр.

Документ № 2.
Наскільки детально і точно було ознайомлене вище керівництво СРСР і УРСР зі становищем на селі в 1946–1947 рр.? Аргументуйте свій висновок.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 27–28. СЕЛО ПІСЛЯ ГОЛОДУ. ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАРОДУ

Згадайте **1.** Яких збитків зазнало сільське господарство в роки війни? **2.** В якому стані перебував житловий фонд України після відновлення радянської влади?

Творче завдання Схарактеризуйте вплив становища в сільському господарстві на життєвий рівень народу.

1. Умови відбудови сільського господарства

За четвертим п'ятирічним планом ставилося завдання відновити довоєнний розмір посівних площ, досягти, а за деякими показниками навіть збільшити у порівнянні з довоєнним періодом виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити врожайність, відновити поголів'я худоби та ін. Якщо згадати про масштаби руйнації, якої зазнало сільське господар-

www.4book.org

ство України в роки війни, то ці плани слід вважати надзвичайно напруженими. Для їх виконання необхідні були значні капіталовкладення і зусилля всього суспільства – як села, так і міста, а також – для села це особливо важливо – сприятлива погода.

Відбудова сільського господарства почалася з несприятливих погодних умов – засухи 1946 р. У наступні роки погода була кращою, але цього для вирішення намічених планів виявилося мало. Пріоритет надавався відбудові промисловості. Держава на сільське господарство виділяла невиправдано мало коштів. За роки першої післявоєнної п'ятирічки вони становили, разом із внесками колгоспів, лише 15 % загальних капітальних вкладень по народному господарству. Не вистачало тягла, більшість робіт проводилася вручну, рівень агротехніки був низьким, не вистачало робочої сили. Працювали, головним чином, жінки. Часто на оранці і сівбі запрягали корів. За таких умов ставити питання про розширення посівних площ і нарощення (у порівнянні з довоєнним періодом) виробництва сільськогосподарської продукції без відповідного зростання матеріально-технічної бази, перегляду заготівельної політики з метою зменшення обсягів обов'язкових податків, посилення матеріальної зацікавленості колгоспників в результатах своєї праці було утопією.

До того ж аграрний сектор і після війни залишався донором промисловості. Як і раніше, обмін між містом і селом був нееквівалентним. З 1928 до 1953 р. ціни на зерно, картоплю й продукцію тваринництва не змінювалися, в той час як ціни на промислову продукцію постійно зростали. Деякі заготівельні ціни були нижчими, ніж витрати на виробництво продукції. А ціни на картоплю та овочі навіть не відшкодовували транспортних витрат на їх доставку на заготівельні пункти.

Найбільш збитковою галуззю було тваринництво. З точки зору загальнодержавних інтересів цій галузі необхідно було надавати всебічну підтримку. Адже в колгоспах України після війни майже не залишилося худоби. В 1941 р. з України було евакуйовано на Схід мільйони корів, коней, кіз, овець, а повернуто незначну кількість.

Характерно, що влада цілком свідомо визначала завищені плани поставок сільськогосподарської продукції, незважаючи на об'єктивні умови. З цього приводу М. Хрущов писав: *«План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси й офіційних документах він "обґрунтовувався" науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави»*. Інтереси селянства при цьому, звичайно, до уваги не бралися.

Держава створила комплекс умов, за яких відбудовчі процеси в сільському господарстві можна було забезпечити лише адміністративно-командними, а то й репресивними методами.

2. Відбудовчі процеси в сільському господарстві

Відбудова села в Україні реально почалася лише після жнив 1947 р., коли зібрали новий урожай і подолали голод. Валовий збір зернових перевищував 1 млрд пудів – майже вдвічі більше, ніж попереднього, голодного року, але значно менше, ніж у 1940 р.

Роль держави у відбудові сільського господарства була величезною, але зводилася вона до збереження в селі напівкріпацьких порядків, створення й підтримання в суспільстві страху, який примушував людей працювати

www.4book.org

понад силу. Діяльність колгоспів і радгоспів регламентувалася до найменших дрібниць: їм вказували що, скільки й де сіяти, садити, де й що та по якій ціні купувати, яку агротехніку використовувати, що будувати і т. д. Це сковувало ініціативу колгоспно-радгоспного керівництва, перетворювало його на простих виконавців наказів верхів.

Зберігалося встановлене ще до війни обмеження у пересуванні колгоспників: вони були позбавлені можливості мати паспорти, на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасову непрацездатність. На роботу в інші галузі народного господарства селянин міг влаштуватися лише з дозволу, на основі відпускної довідки колгоспу. Таке закріпачення тривало аж до загальної паспортизації села в 60-ті роки. З іншого боку, після закінчення війни сотні тисяч сільських юнаків і дівчат були мобілізовані на роботу на шахти та інші промислові об'єкти.

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла дискримінаційний **Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя»**. Указ передбачав скликання загальних зборів колгоспників, де мало відбуватися обговорення заздалегідь визначеного кола тих осіб, хто не виробив мінімуму трудоднів. На зборах ухвалювалися «громадські вироки», жертви яких підлягали депортації до Сибіру та інших віддалених місць Радянського Союзу. Це було нечуване свавілля влади щодо селянства, жертвами якого часто ставали хворі, вдови з дітьми, інваліди війни, люди похилого віку. У більшості випадків «громадські вироки» виносилися під тиском працівників райкомів КП(б)У, райвиконкомів. У 1948–1950 рр. було оголошено 12 тис. «громадських вироків», майже 20 тис. колгоспникам оголосили «попередження», багатьох із них примусили дати письмові зобов'язання виробляти встановлений керівництвом «мінімум».

У своїх спробах активізувати трудові зусилля колгоспників влада інспірувала соціалістичне змагання в селі, виховувала ударників, яким, як правило, створювала кращі умови і яких виставляла за взірець. Але масової, щирої підтримки селянства ці акції влади не мали. Важко було від напівголодних людей при мізерній оплаті праці чекати трудового ентузіазму.

Були й інші спроби домогтися ефективнішої виробничої діяльності колгоспів. У 1948 р. був обнародуваний «Сталінський план перетворення природи», який за 15 років передбачав шляхом висадки лісосмуг, прокладання каналів покінчити із посухами і досягти значного підвищення врожайності. В 1950 р. почалася кампанія укрупнення колгоспів. До цього в Україні налічувалося 33, 6 тис. колгоспів, а після укрупнення – 19, 3 тис. Але ніяких позитивних результатів вона не принесла. Так, у 1946 р. на трудодень український колгоспник одержував у середньому близько 1 кг зерна, у 1950 р. – 1,2 кг, у 1951 р. – 1,6 кг. Окрім хліба, селянам видавали на трудодні гроші, відповідно – 1,0; 1,2; 1,6 крб. Утім, багато колгоспів, особливо в 1946 р., не видавали ні зерна, ні грошей. Основним засобом існування селянства залишалися підсобні господарства, та умови для їхнього розвитку були несприятливими. У вересні 1946 р. московськими верхами було прийняте рішення про приведення розмірів присадибних ділянок до норм, установлених ще до війни. В умовах окупації селяни самовільно збільшили земельні площі, які обробляли, як свої власні, що дало змогу багатьом з них вижити. Тепер усе поверталося до довоєнних норм.

www.4book.org

Але й урізаними ділянками селяни не могли скористатися належним чином. Сільськогосподарський податок нещадно душив селянство. Вирощувати городину, мати сади, виноградники, тримати птицю, худобу було вкрай невигідно. Так, податок на городні культури був у 7,5 раза вищий, ніж на зернові, оподатковувались фруктові дерева, кущі ягідників тощо. Це погіршувало і без того тяжке становище селян. У вищих ешелонах влади все це обґрунтовувалося необхідністю примусити селянина більшу частину часу віддавати роботі у так званому громадському господарстві, тобто в колгоспах.

Ціною надзвичайних зусиль селянства на кінець четвертої п'ятирічки в колгоспах і радгоспах вдалося наблизитися до довоєнного рівня виробництва. У 1950 р. валова продукція сільського господарства України становила 91 % від рівня 1940 р. Україна знову стала головною житницею СРСР, але її багатостраждальне селянство, як і раніше, не мало змоги користуватися плодами своєї тяжкої, виснажливої праці.

Варто відзначити, що частка колгоспів і радгоспів у виробництві багатьох видів сільськогосподарської продукції в Україні залишалася дуже низькою: м'яса і сала – 20, 2 %, молока – 17, 9 %, яєць – 9, 8 %. Усе інше вироблялося колгоспниками на своїх маленьких присадибних ділянках у вільний від роботи в колгоспі час. Перебуваючи під потужним податковим тиском, вони, проте, демонстрували переваги індивідуального господарства перед колгоспним.

На початку 50-х років ситуація в сільському господарстві не змінилася. Трирічний план розвитку тваринництва (1949–1951) провалився. Виробництво сільськогосподарської продукції зростало повільними темпами – 1,6 % щорічно. Цей показник відставав від темпів післявоєнного приросту населення.

3. Рівень життя та побут населення

Рівень життя населення в роки війни різко знизився. Мільйони робітників, селян і службовців жили в бараках, підвальних приміщеннях, землянках. Не вистачало харчів, одягу, інших предметів першої необхідності. І після війни продовжував діяти державний механізм «мобілізації коштів населення». Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, введення нового податку на неодружених і малосімейних тощо. Існувала карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів; населення перебувало на централізованому нормованому постачанні.

Відбудова промисловості супроводжувалася швидким ростом міського населення головним чином за рахунок припливу в промислові підприємства молоді з села. З руїн та попелу піднімалися спалені міста й робітничі селища України. Одночасно здійснювалася відбудова водогонів, налагоджувалася робота міського транспорту, комунальних служб. Та житлові й побутові умови населення, незважаючи на значні масштаби будівництва, залишалися важкими. Окрема міська квартира була привілеєм керівних партійних і господарських працівників. Міські окраїни зберегли напівсільський вигляд.

На тлі значних зрушень у розвитку важкої промисловості було чітко помітне відставання тих галузей господарства, які мали забезпечити потреби споживання. Як і в довоєнні роки, держава не приділяла належної уваги розвиткові легкої та харчової промисловості. Це спричинило нестачу в Україні наприкінці 40-х – на початку 50-х років найнеобхіднішого: взуття, одягу, білизни, хоча на одного жителя тут вироблялося чавуну, сталі, про-

www.4book.org

У дитячих яслах колгоспу «Більшовик» на Сумщині. *1952 р.*

дукції машинобудування більше, ніж у будь-якій іншій республіці СРСР. Цукор, 70 % виробництва якого зосереджувалося в Україні, дуже рідко потрапляв на стіл трудящих республіки. Те саме було й із соняшниковою олією. Реальні прибутки переважної більшості працівників, як у місті, так і на селі, були нижчими від довоєнного рівня. Нарощування виробництва сільськогосподарської продукції відбувалося меншими темпами, ніж приріст населення, який у післявоєнні роки був значним.

Якщо міський житловий фонд відновлювався переважно за рахунок держави (або великих підприємств, також державних), то селяни відбудовувалися власними силами. Харчувалися селяни тим, що виробляли самі. Держава забезпечувала село, та й то несистематично, лише найнеобхіднішим: сіллю, милом, сірниками, гасом.

4. Грошова реформа 1947 р. та її наслідки

У **грудні 1947 р.** була проведена **грошова реформа**. Вона мала відверто конфіскаційний характер і офіційно пояснювалася необхідністю обмежити «спекулятивні грошові нагромадження». Першим її наслідком була втрата (по суті вилучення) грошей у тих, хто заощадив певні суми. По вкладах в ощадних касах у розмірі до 3 тис. крб. обмін грошових знаків здійснювався 1:1, по вкладах від 3 до 10 тис. крб. було проведено скорочення заощаджень на третину, а по вкладах у розмірі понад 10 тис. крб. – на дві третини. Особливо боляче реформа вдарила по селянству, сільській інтелігенції. В умовах повної відсутності установ ощадбанку на селі обмін грошей, що зберігалися у населення вдома, здійснювався там з розрахунку 1:10. Адже обмін відбувався протягом одного тижня. І цього разу селянство опинилося в нерівних умовах порівняно з іншими категоріями населення.

Після війни продовжувала існувати карткова система розподілу продуктів. Очікували її скасування, сподіваючись, що продукти, у тому числі

www.4book.org

Мітинг на заводі «Арсенал», присвячений грошовій реформі та скасуванню продовольчих карток. *Київ. 1947 р.*

дефіцитні, стануть доступнішими. Вважалося, що це станеться вже 1946 р., але у зв'язку з катастрофою в сільському господарстві скасування було перенесено.

Лише 1947 р. одночасно з грошовою реформою карткову систему ліквідували. Встановлювалися нові ціни на всі види продуктів і промислові товари. Новий рівень цін перевищував довоєнний утричі, тоді як заробітна плата збільшилася лише наполовину.

Грошова реформа супроводжувалася вилученням значної кількості грошей і скороченням купівельної спроможності населення. Це створювало умови для зниження цін на товари. Інакше їх просто не купували б. Що ж до селян, то вони часто несли на колгоспний ринок не надлишок, а те, що за сприятливіших умов вони споживали б у сім'ї. Колгоспні трудодні з їх мізерними грошовими нарахуваннями ставили селянство за межі виживання. У 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17 % нижчими рівня цін, який існував напередодні реформи. Ціни знизилися і на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг.

Певні заходи було здійснено щодо налагодження торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування. Але торговельні заклади, їдальні, чайні тощо організовувалися в тимчасових, нашвидку пристосованих, необладнаних приміщеннях, які іноді навіть не опалювалися. На більше не вистачало коштів.

5. Медичне обслуговування

У винятково складних умовах повоєнної відбудови надмірне навантаження несла система медичного обслуговування. Її відродження відбувалося досить швидко. Кількість лікарняних ліжок у республіці на кінець п'ятирічки досягла майже 200 тис., що перевищувало рівень 1940 р. Значно більше, ніж до війни, працювало в Україні на кінець п'ятирічки лікарів і се-

www.4book.org

реднього медичного персоналу. Для значної частини жителів України, особливо сільських районів, віддалених сіл, хуторів, медичне обслуговування залишалося недоступним.

Перевірте себе

1. На якій економічній основі відбувалася відбудова сільського господарства?
2. Схарактеризуйте кадровий і технічний потенціал післявоєнного села.
3. Якими були розміри державних капіталовкладень в сільське господарство України?
4. Чому влада не дозволяла вільного виїзду селян до міста?
5. Схарактеризуйте роль присадибного господарства селян у забезпеченні населення продовольством.
6. У чому полягала суть грошової реформи 1947 р.?
7. Коли було скасовано карткову систему розподілу продуктів і як це позначилося на життєвому рівні народу?
8. Якими були житлові умови мешканців України в післявоєнний період?
9. Схарактеризуйте механізм післявоєнного зниження цін.
10. У якому стані перебувала система медичного обслуговування в перші повоєнні роки?

Документи

1. Про державно-бюрократичне керівництво колгоспами в роки післявоєнної п'ятирічки

Колгоспи й радгоспи працювали нерентабельно, а розвиток особистих підсобних господарств усіляко обмежувався. Зате зростала апаратна активність бюрократії: в Міністерстві сільського господарства УРСР, для прикладу, щодня писалося 500 наказів, телеграм та інших документів, на що витрачалося кожного місяця майже 280 пудів паперу.

Див.: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К., 1999. – С. 40.

2. Спогади «дитини війни» про оподаткування селянських господарств

Все вирощене на присадибних ділянках суворо обліковувалося з метою «справедливого» оподаткування. Люди сплачували натуральні податки зерном і картоплею; незалежно від того, чи була в кого яка живність, чи ні, але кожен колгоспний двір мав здати державі 40 кг м'яса у живій вазі або внести відповідну суму грошима; здати на заготівельний пункт певну кількість курячих яєць; ті, хто мав корову, були зобов'язані здавати значну кількість молока; приплід від корів оголошувався колгоспною власністю і підлягав так званій контрактації для поповнення тваринницьких ферм; шкури зарізаних свиней підлягали обов'язковій здачі державі під страхом суворої відповідальності; фруктові дерева також оподатковувалися, і люди почали їх масову вирубку; кожної весни всіх добровільно-примусово примушували підписуватися на значні суми так званої державної грошової позики; були й такі види податків, що визначалися місцевою владою під виглядом добровільного самообкладання на потреби села та району.

Литовченко М. Спогади дитини війни // Михайло Литовченко. Відлуння імперії. – Запоріжжя, 2009. – С. 5.

www.4book.org

Запитання до документів

Документ № 1.
1. Які завдання ставилися партією і урядом перед Міністерством сільського господарства УРСР і якими були наслідки його роботи у перші післявоєнні роки?
2. Про що свідчила «паперотворча» активність чиновників Міністерства?

Документ № 2.
1. Чого прагнула влада, встановлюючи зазначені у поданому фрагменті спогадів податки на селянство?
2. Які морально-психологічні, економічні і соціально-політичні наслідки мали ці податки?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 29–30. РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

Згадайте **1.** Яку політику здійснював радянський режим у Західній Україні у вересні 1939 – червні 1941 р.? **2.** Яким був розмах національного руху Опору в Західній Україні в 1941–1944 рр.? **3.** До якої тактики вдавалась УПА в боротьбі з гітлерівською окупацією і радянською владою?

Творче завдання Наскільки результативною (з точки зору влади) була радянізація західних областей України в 1945–1953 рр.?

1. Відновлення радянського режиму в Західній Україні

В умовах, коли Наддніпрянщина переживала трагедію голоду 1946–1947 рр. і труднощі відбудови, в Західній Україні розгорнулася насильницька і всеохоплююча радянізація всіх сторін соціально-економічного і культурного життя краю. До здійснення радянізації Західної України активно залучалися службовці правоохоронних органів, державної безпеки, працівники партійно-комсомольського, державного апарату, культури й освіти з інших регіонів Радянського Союзу, переважно зі Східної України. Їх направляли на заводи, фабрики, у радянські установи, партійні, комсомольські органи, МТС, школи, виші, технікуми тощо. Лише в сільські школи західноукраїнських областей у 1944–1950 рр. було направлено майже 44 тис. учителів. У Західну Україну прибуло десятки тисяч кваліфікованих робітників, чимало інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства. Утворювалася мережа партійних і комсомольських організацій, формувалися професійні спілки. У 1950 р. у Західній Україні налічувалося 88 тис. комуністів проти 31 тис. у 1946 р. У грудні 1945 р. ЦК КП(б)У створив спеціальний відділ по західних областях. Згодом подібні підрозділи було організовано в галузевих міністерствах, інших управлінських республіканських структурах. Питаннями щодо західних областей відав один із заступників голови уряду, а в міністерствах – один із заступників міністра.

За короткий час було створено радянський, партійний, господарський і карально-репресивний апарат, який контролював усі сфери життя західних українців. Представників місцевого населення в цьому апараті було мало.

www.4book.org

Гуцул. *Станіславська (сучасна Івано-Франківська) обл. 1946 р.*

У 1946 р. з 16 129 номенклатурних посад у західних областях України місцеві жителі обіймали лише 2097, тобто 13 %. Більшовицький центр їм не довіряв і керував краєм з допомогою вимуштруваних на сході, але чужих місцевому населенню кадрів. По суті це була колоніальна адміністрація.

2. Примусова колективізація

З приходом на західноукраїнські землі радянських військ розпочата ще у 1939–1941 рр. примусова колективізація сільського господарства відновилася. Влада спочатку «обмежувала» заможні селянські господарства, а потім проводила їх «розкуркулення» з виселенням сімей у віддалені райони СРСР. Застосовувалися репресії і до тих селян, які відмовлялися вступати в колгоспи.

Якщо наприкінці 1945 р. в західних областях України було лише 145 колгоспів, які об'єднували 5,5 тис. селянських господарств, то на середину 1950 р. кількість колгоспів досягла 7200, а чисельність об'єднаних у них селянських дворів дорівнювала 1,5 млн, або 93 % від загальної їхньої кількості.

Отже, 1950 р. став роком суцільної колективізації краю, в тому числі Буковини й Закарпаття. Примусова колективізація, антинародна податкова політика, командні методи хлібозаготівель викликали незадоволення селянства, яке поповнювало лави вояків УПА, підпільного опору структур ОУН.

3. Індустріалізація

Розвиток промисловості західних областей здійснювався досить швидкими темпами. Відбувалося це в двох основних напрямах – відбудова та реконструкція традиційних галузей (нафтова і деревообробна) та розвиток нових (машинобудівна, приладобудівна, хімічна, електротехнічна).

На побудові головного цеху Львівського автобусного заводу. *1948 р.*

З різних районів СРСР та з Німеччини у Західну Україну доставлялися обладнання, технологічні лінії й навіть цілі підприємства. Уже в 1945–1946 рр. почали випускати продукцію львівські заводи електроприладів і електроламп, телеграфно-телефонної апаратури, сільськогосподарських машин та ін. У 1949 р. налагодив випуск промислової продукції завод автонавантажувачів (перше підприємство такого типу не тільки в західних областях, але й в Україні).

У 1949 р. в західних областях України діяло 2500 великих і середніх промислових підприємств. Кількість

www.4book.org

робітників за роки повоєнної п'ятирічки тут збільшилася у 7 разів, а валова продукція промисловості зросла в 10 разів. Надзвичайно швидка індустріалізація Західної України мала на меті не лише створення нового індустріального центру, а й зміну традиційної структури населення краю, збільшення в ньому питомої ваги тих прошарків, які могли б служити надійною соціальною базою радянської влади.

Ключові посади в управлінні промисловістю обіймали вихідці з інших регіонів країни.

4. Репресії проти Української греко-католицької церкви (УГКЦ)

Радянізація західноукраїнських земель супроводжувалася репресіями місцевого населення, яке не погоджувалося з політикою сталінського керівництва.

Жертвою репресій стала й Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка на період закінчення Другої світової війни мала 3040 громад, 4400 церков, 127 монастирів, близько 4 тис. священнослужителів та 5 млн віруючих. Московська правляча верхівка вбачала в українських греко-католиках потенційного ворога, який створював ідеологічне підґрунтя національно-визвольної боротьби в західних областях. Радянське керівництво ініціювало «саморозпуск» УГКЦ. 11 квітня 1945 р. заарештовано значну кількість єпископів УГКЦ на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. Майже через рік **(8 березня 1946 р.)** у кафедральному храмі Св. Юра відбувся **Львівський церковний Собор**. На ньому «ініціативна група», очолювана єпископом Гавриїлом Костельником, запропонувала «возз'єднання УГКЦ» з московським православ'ям і повернення до Російської православної церкви, ліквідацію Берестейської церковної унії 1596 р. і повний розрив із Ватиканом.

Г. Костельник промовляє після богослужіння. *Львів. 1949 р.*

www.4book.org

Цей акт не відповідав настроям віруючих і був проведений усупереч їхній волі. Греко-католицька церква мусила перейти на нелегальне «катакомбне» становище. 334 священики було заарештовано і засуджено. Це посилювало незадоволення людей новою владою, а організатора Собору Г. Костельника через деякий час було вбито.

Влітку 1949 р. відбулося **«добровільне возз'єднання» Мукачівської єпархії греко-католиків (Закарпаття) з Руською православною церквою.** Хоча греко-католицька церква тут була поставлена поза законом, вона продовжувала діяти в підпіллі.

5. Збройний опір УПА

Масова колективізація, депортації населення, репресії проти мирних жителів, заборона УГКЦ спричинили посилення збройного опору національного підпілля, яке після Другої світової війни вело боротьбу проти сталінського тоталітаризму.

Керівником збройної боротьби УПА на українських землях у цей час був Роман Шухевич (псевдонім – Тарас Чупринка), головнокомандувач УПА (1943–1950), голова Генерального секретаріату Української головної визвольної ради (1944–1950). Степан Бандера в ці роки перебував за кордоном, звідки здійснював загальне керівництво діяльністю ОУН.

У 1945–1946 рр. боротьба УПА з органами МВС-МДБ, військами, винищувальними загонами та групами з місцевих радянських активістів досягла апогею. Повстанці мусили змінити свою тактику. Великі підрозділи, чисельність яких становила 400–500 осіб, переформовані в дрібні загони, що дислокувалися в лісах. Добре озброєні й згуртовані, вони були надзвичайно боєздатними, максимально пристосованими до партизанської війни. В сільській місцевості створено густу мережу підпільних боївок. Радянська влада, і то не скрізь, існувала тут лише вдень.

Ярослава Філь – під час війни зв'язкова Юнацтва Українських націоналістів на Лемківщині, після – секретар провідника (командира) «Мара»

На початку 1946 р., забезпечивши вирішальну перевагу в живій силі й техніці, війська НКВС повели новий наступ проти УПА. Повстанці зазнали величезних втрат – до 40 % особового складу.

Багато вояків УПА, втративши віру в перемогу, відгукнулися на заклики властей припинити опір та прийти з повинною.

Протягом 1945–1949 рр. радянське керівництво п'ять разів оголошувало амністію для учасників повстанської боротьби. Інколи командування УПА ініціювало явку з повинною тих повстанців, яких не могло прийняти до своїх лав або у відданості яких не було переконане.

Органи держбезпеки, енкаведисти проводили заходи щодо дискредитації учасників національно-визвольної боротьби. У свою чергу, останні насаджували ненависть до радянського режиму. Їхніми жертвами в першу чергу стали партійні та радянські працівники. Загалом, у ході збройних

www.4book.org

акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих передусім проти репресивно-карального апарату, загинуло понад 30 тис. цивільних громадян та військовослужбовців. Відповіддю на це стали депортації та репресії проти жителів краю.

Протягом 1944–1952 рр. в західних областях України репресіям у різних формах (у тому числі розстрілам) було піддано майже 500 тис. осіб. За цей час у східні регіони було депортовано 230 тис. західноукраїнців. У 1948–1949 рр. проти повстанців було кинуто чотири дивізії Міністерства держбезпеки. Операціями керував міністр держбезпеки України М. Ковальчук.

Головний командир УПА Роман Шухевич. *Друга половина 1940-х рр.*

5 березня 1950 р., оточений спецпідрозділами МВС-МДБ, неподалік від Львова в с. Білогорща **загинув командир УПА Роман Шухевич (Тарас Чупринка)**. Це була важка втрата для повстанців.

Але збройне підпілля продовжувало організовану боротьбу до травня 1954 р., а деякі дрібні його групи діяли ще довше. З метою припинення цієї діяльності у 1956 р. було оголошено чергову амністію.

Однак і на цьому боротьба не закінчилася. Окремі оунівські групи були викриті лише в 60-ті роки. Таке тривале їх існування було неможливе без певної підтримки населення. Це свідчить, що радянізація західних областей України відбувалася досить повільно. Було чимало випадків, коли ідеями незалежності України, які пропагували повстанці і підпільники, переймалися вихідці з Наддніпрянщини, які з тих чи інших причин опинялися в Західній Україні: вчителі, медпрацівники, червоноармійці (навіть офіцери), селяни (що під час голоду 1946–1947 рр. масово приїжджали до Галичини).

Перевірте себе

1. Які методи використовувалися при відновленні радянського режиму в Західній Україні?
2. За рахунок кого формувався партійно-державний і господарський апарат в Західній Україні?
3. Які галузі промисловості розвивалися в Західній Україні в перше післявоєнне п'ятиліття і на початку 50-х років?
4. Які соціально-політичні цілі переслідувала прискорена індустріалізація Західної України?
5. Якими методами здійснювалася колективізація сільського господарства в Західній Україні? Порівняйте з відповідними процесами на Наддніпрянщині 1929–1933 рр.
6. Чому радянський режим ініціював ліквідацію УГКЦ? Якими методами це було зроблено?
7. Що спричинило продовження повстансько-підпільної боротьби в Західній Україні після завершення Другої світової війни?

www.4book.org

8. Схарактеризуйте форми антирадянської боротьби УПА й оунівського підпілля.
9. До яких дій вдавалося радянське керівництво у боротьбі зі своїми противниками в Західній Україні?
10. Чи є підстави вважати боротьбу в Західній Україні в перші післявоєнні роки громадянською війною?

Документи

1. З виступу М.С. Хрущова перед керівництвом західноукраїнських областей 16 липня 1945 р.

Удар, який ми завдали Сліпому, виявився дуже вдалим. Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священиків, які переходять від уніатства до православної віри...
Якась кількість уніатів необхідна для того, щоб мати свою агентуру...
Нам вигідно, щоб уніати перейшли в православну віру. Це політика, щоб відірвати від Риму і прилучити до православної церкви...

Історія України. Хрестоматія. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 207.

2. З циркуляра міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова міністру внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанту Т. Строкачу

Произведенной проверкой Министерства внутренних дел Союза ССР установлено, что местные органы МВД западных областей УССР при проведении мероприятий по борьбе с бандитизмом и в процессе следствия по делам арестованных допускают ряд грубых нарушений советской законности и норм УПК.
2 мая с.г. в Камень-Каширском районе Волынской области спецгруппой, руководимой старшим уполномоченным РО МВД Дубняком, был задержан бандит Решетов Макар, который затем по приказанию Дубняка был отведен в кусты и расстрелян.
Участковые уполномоченные милиции Галичского РО МВД Станиславской области Мысляк и Изотов при проведении чекистско-войсковых операций допускали: первый незаконное изъятие ценностей и имущества, а второй насилование женщин.
Начальник гарнизона села Вехня Вайниловского района Станиславской области мл. лейтенант Севастьянов при проведении операций систематически занимался избиением задержанных...
Практика незаконных задержаний лиц, подозреваемых в принадлежности к оуновскому подполью и бандитизму, носит массовый характер, и особенно это имеет место при проведении так называемых ответных мер на совершаемые бандпроявления...
...Министру внутренних дел УССР генерал-лейтенанту тов. Строкачу и начальникам УМВД западных областей УССР необходимо немедленно устранить выявленные проверкой недостатки...
Министр внутренних дел Союза ССР С. Круглов
17 июля 1946 г.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 646–649.

Запитання до документів

Документ № 1.
Схарактеризуйте методи, які використовувала влада при ліквідації УГКЦ.

www.4book.org

Документ № 2.
1. Що нового про методи боротьби з УПА і національним підпіллям дає ознайомлення з цим документом?
2. Чи могли учасники подібних операцій розраховувати на прихильність населення Західної України?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 31–32. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – НА ПОЧАТКУ 50-Х РОКІВ

Згадайте 1. Яких збитків було завдано культурі України в роки війни? 2. Які зміни в ідеологічному житті відбувалися в період війни?

Творче завдання Чи відповідає фактам твердження, що післявоєнні роки характеризувалися провінціалізацією української культури?

1. Труднощі відродження культури

Під час війни сталінський режим, прагнучи показати себе привабливішим, ніж гітлерівський, пішов на деякі поступки у сфері національно-культурного життя. В рамках радянського патріотизму в певній, контрольованій владою формі допускався український патріотизм. Після закінчення війни ставлення до національно-культурних потреб народів змінилося. З культурно-ідеологічної сфери зникає українська національна фразеологія, яку поступово заміняє радянська, загальносоюзна. Це особливо позначилося на освіті, мистецтві, на стані гуманітарних наук.

Була ще одна обставина, що справила негативний вплив на культурно-ідеологічну ситуацію в Україні в повоєнні роки. В умовах, коли на першому плані стояла відбудова важкої промисловості і нарощування військового потенціалу, на інші сфери життя, зокрема й на культуру, не вистачало коштів. У першу чергу гроші надавалися на відродження та відбудову шкіл і вишів, створення нових науково-дослідних установ. Без налагодження їхньої роботи відбудова економіки була неможлива. Що ж до клубних установ, кінотеатрів, драмтеатрів, філармоній, бібліотек, радіомережі та інших культурно-освітніх об'єктів, то з цим, на думку керівництва, можна було зачекати.

2. Народна освіта

Тривала відбудова системи народної освіти, що була розпочата ще наприкінці війни. У 1950 р. у повному обсязі відновлюється довоєнна мережа шкіл, у яких навчалося 6,8 млн дітей. Для матеріальної підтримки тих, кому батьки не могли забезпечити необхідного мінімуму для навчання, створювався фонд всеобучу. В 1948/49 навчальному році з цього фонду одержали допомогу для придбання одягу та взуття, на харчування тощо 140 тис. дітей.

Як і в довоєнні роки, більшовицька партія прагнула перетворити школу на знаряддя збереження та посилення свого контролю над учнівською молоддю. Було відновлено роботу піонерських та комсомольських організацій, зростала їх чисельність. Виховання відданості більшовизму, і особисто Ста-

www.4book.org

Студенти гідротехнічного інституту в лабораторії. *Одеса. 1951 р.*

ліну, оголошувалося найвищим, найважливішим покликанням школи.

У повоєнні роки значного поширення набули вечірня, а потім і заочна форми навчання. У вечірніх школах освіту здобували представники робітничої й селянської молоді, які не мали можливості навчатися в роки війни або мусили рано розпочати трудову діяльність.

Об'єктивні потреби розвитку господарства, науки, необхідність збереження високого військового потенціалу диктували політику держави в галузі освіти і в наступні роки. У 1953 р. в Україні в основному було впроваджено обов'язкове семирічне навчання дітей. Для цього довелося додатково побудувати шкільних приміщень на 400 тис. учнівських місць. На середину 50-х років у республіці налічувалося понад 300 тис. учителів. В Україні працювали видатні майстри педагогічної справи. Серед них – директор Павлиської середньої школи на Кіровоградщині В. Сухомлинський. Його педагогічний досвід став надбанням світової педагогічної науки.

Нові історичні умови не змінили державного курсу на русифікацію шкіл та освіти, який сформувався ще на початку 30-х років, після відмови від українізації. Сфера вживання української мови постійно звужувалася.

З 1948 по 1954 р. число українських шкіл зменшилося з 26 до 25 тис., а російських – збільшилось з 2720 до 4051, або в 1,5 раза. До того ж російськомовні школи були значно численнішими. У 1953 р. в українських школах навчалося 1,4 млн, а в російських і змішаних – 3,9 млн дітей.

Закривалися національні школи. Майже вдвічі зменшилася кількість молдавських, угорських і польських шкіл. Зникли румунські, узбецькі та вірменські школи. Усі вони перепрофілювалися на російські.

Протягом четвертої п'ятирічки було відновлено роботу всіх вишів України, яких у 1950 р. налічувалося 160. На стаціонарних відділеннях цих вишів навчалося 200 тис. студентів. Усього за 1946–1950 рр. в Україні було підготовлено 126 тис. спеціалістів з вищою освітою.

У першій половині 50-х років зросла кількість студентів переважно за рахунок вечірніх і заочних відділень інститутів та університетів. При цьому кількість вишів в Україні дещо зменшилася, бо деякі невеликі інститути було об'єднано з більшими. Викладання велося переважно російською мовою.

3. Наука

У перші повоєнні роки відновилася робота науково-дослідних установ України, переважна більшість яких перебувала у роки війни в евакуації. У 1950 р. їхня кількість у республіці становила 462, а чисельність працівників досягла 22,3 тис. осіб. Головною науковою установою України залишалася Академія наук УРСР, яку очолював біолог зі світовим іменем О. Палладін. Учені України досягли значних успіхів у дослідженні фундаментальних

www.4book.org

наук, використанні наукових відкриттів для потреб народного господарства. У республіці 1946 р. було запущено перший експериментальний атомний реактор.

Завдяки подвижницьким зусиллям видатного українського вченого С. Лебедєва, якого влада підозрювала в «буржуазній лженауковості», в Інституті електротехніки АН УРСР було створено лабораторію моделювання та обчислювальної техніки, що започаткувала дослідження в галузі кібернетики. У **1948–1951 рр.** тут **створюється перша в СРСР мала електронно-обчислювальна машина «МЕОМ»**.

Видатний український хірург В. Філатов під час операції. *Одеса. 1946 р.*

Учені Інституту електрозварювання АН УРСР удосконалили і запропонували для масового впровадження у виробництво автомати зварювання металу під флюсом. Цей метод, розроблений під керівництвом Є. Патона, докорінно змінив технологію багатьох галузей виробництва, сприяв підвищенню продуктивності праці, збільшенню випуску металопродукції. Нова технологія була з успіхом застосована при спорудженні газопроводу Дашава–Київ, де 80 % стиків труб було зварено цим способом. Він успішно застосовувався при зварюванні труб магістральних водогонів тощо.

Інтелектуальний потенціал українських учених міг стати запорукою успішного входження України в постіндустріальний інформаційний етап розвитку серед перших країн світу. Але цього на сталося.

Поряд з об'єктивними труднощами в розгортанні наукових досліджень, спричиненими відсутністю найнеобхіднішого, надзвичайно ускладнювала наукові пошуки тоталітарна система. Вона ізолювала радянських науковців від передових тенденцій розвитку світової науки, десятиліттями насаджувала у свідомості вчених фальшиві стереотипи, спотворювала їхнє світосприйняття.

У роки війни влада була зацікавлена в ефективній роботі наукових установ і окремих учених. Поступово йшло відродження вільнодумства в науці, без чого вона приречена на відставання. Після перемоги творча атмосфера почала розвіюватися. Система керівництва наукою створювала умови для засилля авантюристів. Унаслідок цього деякі перспективні напрями наукових досліджень, зокрема генетику, було оголошено ідеалістичними, «лженауковими». Представників цієї науки, які проводили досліди на мухах-дрозофілах, називали «Мухолюбами-людиноненависниками». Так, на серпневій (1948) сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна (ВАСГНІЛ), підтриманий верхами, у тому числі й Сталіним, невіглас і шахрай Т. Лисенко після тривалої боротьби, розпочатої ще в 30-ті роки, здобув остаточну перемогу над своїми науковими опонентами-генетиками. Почалися переслідування й розправи, жертвами яких стали також учені, що працювали в Україні. У Харкові було звільнено з роботи завідуючого кафедрою генетики і дарвінізму Харківського університету професора І. Полякова і професора сільськогосподарського інституту Л. Делоне. Така сама доля спіткала багатьох учених і в інших наукових центрах республіки. Розгром генетики став однією з ганебних сторінок в історії

www.4book.org

радянської науки. Він спричинив відставання Радянського Союзу в цій галузі впродовж наступних десятиліть.

В усіх сферах науки насаджувалася неоімперська ідеологія. Російські вчені проголошувалися відкривачами більшості фундаментальних законів фізики, включаючи закон збереження енергії та хіміко-фізичних властивостей металів. Незаперечною визнавалася першість російських винахідників, що «дали світові» повітряну кулю, паровоз, трансформатор, електричну лампочку, радіо тощо. Люди не без гумору ставилися до такого нестримного славослів'я. «Россия – родина слонов!» – ця фраза невідомого жартівника стала крилатою й ілюструвала справжнє ставлення народу до офіційної пропаганди.

4. Розвиток літератури і мистецтва

Перемога у війні з нацизмом викликала емоційне піднесення в суспільстві, яке діячі літератури і мистецтва намагалися відобразити у своїх творах. Але жорстокі реалії війни, труднощі повоєнного лихоліття на сторінки літературно-художніх видань не пробилися. Усі митці зобов'язані були творити в рамках так званого соціалістичного реалізму, який зводив функції мистецтва до коментування і прославляння діяльності Сталіна та створеного під його керівництвом тоталітарного режиму.

Але навіть за цих несприятливих умов українським письменникам вдалося створити чимало яскравих і колоритних творів. У другій половині 40-х років з'являється трилогія О. Гончара «Прапороносці», перша частина роману М. Стельмаха «Велика рідня» під назвою «На нашій землі», Ю. Яновського «Київські оповідання», прозові твори, гумористичні оповідання О. Вишні. Вдосконалювали творчу майстерність М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко. Творчість саме цих письменників визначила характер літературного процесу в Україні і рівень художньої майстерності національної школи «красного письменства» повоєнних років.

Помітним явищем у літературному житті України повоєнного часу стало видання колишнім фронтовиком, киянином Віктором Некрасовим однієї з кращих книг про Другу світову війну – «В окопах Сталінграда».

О. Кульчицька. Жіноча рада. *1948 р.*

На традиційно високому рівні перебувало в Україні театральне мистецтво. На 1950 р. у республіці працював 81 професійний театр. Захоплення глядачів викликали вистави творчих колективів за участю видатних майстрів сцени Б. Гмирі, С. Козака, К. Огнєвого, М. Литвиненко-Вольгемут, Н. Ужвій, Г. Юри та багатьох інших. Розвивалися музичне мистецтво, живопис, графіка, скульптура.

Аналогічні процеси відбувалися і в кіномистецтві. Основу продукції тодішнього кінематографа становили революційно-патріотичні твори. Серед них вирізнялася картина «Моло-

www.4book.org

да гвардія». Вона, як і опера Ю. Мейтуса (1947) з аналогічною назвою, була створена за мотивами відомого роману російського письменника О. Фадєєва. В умовах жорсткого контролю реалізував свій кіносценарій «Життя в цвіту» видатний український кінорежисер О. Довженко. Фільм вийшов на екрани під новою назвою – «Мічурін».

5. Передумови ідеологічного наступу на культуру

У своєму прагненні створити талановиті твори, використати нові засоби, прийоми художньої творчості, опанувати нові теми, запропонувати їх нетрадиційне висвітлення діячі мистецтва неминуче вступали у суперечність із тоталітарною системою, її прагненням до всеосяжного контролю, дріб'язкової регламентації. Вибух творчої активності покоління переможців, яке пережило найжорстокішу в історії війну і важко піддавалося бюрократичному контролю, надзвичайно наполохав сталінське керівництво. Воно відчувало непевність свого становища в Україні, у західних областях якої все ще горіло полум'я національно-визвольної боротьби. Влада знову вдається до випробуваного методу тотального контролю над літературно-художнім процесом – до так званого класового підходу та принципу партійності в оцінці діяльності митців.

Над поетами, прозаїками, художниками, музикантами, літературознавцями постійно нависала загроза бути безпідставно звинуваченими в некритичному підході до «реакційної буржуазної культури», «низькопоклонстві перед Заходом», «відступі від марксизму-ленінізму», «українському буржуазному націоналізмі», у безлічі інших «гріхів». Досвід 20–30-х років нагадував, чим можуть завершитися такі звинувачення. В колах творчої інтелігенції почало наростати взаємне недовір'я, підозріліть, утверджувалося доносництво, підтримуване і навіть заохочуване режимом.

6. «Ждановщина» в Україні

Ініціаторами повоєнного ідеологічного «прояблення» художньої інтелігенції у серпні 1946 р. виступили Сталін та головний ідеолог ВКП(б) А. Жданов. Цього року на інтелігенцію раптом посипалися грізні постанови ЦК ВКП(б), у яких безапеляційно і брутально шельмувалися видатні діячі різних галузей культури. Жодна форма творчої діяльності не залишилася поза увагою: критикувалися письменники, композитори, художники, актори, драматурги тощо.

Максим Рильський видатний український поет, перекладач

Зрозуміло, що репресії та утиски творчої інтелігенції не могли не зачепити українських митців. Запопадливі сталінські прислужники в ЦК КП(б)У, відповідно до рішень ЦК ВКП(б), прийняли свої постанови: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури"», «Про журнал сатири і гумору "Перець"», «Про журнал "Вітчизна"», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення». Кожна з цих постанов ук

www.4book.org

проводжувалася численними критичними статтями в газетах і журналах, зборами митців, на яких звинувачені у «відступі від партійного розуміння мистецтва» піддавалися принизливому «пророблению». Чекали й на гірше, але до ув'язнень і розстрілів не дійшло, хоча всіляких стягнень накладалося чимало, а цілий ряд ділянок «літературно-мистецького фронту» було «зміцнено» вірними режимові людьми.

Першим під вогонь нищівної критики потрапив відомий український письменник-гуморист Остап Вишня, який тільки-но повернувся зі сталінських таборів. В опублікованій 26 серпня 1946 р. статті у газеті «Правда» його звинувачували в політичних помилках, відході від радянської ідеології, класових позицій. Письменник знову опинився під загрозою арешту. На багатьох зборах, що відбулися в республіці, Остапа Вишню звинувачували в тому, що він пише твори, «шкідливі за своїм ідейним змістом», ще різкіше було засуджено «ідеологічні помилки» його «Мисливських усмішок». Лише в жовтні 1955 р., за десять місяців до смерті, всі звинувачення з письменника було знято як безпідставні.

З появою у березні 1947 р. в Україні Л. Кагановича, як першого секретаря ЦК КП(б)У, кампанія ідеологічних «проробок» проти талановитих діячів української культури посилилася. Під час її проведення «відзначився» і драматург О. Корнійчук, який закликав до боротьби з «бацилами націоналізму», що, за його переконанням, «подекуди ще живуть у середовищі деяких українських літераторів». У О. Корнійчука були послідовники. 22 серпня 1947 р. через газету «Комсомольское знамя» літературні критики Є. Адельгейм та І. Стебун звернулися до Л. Кагановича з відкритим листом щодо нездорової, на їх переконання, обстановки у Спілці письменників України. Особливо гостро критикувався письменник І. Сенченко.

П'ять днів тривав пленум Спілки письменників України (вересень 1947 р.). Обговорювалося питання про виконання останніх постанов ЦК ВКП(б) щодо літературно-художньої творчості. О. Корнійчук виступив з доповіддю, в якій критикував М. Рильського, І. Сенченка, Ю. Яновського, редколегію журналу «Дніпро» та його редактора А. Малишка. Слідом за ним Л. Каганович звинуватив М. Рильського в «націоналізмі», «петлюрівщині». Він заявив, що навіть вираз поета «Я син Країни Рад» може служити прославленню Центральної Ради.

19 вересня засідання пленуму перенесли до приміщення ЦК КП(б)У. Із двох з половиною годин свого виступу Л. Каганович півгодини присвятив Ю. Яновському та його роману «Жива вода», де у «весняному десанті птахів» Кагановичу вбачалося вороже вторгнення.

Після пленуму в пресі почалися відкриті нападки на М. Рильського, І. Сенченка та Ю. Яновського. До партійних «ясновидців» приєдналася ціла низка недоброзичливців; «відробляли хліб» і літературні критики. У 1961 р. М. Рильський писав про ті часи:

Братопродавці з білими руками
І з чорними серцями – ось вони,
Що вслали анонімними листами
Дорогу у кар'єри і чини.

І ходять ще і ще – земля їх носить,
І ми їм досі руку подаєм,
І піт кривавий їм чола не росить
Під каяття нестерпним тягарем.

Пошуки націоналістичних «збочень» поширилися і на історичну науку. Зокрема, «серйозні перекручення буржуазно-націоналістичного характеру», «відродження в тій чи іншій мірі буржуазно-націоналістичних установок у

www.4book.org

питаннях історії України» компартійні «слідопити» виявили у працях колишнього директора Інституту історії України АН УРСР М. Петровського, присвячених українському національно-визвольному руху, в «Короткому курсі історії України», який вийшов ще в 1940 р. (за редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Супруненка та ін.), першому томі «Історії України», виданому АН УРСР в Уфі в 1943 р., в інших працях українських істориків. **29 серпня 1947 р.** було прийнято спеціальну постанову ЦК КП(б)У **«Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР»**. Одним з її пунктів було: «Вважати найважливішим бойовим завданням істориків-комуністів АН УРСР створення «Краткого курса истории Украины». Ця робота здійснювалася під особистим контролем Л. Кагановича.

Українська інтелігенція відчувала, що під машкарою «боротьби з націоналізмом» готується великомасштабна репресивна акція, спрямована проти її патріотичних представників. Її реалізації перешкодило звільнення в грудні 1947 р. з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та призначення замість нього М. Хрущова. Однак ситуація у сфері культури так і не нормалізувалася.

У 1948 р. з ініціативи вищого партійного керівництва в СРСР розгорнулася боротьба з так званим космополітизмом, яка поширилася і в Україні. Цього разу в поле зору партійних ідеологів потрапили літературні й театральні критики, переважно євреї за національністю.

Серед них Є. Адельгейм, А. Кацнельсон, Я. Саков, І. Стебун, котрих стали називати «безрідними космополітами», «нікчемами» і т. ін., абсолютно безпідставно звинувачували в антипатріотизмі, у «низькопоклонстві» перед реакційною буржуазною культурою Заходу, «у замовчуванні зв'язків української культури з російською» тощо. У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки письменників України. На порядку денному стояло одне питання: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів». У 1950 р. було ліквідовано Кабінет єврейської історії Академії наук УРСР. Роком раніше заарештували його провідних співробітників. Протягом 1948–1952 рр. у зв'язку з так званою справою **Єврейського антифашистського комітету** (організація, створена радянською владою під час війни) було репресовано 19 єврейських письменників України.

Пік кампанії ідеологічного шельмування українських митців припав на 1951 р. 2 липня у редакційній статті газети «Правда», що називалася «Проти ідеологічних перекручень у літературі», було вказано, що написаний ще у 1946 р. і читаний з багатьох трибун вірш В. Сосюри «Любіть Україну» «викликає почуття розчарування, протесту... Не таку Україну оспівує у своєму вірші В. Сосюра. Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо Петлюра, Бандера та ін.».

Автором статті був Л. Каганович, який тим самим хотів компенсувати запланований, але не проведений ним у зв'язку з відкликанням до Москви пленум ЦК КП(б)У з порядком денним: «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У». Два дні на партійних зборах письменників тривало «прокляття» поета. 12 липня в листі до редакції «Правди» В. Сосюру примусили «визнати свої помилки і каятися». Високі слова талановитого поета:

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води,
в годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди!..

www.4book.org

Сцена з опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький» у постановці Київського театру опери та балету ім. Т.Г. Шевченка. У центрі М. Гришко. *1951 р.*

– влада хотіла підмінити єдиною тезою – любіть Сталіна! Вірш «реабілітував» лише XX з'їзд КПРС.

На початку 50-х років тривали гострі критичні нападки за «серйозні ідеологічні помилки» на М. Рильського, було рішучо засуджено оперу К. Данькевича «Богдан Хмельницький». Як і раніше, в немилість влади міг потрапити кожен митець, будь-хто з майстрів пензля чи слова.

На цей раз жорстоко було розкритиковано Олександра Корнійчука та його дружину Ванду Василевську, які раніше виступали в ролі заспівувачів у боротьбі з «буржуазним націоналізмом». Їх звинуватили в тому, що в написаному ними лібрето опери «Богдан Хмельницький» недостатньо показувалась прогресивна роль у житті українського народу російського царя і бояр. Данькевичу було запропоновано доопрацювати оперу в такий спосіб, щоб фіналом опери, її апофеозом стала Переяславська рада.

У задушливій атмосфері тотальної несвободи митці змушені були продукувати відверто апологетичні твори, далекі від життєвих реалій, які, втім, забезпечували авторам відносно спокійне життя та відповідне матеріальне становище.

Смерть Сталіна і початок політичної «відлиги» відкрили перед українською національною культурою перспективи активного відродження, нерозривно пов'язаного з ліквідацією тоталітарного режиму, здобуттям Україною реального суверенітету.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте труднощі, які стояли на шляху культурно-освітнього і наукового процесу в Україні в післявоєнні роки.
2. Як історичні умови повоєнних років впливали на розвиток освіти і науки в Україні?

www.4book.org

3. Які факти свідчили про продовження в 1945–1953 рр. курсу на русифікацію України? Кого персонально можна віднести до активних провідників русифікаторської політики?
4. Схарактеризуйте основні досягнення вчених України в повоєнні роки.
5. Чим, на ваш погляд, був викликаний ідеологічний наступ тоталітарного режиму на культуру («ждановщина») наприкінці 40-х – на початку 50-х років?
6. У чому полягали особливості «ждановщини» в Україні?
7. Як розгорталися кампанії ідеологічних «проробок» української інтеліген-ції?
8. У чому виявилася згубність «лисенківщини» для біологічної науки, зокрема генетики? Як це позначилось на розвитку останньої?
9. Схарактеризуйте причини і наслідки партійної критики вчених Інституту історії НАН України.
10. Який зміст вкладала офіційна радянська пропаганда в термін «безродні космополіти»?

Документи

1. О. Довженко про русифікацію вищої школи

07.11.56

На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної УРСР проводиться російською мовою викладання наук, так же, як і в інших вузах УРСР. Такого нема ніде в світі. Згадую листи Леніна по національному питанню і думаю: не говоріть мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу – вся абсолютна решта, себто, ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність. Який жорстокий обман... і жаль, і сором...

Довженко О. Із щоденникових записів // Дніпро. – 1990. – № 11. – С. 24.

2. З виступу О. Корнійчука у Спілці письменників України (1948)

Візьміть ви нашого видатного радянського вченого Трохима Лисенка, творча діяльність якого розпочалася у нас, на Україні... Все це відбувалось на наших очах, але, на жаль, не привернуло серйозної уваги українських радянських літераторів. І тільки тепер, коли ми всі стали свідками тріумфу під проводом більшовицької партії і особисто товариша Сталіна нашої передової агробіологічної науки... – багато хто з наших письменників жалкують, що вони досі не створили художніх творів про такого справжнього героя українського народу, як Трохим Денисович Лисенко. А між тим для нас всіх очевидно, що коли б уважніше і пильніше придивлялися до нашої української партійної матеріалістичної теорії, ми б ніколи не упустили цієї теми, ми показали б у своїх творах значення мічурінської школи і цим самим зробили б велику справу для нашої партії, для нашого народу. Це було обов'язковим саме для нас, українських письменників, земляків Трохима Лисенка.

Літературна Україна. – 1990. – 26 квітня.

3. Фрагменти виступу Л. Кагановича на пленумі Спілки письменників України 19 вересня 1947 р. стосовно оцінки роману Ю. Яновського

Это не живая вода, а мертвая. Это плохо... Откуда у автора столько желчи? Нет любви к людям. Человеческие отношения трактует цинично, без уважения к людям.
Книга переполнена инвалидами. Зачем вы любуетесь человеческим несчастьем, что шесть инвалидов шло на 6 ногах?
...Здесь налицо противопоставление города деревне. Дарина приезжает к сестре одетая и обутая, а село – голое и босое.

www.4book.org

...Кончает книгу страшно эзоповский язык... Что это за стихотворение в прозе? Это эзоповский язык. Каких парашютистов вы ждете из-за моря после войны? Что это за безобразие?

Літературна Україна. – 1990. – 26 липня.

Запитання до документів

Документ № 1.
Чим, на вашу думку, пояснюються вболівання О. Довженка за долю української мови?

Документ № 2.
Спираючись на фрагменти виступу О. Корнійчука, спробуйте визначити його ставлення до особи й оточення Т. Лисенка.

Документ № 3.
Прочитайте фрагменти виступу Л. Кагановича і коротко схарактеризуйте соціально-психологічну атмосферу, у якій доводилося творити українським письменникам у перші післявоєнні роки.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 33. ПІДСУМКОВО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

1. Україна на початку відбудови

1945 – початок 1953 р. – особливий період новітньої історії України. Об'єднаний у межах СРСР український народ у ці роки відродив народне господарство і в складних умовах тоталітарного режиму досяг поступу в усіх сферах економічного і соціально-культурного життя.

На події 1945 – початку 1953 р. в Україні безпосередній вплив мала Друга світова війна. Від доби Руїни другої половини XVII ст. український народ не зазнавав таких величезних втрат, ніколи в Україні не було стільки сиріт, удів, інвалідів, ніколи вона не зазнавала такої тотальної розрухи економіки, руйнації основ людського існування.

Але війна не зламала, не деморалізувала українців. У середовищі тих, хто залишився живим, хто пройшов через жахи війни, через окупацію, партизанську боротьбу чи підпілля і повернувся до мирного життя з почуттям «радості зі сльозами на очах», почали поширюватися нові настрої: зникав страх перед тоталітарним режимом, відроджувалося розтоптане почуття громадянської і національної самосвідомості, наростало прагнення до змін. Розвіювалися міфи сталінської пропаганди, з допомогою якої влада тримала населення під своїм контролем.

2. Завершення об'єднання України

Ці процеси відбувалися в умовах важливих змін на повоєнній політичній карті Європи, внаслідок яких уперше за багато століть усі українські землі були об'єднані в межах однієї держави – Радянського Союзу. Кордони між різними регіонами України зникли. Це стало результатом домовленостей СРСР зі своїми союзниками по антигітлерівській коаліції. Звичайно, сталінський режим переслідував власні цілі, пов'язані з поширенням свого впливу в Європі, нав'язуванням її народам власної моделі розвитку. Але мимохідь вирішувалось одне з найважливіших історичних завдань україн-

www.4book.org

ського народу – його об'єднання, а відтак – створювалися сприятливі умови для формування модерної української нації.

Жителі Сходу, Подніпров'я, Півдня і Правобережжя, з одного боку, і Галичини, Закарпаття, Буковини – з другого, почали інтенсивніше спілкуватися між собою, обмінюватись життєвим досвідом, культурними здобутками. Розширилися можливості їхнього взаємного зближення, усвідомлення спільності історичної долі й необхідності єдності дій в ім'я досягнення кращого життя. Імперський характер Радянського Союзу, відсутність реального суверенітету України стримували і спотворювали ці прогресивні процеси, але зупинити їх були неспроможні.

3. Радянізація Західної України

Закріпивши за собою Західну Україну в міжнародно-правових актах, Радянський Союз деякий час не міг встановити над нею свій фактичний контроль. Тут палахкотіло полум'я національно-визвольної боротьби. Її своєрідність полягала в тому, що національні сили не мали підтримки з-за кордону і змушені були спиратися виключно на допомогу і ресурси місцевого населення, серед якого знаходили широку підтримку. Для придушення національного опору радянський режим мав величезні сили й ресурси. Це, зрештою, і визначило результат боротьби. Наприкінці 40-х років збройний опір західноукраїнського населення значно послабився, хоча він тривав і в наступні роки. Окремі осередки опору існували до середини 50-х років.

За таких умов відбувалася радянізація Західної України. Її суть полягала в уніфікації соціально-економічного, політичного, культурного та усіх інших сторін життя краю відповідно до норм, вироблених радянським режимом у Наддніпрянській Україні та інших регіонах Радянського Союзу. В ході радянізації відбулася примусова колективізація села. Всі галузі народного господарства Західної України, освіта, наука, партійні, радянські, комсомольські, правоохоронні й репресивні органи мали у своєму складі відряджених зі східних республік УРСР спеціалістів, а «ворожі» чи «сумнівні» елементи депортувалися в східні райони Радянського Союзу.

4. Відбудова народного господарства

У повоєнне десятиліття головні зусилля населення України концентрувалися у сфері промисловості. Згідно з офіційними даними, повоєнна п'ятирічка була виконана достроково, а промислове виробництво 1950 р. зросло у порівнянні з 1940 р. на 15 %. При цьому відновлювалися не лише довоєнні потужності, а й довоєнна структура виробництва з абсолютним домінуванням важкої промисловості, переважанням традиційних, часто застарілих технологій і видів продукції.

Промислові потужності концентрувалися у східних районах України – на Донбасі, Подніпров'ї, у деяких великих містах Півдня, де ще з довоєнних часів існували великі індустріальні комплекси. Досить швидко розвивалася промисловість у західних областях, але вони все ще залишалися найвідсталішими регіонами України.

Як і в довоєнні роки, сільське господарство України було другорядною галуззю, за рахунок якої фактично розвивалася промисловість. Обмін між містом і селом був нееквівалентним, обов'язкові поставки державі поглинали майже весь урожай, оплата праці, особливо в колгоспах, а також у радгоспах, була мізерною, підсобне господарство селян обкладалося непосильними по-

www.4book.org

датками. Обов'язкові поставки не були припинені навіть у 1946–1947 рр., коли внаслідок несприятливих погодних умов урожай на більшій частині території України був украй низьким. Укотре радянська держава залишила селян напризволяще. Близько мільйона жителів України померло в голодну зиму 1946–1947 р., більше трьох мільйонів хворіли на дистрофію та анемію.

Відновивши роботу народногосподарського комплексу, режим не міг вирішити життєво важливе для величезної більшості населення України питання: забезпечити гідний людини рівень життя. Соціально-культурній сфері не приділялася належна увага. Як і в довоєнні роки, конкретна людина з її повсякденними потребами не турбувало владу.

5. Ідеологічний контрнаступ сталінського режиму

Відновивши контроль над Україною, партійно-радянська верхівка розгорнула морально-психологічну війну проти будь-яких проявів інтелектуального життя, настроїв і думок, несумісних з тодішніми ідеологічними догмами. Було поставлене завдання ліквідувати ідеологічні наслідки участі українського народу в Другій світовій війні, знищити будь-які прояви вільнодумства, критичного ставлення до існуючого режиму, його політики. Виконанню цього завдання були підпорядковані засоби масової інформації, школа, вся культурно-освітня сфера.

Відродження і розвиток культурного життя в Україні в другій половині 40-х – першій половині 50-х років відбувалися під всеосяжним, тотальним контролем владних структур, особливо центральних, союзних. Повоєнні роки відзначені новою кампанією ідеологічного «прояснення» діячів культури й мистецтва, звинувачення їх в українському буржуазному націоналізмі, космополітизмі, антирадянській діяльності та інших відхиленнях від заданого «верхами» ідеологічного курсу. Українцям вкотре нагадали, що вони живуть у державі, абсолютно не зацікавленій у розвитку їхньої національної культури. Життя знову й знову переконувало, що без ліквідації радянської імперії, без здобуття реального суверенітету гармонійний економічний, соціальний і культурний розвиток України неможливий.

Перевірте себе

1. У чому полягала суперечливість впливу війни на подальший розвиток України?
2. Який вплив на подальший розвиток України справило об'єднання українських земель у складі УРСР?
3. Схарактеризуйте особливості відбудови й розвитку промисловості України в повоєнне десятиліття.
4. Чи можна було запобігти голоду 1946–1947 рр.?
5. Якою була політика центрального керівництва СРСР щодо селянства України в 1946–1947 рр.? Чим вона була зумовлена?
6. Дайте визначення поняттю «радянізація західних областей України».
7. Які причини поразки УПА в 1945–1952 рр.?
8. Який вплив мала боротьба оунівців і вояків УПА на розвиток самосвідомості українського народу в наступні десятиліття?
9. Які емоції у більшості жителів вашого міста (села, району) викликає слово «бандерівець»? Яке ставлення до боротьби УПА склалося у вас? Обґрунтуйте свою думку.
10. Розкрийте причину політичних нападок на діячів української культури в другій половині 40-х – на початку 50-х років. У яких конкретних діях влади вони проявилися?

www.4book.org

§ 34–35. УРОКИ ТВОРЧОСТІ

Напишіть і обговоріть на уроці *реферат, доповідь* чи *історичне есе* на одну із запропонованих тем, використавши додаткову літературу і ресурси Інтернет.

1. Перші післявоєнні роки: надії і розчарування.
2. Значення виходу УРСР на міжнародну арену.
3. Чи можна вважати об'єднання всіх українських земель у складі СРСР реалізацією ідеї соборності?
4. Механізм зниження цін в 1948–1950 рр. і його вплив на життєвий рівень народу.
5. Евакуація і реевакуація: економічний баланс для України.
6. Чому сталінський режим прагнув відновити довоєнну економічну і соціально-політичну модель і як це позначилося на ході відбудови промисловості України?
7. Голод 1946–1947 рр.: безпосередні і довготривалі наслідки.
8. Народ і влада в умовах голоду 1946–1947 рр.
9. Повсякденне життя сільського населення в післявоєнні роки.
10. Міська повсякденність.
11. Становище жінки-селянки в перші післявоєнні роки.
12. «Холодна війна» і особливості економічного розвитку в післявоєнні роки.
13. Схарактеризуйте ті досягнення української науки в перші післявоєнні роки, які можна віднести до світових.
14. На прикладі післявоєнної України дайте розгорнуту характеристику впливу інтелектуальної свободи на розвиток науки.
15. Створіть політичний портрет М. Хрущова або Л. Кагановича.
16. Яку мету переслідував «Сталінський план перетворення природи» і що з цього плану було реалізовано?
17. Політика сталінського режиму щодо церкви в роки війни і в післявоєнний період: порівняльний аналіз.
18. Сталінський режим і українська культура в роки війни і після її закінчення: порівняльний аналіз.
19. «Братовбивці з білими руками і чорними серцями...»: хто вони?
20. Україна в 1945–1953 рр.: здобутки і втрати.
21. «Діти війни» в перші роки після перемоги.
22. Процес формування модерної української нації: що сприяло, а що гальмувало його в 1945–1953 рр.?
23. Десять найважливіших подій в історії України 1945–1953 рр. (Свій вибір обґрунтуйте).

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К., 1999.

Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // Український історичний журнал. – 1993. – № 7–8.

www.4book.org

Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнар. наук. конф. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. – К., 1998.
Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 2000.
Довженко О. Зачарована Десна. Оповідання, щоденник (1941–1956). – К., 2001.
Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів. – К., 1994.
Рибак І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1956–1955 рр.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 1.
Сергійчук В. Самі себе звоювали. Діяльність винищувальних батальйонів проти українського національно-визвольного руху. – К., 2008.
Шаповал Ю. М.С. Хрущов на Україні. – К., 1990.
Шаповал Ю. Лазар Каганович. – К., 1994.
Хрущов Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М., 1997.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

26 квітня 1945 р. – на конференції в Сан-Франциско Україна ввійшла до складу ООН як член-засновник
29 червня 1945 р. – радянсько-чехо-словацький договір про входження Закарпаття до Радянської України
16 серпня 1945 р. – договір між СРСР та Польщею про радянсько-польський кордон
1946–1947 рр. – третій радянський голодомор
Березень 1946 р. – Собор Української греко-католицької церкви у Львові скасував унію греко-католицької церкви з Римом і підпорядкував її Російській православній церкві
Серпень 1946 р. – прийняття Верховною Радою України Закону про четвертий п'ятирічний план
Лютий 1947 р. – Україна разом з іншими державами підписала Паризькі мирні договори з Болгарією, Румунією, Фінляндією, Італією, Угорщиною
Квітень–травень 1947 р. – депортація українського населення Холмщини та Лемківщини до Західної Польщі (операція «Вісла»)
4 червня 1947 р. – Президія Верховної Ради СРСР прийняла Укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» та «Про посилення охорони особистого майна громадян»
29 серпня 1947 р. – прийняття спеціальної постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР»
Грудень 1947 р. – грошова реформа
Грудень 1947 р. – ліквідація карткової системи
21 лютого 1948 р. – Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя»

www.4book.org

Березень–грудень 1947 р. – Л. Каганович на чолі Компартії України
1949 р. – «добровільне возз'єднання» Мукачівської єпархії греко-католиків (Закарпаття) з Руською православною церквою
Грудень 1949 р. – звільнення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і обрання на цю посаду Л. Мельникова
Березень 1950 р. – загибель головнокомандувача УПА Р. Шухевича (Тараса Чупринки)
Вересень 1950 р. – Радою Міністрів СРСР прийняте рішення про будівництво Каховської ГЕС
1948–1951 рр. – створюється перша в СРСР мала електронно-обчислювальна машина «МЕОМ»
Травень 1951 р. – Львівський автобусний завод випустив перші в Україні автобуси

www.4book.org

Тема 3. УКРАЇНА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964)

§§ 36–38. УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953 – ПОЧАТОК 1956)

Згадайте 1. Що було зроблено для відбудови промисловості України в другій половині 40-х років? 2. У якому стані перебувало українське село в роки повоєнної відбудови? 3. Якими були житлові умови населення після закінчення Другої світової війни?

Творче завдання Чому в 1953–1956 рр. проведення десталінізації відбувалося непослідовно і повільно?

1. Смерть Сталіна і участь української номенклатури в боротьбі за владу в Москві

Завершення періоду відбудови з її «надзвичайними заходами» не спричинило змін у системі управління державою і народним господарством.

У жовтні 1952 р. відбувся XIX з'їзд партії, останній з'їзд, на якому був присутній Й. Сталін. З'їзд затвердив директиви п'ятирічного плану розвитку СРСР на 1951–1955 рр. Пріоритетними, як і раніше, залишалися питання нарощування потужностей важкої промисловості.

XVII з'їзд Компартії України у вересні 1952 р., продублювавши проекти документів з'їзду КПРС, не вніс жодної значущої пропозиції.

Партійне керівництво України, очолюване першим секретарем Л. Мельниковим, без найменших вагань підтримувало політичну лінію центру і його практичну діяльність.

www.4book.org

Але невдовзі після з'їзду в країні почалися великі зміни, які примусили переоцінити особу Сталіна. **5 березня 1953 р.** стало відомо про його смерть. Почалася активна боротьба за владу, у яку було втягнуто й керівництво УРСР.

Україна, її проблеми стали об'єктом торгу московської та київської номенклатури. Один з реальних претендентів на роль нового диктатора – Л. Берія, який очолював органи держбезпеки СРСР, звинуватив Л. Мельникова в русифікації вищої школи республіки і дискримінації місцевих кадрів в західноукраїнських областях. Інспірований Л. Берією пленум ЦК КПУ звільнив Л. Мельникова від обов'язків першого секретаря і призначив на цю посаду О. Кириченка – першого українця за всю історію Компартії України. Подібні зміни відбулися у Литві й Латвії.

Л. Берія був одним з найжорстокіших сталінських сатрапів, і його було неможливо запідозрити в симпатіях до національних радянських республік. Просто в боротьбі за владу він зробив ставку на підтримку керівництва союзних республік, зокрема України, яка мала величезний економічний і людський потенціал. А для цього її керівництву необхідно було пообіцяти певні поступки. Призначення О. Кириченка на найвищу в республіці посаду повинно було означати, що після приходу Л. Берії до влади національні кадри в Україні будуть всіляко заохочуватися центральною владою.

Однак цей розрахунок не виправдався. Підтримки в Україні Л. Берія не дістав. А генерал Т. Строкач, колишній начальник Українського штабу партизанського руху, передав М. Хрущову матеріали про змовницькі наміри Л. Берії, які він випадково одержав. На початку липня 1953 р. на пленумі ЦК КПРС Л. Берію і його прибічників звинуватили в антипартійних і антидержавних діях, оголосили шпигуном, позбавили всіх посад, заарештували й розстріляли.

Перемога колишнього першого секретаря ЦК КПУ М. Хрущова в боротьбі за владу в Москві стала можливою і завдяки підтримці українського керівництва. У свою чергу, прихід М. Хрущова до влади сприяв підвищенню впливовості республіки в складі СРСР, зростанню питомої ваги вихідців з України на різних керівних посадах.

2. Перші кроки десталінізації

Розгром змови Берії супроводжувався численними заявами представників партійного керівництва СРСР про необхідність «дальшого поліпшення роботи партійних, державних і громадських організацій», «розвитку соціалістичної демократії», «зміцнення радянської законності», «поліпшення політико-виховної роботи партії в масах», «посилення ролі партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства». Зокрема, йшлося про «усунення неправильних трактувань ролі особи в історії, проявів її культу». По суті, почалася десталінізація – очищення суспільства від найогидніших проявів комуністичного тоталітаризму.

Зокрема, зупинила оберти сталінська машина репресій. Розпочаті ще за життя «вождя народів» справи (наприклад, «справа лікарів» чи «боротьба з космополітизмом») припинялися, у суспільстві дедалі голосніше лунали голоси рішучого осуду кривавого сталінського терору. Ім'я Сталіна рідше згадувалося в позитивному плані на сторінках періодичної преси. Почалася реабілітація репресованих у 30-ті роки відомих партійних, радянських і військових діячів, зокрема С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева та ін.

www.4book.org

Важливі зміни сталися в діяльності правоохоронних органів. Уже 1953 р. ліквідуються воєнні трибунали військ МВС та особлива нарада МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку як міру покарання висилку, заслання чи ув'язнення. Водночас вносяться зміни до Кримінально-процесуального кодексу, які вводили в дію більш гуманний характер судочинства у справах про шкідництво, терор та диверсії.

1954 р. утворюється комісія Президії ЦК КПРС з вивчення матеріалів щодо масових репресій другої половини 30-х років. Така ж комісія утворюється й в Україні. Важливу роль у зміцненні законності відіграло введення в УРСР 1955 р. прокурорського нагляду за дотриманням законності. Органи прокуратури отримали право перегляду сфальсифікованих «трійками» справ.

Інформація про смерть Сталіна швидко стала відомою мільйонам ув'язнених. Вони почали вимагати покращення умов утримання і негайного перегляду своїх справ. Влада зволікала. Безкраїми просторами сталінського ГУЛАГу прокотилася хвиля повстань в'язнів, переважну більшість яких очолили українці, репресовані за участь в УПА. Одним з найбільших таких повстань став виступ у травні 1953 р. у Норільську. Повстання, яке тривало майже три місяці, придушили. Були жертви, але це пришвидшило перегляд справ масових категорій в'язнів, зокрема учасників національно-визвольної боротьби. З таборів ГУЛАГу до України почали повертатися ті, хто свого часу був репресований за так звану контрреволюційну агітацію і пропаганду – сумнозвісна стаття 58 Карного кодексу.

До 1956 р. десталінізацію ***офіційно не було оголошено***. Тому для багатьох людей події, які стали розгортатися, були несподіваними і викликали психологічний шок. Адже ще недавно всі газети були заповнені матеріалами про Сталіна як про геніального і абсолютно непогрішного вождя.

3. Зміни в державному устрої

В умовах початку десталінізації суспільства відбулися деякі зміни в державному устрої СРСР. Були дещо розширені права союзних та автономних республік в економічному і культурному житті. У відання УРСР центр передав ряд підприємств колишнього союзного підпорядкування. В Україні створюються союзно-республіканські міністерства чорної металургії, вугільної, паперової і деревообробної, текстильної, легкої промисловості, вищої освіти, зв'язку, республіканські міністерства автомобільного транспорту, юстиції. Уряду УРСР надаються додаткові права в плануванні виробництва й розподілу продукції промисловості, кооперації, колгоспів і радгоспів. Питома вага республіканської промисловості в Україні зросла з 36 % у 1953 р. до 76 % у 1956 р. Були дещо розширені бюджетні права УРСР. Однак ця тенденція національно-державного будівництва не набула розвитку і не мала належного законодавчого закріплення. Загалом центр, як і раніше, тримав управління Україною в своїх руках. Вказівка будь-якого союзного відомства була законом для уряду УРСР.

4. Входження Криму до складу УРСР

19 лютого 1954 р., в умовах святкування 300-річчя «возз'єднання України з Росією», було прийнято рішення Верховної Ради СРСР про **передачу Кримської області зі складу Російської Федерації до складу УРСР**.

www.4book.org

Крим був тісно пов'язаний з Україною протягом усієї своєї історії. Після виселення з його території кримськотатарського населення, німців, греків, болгар та вірменів статус півострова як автономної республіки Російської Федерації змінився: було оголошено про утворення Кримської області РРФСР.

Унаслідок масових депортацій господарське життя Криму було паралізоване. В особливо тяжкому становищі опинилося сільське господарство. Заселення й економічне освоєння півострова, зокрема його степових і гірських районів, яке планувалося провести переважно за рахунок жителів Російської Федерації, відбувалося повільно. Переселенці, потрапивши в незвичні умови, навіть заявляли: «Хоча б виписали по одному татарину, щоб розповів, де що садити і звідки воду брати». До середини 1948 р. з Криму, таємно, як правило вночі, виїхала частина прибулих сюди з 1944 по 1947 р. переселенців. У такій обстановці включення Кримського півострова до складу Української РСР, що відбулося в умовах грандіозної пропагандистської кампанії, яка мала продемонструвати вічне єднання двох народів, було визнанням за Українською РСР ролі надійного партнера в зміцненні СРСР. З іншого боку, на плечі України перекладалася частина моральної відповідальності за виселення з півострова кримськотатарського населення. Тепер Україна безпосередньо (а не через союзний бюджет) повинна була займатися відновленням на півострові господарського і культурного життя. При цьому московський центр нічого не втратив, бо так само безроздільно контролював Україну.

5. Стан промисловості в 1953–1956 рр.

Перші кроки десталінізації не принесли істотних змін в економічну політику держави. Головним пріоритетом України, як і в попередній період, був розвиток важкої промисловості. Вона, у свою чергу, була покликана забезпечити потреби головним чином військових. Радянський Союз, який після закінчення Другої світової війни втягнувся у «холодну війну», швидко нарощував виробництво озброєння, у тому числі атомних бомб і засобів їхньої доставки – літаків і ракет. Значна частина промислових потужностей України, кращі конструкторські сили, кваліфіковані інженери і техніки були підпорядковані воєнним цілям. Зокрема, нарощував свої потужності Дніпропетровський завод важкого машинобудування («Тяжмаш»), який, почавши з копіювання німецьких ракет ФАУ, поступово перейшов на власну продукцію – ракети нового покоління.

1500-й понадплановий трактор. *Харків. 1955 р.*

У СРСР формувався *військово-промисловий комплекс (ВПК)* – підприємства, науково-дослідницькі центри, конструкторські бюро тощо, спрямовані на випуск продукції військового призначення найвищої якості. Багато таких підприємств і дослідницько-конструкторських закладів працювали в Україні.

www.4book.org

Вони перебували під особливим контролем партії, військового керівництва, таємних служб. Фабрики і заводи цивільного призначення будувалися таким чином, щоб, у випадку необхідності, за максимально короткий термін могли бути переведені на військове виробництво.

Надаючи пріоритет виробництву сучасних видів озброєнь, радянське керівництво почало усвідомлювати техніко-економічну відсталість СРСР від країн Заходу, де після закінчення Другої світової війни почалася науково-технічна революція, яка відкривала шлях в постіндустріальне суспільство. Там промислові пріоритети змінилися і на перший план виходили нові галузі: хімія, кольорова металургія, машинобудівна металургія, машинобудування і приладобудування, а не вугільна промисловість, важке машинобудування і чорна металургія. Лише 1955 р. на пленумі ЦК КПРС з великим запізненням було оголошено, що світ стоїть *«на порозі нової науково-технічної і промислової революції»* і це слід враховувати в плануванні економічного розвитку.

Але в реальному житті й після смерті Сталіна форсованими темпами зростали видобуток вугілля, виплавка металу, виробництво машин. Особливо збільшувалося в Україні виробництво дизелів, вугільних комбайнів, устаткування для електростанцій, гідравлічних та інших спеціальних пресів. Нарощувалося також виробництво сільськогосподарських машин, автомобілів, тракторів. У цілому ж перевага надавалася випуску промислового обладнання, тобто «машин для виробництва машин». Цей сектор машинобудування, а також металургійна промисловість «з'їдали» основну кількість виробленої електроенергії. Непомірно високими були затрати на одиницю продукції. Легка і харчова промисловість істотно відставали в розвитку.

Давалася взнаки повна відсутність прямої економічної зацікавленості керівників підприємств в оновленні виробництва, коли попри всі розмови про технічний прогрес кар'єра кожного директора залежала від виконання плану в його кількісному вимірі. Впровадження нових зразків техніки і модерних технологій гальмувала й дешевизна робочих рук. Планових показників можно було досягти й без реконструкції виробництва, шляхом його механічного розширення.

Темпи житлового будівництва не встигали за швидким приростом міського населення. Життєвий рівень робітників та основної маси службовців залишався низьким. Мільйони людей продовжували жити в перенаселених бараках і непристосованих приміщеннях. Обіцянки партійно-державного керівництва України, висловлені на XVIII з'їзді КП України в 1954 р., забезпечити за два-три роки різке піднесення виробництва товарів народного споживання залишалися облудними, популістськими гаслами.

«Невесела постала перед моїми очима Україна. Бідні, убогі Чигирин, Новогеоргіївка, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ. Пилюка, вибоїни, дороги погані, люди сірі, стурбовані, виснажені», – писав видатний український кінорежисер і драматург О. Довженко в «Щоденнику» під час подорожі Україною влітку 1955 р.

6. Сільське господарство

Селяни за Сталіна були однією з найбільш упосліджених категорій населення України, а сільське господарство – найвідсталішою галуззю народ-

www.4book.org

ного господарства. Після смерті Сталіна ставлення партійно-державного керівництва до села та його проблем поступово змінюється. Гострота продовольчої проблеми не зменшувалася і загрожувала зривом планів нарощування промислової могутності та провалом зовнішньополітичних задумів. Це спонукало до пошуку нових шляхів піднесення сільськогосподарського виробництва, його ефективності. У **вересні 1953 р.** пленум ЦК КПРС розглянув питання **про становище сільського господарства СРСР**. У постанові пленуму «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР» вперше за багато років реально оцінено становище села. Однак вихід із цієї ситуації вбачався в удосконаленні існуючої колгоспної системи. Зміни були в другорядному. Зокрема, на місця прийшла директива про необхідність боротьби з порушенням принципу матеріальної зацікавленості, про органічне поєднання громадського й особистого. При цьому, правда, щоб селяни, чого доброго, не подумали про кардинальні зміни, наголошувалося, що особисті інтереси підпорядковуються громадським. Було підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Рішенням центрального уряду ліквідовуються деякі найбільш ненависні податки на селянські господарства. Заохочували, правда, лише на словах, утримання корів на селянських дворах. Засудили практику примусової, понадпланової хлібоздачі. Загальна сума податку з господарств колгоспників була зменшена в 2,5 раза, а заборгованість за попередні роки скасовано. Із сіл прибрали (хоча й тимчасово) надокучливих уповноважених, які вказували, що, де, коли і як сіяти чи збирати.

Тютюнова плантація колгоспу ім. С. Кірова на Закарпатті. *1954 р.*

Дещо поліпшилася матеріально-технічна база колгоспів. Капіталовкладення держави в сільське господарство України були значно вищими, ніж у повоєнну п'ятирічку. У село в 1951–1955 рр. прибуло 40 тис. спеціалістів, що стали головами колгоспів і головними спеціалістами. Ці заходи дещо поліпшили становище на селі. Але кардинального перелому в умовах панування колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві не відбулося.

7. Україна й початок освоєння цілини

Як і раніше, у першій половині 50-х років держава здійснювала політику екстенсивного розвитку сільського господарства. Ріст виробництва продукції відбувався не за рахунок інтенсивного використання новітньої техніки, передових технологій, ефективніших за врожайністю зернових і технічних культур. Керівництво СРСР найраціональнішим вважало введення в господарський обіг нових земель. Так народилася ідея освоєння перелогових земель Сибіру, Алтаю, Поволжя, Ставропілля.

Та найбільші земельні площі планувалося освоїти в Казахстані. На заклик уряду з України потяглися ешелони з випускниками профтехучилищ, робітничою молоддю. Усе це здійснювалося організовано: підприємства, звідки від'їжджала молодь, отримували всім необхідним. Про освоєння

www.4book.org

Від'їзд молоді на будівництво залізниці Кустанай–Золота Сопка в Казахстані. *Київський вокзал. 1955 р.*

цілинних та перелогових земель багато писали в газетах, журналах, велися передачі на радіо. У Казахстан і на Алтай з України виїхало понад 100 тис. чоловік, переважно молоді. Частина з них пізніше повернулася додому, інші залишилися працювати в створених там зернових радгоспах, до яких активно надсилалася техніка. Лише 1955 р. з України було відправлено близько 11,4 тис. тракторів і 8,5 тис. комбайнів. Вони й заклали основу технічної бази новоорганізованих господарств.

Бажаних результатів освоєння земель у Казахстані й на Алтаї не дало, а на сільське господарство європейської частини СРСР, у тому числі й України, за рахунок якого значною мірою і зводилися нові радгоспи, справило негативний вплив. Продовольча проблема залишалася гострою, життєвий рівень сільського населення – низьким. Селянство, як і раніше, не було зацікавлене активно працювати в колгоспах, бо оплата за роботу була надто низькою, а держава продовжувала на свій розсуд розпоряджатися результатами його праці.

Перевірте себе

1. Хто очолював партійне керівництво України до смерті Сталіна?
2. Чому Л. Мельников став об'єктом критики Л. Берії? Що мав на меті Л. Берія, критикуючи Л. Мельникова?
3. Яку позицію зайняло керівництво УРСР під час боротьби за владу в Москві після смерті Сталіна? Чим визначалася ця позиція?
4. Поясніть термін «десталінізація».
5. Як почалася «десталінізація» і якими були її наслідки у 1953– 1955 рр.?
6. Схарактеризуйте стан промисловості України після смерті Сталіна.
7. Чому радянське керівництво не зуміло скористатися в 40–50-ті роки результатами науково-технічної революції?
8. Які обставини сприяли входженню Криму до складу України? Які наслідки воно мало?
9. Схарактеризуйте сільське господарство республіки в 1953–1955 рр.
10. Яким чином позначилася на становищі сільського господарства України її участь в освоєнні цілини?
11. Чи відбулися позитивні зрушення у розв'язанні продовольчої та житлової проблеми в Україні в перші роки після смерті Сталіна?

Документи

1. Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР

Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

www.4book.org

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской области из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР К. Ворошилов
Секретарь Президиума Верховного Совета СССР Н. Пегов
Москва, Кремль. 19 февраля 1954 г.

Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. – 1954. – № 4. – С. 147.

2. З листа одного з керівників Норільського повстання 1953 р. Є. Грицяка Голові Президії Верховної Ради СРСР (1976)

...У безправному становищі знаходилися в'язні всіх спецтаборів, котрі були розташовані на величезній території Союзу від Мордовії до Камчатки.
Одним з таких таборів був Горний табір МВС у м. Норільську на Таймирському півострові, далеко за Полярним колом.
Стан в'язнів у цьому таборі був таким же жахливим, як і в інших таборах такої ж категорії. У березні 1953 р. Сталін помер, але становище в'язнів не покращилося, а погіршилося.
23 травня з 1-го таборового відділення відправилася група в'язнів. Серед «штрафників» був один віруючий, котрий ніяк не хотів розлучатися зі своїм товаришем (також віруючим), що залишався у 1-му таборовому відділенні. Він став просити в оперуповноваженого ст. лейтенанта Ширяєва, щоб його також відправили у штрафний табір, щоб не розлучатися з товаришем. Ст. лейтенант дозволив йому відправитися у штрафний табір та наказав сідати в авто. В'язень зрадів і відправився до авто, і зразу ж його застрелив ст. лейтенант Ширяєв. Його товариш, що сидів уже в авто, вискочив з авто та підбіг до свого вбитого друга, і також його вбив ст. лейтенант Ширяєв.
...Одночасно було отримано повідомлення з 3-го таборового відділення, що там у присутності генерала Семенова було поранено 15 і вбито 6 чоловік.
Це свавілля викликало непорозуміння серед в'язнів Горного табору. Ніхто не знав, де, коли і на кого буде спрямований черговий постріл, але довго чекати не довелося: 25 травня 1953 р. на 5-му таборовому відділенні був відкритий вогонь із автомата по групі в'язнів, котрі знаходилися біля житлового бараку. З них 6 чоловік було поранено і 1 вбито.
Такий-то був, з дозволу сказати, режим, супроти якого повстали в'язні Норільська.

Грицяк Євген. Короткий запис спогадів: Історія Норільського повстання. – Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1990. – С. 111–112.

Запитання до документів

Документ № 1
1. Проаналізуйте документ і сформулюйте свою думку щодо необхідності, доцільності й законності приєднання Кримської області до Української РСР.
2. Чи можна погодитися з тим, що передача Криму була подарунком М. Хрущова республіці на честь 300-річчя «возз'єднання» з Росією?

Документ № 2.
Яким було становище в'язнів ГУЛАГу і чи змінилося воно кардинально після смерті Сталіна?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

www.4book.org

§ 39–40. ОФІЦІЙНА ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ПІДСУМКИ

Згадайте 1. Коли почалася десталінізація і в чому вона проявлялася? 2. Як після смерті Сталіна проводилися реабілітації і яких категорій в'язнів вони стосувалися?

Творче завдання Якими мотивами керувалися партійні верхи і які цілі вони переслідували, проводячи десталінізацію?

1. XX з'їзд КПРС і Україна

Частковий відхід від сталінізму, який відбувався протягом 1953–1955 рр., не змінив тоталітарної суті суспільного ладу в СРСР. Критика на адресу Й. Сталіна була вкрай непослідовною і поміркованою, ім'я його, як і раніше, згадувалося поряд з іменами Маркса, Енгельса, Леніна. Разом з тим найбільш далекоглядні керівники партії і держави розуміли, що без певної демократизації суспільного життя абсолютно неможливе оновлення країни, прискорення економічного розвитку, підтримання високого рівня військової могутності.

Переломною подією в суспільно-політичному житті Радянського Союзу став **XX з'їзд КПРС**, який відбувся в **лютому 1956 р.** В історію цей з'їзд увійшов насамперед завдяки надзвичайно відвертій доповіді на закритому його засіданні тодішнього першого секретаря ЦК партії М. Хрущова **«Про культ особи Й. Сталіна та його наслідки»**. З'їзд засудив широку репресивну практику тоталітарного режиму, охарактеризовану як «культ особи Й. Сталіна», гостро виступивши проти масових репресій 30–40-х років. *Курс на десталінізацію* був оголошений офіційно.

Уперше на такому високому рівні було наведено численні факти злочинів і прямі зловживання Й. Сталіна і його оточення, абсолютного нехтування законами.

У доповіді наводилася велика кількість прикладів, коли Й. Сталін та його «соратники» підписували списки на знищення цілих груп керівників різних рангів. Делегатів з'їзду вразила інформація про можливу причетність Й. Сталіна до вбивства С. Кірова в 1934 р., винищення командних кадрів в армії, еліти господарських керівників, про трагічний вплив культу особи на хід Вітчизняної війни. М. Хрущов звинуватив сталінську владу в незаконних переслідуваннях народів у роки війни, розпалюванні національної ворожнечі, численних репресіях повоєнного часу.

Однак це засудження було все ж таки неповним, обмеженим, дозованим, певною мірою половинчастим. Без належних мотивів безпідставно стверджувалося, що культ особи не змінив «глибоко демократичного, дійсно народного характеру радянського ладу». Хоча цей лад уже на початку свого існування був тоталітарним, адже комуністична ідеологія не визнає справді демократичних принципів і цінностей.

Незважаючи на обмежену критику сталінізму, з'їзд започаткував важливі зміни в суспільстві. Боротьба за утвердження демократичних засад в усіх сферах життя, ліквідація жахливої спадщини сталінізму були оголошені стратегією політичного курсу партії.

www.4book.org

В Україні рішення XX з'їзду КПРС були сприйняті більшістю населення з ентузіазмом і надією. Народ чекав повної правди, послідовної демократизації суспільства, гарантій від повторення трагедії. Упродовж короткого часу в республіці були знищені тисячі сталінських бюстів і пам'ятників, ім'я Сталіна було викреслено з назв майданів, вулиць, заводів, колгоспів, установ тощо. Але перебудова психології не здійснюється швидко. Частина ветеранів громадянської війни і революції, колишніх фронтовиків та й взагалі значна кількість людей, які перебували в полоні комуністичної пропаганди, ставилися до змін з певною обережністю.

Микита Хрущов виступає на сесії Генеральної Асамблеї ООН. *Нью-Йорк. 1 жовтня 1960 р.*

Ці настрої знайшли відгук у партійному та державному апараті. У його вищих ешелонах виник глухий опір послідовному розвінчанню сталінізму.

Так, перший секретар Київського міськкому партії М. Синиця, доповідаючи в ЦК КП України про підсумки обговорення доповіді М. Хрущова, категорично виступив проти критики ситуації в республіці в 40-ві – на початку 50-х років, закликав не допустити реабілітації творчих працівників, звинувачених в українському буржуазному націоналізмі. Інформація про холодну реакцію на рішення з'їзду надходила й з інших регіонів республіки. Подібного характеру записка була надіслана ЦК КПРС О. Кириченком – першим секретарем. Критика минулого багатьма (а особливо «старою гвардією») в КПРС кваліфікувалася як наклеп на радянський лад, на керівництво партії і держави. Такий підхід значною мірою визначив і оцінку культу особи та його наслідків у суспільних науках, у художній літературі, на сторінках періодики. Тоталітарна система дозволяла критикувати свого творця тільки дозовано, у визначених нею межах, вихід за які не допускався.

Проявом цього стала фактична заборона для вітчизняного читача (аж до 1989 р.) самого тексту доповіді М. Хрущова на XX з'їзді. Громадянам СРСР запропонували її «полегшену» версію: у липні 1956 р. було опубліковано постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». За змістом і гостротою викладу цей документ став кроком назад порівняно з доповіддю. Та й сам М. Хрущов поступово почав змінювати тональність виступів. У ряді промов він говорив, що Сталін – це «великий революціонер», «великий марксист-ленінець», і партія не дозволить «віддати ім'я Сталіна ворогам комунізму».

2. Проведення реабілітації

Непослідовність керівництва партії і держави негативно позначилася на такій надзвичайно важливій для суспільства справі, як реабілітація громадян, репресованих у попередні десятиліття, що широко розгорнулася після XX з'їзду КПРС. Із цією метою в усіх областях активно діяли спеціальні комісії органів влади.

www.4book.org

Спецпоселення із Західної України в с. Котинівка. *Іркутська обл. (нині РФ). 1956 р.*

То вже був третій етап реабілітації (перший – 1953 р., другий – 1954–1955 рр.). Змінився й порядок проведення цієї акції. За пропозицією М. Хрущова було створено 90 спеціальних комісій, що мали право розглядати справи безпосередньо в таборах ув'язнення. До їхнього складу входили працівники прокуратури, представники апарату ЦК КПРС і вже реабілітовані члени партії. Комісіям тимчасово надавалися права Президії Верховної Ради в справі реабілітації, помилування, зменшення терміну ув'язнення, перегляду статей звинувачення.

З 1956 по 1959 р. було повністю реабілітовано 250 тис. осіб, переважно посмертно. Додому повернулося десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу, які ще залишилися живими. На березень 1957 р. було звільнено з таборів, спецпоселень тощо близько 65,6 тис. осіб. ГУЛАГ як державну структуру розформували.

Проте вже в наступні роки процес реабілітації жертв сталінського терору пішов на спад. М. Хрущов і його оточення не наважилися на рішучий перегляд справ жертв політичних процесів, сфабрикованих у 20–30-ті роки. Не піддавалася сумніву необхідність депортації селян у роки колективізації, масових виселень людей із західних областей у повоєнні роки. Хоча депортацію кримських татар, німців та інших етнічних груп з південних районів України було визнано незаконною, але повернутися на землю батьків їм заборонялося.

На політичних в'язнів, зокрема засуджених за 54 статтею Карного кодексу (інакодумство), реабілітація на той час не поширювалася.

Отже, XX з'їзд КПРС серйозно «розворушив» суспільство, став дійовим каталізатором нових політичних процесів. Проте ряд післяз'їздівських акцій, проведених партією, свідчив про обмеженість, консерватизм «верхів», їхнє прагнення загальмувати процес десталінізації суспільства.

3. Наростання опору десталінізації

Нерішучість і непослідовність М. Хрущова та його політичних прихильників і однодумців сприяли консолідації противників нового курсу. У «верхах» виникла змова, учасники якої (так звана антипартійна група Маленкова–Молотова–Кагановича) планували усунути від влади М. Хрущова, який їх уже не влаштовував. Однак у найрішучіший момент більшість членів ЦК КПРС, зокрема і перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко, а також командування армії і КДБ рішуче виступили проти змовників. Через деякий час, у грудні 1957 р., О. Кириченка було призначено секретарем ЦК КПРС.

Його місце в Україні зайняв М. Підгорний, що обіймав до цього посаду другого секретаря ЦК КП України.

Розпочавши свій життєвий шлях учнем слюсаря головних механічних майстерень у м. Карлівка Полтавської області, М. Підгорний пройшов практично всі ланки партійно-бюрократичної системи – від секретаря райкому

www.4book.org

комсомолу до вищих посад у партійній організації республіки. Новий перший секретар належав до категорії виконавців, що не звикли приймати самостійні рішення. Для них подвійна мораль була насправді життєвою нормою, розбіжність між словом і ділом – неодмінною умовою існування. Послідовними прихильниками десталінізації вони не могли бути.

1959 р. знаменував собою початок фактичного відходу партійної верхівки від подальшої демократизації суспільства. Хоча критика сталінізму тривала, але помітного позитивного впливу на суспільне життя вона вже не справляла. Боротьба із жахливими наслідками сталінізму в цей період більше мала характер ліквідації зовнішніх атрибутів влади диктатора (перейменування вулиць, площ, підприємств, міст та областей, знищення бюстів, пам'ятників). У 1961 р. було визнано недоцільним збереження в Мавзолеї на Красній площі в Москві саркофага з тілом Й. Сталіна, яке було захоронене біля Кремлівської стіни. Що ж до головного – демонтажу сталінської моделі економіки, яка почала створюватися ще наприкінці 20-х років, суспільно-політичної системи з монопольною владою КПРС й суворим контролем громадської думки, то цього не відбулося. Більше того, в парткерівництві зростала ностальгія за минулим, яке, мовляв, «не в усьому було поганим».

4. Комуністична утопія

Зробивши висновок, що сталінізм – це не суть радянського ладу, а його «викривлення», нове радянське керівництво на чолі з М.С. Хрущовим стало заручником цього висновку. Тепер слід було демонструвати, на що здатний цей лад, звільнений від «викривлень». Замість репресій суспільству обіцяли демократизацію життя, замість злиденного існування – підвищення життєвого рівня.

Саме цим, значною мірою, пояснюється оголошення XXII з'їздом КПРС, який відбувся у жовтні 1961 р., курсу на розгорнуте будівництво в СРСР комуністичного суспільства. У новій програмі партії, прийнятій на з'їзді, створення матеріально-технічної бази комунізму планувалося здійснити протягом 20 років. Проголошувався «найважливіший» принцип КПРС: «Все в ім'я людини, все для блага людини». Проте, насправді, це привабливе гасло не було ні економічно, ні соціально-політично обґрунтоване, мало популістський характер. Народу пропонували чергову утопію, яку, згідно з традиціями радянської системи, трудящі мали негайно втілювати в життя.

Програма партії рясніла конкретними цифрами. У галузі промисловості протягом 20 років планувалося збільшити виробництво продукції не менш ніж у шість разів і «залишити далеко позаду нинішній загальний обсяг промислового виробництва США».

Новою програмою КПРС передбачалася демократизація суспільства, яка на практиці втілилася у широке впровадження так званих громадських засад: безплатно працювали в різних галузях господарської, політичної, культурної діяльності, в партійних організаціях, радах, редакціях газет у вільний від основної роботи час. За статутом КПРС передбачалося на кожних чергових виборах оновлення не менш як на чверть складу ЦК і його президії та обрання керівників партійних комітетів лише на три терміни, а секретарів первинних парторганізацій – не більш як на два. Це обмежувало повновладдя партійних чиновників і викликало в них незадоволення, а згодом і опозиційність політиці Хрущова.

www.4book.org

Але партійні апаратники торпедували нові статутні норми, а згодом вони були взагалі зняті. Апарат рад і надалі користувався різними пільгами, у тому числі 30-процентною вартістю путівок до санаторіїв, персональними службовими автомобілями, позачерговим отриманням житла тощо. Для його представників споруджувалося житло поліпшеної комфортності, надавалася можливість придбати за пільговою чергою, а то й поза нею, автомобілі тощо.

Перевірте себе

1. У чому полягає історичне значення XX з'їзду КПРС?
2. У чому виявилась обмеженість, половинчастість рішень XX з'їзду щодо особи Сталіна?
3. Чому партапарат чинив опір розвінчуванню сталінізму?
4. Які були масштаби політичних реабілітацій?
5. Чому реабілітаційні процеси не були доведені до кінця?
6. Чи сприяла демократизації життя в Україні заміна першого секретаря ЦК КП України О. Кириченка на М. Підгорного?
7. Які найважливіші рішення було прийнято на XXII з'їзді КПРС?
8. Окресліть масштаби демократизації суспільного життя після XXII з'їзду КПРС.
9. Як у реальному житті виконувалося гасло КПРС «Усе в ім'я людини, усе для блага людини»?
10. Які нововведення у статутних нормах КПРС, ініційовані М.С. Хрущовим, викликали особливе незадоволення партійного апарату?

Документи

1. Про культ особи та його наслідки

З доповіді першого секретаря ЦК КПРС
М.С. Хрущова на XX з'їзді КПРС

25 лютого 1956 р.

...Произвол Сталина по отношению к партии, к ее Центральному Комитету особенно проявился после XVII съезда партии, состоявшегося в 1934 году.

...Комиссия ознакомилась с большим количеством материалов в архивах НКВД, с другими документами и установила многочисленные факты фальсифицированных дел против коммунистов, ложных обвинений, вопиющих нарушений социалистической законности, в результате чего погибли невинные люди. Установлено, что из 139 членов и кандидатов в члены Центрального Комитета партии, избранных на XVII съезде партии, было арестовано и расстреляно (главным образом в 1937–1938 гг.) 98 человек, то есть 70 процентов.

...Это произошло в результате злоупотребления властью со стороны Сталина, который начал применять массовый террор против кадров партии.

...Сложилась порочная практика, когда в НКВД составлялись списки людей, дела которых подлежали рассмотрению на Военной Коллегии, и им заранее определялась мера наказания. Эти списки направлялись Ежовым лично Сталину для санкционирования предлагаемых мер наказания. В 1937–1938 годах Сталину было направлено 383 таких списка на многие тысячи партийных, комсомольских, военных и хозяйственных работников и была получена санкция.

...Культ личности приобрел такие чудовищные размеры главным образом потому, что сам Сталин всячески поощрял и поддерживал возвеличивание его персоны... Одним из наиболее характерных проявлений самовосхваления и от-

www.4book.org

сутствия элементарной скромности Сталина является издание его «краткой биографии», вышедшей в свет в 1948 г.
Эта книга представляет собой выражение самой безудержной лести, образец обожествления человека, превращения его в непогрешимого мудреца... Нет необходимости цитировать тошнотворно-льстивые характеристики, нагроможденные в этой книге одна на другую. Следует только подчеркнуть, что все они отредактированы лично Сталиным...

Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 136–157.

2. Зі статті «Україна у 1980-му...»

Знову і знову вчитуємося в рядки програми КПРС – програми побудови комуністичного суспільства. У другому десятиріччі (1971–1980 роки) у нашій країні буде створено матеріально-технічну базу комунізму, для всього населення забезпечено достаток матеріальних і культурних благ...
...Разом з усіма братніми республіками Україна впевнено йде до найвищого у світі життєвого рівня народу.

Радянська Україна. – 1961. – 11 жовтня.

3. Статті «Хто хоче знати, що таке комунізм – хай читає Програму нашої партії»

...Уже через 9 років виплавка сталі в Радянському Союзі приблизно на 55 млн т перевищуватиме нинішній рівень виплавки США.
...В 1980 р. реальні доходи на душу населення перевищать сучасний рівень доходів трудящих Сполучених Штатів Америки приблизно на 75 процентів.
...За період з 1961 по 1970 рік в СРСР буде побудовано не менше 36 млн квартир – більше, ніж у всіх капіталістичних країнах Європи і США разом узятих.
...Радянський Союз у першому десятиріччі випередить Сполучені Штати по виробництву основних видів сільськогосподарської продукції на душу населення.

Радянська Україна. – 1961 – 11 листопада.

Запитання до документів

Документ № 1.
З'ясуйте, про порушення яких принципів законності говорив М. Хрущов у доповіді на XX з'їзді партії. Що вам відомо про випадки таких порушень в Україні?

Документи № 2 і № 3.
Подібних матеріалів друкувалося безліч. Альтернативних точок зору люди на сторінках преси знайти не могли. Прокоментуйте матеріал газети і соціально-політичну ситуацію, за якої вони з'явилися.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§41–42. НОВІ ПОВНОВАЖЕННЯ УКРАЇНИ У СКЛАДІ СРСР

Згадайте 1. Який вплив на Україну справив XX з'їзд КПРС? 2. Як відбувалася десталінізація в Україні в 1956–1959 рр.? 3. Якими були масштаби демократизації суспільного життя в роки правління М. Хрущова?

Творче завдання Які є підстави називати статус України у складі СРСР в умовах десталінізації «контрольованим автономізмом»?

www.4book.org

1. Посилення впливу української номенклатури в СРСР

Відхід радянського керівництва від терористичних методів державного управління позначився на відносинах московського центру із союзними республіками. Частина повноважень центру переходила до союзних республік. Унаслідок цього їхнє становище у складі СРСР почало змінюватися. Особливо відчутно ці зміни торкнулися Української РСР – найбільшої після Російської Федерації союзної республіки СРСР. Але оскільки СРСР не був демократичною державою, перерозподіл повноважень між центром і Україною виявився насамперед у зміцненні позицій української правлячої еліти, а не в розширенні національних прав українського народу. Викликано це було цілою низкою обставин.

По-перше, українська номенклатура мала унікальний досвід управління, розв'язання широкомасштабних проблем і контролю над величезними масами людей у різноманітних ситуаціях, у тому числі в умовах війни і повоєнної відбудови. Пересічний вищий урядовець України мав більший обсяг повноважень і відповідальності, ніж його колега в інших союзних республіках СРСР (крім Російської Федерації).

По-друге, М. Хрущов був щиро переконаний, що більші повноваження національних кадрів жодною мірою не загрожують стабільності СРСР, а сприятимуть поліпшенню його економічного становища, а значить, і могутності держави в цілому. Адже контрольні функції, «останнє слово» залишалися за центром.

По-третє, без підтримки партійно-державної еліти України піднятися до верхівки влади в СРСР, а потім утриматися там було дуже важко. Щоб заручитися цією підтримкою, М. Хрущов був готовий на серйозні поступки своїм колегам в Україні.

Ця політична лінія почала проявлятися зразу ж після смерті Сталіна, коли на найвищих керівних посадах, які традиційно обіймали росіяни, з'явилися українці. Якщо напередодні війни росіяни становили 2/3 зайнятих на роботі в центральних державних і партійних установах УРСР, то в середині 50-х років 2/3 становили вже українці. Серед секретарів обкомів партії (середня ланка управління) українці становили 72 %. Ця тенденція збереглася і в наступні роки і охопила всі щаблі партійно-державного і господарського апарату України.

Водночас дедалі більше вихідців з України з'являється на найвищих посадах у Москві – в ЦК КПРС, союзному уряді, серед військових, в органах державної безпеки. У **1957 р.**, після невдалої спроби усунення М. Хрущова так званою антипартійною групою Маленкова–Молотова–Кагановича О. Кириченка з посади першого секретаря ЦК КПУ переводять до, Москви на посаду секретаря ЦК КПРС. В Україні вищу партійну посаду замість О. Кириченка посідає **М. Підгорний**, також протеже М. Хрущова. Проте О. Кириченко не зумів утриматися в незвичних умовах московських інтриг. Оточення М. Хрущова дратувала «владна сверблячка» колишнього лідера Компартії України, який вважав себе другою особою в партії. У 1960 р. його було звільнено з посади секретаря ЦК.

У **1963 р.** М. Хрущов робить черговий крок для зміцнення за рахунок українських кадрів своїх позицій у Москві. До столиці було переведено першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, а на його місце обрано **П. Шелеста**.

www.4book.org

Історики підрахували, що в останні роки перебування М. Хрущова при владі половина складу президії ЦК КПРС (де, як правило, приймалися найважливіші рішення) були так чи інакше пов'язані з Україною. М. Хрущов добре їх знав і вважав, що вони будуть його вірною опорою в Москві. Це Л. Брежнєв, А. Кириленко, М. Підгорний, Д. Полянський. Ніколи на верхівці правлячої партійної піраміди не було такої концентрації вихідців з України, як за М. Хрущова.

2. «Український автономізм»

Зміцніла республіканська еліта одержала ряд нових повноважень, про які за Сталіна вона не могла навіть мріяти. Особливо важливими були повноваження у сфері економічного життя. Історики характеризують ці зміни як вияв «економічного автономізму».

У 1957 р. здійснено спробу докорінної реорганізації органів управління промисловісті і будівництва. Ліквідуються галузеві міністерства, що контролювали основні галузі промисловості – як республіканські, так і союзні, і замість них створюються територіальні органи управління – ради народного господарства (раднаргоспи). Відповідне рішення в республіці прийняла сесія Верховної Ради УРСР у червні 1957 р., після чого було створено 11 економічних адміністративних районів, почали діяти раднаргоспи. Ця реформа підривала майже повний контроль центру над економікою України. Тепер підприємства в регіонах керувалися раднаргоспами, які, у свою чергу, перебували в підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР. Функції планування та контролю над усією українською економікою рішенням ЦК КПУ було передано Держплану УРСР. Це рішення вважається найбільшим проявом економічного автономізму Компартії України із часу встановлення в Україні радянської влади.

Позитивне значення мало деяке розширення прав союзних республік в адміністративно-політичній сфері. У відання республіканських органів влади передавалися питання адміністративно-територіального устрою, районування, віднесення міст до обласного, республіканського підпорядкування. До їхньої компетенції належало прийняття цивільного, кримінального і процесуального кодексів, розроблення законодавства про судоустрій та судочинство. Розширювалися права республіки у формуванні свого бюджету, питаннях матеріально-технічного постачання, збуту продукції.

Усі ці зміни у статусі Української РСР у складі СРСР історики на тлі значного посилення української номенклатури в московському центрі і в Україні характеризують як відродження «контрольованого автономізму», який охоплював не лише економічну, а й культурно-політичну сферу.

Однак на становищі населення України ці зміни майже не позначилися. Якщо представники української еліти інколи й виступали на захист української промисловості чи культури й мови від русифікаторського тиску центральних відомств, то робили це нерішуче, непослідовно. Номенклатура керувалася власними інтересами і скористалася сприятливим для себе розвитком подій для їхнього найширшого задоволення.

До того ж зазначені новації не змінили унітарного характеру СРСР. Економічний і політичний суверенітет республіки залишався формальним, декларативним. У реальному житті навіть питання, що належали до компетенції республіки, узгоджувалися із центром (як говорили: з ним «радились», що було обов'язковою нормою).

www.4book.org

3. Україна і військово-політичне протиборство між капіталізмом і соціалізмом

Після смерті Сталіна радянське керівництво зробило висновок про можливість уникнення нової світової війни. У середині 50-х років не лише США та їхні союзники, а й СРСР мали ядерну зброю і засоби її доставки в будь-яку точку світу. У цих умовах ядерна війна могла призвести до знищення обох противників.

Враховуючи це, СРСР виступив з концепцією ***мирного існування*** капіталізму і соціалізму. Радянські комуністи сподівалися конкретними справами в економіці і соціально-культурній сфері продемонструвати переваги соціалізму. Це на деякий час зменшило міжнародну напруженість, що продемонструвала нарада в Женеві за участі представників США, СРСР, Великої Британії і Франції. Заговорили про «дух Женеви». Але стабільності домогтися не вдалося. Локальні конфлікти, у яких брали участь війська чи військові спеціалісти СРСР, не припинялися.

Українці у складі радянських військових з'єднань і різноманітних місій брали участь в усіх воєнних акціях СРСР за його рубежами. Ці акції мали різний характер. Так, Радянський Союз не поширював принцип мирного існування на країни соцтабору: тут діяв так званий пролетарський інтернаціоналізм. Тому влітку 1953 р., коли берлінські робітники (Німецька Демократична Республіка – НДР) виступили проти економічної політики комуністичного уряду, радянські війська, дислоковані в НДР, допомогли придушити виступ.

У 1956 р. радянські війська придушили антикомуністичне повстання в Угорщині. Особливу роль у цьому відіграли частини Прикарпатського військового округу, у. т. ч. окрема танкова армія під командуванням генерала Бабаджаняна.

Події в Угорщині викликали тривогу в середовищі керівництва України. Воно боялося спалаху сепаратистських настроїв в Закарпатті, яке свого часу входило до складу Угорщини. У Закарпатську область спеціально виїжджав перший секретар ЦК КП України М. Підгорний. У краї були організовані масові мітинги, збори, на яких політична боротьба в Угорщині кваліфікувалася як «збройна контрреволюція», «фашизм», «зрада народних інтересів». В ООН представник УРСР виступив проти відправки в Угорщину спостерігачів від цієї авторитетної організації, яку він оцінив як втручання імперіалістичних країн у внутрішні справи суверенної країни. І це говорилося в умовах, коли вся Угорщина була окупована радянськими військами. Жителі України, дезінформовані щодо справжніх цілей радянського керівництва, у більшості своїй позитивно поставилися до інтервенції в Угорщину.

Польські страйкарі втікають від радянського танка. *Познань. 1956 р.*

Не допускаючи виходу жодної країни з так званого соцтабору, Радянський Союз у той же час прагнув роз-

www.4book.org

ширити свою сферу впливу, підтримуючи «близькі по духу» режими. У результаті радянським військовим спеціалістам, у їхньому складі й жителям України, доводилося працювати в багатьох країнах Азії й Африки – В'єтнамі, Єгипті, Індонезії, Кубі та ін.

Урядова делегація УРСР зустрічає керівника Куби Ф. Кастро. *Київ. 1963 р.*

Інколи це призводило до різкого загострення міжнародної обстановки. Зокрема, після перемоги в 1959 р. революції на Кубі її керівники на чолі з Ф. Кастро оголосили про намір будувати соціалізм. Це викликало незадоволення сусідніх США, які підтримали антикастровські сили. У 1961 р. було організовано висадку контрреволюціонерів на острів, але операція провалилася. Після цього на Кубі висадилися радянські війська з ракетами, у межах досягнення яких була територія США, що ледве не призвело до початку ядерної війни.

Карибська криза примусила великі держави по-новому підійти до оцінки ролі ядерної зброї. Почалися переговори СРСР, США і Великої Британії. Їхнім результатом було підписання 5 серпня 1963 р. Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою. 8 жовтня цей договір підписали представники УРСР, а 27 листопада його ратифікувала Президія Верховної Ради УРСР.

Це був серйозний крок на шляху стримування гонки озброєнь, і навіть формальна причетність до нього України викликала в суспільстві позитивні емоції.

4. Україна в контексті економічних і гуманітарних відносин СРСР з країнами зарубіжжя

Українська РСР не була суб'єктом міжнародних відносин і ніяк не могла впливати на зовнішню політику СРСР. Її Міністерство закордонних справ мало декілька десятків службовців і було найменшою державною установою УРСР такого рівня.

Після смерті Сталіна і деякого розширення повноважень України в економічній і соціально-культурній сфері вона не одержала права на свою зовнішню політику, зносини з іншими державами. Разом з тим Україна брала участь в роботі ООН, була членом постійної комісії ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), працювала в Міжнародному бюро освіти (МБО), Міжнародній організації праці (МОП), Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ) та інших авторитетних організаціях – всього на 1958 р. в 36. Але участь у роботі ООН та інших міжнародних організацій відбувалася виключно в руслі зовнішньополітичного курсу СРСР і обслуговувала інтереси союзного центру. Так, працюючи в комісії з прав людини ООН, українська делегація обстоювала гуманістичні принципи: цінність людського життя, право вибору мови спілкування, право народів на самовизначення. Це було лицемірством, адже ці принципи грубо порушувалися в Україні.

www.4book.org

Фактично залишаючись у становищі колонії радянської імперії, Україна була одним з ініціаторів прийняття на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН в 1960 р. Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам.

Не зафіксовано жодного випадку, коли представники Української РСР виступили в цих організаціях з власною позицією, що відрізнялася б від офіційної позиції СРСР.

Як одна з найбільш розвинених частин Радянського Союзу, Україна брала активну участь у спорудженні сотень промислових об'єктів в країнах радянського блоку: Польщі, Чехо-Словаччині, Угорщині, Болгарії та ін. Українські підприємства були задіяні в торговельних зв'язках СРСР з 30 країнами Азії, Африки і Латинської Америки. Робітники і спеціалісти з України брали участь в реалізації всіх найважливіших економічних проектів СРСР в країнах Азії і Африки. У вишах України готували кадри для багатьох зарубіжних країн. Чимало іноземних громадян на все життя зберегли почуття вдячності і прекрасні враження від спілкування з працьовитими і привітними спеціалістами з України. Правда, як правило, вони сприймалися **як росіяни** (так зазвичай називали за кордоном усіх громадян СРСР), а про те, що їхня батьківщина не Росія, а Україна, довідувалися у приватних розмовах.

Частина жителів України відвідувала зарубіжні країни, як правило соціалістичні, у складі туристичних груп. Це була своєрідна нагорода влади окремим передовикам і активістам за успіхи в праці і лояльність до режиму. Склад делегацій ретельно підбирався, у тому числі з участю КДБ і партійних комітетів.

Перевірте себе

1. Чим було викликано посилення української номенклатури в роки правління М. Хрущова?
2. У чому проявилося розширення повноважень Української РСР у складі СРСР?
3. Як ви розумієте термін «відродження контрольованого автономізму»?
4. Чи вплинуло посилення впливу української номенклатури на покращення життя пересічних мешканців республіки?
5. Як ви розумієте положення, що Україна не була «суб'єктом міжнародних відносин»?
6. Що означає принцип «мирного співіснування»? Які зміни у світі викликали його проголошення?
7. В яких локальних конфліктах брали участь жителі України в 1953–1964 рр.?
8. Як радянське керівництво розуміло принцип «пролетарського інтернаціоналізму»?
9. Як партійно-державне керівництво УРСР відреагувало на антикомуністичне повстання в Угорщині?
10. У чому суть Карибської кризи і як вона вплинула на міжнародні відносини?
11. У яких міжнародних організаціях була представлена Україна? З якими ініціативами вона виступала?
12. У яких зарубіжних країнах працювали в 50–60-х роках українські спеціалісти і реалізацією яких економічних проектів вони займалися?
13. У якому стані перебував в Україні виїзний туризм?

www.4book.org

Документи

1. Історик Я. Грицак про «український офіційний автономізм»

Хрущов відстоював лінію, згідно з якою національним кадрам належало надати більші прерогативи в керівництві республіканськими справами.

...Цей автономізм мав мало спільного з самостійницькими прагненнями українського національного руху. Його історичним попередником була не сепаратистська політика Мазепи, а політична лінія тих українських гетьманів, які шукали в Петербурзі розширення своїх автономних прав, не ставлячи під сумнів питання про цілісність Російської імперії. У конкретній ситуації перших двох післясталінських десятиліть пов'язувалось зі спробами Хрущова провести політичні й економічні реформи.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 2000. – С. 278.

2. З виступу представника УРСР в ООН В. Сапожникова при обговоренні угорського питання

Посилкою спостерігачів ООН в Угорщину імперіалістичні країни намагаються прикрити авторитетом ООН своє втручання у внутрішні справи Угорщини для того, щоб перешкодити налагодженню нормального життя в країні.

Українська РСР в радянсько-угорському співробітництві 1945–1970 рр. – К., 1972. – С. 31.

Запитання до документів

Документ № 1

1. Який зміст має поняття «український офіційний автономізм»? У яких конкретно-історичних умовах він формувався?

2. Чи справді «український офіційний автономізм» не мав нічого спільного з самостійницькими прагненнями українського національного руху?

Документ № 2

Дайте характеристику виступу представника України в ООН щодо суті подій в Угорщині.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§43–44. ЕКОНОМІКА І ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 50-х – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х років

Згадайте 1. Які галузі народного господарства були пріоритетними в 1945–1955 рр.? 2. Наскільки ефективними в повоєнне десятиліття були заходи щодо підвищення життєвого рівня населення?

Творче завдання Чому Україна не зуміла скористатися перевагами науково-технічної революції?

1. Умови розвитку економіки

У 40–50-ті роки в розвитку світової цивілізації розпочався якісно новий етап. Людство вступало в *постіндустріальне суспільство*. Це спричинила

www.4book.org

Ю. Гагарін та С. Корольов. *Москва. 1961 р.*

науково-технічна революція (НТР), що супроводжувалася широким впровадженням у виробництво розробок нової техніки, інтенсифікацією виробничих процесів, механізацією і автоматизацією трудомістких робіт. НТР дала життя новим галузям промисловості, пов'язаним з виробництвом автоматичних і телемеханічних пристроїв, електронно-обчислювальних машин, штучних матеріалів, розвитком атомної енергетики тощо. Традиційні галузі індустрії – класична металургія, видобуток вугілля, важке машинобудування – вже не визначали рівень економічної могутності держави. Проте ці галузі були найрозвиненішими в Україні. Саме тому на перший план вийшли питання модернізації, структурної перебудови промисловості УРСР.

Однак на шляху впровадження досягнень НТР стала на заваді існуюча централізована система управління народним господарством, котра гальмувала цей процес. Дріб'язкова опіка підприємств, часте коригування планів, концентрація в міністерських кабінетах більшості оперативних функцій були основними перешкодами на шляху НТР.

Реорганізація управління промисловістю і утворення раднаргоспів сприяли пожвавленню економічного життя. Це була одна з небагатьох раціональних реорганізацій хрущовського часу, що відповідала інтересам України. Навіть за умов тотального контролю державної бюрократії над економікою реформа позитивно позначилася на виробництві. Прибутки накопичувалися на рахунках підприємств і раднаргоспів, а не йшли в центральні відомства для подальшого перерозподілу. У результаті заводи і фабрики здобули більше можливостей для придбання найновішого устаткування, раціонального використання місцевих ресурсів і науково-технічних кадрів.

Зазначені новації справили позитивний вплив на розвиток індустріального потенціалу республіки.

Правління М. Хрущова стало найдинамічнішим періодом розвитку промисловості України. Темпи її росту були в 1,5 раза вищими за відповідні показники 1965–1985 рр.

Радянський Союз у ці роки досяг видатних успіхів в освоєнні космосу, першим запустивши в 1957 р. супутник і вивівши в 1961 р. на орбіту Землі першого космонавта Юрія Гагаріна. Велику роль у забезпеченні цих успіхів відіграла Україна, зокрема її машинобудування і приладобудування. Основоположником радянської практичної космонавтики був С. Корольов вихідець з України.

2. Зміни в структурі промислового виробництва

Прагнучи йти в ногу з вимогами науково-технічної революції, радянське керівництво із середини 50-х років дедалі більше уваги приділяло розвитку машинобудування і приладобудування, нових засобів автоматизації.

www.4book.org

Гребля Каховської ГЕС. *Херсонщина. 1955 р.*

На будівництві газопроводу Дніпропетровськ-Кривий Ріг. *1959 р.*

На середину 60-х років питома вага машинобудування в загальному обсязі промислового виробництва зросла до 25 %. У цей час у республіці з'явилася нова галузь промисловості – легкове автомобілебудування (Запоріжжя). Розпочався випуск найбільших у світі суховантажних суден та риболовецьких траулерів у Миколаєві. Значних успіхів досягло авіабудування – було налагоджено випуск нових типів пасажирських і транспортних літаків високого класу. З 1960 р. завдяки творчому співробітництву авіабудівників Києва і моторобудівників Запоріжжя розпочато виробництво реактивних повітряних лайнерів Ту-124.

За семирічку 1959–1965 рр. виробництво нових засобів автоматизації збільшилося в 4,2 раза. Лише в 1961–1965 рр. в Україні було модернізовано 50 тис. одиниць технічного обладнання. Усе це забезпечило істотне зростання продуктивності праці, підвищення рентабельності підприємств. Утім, для епохи НТР цього було замало. Як і раніше, в Україні найважливішою галуззю промисловості залишалася чорна металургія, вуглевидобування та електроенергетика. На їхній розвиток за старою звичкою звертало особливу увагу державне керівництво.

1955 р. вийшла на проектну потужність Каховська ГЕС, велося спорудження Кременчуцької, Дніпродзержинської та Київської гідроелектростанцій.

Нарощувалося виробництво чорних металів. Із середини 50-х років у Криворіжжі діяв найбільший у Європі гірничо-збагачувальний комбінат. Були збудовані нові доменні печі й мартени – небачені раніше за своєю потужністю. За рівнем виробництва чорних металів на душу населення Україна йшла попереду високорозвинених країн світу. Цю обставину нещадно експлуатувала офіційна ідеологія. Металург, шахтар, будівельник був героєм кінофільмів, газетних нарисів, пісень.

Саме на шляхах нарощування традиційних галузей промисловості керівництво СРСР сподівалося «наздогнати і перегнати» капіталізм. Але це був хибний курс. Економіка передових капіталістичних країн, які вступили в постіндустріальну епоху, ґрунтувалася на цілком нових технологіях, які не передбачали великої кількості металу. Але такі технології в Союзі роз-

www.4book.org

роблялися повільно, а впроваджувалися головним чином на підприємствах, що виробляли новітню військову продукцію чи забезепчували космічні програми.

3. Раднаргоспи і легка промисловість

Утворення раднаргоспів сприяло розвиткові легкої промисловості. Економічна самостійність регіонів давала змогу накопичувати й ефективно використовувати засоби для поліпшення інфраструктури, житлового будівництва, легкої промисловості, соціально-культурної сфери регіонів.

У 1959–1965 рр. на території України було споруджено і реконструйовано 700 підприємств легкої та харчової промисловості, а випуск товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку збільшився вдвічі. Проте в 1962–1964 рр. розвиток промисловості сповільнився: бракувало товарів народного споживання.

Цю тенденцію планувалося подолати шляхом укрупнення раднаргоспів та деяких змін у структурі управління. Однак відчутного результату ці нововведення не дали. Життя вимагало впровадження господарського розрахунку, значного розширення сфери дії товарно-грошових відносин, самостійності підприємств, утвердження економічного суверенітету республіки. Та союзні відомства, центр на це не пішли, бо вбачали в подібному розвиткові подій загрозу своїй необмеженій владі, замах на унітарну, по суті імперську, природу Союзу РСР.

Радянський тоталітарний режим і економічна децентралізація виявилися несумісними.

4. Нові тенденції в розвитку сільського господарства

У 50–60-ті роки Україна залишалася одним з основних виробників сільськогосподарської продукції СРСР.

Певний час після XX з'їзду КПРС у результаті вжитих заходів сільське господарство республіки розвивалося, за радянськими мірками, успішно. Це було наслідком зміцнення матеріальної бази колгоспів, радгоспів, деякого розширення сфери товарно-грошових відносин. Заготівлі сільськогосподарської продукції, що на практиці мало відрізнялися від конфіскацій, змінювалися закупівлями. За 1952–1958 рр. закупівельні ціни зросли майже втричі, у тому числі на зернові культури – майже в 7 разів, на продукцію тваринництва – в 5,5 раза. Приріст сільськогосподарської продукції був досить значний і в 1954–1959 рр. становив понад 7 % щорічно.

Це породило безпідставні ілюзії про можливість економічної перемоги над капіталістичним сільським господарством. У травні 1957 р. М. Хрущов висунув утопічне завдання: «Найближчими роками наздогнати Сполучені Штати Америки з виробництва м'яса, молока й масла на душу населення». Важливим кроком на шляху до остаточного розв'язання цього питання вважався семирічний план (1958–1965). Він передбачав приріст обсягу валової сільськогосподарської продукції на 70 %.

Для досягнення поставленого завдання були необхідні не лише величезні капіталовкладення, а й матеріальне заохочення селянства, розширення його ініціативи, рамок економічної діяльності. На практиці ж основна увага партійно-державного керівництва, як і раніше, зосереджувалася на забезпеченні швидкого розвитку промисловості. На село коштів не вистачало, усі

www.4book.org

бюджетні проблеми, особливо пов'язані з розвитком військово-промислового комплексу й оборони, взагалі розв'язувалися передусім шляхом переміщення в ці галузі асигнувань зі статей на розвиток сільського господарства. На XX з'їзді Компартії України, який відбувся на початку 1959 р., перший секретар ЦК М. Підгорний заявив: «Завдання семирічки в галузі сільського господарства ми зможемо виконати за 5 років, а багато колгоспів і навіть районів – за ще коротші строки!». Методи виконання проголошувалися традиційні: «Треба лише по-більшовицькому взятися за цю справу і як слід використати всі наявні резерви і можливості, що є в колгоспному і радгоспному виробництві».

Прополювання лаванди у Мало-Маяцькому радгоспі поблизу Алушти. *Крим. 1957 р.*

У роки семирічки тривало укрупнення колгоспів, яке супроводжувалося оголошенням безлічі дрібних сіл і хуторів «неперспективними». У 1965 р. в Україні діяло 9,5 тис. колгоспів проти 13 тис. у 1950 р. Не привела до очікуваних результатів реорганізація у 1958 р. державних машинно-тракторних станцій (МТС) в ремонтно-технічні (РТС). Суть реорганізації полягала у викупі й наступному обслуговуванні державної техніки колгоспами. В результаті колгоспи зазнали величезних збитків. Гумористи абревіатуру «РТС» розшифрували «Ремонтуй тепер сам».

Негативний вплив на виробництво продукції сільського господарства справила заборона тримати худобу в приміській зоні, на околицях міст і спроба зменшити розміри присадибних ділянок колгоспників. Передбачалося, що це сприятиме більш зацікавленій роботі селян у колгоспах. Насправді єдиним наслідком цього волюнтаристського рішення було зменшення сільськогосподарської продукції на колгоспних ринках і підвищення цін на неї.

За вказівками зверху «вдосконалювалася» і вся система агротехніки. Було оголошено шкідливою травопільну систему землеробства, яка підтримувала мінімальну родючість землі в умовах дефіциту мінеральних добрив і вологи в ґрунті; відмовилися від парів. Нарешті, в другій половині 50-х років, а особливо після офіційного візиту М. Хрущова до Сполучених Штатів Америки в 1959 р., на полях колгоспів і радгоспів у широких масштабах стала впроваджуватися кукурудза, котра витісняла традиційні сільськогосподарські культури.

Основою впровадження кукурудзи, яку щедро величали «царицею полів», стали не економічні, а примусові акції. Ставка робилася на партійно-державний апарат, а не на господарську доцільність, не враховувалися властивості ґрунту, клімат та ін. З 1958 до 1963 р. посівні площі, зайняті цією культурою,

www.4book.org

М. Хрущов оглядає врожай кукурудзи

зросли більш як удвічі, а валовий збір – лише в 1,3 раза. Практично незмінною – у межах 25–28 центнерів з гектара – залишалася врожайність кукурудзи. Очікуваного ефекту кукурудза не дала, зате в багатьох районах призвела до порушення сівозмін, структури ґрунтів, зниження врожайності зернових. Становище сільського господарства ускладнив також неврожай 1963 р.

Таким чином, запланованого стрімкого росту в сільському господарстві не сталося. В 1963 р. порівняно з 1958 р. продукція землеробства склала лише 86 %, тваринництва – 93 %. Сільське господарство, перебуваючи в жорстких рамках директивного управління, не в змозі було забезпечити населення сповна продуктами харчування.

5. Життєвий рівень і повсякденність

50-ті – середина 60-х років ознаменувалися суттєвими змінами в рівні життя населення. У середині 50-х років було переглянуто існуючу ще з довоєнних часів тарифну систему оплати праці. Це забезпечило відчутне її підвищення – у середньому з 642 крб. у 1950 р. до 806 крб. у 1960 р. Були скасовані державні позики, які, по суті, були обов'язковими.

Після вересневого (1953) пленуму ЦК КПРС помітні зрушення відбулися в оплаті праці колгоспників. Замість оплати один раз на рік було введено помісячне, подекуди – поквартальне грошове та натуральне авансування. Видача продукції на трудодні стабілізувалася, а грошова оплата зросла більш ніж у чотири рази. У 1956 р. на 80 % було збільшено розміри пенсій, хоча колгоспни-

Молодь с. Космач на Станіславщині (сучасна Івано-Франківська обл.) у години дозвілля. *1959 р.*

www.4book.org

кам держава їх не виплачувала. Колгоспи ж, на які покладався обов'язок пенсійного забезпечення своїх пенсіонерів, цю можливість мали не завжди.

Водночас лібералізувались умови найму робочої сили. У 1956 р. Верховною Радою СРСР скасовано кримінальну відповідальність робітників і службовців за самостійне залишення підприємств, ліквідовано «радянське кріпосне право», і селяни отримали паспорти, а відтак і можливість вільно пересуватись у межах держави, виїжджати на навчання чи на роботу до міст.

Кияни обмінюють старі гроші на нові. *1961 р.*

Розвиток промисловості супроводжувався прискореною урбанізацією. Високими темпами розвивалося житлове будівництво. Цьому сприяло впровадження нових будівельних матеріалів, зокрема залізобетону. У 1951–1958 рр. у республіці було збудовано майже 2 млн квартир загальною площею 85,7 млн кв. м, а в 1958–1965 рр. в експлуатацію було введено ще близько 60 млн кв. м житла. Таких темпів Україна до того часу не знала. Хоча будувалися в основному малогабаритні помешкання, так звані «хрущовки», де були суміжні кімнати, суміщені ванна і туалет, а розмір кухні не перевищував 6 кв. м, проте люди, які все життя перебивалися в бараках, гуртожитках і непристосованих приміщеннях, були раді й цьому. Адже житло одержували безплатно, а в чергу записували сім'ї, у яких на одну людину припадало до 4 кв. м житла.

У 1961 р. було проведено грошову реформу. Вартість карбованця збільшилася у 10 разів, в обіг було випущено нові банкноти. Дрібні мідні монети не вилучалися з обігу, а значить, їхня вартість збільшилася в 10 разів. Але це був чи не єдиний «плюс» грошової реформи. Сучасні економісти вважають її прихованою девальвацією.

Як наслідок – ціни на колгоспних ринках, які забезпечували в цей час близько 15 % товарообігу, значно зросли. Через деякий час (у 1962 р.) ціни на ряд продуктів харчування підвищила і державна торгівля. Це погіршило добробут населення. А в 1963 р. країна внаслідок неврожаю взагалі опинилася на межі голоду. Не врятувала й цілина, у яку ще недавно було вкладено величезні ресурси. У містах і селах за хлібом виросли довжелезні черги. У 1963 р. СРСР вперше почав закуповувати хліб за кордоном, у капіталістичних країнах. Це означало повний провал усієї попередньої соціально-економічної політики КПРС.

Істотні зміни відбувалися в повсякденному житті.

У 60-ті роки в містах і райцентрах почали з'являтися недорогі кафе із стандартними назвами (як правило, російською мовою) «Ветерок», «Минутка», «Улыбка» тощо.

Через західну культуру, фільми, кінофестивалі, виставки тощо в міста проникають нові віяння моди. У другій половині 50-х років у містах з'явилися молоді люди, які своїм одягом, зачіскою і манерою поведінки копіювали героїв західних кінофільмів. Їх називали «стилягами» і звинувачували в низькопоклонстві перед Заходом. Але з часом до них звикли. Населення, особливо молодь, прагнули одягатися різноманітніше, сучасніше. Дедалі частіше звер-

www.4book.org

У крамниці радіотоварів. *Київ. 1962 р.*

талися в ательє або шили дома за лекалами. Кому «пощастило» і в кого були кошти, у перекупщиків («спекулянтів») купували іноземне. У моду стала входити косметика. Промисловість поступово налагоджувала масовий випуск нейлонових сорочок, капронових панчіх і шкарпеток із синтетики. Щоправда, аби їх придбати, необхідно було кілька годин простояти в черзі.

Поступово всі ці новації проникали в село. Їх сюди привозили студенти під час канікул або односельчани, які працювали на міських підприємствах.

Жителі села, де завжди була гострою проблема подолання відстаней, почали в масовому порядку купувати велосипеди і мотоцикли. Легкові автомобілі в місті та селі були великою рідкістю.

Культура і духовний світ, як частка повсякденного життя, перебували в стані жорсткої політизації. Радянська пропаганда переконувала громадян у перевагах соціалістичного способу життя. Політизований світогляд формували література, кінематограф, театр, музика. Населення, відгороджене «залізною завісою» від світу та джерел об'єктивної інформації, не могло об'єктивно оцінити рівень добробуту населення західних країн, порівняти його зі своїм.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років стали доступними радіоли і магнітофони. Багато людей вечорами слухало іноземні «радіоголоси», хоча в містах працювали пристрої, які їх «глушили». Поширювалися (як правило, виготовлені кустарним способом, нелегально) фонозаписи популярних зарубіжних гуртів і модних співаків.

6. Економічна дискусія початку 60-х років та назрівання реформ

Труднощі соціально-економічного розвитку привели союзне та українське партійно-державне керівництво до усвідомлення необхідності хоча б деякого реформування існуючої економічної системи.

У 1961 р. в періодиці з'явилися статті, що започаткували економічну дискусію 60-х років. В її ході [illegible] необхідність здійснення глибо-

www.4book.org

ких економічних перетворень. У вирішенні питання: з чого почати? основна увага зосереджувалася на проблемах недосконалої системи планування та оцінки діяльності підприємств, насамперед за «валовими» показниками. Як писав відомий російський економіст О. Лаціс, розпочалася «золота доба розвінчування ладу».

У 1963 р. учений-економіст Харківського університету О. Ліберман звернувся до М. Хрущова з листом, у якому піддав гострій критиці догматичні установки радянської економічної науки і запропонував взяти на озброєння перевірені світовим досвідом принципи матеріальної зацікавленості, госпрозрахунок, товарно-грошові відносини. Це уможливило б зменшити вплив управлінського апарату і підвищити ефективність виробництва. Проте уряд і більшість економістів не прислухалися до раціональних думок ученого.

Однак дискусія виявилася не безплідною. Вищі ешелони влади зайнялися підготовкою пакета реформ, котрі б дали змогу провести «косметичний ремонт» соціалістичної системи. У своїх доповідях на зборах керівних працівників та «Записці», адресованій ЦК КПРС наприкінці 1964 р., М. Хрущов виступив з ідеями демократизації управління колгоспами і радгоспами, їх спеціалізації, матеріальної зацікавленості працівників аграрного сектору в результатах своєї праці. Проте ці пропозиції торкалися переважно адміністративної, а не економічної сфери, стосувалися питань управлінських, а не виробничих.

Та реалізувати навіть ці обмежені нововведення не вдалося. Нове радянське керівництво, що прийшло до влади в жовтні 1964 р., розпорядилося долею суспільства по-іншому.

Перевірте себе

1. Як науково-технічна революція впливала на структуру промислового виробництва?
2. Які економічні і соціально-політичні чинники сприяли впровадженню досягнень науки у виробництво, а які гальмували його?
3. Які промислові гіганти стали до ладу в Україні в першій половині 60-х років?
4. Який вплив на економічний розвиток справила побудова на Дніпрі каскаду гідростанцій?
5. Схарактеризуйте стан аграрного сектору України на рубежі 50–60-х років.
6. Чому спроба впровадження в сільське господарство деяких аспектів американського досвіду зазнала провалу?
7. Чому СРСР змушений був з 1963 р. ввозити хліб з-за кордону?
8. За рахунок яких соціальних і національних груп України відбувалася її прискорена урбанізація?
9. Розкрийте позитивні моменти діяльності раднаргоспів. Як можна було уникнути негативних наслідків при утворенні раднаргоспів?
10. У чому виявлялась обмеженість керівництва України щодо розв'язання питань розвитку продуктивних сил?
11. До яких заходів вдалося керівництво держави з метою підвищити рівень життя населення? Який результат дали ці заходи?
12. Що нового з'явилося в 50–60-ті роки в повсякденному житті?
13. У чому суть економічної дискусії початку 60-х років? Якими були її наслідки?

www.4book.org

Документ

З доповіді першого секретаря ЦК М. Підгорного на XX позачерговому з'їзді КП України

Проект контрольних цифр розвитку народного господарства СРСР передбачає збільшення обсягу валової продукції в промисловості республіки в 1965 р. на 77 % проти 1958 р.

Виробництво засобів виробництва повинне збільшитися в республіці на 82 %, а виробництво предметів споживання – на 67,5 %.

...У 1965 р. передбачається виробити 31,6 млн т чавуну, збільшити видобуток залізної руди на Україні до 80 млн т ... загальний обсяг виробництва хімічної промисловості передбачається збільшити майже в 3,3 раза ... видобуток газу в 1965 році повинен досягти 31,5 млрд м куб., що в 3,3 раза більше в порівнянні з 1958 роком... видобуток нафти намічається довести до 6 млн т, що майже в 5 разів більше проти 1958 р.

...Завдання семирічки в галузі сільського господарства ми зможемо виконати за 5 років, а багато колгоспів і радгоспів і навіть районів – за ще більш короткі строки.

...Розрахунки показують, що в 1965 р. посіви кукурудзи повинні орієнтовно складати 9–10 млн га і рівнятися приблизно половині всієї площі зернових в республіці.

... Україна повинна збільшити виробництво м'яса не менш ніж до 1,0 млн т, або в 2 рази проти 1958 р.

...Майже в 3 рази збільшаться обсяги індивідуального житлового будівництва. У результаті здійснення наміченої програми житлового будівництва забезпеченість міського населення житловою площею до кінця 1965 р. досягне 8 кв. м на одну людину.

Радянська Україна. – 1959. – 17 січня.

Запитання до документа

Яке місце відводилося Україні у виконанні народногосподарських планів СРСР? Чи реальними були ці плани? Як насправді гасло «Все в ім'я людини, все для блага людини» пов'язувалося з народно-господарськими планами та їх виконанням?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§45–47. КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Згадайте **1.** У якому стані перебувала освіта й культура в Україні у другій половині 40-х років? **2.** Що таке «ждановщина» і в чому вона проявилася в Україні? **3.** Який зміст ви вкладаєте в термін «хрущовська відлига»?

Творче завдання Розкрити історичне значення феномену «шістдесятництва».

1. Історичні умови розвитку культури

Процес хрущовської лібералізації створив нову духовну атмосферу в суспільстві, яка одержала узагальнюючу назву «відлига», відкривши ширші можливості для розвитку української культури.

Але обмеженість і непослідовність М. Хрущова і його оточення в здійсненні реформ несприятливо позначилися на стані народної освіти, науки,

www.4book.org

літератури, мистецтва. Згубний вплив на національну культуру справила русифікація України, яка проводилася під гаслами «інтернаціоналізму», «зближення і злиття націй». М. Хрущов був переконаний, що без впровадження в усі сфери життя союзних республік російської мови і культури комунізм неможливий. Його переконання розділяло партійно-державне керівництво України.

Токар турбінного заводу ім. С. Кірова зі студентами Московського енергетичного інституту. *Харків. 1956 р.*

Далекосяжні задуми керівництва КПРС реалізувалися в умовах, коли бюджетні асигнування на найнеобхідніше – освіту, науку, культмасову роботу, не кажучи вже про театр, живопис, кіно та інші види мистецтва – в Україні в розрахунку на душу населення були нижчими, ніж у Росії і деяких інших республіках СРСР, зокрема в Прибалтиці. «Залишковий принцип» забезпечення соціально-культурної сфери, характерний для СРСР у цілому, особливо гостро і пекуче відчувався в Україні.

2. Народна освіта

У **грудні 1958 р.** після широкого обговорення в Радянському Союзі було прийнято Закон **«Про зміцнення зв'язку школи із життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР»**. У квітні 1959 р. відповідний закон було ухвалено в Україні.

У цих документах передбачалася структурна перебудова загальноосвітньої школи, введення восьмирічної обов'язкової освіти (всеобучу), перетворення 10-річних середніх шкіл на 11-річні, створення матеріальної бази для оволодіння учнями шкіл однією з масових професій, зміна мовного режиму школи.

Запровадження загальної восьмирічної освіти було назрілою проблемою. Але її розв'язання наштовхувалося на серйозні кадрові проблеми. Кваліфікованих учителів у школах не вистачало. Щоб виправити становище, розширювалася мережа заочної освіти і було поліпшено умови підготовки педагогів на відповідних факультетах університетів. У 1958/59 навчальному році у школах республіки працювало понад 300 тис. учителів. У наступні роки їхня кількість збільшилася, забезпечивши реальне впровадження восьмирічного всеобучу і роботу середніх шкіл.

Стратегічним напрямом у роботі школи законом було визначено політехнізацію, зміцнення зв'язку школи з виробництвом. Із цією метою в школах вводилося виробниче навчання, частина занять проводилася на підприємствах, у колгоспах і радгоспах. Поширення набуло створення учнівських виробничих бригад різного профілю, у педвузах було організовано підготовку вчителів виробничого навчання.

Однак хронічна нестача коштів, матеріально-технічних засобів не дозволила реалізувати ці норми закону. Від восьмирічки невдовзі відмовились; поступово занепало й виробниче навчання в школах.

www.4book.org

3. Русифікація

Найбільше суперечок у суспільстві викликав той пункт проекту реформи школи, який давав батькам учнів кожної школи право вирішувати, якою мовою має відбуватися навчальний процес у цій школі.

Проти цього пункту виступили письменники Максим Рильський і Микола Бажан, які оприлюднили свої погляди в статті «В ім'я людини», опублікованій у грудні 1958 р. на сторінках газети «Правда». Цей пункт проекту був підданий критиці на партзборах письменників Києва, які одностайно вирішили, що «віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їхні діти, – не можна». Письменники добре розуміли, що це питання вирішуватимуть не батьки, а місцеве партійне керівництво, яке орієнтуватиметься на русифікаторські плани центру.

Принципова позиція письменників України викликала хвилю схвальних відгуків у республіці. Однак, всупереч громадській думці, Верховна Рада УРСР включила пункт про обов'язкову російську мову навчання в текст закону. Русифікація стала однією з найхарактерніших рис організації освіти.

У лютому 1963 р. в Києві відбулася наукова конференція з питань культури української мови. У ній брали участь близько 800 учених і науковців. Була обговорена проблема існуючих обмежень вживання української мови. Як штучна і надумана була відкинута теорія «двомовної нації». Прийнято кілька резолюцій із закликами до українізації громадського, освітнього і культурного життя республіки. Говорилося й про необхідність надання українській мові в республіці статусу державної. Та ці рішення не мали значення для провідників «політики партії» в Україні. Курс на русифікацію тривав. Уже на середину 60-х років українською навчалося лише 60 % школярів республіки.

У містах становище з викладанням українською мовою виявилось особливо складним. У 1958 р. у міських україномовних школах навчався тільки 21 % учнів, а в ряді великих міст України (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) українські школи можна було полічити на пальцях. Цікаво, що статистичні дані про кількість українських і неукраїнських шкіл вважалися ледве чи не найбільшою державною таємницею і не публікувались.

Значно зменшилася питома вага україномовної газетно-книжкової продукції. У 1963 р. із загальної кількості газет в Україні (2366) українською мовою виходили лише 765, тобто менше третини. У 1960–1962 рр. в Україні вже друкували більше книжок, у тому числі й наукових, російською мовою, ніж українською.

4. Підготовка спеціалістів

Нагальні потреби розвитку народного господарства і культури вимагали розширення підготовки спеціалістів різних професій.

У першій половині 60-х років загальна кількість профтехучилищ, порівняно з 50-ми роками, зросла майже в 1,5 раза, а сільських – більш ніж удвічі. У системі профтехосвіти в середньому за рік готувалося 270–290 тис. кваліфікованих спеціалістів масових робітничих та механізаторських професій.

Зростала кількість спеціалістів з вищою освітою. 1958 р. у 140 вишах республіки навчалося понад 380 тис. студентів.

Особливо активно велася підготовка кадрів для будівництва, хімічної промисловості, машинобудування, транспорту, сільського господарства. За ініціативи М. Хрущова державою було вжито заходів щодо зміцнення нав-

www.4book.org

чально-виробничої бази відповідних вишів, здійснювалися акції з переміщення сільськогосподарських навчальних закладів з міст у сільську зону, будувалися спеціальні навчальні комплекси. Так, Львівський сільгосп-інститут переміщується до селища Дубляни, за 12 км від обласного центру, де для нього згодом споруджується цілий спецкомплекс. Подібне відбулося в Харкові та в ряді інших міст республіки.

Студенти Одеського державного університету ім. І. Мечнікова готуються до сесії. *6 травня 1955 р.*

Виші і технікуми вже в 60-ті роки розгорнули підготовку фахівців нових спеціальностей, зокрема в галузі виробництва й експлуатації автоматичних і телемеханічних пристроїв, обчислювальних і обчислювально-аналітичних машин та ін.

Значна увага приділялася вечірній та заочній формам навчання. Якщо в 1950–1958 рр. кількість студентів стаціонару збільшилась у 2 рази, то на заочних і вечірніх відділеннях – у 3–7 разів.

У цілому на 10 тис. населення України в 1963 р. припадало 129 студентів. Це більше, ніж було на той час у деяких економічно розвинених країнах світу, але менше, ніж у Росії, де на 10 тис. жителів припадав 161 студент. Ця різниця збереглася і в наступні роки. Слід також відзначити, що українців, частка яких у населенні республіки становила близько 75 %, серед студентів вишів України було лише 60 %. Значною мірою це було наслідком русифікації вищої школи, двері якої для багатьох випускників сільських шкіл, де викладання велося українською мовою, були «надто вузькими».

У роботі вишів і середніх спеціальних навчальних закладів існувало чимало недоліків. Багато з них мали слабку матеріальну базу, недостатньо кваліфікованих викладачів. Бракувало навчальних посібників, приладів та обладнання для лабораторій, навчально-виробничих майстерень. Болючою проблемою для студентів була нестача гуртожитків, а збільшення їхньої кількості за рахунок нового будівництва здійснювалось незадовільно: бракувало коштів, будматеріалів, потужностей будівельних організацій.

5. Наука

Науково-технічна революція, що бурхливо розвивалася в усьому світі, висувала перед ученими України складні завдання. У республіці проводилися дослідження з ряду ключових, визначальних напрямів науково-технічного прогресу. 1964 р. у Фізико-технічному інституті АН УРСР було побудовано найбільший у світі на той час прискорювач електронів у 2 млрд електронвольт. Розширилася пошукова діяльність у галузях фізики твердого тіла, матеріалознавства, біофізики, астрофізики тощо.

Україна була одним із світових центрів розвитку кібернетики. За цикл праць з теорії цифрових автоматів академік В. Глушков 1964 р. удостоєний Ленінської премії. Українські науковці та інженери спроектували і збудували цифрову машину «Київ» (1960), першу в СРСР керуючу машину широкого профілю «Дніпро» (1961), машини «Промінь» (1962), «Мир» (1964) та ін.

Колектив Науково-дослідного конструкторсько-технологічного інсти-

www.4book.org

Урочисте відкриття мосту ім. Є. Патона – перший у світі суцільнозварений міст. *Київ. 1953 р.*

туту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР 1961 р. одержав перші штучні алмази. Україна залишилася центром досліджень у галузі електрозварювання, яку очолював академік, президент АН УРСР Б. Патон.

Світове визнання здобули роботи українських учених у галузі точних наук. Серед них – розроблені наприкінці 50-х років академіком М. Боголюбовим нові методи квантової теорії поля та статичної фізики. Це дало можливість обґрунтувати теорію надтекучості та надпровідності.

Засновником української школи біохіміків став всесвітньо відомий вчений О. Палладін, який з 1946 р. по 1962 р. очолював Академію наук України. У другій половині 50-х років розпочав діяльність інший відомий учений – хірург М. Амосов.

Позитивні зрушення відбулися в сільськогосподарських науках. Проектувалися і впроваджувалися у виробництво машини для хімічного захисту рослин, зокрема садів та виноградників. Велася активна робота із селекції нових сортів озимої пшениці, ячменю, картоплі, овочів, фруктів. Були виведені нові сорти винограду, смородини, персиків.

Процес десталінізації позитивно вплинув на розвиток суспільних наук. Наприкінці 50-х років почалося видання журналів «Економіка Радянської України», «Радянське право», «Український історичний журнал» та ін. На їхніх сторінках друкувалися наукові статті з питань історії, економіки, політики і права. Вони сприяли осмисленню проблем суспільного життя, будили творчу думку вчених, широкого кола читачів. Разом з тим саме ці видання перебували під особливо пильним контролем цензури і відповідних служб ЦК КПУ, які стежили, щоб на їхні сторінки не потрапляли «небажані» ідеї та імена.

Помітною подією наукового життя стало видання першої універсальної «Української Радянської Енциклопедії». Вона не лише створювала цілісну систему інформації про Україну, а й повертала громадськості забуті чи обійдені режимом імена.

Незважаючи на значні успіхи в галузі фундаментальних і прикладних дисциплін, Україна залишалася науковою периферією СРСР. Почастішали переїзди талановитих учених на роботу до Москви, у Новосибірський науковий центр АН СРСР. У Москві концентрувалися головні науково-дослідні установи, відповідно, й основні наукові сили. У результаті число науковців на 10 тис. жителів України в 1963 р. досягало лише 16 осіб, тобто вдвічі менше, ніж у Росії, де на 10 тис. жителів припадало 33 наукових працівники.

6. Розвиток української літератури і мистецтва. «Шістдесятники»

Друга половина 50-х років стала поворотним пунктом у новітній історії літератури, кіно, живопису, інших видів мистецтва. Розриваючи сталінські ідеологічні пута, митці повертались до осмислення і відображення загальнолюдських цінностей, до реальної людини з її багатогранними

www.4book.org

інтересами, запитами. Цьому сприяла «хрущовська відлига», яка прийшла в Україну з Москви. В Україні були широко відомі твори О. Твардовського, В. Дудінцева, А. Вознесенського, Б. Окуджави, інших відомих російських письменників, творчість яких сприяла пробудженню критичної думки в суспільстві, пошукам правди життя. Саме в цей час починається новітнє українське відродження.

«Відлига» в українській літературі почалася влітку 1955 р., коли московська «Литературная газета» опублікувала статтю Олександра Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», у якій кінодраматург закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Цей виступ знайшов жвавий відгук серед письменників.

О. Довженко опублікував автобіографічну повість «Зачарована Десна», Б. Антоненко-Давидович написав роман «За ширмою», Григір Тютюнник створив роман «Вир», Л. Первомайський виступив зі збіркою новел «Материн солодкий хліб» і романом «Дикий мед». Ці твори істотно розширювали рамки, дозволені літераторам так званого соцреалізму.

Естафету старшого покоління підхопили молоді митці. У літературу й мистецтво приходить блискуче покоління «шістдесятників».

«Шістдесятництво» – це опір різних соціальних верств населення існуючому режимові в національно-культурній сфері. Найактивніше і найширше в цьому русі брала участь творча інтелігенція, зокрема письменники, певною мірою художники, учителі тощо. Вони виступали проти русифікації, ущемлення демократії, прав людини, нерівності в становищі республік, за свободу в питаннях художньої творчості. Це був, зрештою, опозиційний рух проти існуючої державної влади та характеру її діяльності.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років розквітає талант одного з найяскравіших українських поетів, «лицаря українського відродження» Василя Симоненка. Уродженець Полтавщини, В. Симоненко почав писати вірші, ще навчаючись на факультеті журналістики Київського держуніверситету. У 1962 р. побачила світ його перша поетична збірка «Тиша і грім». Згодом – збірка «Земне тяжіння». 1965 і 1973 рр. у Мюнхені опубліковано інші твори автора. Однак побачити їх поетові так і не судилося. У 1963 р. після того, як він виявив місце поховання розстріляних НКВС і заявив до міськради, його було жорстоко, по-звірячому побито на вокзалі в Черкасах; злочинців так і не знайшли. Того ж року В. Симоненко помер.

Стрімко увірвалася в українську поезію одна з найобдарованіших представниць «шістдесятників» Ліна Костенко. З відзнакою закінчивши Літературний інститут ім. Горького в Москві, поетеса випускає дві одразу ж помічені критикою збірки поезій – «Проміння землі» та «Мандрівки серця». Ліна Костенко звертається до вічних проблем духовності українського народу, історичного минулого країни. Вірші поетеси вирізняються неординарністю, критичною оцінкою багатьох подій.

Василь Симоненко – український поет, прозаїк, журналіст, «лицар українського відродження». *1960 рр.*

www.4book.org

Валерій Шевчук – український письменник-«шістдесятник», майстер психологічної прози. *1960 рр.*

Характеризуючи найяскравіших представників «шістдесятництва» в українській літературі, Є. Сверстюк писав:

«Іван Світличний виводив соцреалізм на загальнолюдський простір і демонтував теорію партійної літератури. Іван Драч приніс перші вірші незвичайні і незрозумілі так, наче його не вчили, про що і як треба писати... Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні надзвичайної щирості й відвертості. Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій народ, і метафори його звучали апокаліптично. Ліна Костенко зрідка виступала з віршами, але то були вірші такого звучання, наче вся радянська поезія для неї неістотна... Валерій Шевчук писав блискучі психологічні новели "ні про що".

Євген Гуцало естетично животворив образи поза межами "соціалістичної дійсності", а Володимир Дрозд викривав дійсність з недозволеного боку.

Зовсім не те і зовсім не так, як навчали в інституті, малювали Віктор Зарецький, Алла Горська, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Панас Заливаха, Веніамін Кушнір.

Центром українського «шістдесятництва» став заснований у 1959 р. київський клуб творчої молоді «Сучасник», ініціатором і натхненником створення якого був театральний режисер Лесь Танюк. Клуб здійснював значну просвітницьку роботу, проводив святкування ювілейних дат видатних українських діячів, сприяв організації виставок молодих митців. 1962 р. аналогічний клуб «Пролісок» виник у Львові, надалі творчі осередки «шістдесятників» з'явилися в Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровську, інших містах республіки.

У 60-х роках ім'я київського письменника В. Некрасова тісно пов'язувалося з найбільш опозиційно-демократичним журналом «Новый мир», головним редактором якого був О. Твардовський. Тут було опубліковано його подорожні нотатки, роздуми про минуле й сучасне Києва. Роздуми В. Некрасова вирізнялися прямотою, правдивим висвітленням війни, відмовою від «чорного» зображення західного способу життя. Це й стало однією з причин нападок на письменника, що спонукало його в 1974 р. емігрувати.

Євген Гуцало – український прозаїк. *1960 рр.*

Поступове згортання «хрущовської відлиги» на початку 60-х років загострило стосунки діячів мистецтва з владою.

У 1962 і 1963 рр. М. Хрущов провів широко розрекламовані зустрічі з діячами літератури і мистецтва. На них він роздратовано, сердито, вимахуючи навіть нецензурну лайку, засудив

www.4book.org

як «відступи від соціалістичного реалізму», так і «прояви формалізму і абстракціонізму».

Слід сказати, що партійний вождь слабко орієнтувався в мистецтві. Згодом, уже усунутий від влади, він це визнав. «Я ничего не понимал», – так охарактеризує він незадовго до смерті своє тодішнє розуміння процесів, що відбувалися в мистецькому житті.

Сцена з опери Г. Майбороди «Мілана» в постановці Київського театру опери та балету ім. Т. Шевченка. *1951 р.*

Слідом за московськими «пророблennями» відбулася ревізія «відхилень» у творчості митців України. Проходила вона під виглядом «задушевних» бесід у відповідних спілках у Києві, Львові, Харкові, відвідин майстерень художників, розмов у державних та партійних кабінетах. Засоби масової інформації критикували за «формалістичні викрутаси» Л. Костенко, М. Вінграновського, І. Драча та інших.

У суперечливих роках «хрущовської відлиги» розвивалося музичне мистецтво.

Українськими композиторами в 50-ті роки було створено багато талановитих творів. До них слід віднести Симфонію № 3 композитора Б. Лятошинського, опери Г. Майбороди «Мілана» та Ю. Мейтуса «Украдене щастя».

Великої популярності серед населення набули твори П. Майбороди, А. Філіпенка, А. Штогаренка, І. Шамо та інших майстрів.

Таким чином, українська культура скористалася новими можливостями, які виникли в умовах десталінізації суспільства. Але вийти за рамки, поставлені для неї партійно-радянським керівництвом СРСР, вона була неспроможна.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте обставини, які сприяли, а які гальмували розвиток культури в Україні в роки правління М. Хрущова.
2. Що таке «залишковий принцип» у фінансуванні культури і як він позначився на її стані в 50–60-ті роки?
3. Які зміни в зазначений період відбулися в освіті України?
4. Чим була викликана й у чому проявлялася русифікація в Україні в другій половині 50-х – першій половині 60-х років?
5. Що нового з'явилося в системі підготовки спеціалістів у 50–60-ті роки?
6. Наскільки національна структура студентства України відповідала структурі населення республіки? Які існували диспропорції і чим вони були викликані?
7. Які позитивні й негативні моменти характеризували розвиток науки в Україні в 50–60-ті роки?
8. Кого з видатних українських учених, які працювали в зазначені роки в Україні, ви можете назвати?
9. Які обставини перетворювали Україну на наукову периферію СРСР?
10. Дайте характеристику поняттю «шістдесятництво».
11. З творчістю кого із «шістдесятників» ви знайомі?
12. Якими були відносини влади і творчої інтелігенції в 50–60-ті роки?

www.4book.org

Документи

1. Роз'яснення національної політики КПРС журналом АН СРСР «Советское государство и право»

В настоящее время вопрос о взаимоотношениях в СССР имеет лишь коммунистическую постановку – достижение всестороннего единства советских наций с перспективой их полного слияния...
Взаимная ассимиляция наций по сути дела денационализирует национально-территориальные автономии и даже союзные республики, приближая с этой стороны советское общество к пункту, по которому полное государственно-правовое слияние наций станет делом обозримого будущего.

Советское государство и право. – 1961. – № 12. – С. 13, 25.

2. З резолюції республіканської наукової конференції з питань культури української мови

Київ, 11–15 лютого 1963 р.
...Клопотати перед ЦК КПРС і урядом України, щоб:
1. У всіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах і курсах вести навчання українською мовою. В усіх дошкільних закладах (незалежно від того, на чиї кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою.
2. У всіх установах і на підприємствах, на залізниці та інших видах транспорту, у торгівлі всі справи вести українською мовою.
3. Академія наук, інститути, видавництва писали і видавали наукові твори в більшості українською мовою.
4. Кіностудії створювали художні і наукові кінофільми лише українською мовою, а фільми, створені в інших республіках, перекладались на українську мову.

Национальный вопрос в СССР. Сборник документов. Сост. Р. Купчинский. – Б.м.: Сучасність, 1975. – С. 27.

3. Вірш Василя Симоненка «Курдському брату»

Борітеся – поборете!
Т. Шевченко

Палають гори, кровію политі,
Підбиті зорі падають униз,
В пахкі долини, зранені і зриті,
Вдирається голодний шовінізм.

О курде, бережи свої набої,
Але життя убивців не щади!
На байстрюків свавілля і розбою
Кривавим смерчем, бурею впади!

Веди із ними кулею розмову,
Вони прийшли не тільки за добром:
Прийшли забрати ім'я твоє, волю,
Пустити твого сина байстрюком.

З гнобителем не житимеш у згоді:
Йому панять, тобі – тягнути віз!
Жиріє з крові змучених народів
Наш ворог найлютіший – шовінізм.

www.4book.org

Він віроломство заручив з ганьбою,
Він зробить все, аби скорився ти...
О курде, бережи свої набої,
Без них тобі свій рід не зберегти.

Не заколисуй ненависті силу.
Тоді привітність візьмеш за девіз,
Як упаде в роззявлену могилу
Останній на планеті шовініст.

Запитання до документів

Документ №1.
У наведеному фрагменті статті із «Советского государства и права» йдеться про «повне злиття націй», «денаціоналізацію», «асиміляцію». Свого часу В. Ленін вважав метою соціалізму «не лише зближення націй, але і їхнє злиття». У програмі КПРС 1961 р. йдеться про «дальше зближення націй і досягнення їхньої повної єдності». Поясніть зміст цих термінів. Які з них найповніше відбивають політику партії і держави в Україні? Як розуміти той фрагмент із журналу, де говориться, що **«злиття націй» – справа «обозримого будущего»**?

Документи №1, № 2.
Чи були розбіжності між рішеннями конференції та офіційною політикою щодо української мови? Доведіть свою думку, користуючись документами.

Документ № 3.
Вірш В. Симоненка «Курдському брату» написано в умовах, коли курдський народ Іраку вів збройну боротьбу за своє національне визволення. Цю боротьбу правлячі кола СРСР вважали справедливою. Чому ж тоді, на ваш погляд, цей вірш в радянських умовах був заборонений і вперше його опублікували за кордоном?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§§ 48–49. ЗАРОДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Згадайте **1.** Що таке русифікація і як вона проводилася в 50–60-ті роки в Україні? **2.** Схарактеризуйте причини виникнення та історичне значення «шістдесятництва». У чому причина конфлікту деяких діячів культури з владою?

Творче завдання Які погляди на майбутнє України висловлювали українські дисиденти?

1. Причини виникнення та особливості дисидентського руху в Україні

Прагнення влади будь-що втримати суспільство під своїм контролем та проводити десталінізацію тільки у визначених межах неминуче вело до її конфлікту з інтелігенцією та критично налаштованими представниками інших верств населення.

Результатом цього стала поява наприкінці 50-х – на початку 60-х років руху українських інакодумців – **дисидентів** (з латини – незгодні).

Чесні, талановиті письменники, поети, художники, юристи, представники інших категорій інтелігенції, незалежно мислячі робітники та селяни

www.4book.org

гостро відчували наростання негараздів у суспільстві, засилля центру, його дискримінаційну політику щодо України. Своє незадоволення вони висловлювали в різній формі – інколи відкрито, публічно, а інколи у вигляді листівок, звернень до влади, наукових досліджень тощо, вимагали від влади зміни політики.

Дисиденти підхопили естафету боротьби за громадянські й національні права українського народу з рук попередніх поколінь українських патріотів – учасників визвольної боротьби 1917–1921 рр., вояків УПА і підпільників ОУН, котрі не припиняли своєї діяльності в Україні протягом 50-х років.

Помітний вплив на формування інакодумства в Україні справляли зовнішні фактори. Передусім це стосується антикомуністичних виступів у країнах так званого соціалістичного табору, зокрема 1956 р. в Угорщині, потім у Польщі, Східній Німеччині, Чехо-Словаччині, розпаду світової колоніальної системи на рубежі 50–60-х років, розгортання світового правозахисного руху, стимульованого прийнятою 1948 р. та з 1963 р. розповсюдженою в Україні «Загальною декларацією прав людини».

Дисидентський рух в умовах України неминуче набув національно-демократичного забарвлення. Він заявив про себе ще в середині 50-х – на початку 60-х років, навіть раніше, ніж у Ленінграді, Москві та інших містах Росії.

Як форма громадсько-політичного руху, дисидентство України відзначалося певними рисами.

По-перше, це була мирна, ненасильницька форма боротьби. Дисиденти зверталися до розуму і совісті людей. Підтримуючи ідеали національно-визвольної боротьби, дисиденти прагнули досягти мети конституційними методами, шляхом проведення агітаційно-пропагандистських акцій.

По-друге, цей рух мав свої чітко визначені організаційні форми (гуртки, спілки, об'єднання, комітети).

По-третє, дисидентство було загальноукраїнським явищем і існувало в усіх регіонах України: у Центрі і на Сході, у західній частині, на Півдні.

По-четверте, дисидентство охоплювало різні соціальні прошарки населення – інтелігенцію (письменники, журналісти, літературознавці, вчителі, юристи, спеціалісти різних галузей народного господарства), студентство, робітництво тощо.

Важливою акцією, проведеною з участю українських дисидентів, стала конференція в Київському державному університеті з питань культури мови (лютий 1963 р.), що перетворилася на масову антирусифікаторську акцію. Опозиційний характер мали виступи інтелігенції на щорічних мітингах у шевченківські дні біля пам'ятників Кобзарю в Києві та Каневі.

Широку хвилю протестів у середовищі прогресивної української інтелігенції викликала пожежа у фонді українських рукописів Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР (нині – НБУ ім. В. Вернадського). Характерно, що підпалили бібліотеку під час шевченківських днів 24 травня 1964 р. Дисиденти заявили, що пожежа – справа рук спецслужби.

Частина дисидентів відкидала ідеологічні основи існуючої системи, проповідуючи ліберальні або націоналістичні погляди. Але основна їхня маса не відмовлялася від комунізму. Більше того, вони звинувачували владу у відході від «справжнього» марксизму. Зрештою, дисиденти самі були продуктом системи і в її «поліпшенні», «вдосконаленні» вбачали сенс свого життя. Дисиденти-«шістдесятники» прагнули «соціалізму з людським обличчям»,

www.4book.org

як вони говорили. Соціалізму, який би відкривав дорогу національному розвитку. Це була своєрідна форма «націонал-комунізму», який був розгромлений у 20-х – на початку 30-х років. Здавалося б, в умовах десталінізації і деякого розширення прав України в складі СРСР такі погляди не загрожують основам існуючого ладу. Та, незважаючи на це, всі носії цих поглядів опинялися під пильним контролем каральних органів режиму, який не визнавав за своїми громадянами права на найменше відхилення від офіційної лінії.

Залежно від «провини» і «впертості» (стояв чи не стояв «на своєму»; засуджував чи не засуджував свою попередню діяльність) визначалася й міра покарання. Одних було «профілактовано» в КДБ чи кабінетах партійних функціонерів, інших притягли до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

2. Продовження політичних репресій

Активізацію дисидентів влада зустріла у всеозброєнні. Як і раніше, вона не допускала критики режиму. 25 грудня 1958 р. був схвалений Закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а в новій редакції Кримінального кодексу УРСР була збережена сумнозвісна 62 стаття – «антирадянська агітація та пропаганда».

Тривали пошуки «ворогів радянської влади». Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР рапортував у 1960 р., що за період 1954–1959 рр. у республіці ліквідовано 183 націоналістичні та інші антирадянські організації і групи, притягнуто до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжито профілактичних заходів щодо 1300 громадян.

Особливим досягненням керівництво КДБ вважало розкриття 46 антирадянських груп із числа інтелігенції та молоді, які налічували 245 учасників.

У **травні 1961 р.** у Львівському обласному суді відбувся **судовий процес над Українською робітничо-селянською спілкою (УРСС)**, організованою 1959 р. Левком Лук'яненком. УРСС ставила за мету домогтися виходу України зі складу СРСР. Це право було зафіксоване конституційними положеннями. Організатор спілки Л. Лук'яненко був засуджений до страти, згодом заміненої 15-річним ув'язненням у таборах та 10-річним засланням. До різних термінів засудили й інших членів спілки.

Група Л. Лук'яненка була не єдиною самостійницькою організацією України. Подібні позиції обстоювали Об'єднана партія визволення України, що існувала у 1953–1959 рр., створені у 60-х роках Український національний комітет (УНК), Український національний фронт (УНФ) та інші організації.

Судові процеси над інакодумцями відбувалися в різних регіонах республіки. 1961 р. в Донецьку засуджено групу громадян, яку очолював журналіст Григорій Гайовий. 1962 р. в Запоріжжі пройшов суд над групою із шести осіб, до якої входили В. Савченко, В. Чернишов, В. Ринковенко та інші. Ця група молодих робітників організувала в Мелітополі підпільну організацію, яка ставила своєю метою боротьбу за демократизацію режиму. «У школі говорили одне, а в житті виявилося зовсім по-іншому», – пояснював мотиви своєї участі в підпільній організації її член Ю. Покрасенко.

Аналогічні політичні процеси відбувалися в Рівному, Тернополі, Чернівцях, Луганську, Києві. На основі судових рішень більшість підсудних було репресовано. І при цьому радянський уряд без кінця лицемірно заявляв, що

www.4book.org

в СРСР немає випадків притягнення до судової відповідальності з політичних мотивів, що «в СРСР немає політичних в'язнів».

У числі дисидентів виявилося чимало «шістдесятників».

Репресіям було піддано й одного з лідерів українського дисидентського руху генерала Петра Григоренка. У відповідь на правозахисну діяльність, виступи на підтримку справедливої боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину його спочатку було поміщено до психіатричної лікарні, а влітку 1964 р. позбавлено генеральського звання.

Арешти свідчили про кінець «відлиги», початок рішучого наступу тоталітарної системи.

3. Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Своєрідним підсумком діяльності дисидентів часів «відлиги» була праця літературного критика з Києва **Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»**, перекладена потім кількома іноземними мовами. Свій твір І. Дзюба адресував П. Шелесту, тодішньому першому секретареві ЦК КП України. Автор сміливо засуджував практику нехтування громадянськими правами українського народу. Гострій критиці була піддана національна політика Комуністичної партії в Україні. Праця, хоч і базувалася на ідеологічних засадах націонал-комунізму, дала могутній поштовх подальшому розгортанню правозахисного руху. Не випадково письменник Б. Антоненко-Давидович назвав працю І. Дзюби «референдумом покоління». Вустами молодого публіциста найактивніша частина української молоді заявила про свій розрив з тоталітарною системою.

Багатьом цей розрив коштував кар'єри: когось він повів страдницьким шляхом в'язнів сумління, деякі заплатили за нього власним життям. Але то не були марні жертви. «Віра виникає тоді, коли є мученики», а ***«знищені стають прапором»***, – писав про українських дисидентів Валентин Мороз.

У цьому істинне значення їхньої діяльності.

4. Антицерковна кампанія

Хрущовська «відлига» не поширилася на церковно-релігійну сферу. Навпаки, на зламі 50–60-х років почалася чергова антирелігійна кампанія.

Газети, радіо, культурно-освітні заклади, інші засоби впливу на населення були зорієнтовані на посилення атеїстичної роботи. Починаючи з другої половини 50-х років, а значно ширше і активніше наприкінці 50-х – на початку 60-х років, у редакціях газет, на радіо організуються відділи атеїзму. Товариство «Знання», окрім спеціальних університетів на громадських засадах, створює науково-методичні ради, секції пропаганди атеїстичних знань. У багатьох обласних і районних центрах створюються атеїстичні музеї та планетарії. У вишах відкриваються кафедри наукового атеїзму. Курс лекцій з наукового атеїзму запроваджується не тільки у вищих, а й у середніх спеціальних навчальних закладах, у старших класах загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, на курсах перепідготовки кадрів різних ланок. У мережі політичної освіти для дорослих і працюючої молоді організовуються теоретичні семінари, гуртки, масові школи з антирелігійною тематикою, кількість слухачів яких постійно збільшувалася.

На початку 1962 р. істотні зміни було внесено до законодавство. Обмежувалося відкриття церков та молитовних будинків. Питання про припинення діяльності храму вирішувалося не в центрі (як було до того), а виконкомом

www.4book.org

Великий хресний хід. *Дрогобиччина (сучасна Львівська обл.). 1958 р.*

обласної ради. Ця процедура спрощувалася. Культовий об'єкт міг бути закритий на підставі акта технічної комісії та висновку уповноваженого у справах культів при облвиконкомі. Культові споруди закривали і навіть демонтували «у зв'язку з реконструкцією населених пунктів», як мотивували свої дії власті. Священики позбавлялися можливості контролювати фінанси релігійних громад, не мали права керувати їхньою практичною діяльністю. Державні податки на релігійні громади сягали понад 80 %. Релігійна громада мала право наймати священнослужителя тільки тоді, коли він отримував реєстраційне посвідчення уповноваженого в справах культів при облвиконкомі.

Протягом 1957–1964 рр. в Україні було закрито 46 % православних храмів. Найбільше це торкнулося центральних та південно-східних районів республіки, де опір населення антицерковним акціям не був значним. Так, у Запорізькій області залишилося 9 храмів, на Дніпропетровщині – 26, у Криму – 14. Церкви, костьоли, синагоги і молитовні будинки активно закривалися в усіх без винятку регіонах.

Народ намагалися переконати, що у вік космічних польотів і блискучих наукових досягнень релігійне мислення є проявом відсталості, реакційності і суперечить природі радянської людини – будівника комунізму.

Усе це отруювало свідомість, вносило дискомфорт у життя мільйонів людей, особливо старшого віку.

Перевірте себе

1. Назвіть причини виникнення дисидентського руху в Україні. Якими були його особливості?
2. Якою була географія і соціальний склад дисидентства в Україні?
3. Які ідеологічні принципи обстоювали дисиденти?

www.4book.org

4. Які акції, проведені дисидентами, викликали найбільший резонанс у суспільстві?
5. Схарактеризуйте вислови В. Мороза: «Віра виникає тоді, коли є мученики» і «Знищені стають прапором».
6. Схарактеризуйте розмах політичних репресій в Україні в другій половині 50-х – першій половині 60-х років.
7. Який резонанс у суспільстві викликала праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
8. Чому письменник Б. Антоненко-Давидович назвав працю І. Дзюби «референдумом покоління»?
9. Чим була викликана антицерковна кампанія в Україні в 50–60-х роках?
10. Якими були наслідки антицерковної кампанії?

Документи

1. З книжки Л. Лук'яненка «Сповідь у камері смертників»

1953 року я вступив на юрфак Московського університету ім. Ломоносова.
...За п'ять років у Москві мене сім разів обізвали «хохлом». Кожен із цих сімох був моїм колегою і називав мене «хохлом» у доброму гуморі. Я в той момент і точно в його ж доброзичливому тоні називав його «кацапом». І тут ставало несподіване: мій добрий колега різко зупинявся, повертався, витріщувався на мене, наче як на якогось марсіанина, і кидав:
– Так ти націоналіст...
...Я почав уважніше придивлятися під цим кутом зору до майбутніх юристів – російських інтелігентів, потенціальних творців національної державної політики Союзу РСР – і побачив, що національна зверхність державної багатовікової імперської нації так глибоко просякла свідомість російських людей, що нерівність вони сприймали за рівність.
...Після XX з'їзду КПРС у московських бібліотеках, у читальних залах з'явилося багато раніше закритої літератури... Твори М. Грушевського теж почали видавати... У залі періодики бібліотеки імені Леніна з'явилися комплекти журналу «Гасло», що виходив у Чернівцях і друкував матеріали до програми РУП (Революційної української партії)... Мене вразили матеріали до програми РУП своєю демократичністю і соціалістичністю.

Лук'яненко Левко. Сповідь у камері смертників. – К., 1991. – С. 18.

2. Витяг з книжки І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

От і радіємо з денаціоналізації десятків народів, з успіхів русифікації, то, що, мовляв, понад десять мільйонів неросіян в Союзі, за останнім переписом (1959 р.) назвали «рідною» російську мову і зреклися своєї мови. І ставимо це в заслугу «великому и могучему русскому языку», забуваючи, що всі великі росіяни вбачали велич і красу своєї мови зовсім не в її нібито здатності витісняти й заміняти собою інші і славили її лише тоді й оскільки, коли й оскільки йшлося про обстоювання її для себе, а не поширення її на інших.
... Щоб десятки націй СРСР «добровільно» відмовилися від своєї мови й національності, для цього потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості. Бо ж в атмосфері правди й справедливості безглузда й дика сама постановка того питання, такої мети: спеціально відмовлятися, цілим народом відмовлятися від своєї мови... Кому і що це дає?.. Потрібно багато несправедливості і неправди щодо минулої історії цих народів, щодо марксизму-ленінізму, щодо суті комунізму, щодо характеру тих процесів, які відбуваються на наших очах. Чи при цьому можливе буде створення тієї високолюдяної й високоморальної атмосфери, з якою тільки й пов'язується в наших поглядах комунізм?

Вітчизна. – 1990. – № 7. – С. 100.

www.4book.org

Запитання до документів

Документ № 1.
Які причини виникнення дисидентства і власної участі у ньому визначає Л. Лук'яненко?

Документ № 2.
Прокоментуйте витяг з книжки І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».
а) Про яку атмосферу «неправди і несправедливості» пише І. Дзюба?
б) Які офіційні догми радянської пропаганди заперечував у своїй праці І. Дзюба?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 50. ПІДСУМКОВО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

1. «Хрущовська відлига»

Історія тоталітарних суспільств надзвичайно тісно пов'язана з долею їхніх диктаторів. Так було і в Радянському Союзі. Коли в березні 1953 р. помер Й. Сталін, на поверхню суспільного життя почали підніматися численні проблеми, що накопичувалися в країні декілька десятиліть його деспотичного правління. Нове керівництво СРСР, очолюване М. Хрущовим, прагнучи надати імпульс розвитку СРСР, взяло курс на поступову відмову від найогидніших проявів сталінської спадщини, зокрема від терористичних методів державного управління. Цей курс дістав назву «десталінізації» і тривав з різною мірою інтенсивності аж до зміщення М. Хрущова з найвищих державних посад 1964 р. Особливо яскраво цей курс проявився в перші роки після XX з'їзду КПРС, який відбувся в лютому 1956 р.

XX з'їзд КПРС засудив широку репресивну політику тоталітарного режиму, охарактеризовану як «культ особи Сталіна». Режим уперше визнав свої помилки.

На тлі засудження «культу особи», масових репресій посилилася десталінізація. Вона охопила практично всі сфери життя суспільства – економіку, політику й ідеологію. Важливу роль у здійсненні цих процесів відігравав тодішній перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов, а тому вказаний період історії називають ще «хрущовською відлигою». «Відлига» – так назвав у 1954 р. популярний письменник І. Еренбург свою нову повість. Ця книжка дала назву цілому історичному періоду, бо досить точно й образно охарактеризувала його зміст – потепління (не весна, а лише потепління) серед зими.

Найпомітнішими були результати десталінізації в культурній сфері. Частина населення, переважно інтелігенції, чи не вперше за роки радянської влади дістала можливість більш вільно висловлювати свої думки. Проте діапазон ідеологічної свободи виявився обмеженим. Дуже швидко держава посилила тиск на демократично налаштовані кола суспільства, розпочався контрнаступ реакції на будь-яке інакодумство.

В Україні демократичні процеси виявилися обмеженішими, ніж у центрі. Імперська влада повністю виключила з них елементи національного відродження. Російська культура, мова, як і раніше, вважалися провідними, домінуючими. Одним з основних завдань у сфері національної політики, що його ставив перед собою режим, була русифікація України. Після XX з'їзду цей

www.4book.org

процес почав набирати нових обертів. Цьому сприяла активно пропагована теорія «злиття націй», що передбачала їхнє зближення в мові, культурі, політичних уподобаннях з російською нацією. Саме національна проблема надавала процесу десталінізації в Україні відмінних від аналогічних процесів у Росії рис і надзвичайно обмежених масштабів.

2. Контрольований автономізм України

Одним з несподіваних результатів десталінізації було розширення повноважень України у складі СРСР. Після смерті Сталіна управляти Радянським Союзом без допомоги української партійно-державної номенклатури – однієї з найдосвідченіших і найвпливовіших в СРСР – було неможливо. Тому М. Хрущов ішов їй на поступки в обмін на лояльність і підтримку. До того ж він був упевнений, що таке посилення управлінських верхів з України не загрожує унітарному характеру СРСР. І в цьому він не прорахувався. Отримавши додаткові права і повноваження, ці верхи використали їх передусім для задоволення власних, а також групових (кланових) інтересів, а не для розширення громадянських чи національно-культурних прав народу України. На нову «українізацію» вони виявилися нездатними, хоча інколи виступали на захист українських національно-культурних та економічних інтересів.

3. Економіка і життєвий рівень населення

У 50-ті роки радикально почали змінюватися умови розвитку промисловості. Тепер її рівень цілковито залежав від впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу. Проте радянська система управління народним господарством виявилася непристосованою до нових історичних реалій. Дріб'язкова опіка підприємств, часте коригування планів, концентрація в міністерських кабінетах більшості оперативних функцій гальмували модернізацію економіки.

Перехід від галузевої (через міністерства) до територіальної (через раднаргоспи) системи управління став однією з найбільших раціональних реорганізацій хрущовського часу і відповідав інтересам України. Саме це сприяло позитивним змінам в індустріальному потенціалі республіки. Друга половина 50-х років стала періодом помітного зростання промисловості України. Проте реформи мали б доповнюватися впровадженням господарського розрахунку, розширенням сфери товарно-грошових відносин, самостійності підприємств, утвердженням економічного суверенітету республіки. Але цього не сталося.

Аграрний комплекс України в 50-ті – на початку 60-х років посідав провідне місце в СРСР. Певний час після XX з'їзду сільське господарство України розвивалося досить успішно. Проте посилення адміністративного тиску на село наприкінці 50-х – на початку 60-х років, непродуманість багатьох рішень, обмеження особистого підсобного господарства, порушення агротехніки, необґрунтоване розширення посівів кукурудзи призвели до спаду виробництва сільськогосподарської продукції. У 1963 р. населення було поставлене на межу голоду, від якого врятували лише закупівлі хліба за кордоном.

50–60-ті роки ознаменувалися суттєвим зростанням життєвого рівня населення. Відчутно підвищилася заробітна плата. Уперше за всю історію радянської влади держава виступила з ініціативою виплати пенсії колгоспникам. Високими темпами розвивалося житлове будівництво. Мільйони людей переселилися з бараків у впорядковані квартири, хоча здійснювалося в основному малогабаритне житлове будівництво, з'явилися так звані «хрущовки».

www.4book.org

Водночас проведена в 1961 р. грошова реформа негативно позначилася на життєвому рівні населення, ціни на ряд продуктів харчування невпинно зростали.

На середину 60-х років позитивний імпульс, наданий суспільству процесами десталінізації, згас. Усвідомивши це, вище партійно-державне керівництво розпочало розробку пакета реформ, спрямованих на вдосконалення існуючої соціалістичної системи виробництва. Та реалізувати навіть ці обмежені пропозиції не вдалося. Нове радянське керівництво, що прийшло до влади в жовтні 1964 р., взяло курс на згортання реформ.

4. Культурне життя. Дисиденти

«Хрущовська відлига» створила умови для певного прогресу української культури. Народу були повернуті десятки забутих імен, твори багатьох репресованих письменників, художників, учених.

Але, з іншого боку, обмеженість і непослідовність М. Хрущова і його оточення несприятливо позначилися на стані освіти, науки, літератури, мистецтва – усіх сфер культурного життя. Згубний вплив на українську культуру справила русифікація, що розглядалася як важлива складова процесу формування нової людини – неодмінної складової комуністичного будівництва. Прикрим явищем стало руйнування за вказівкою центральних органів храмів, церков, ліквідація релігійних громад.

Як наслідок політики десталінізації виникає яскравий феномен українського «шістдесятництва».

«Шістдесятники» прагнули поєднання, синтезу суспільно-політичної й естетичної думки, започаткували новітнє національне відродження, реальним виявом якого було зародження дисидентського руху.

Дисиденти стали живим втіленням незнищенності українського національно-визвольного руху, прагнення України до кращого життя, створення власної, справді суверенної держави.

Перевірте себе

1. У яких історичних умовах почалася десталінізація і в чому її суть?
2. Розкрийте історичне значення XX з'їзду КПРС та напрямів десталінізації, які він започаткував. Якими були історичні особливості зазначених процесів в Україні?
3. У чому ви вбачаєте головну відмінність десталінізації в Росії та в Україні?
4. Чим було викликане розширення впливу української номенклатури за доби Хрущова? Як це позначилося на житті простих людей?
5. Схарактеризуйте зміни у системі управління народним господарством на рубежі 50–60-х років. Яке значення вони мали для України?
6. Дайте характеристику галузей промисловості, що розвивалися швидше за інші в роки семирічки. Чи відповідала існуюча структура промисловості України вимогам науково-технічного прогресу?
7. Сформулюйте головні причини невиконання планів семирічки в галузі сільського господарства.
8. Розкрийте зміст десталінізації у сфері культури. Чому в цих умовах стримувався процес національного відродження і посилювалася русифікація?
9. Спробуйте виділити головні причини появи дисидентського руху в Україні. Якими були його особливості?
10. Які емоції викликало в населення зафіксоване в програмі КПРС 1961 р. положення, що вже в 80-ті роки люди житимуть при комунізмі? Запитайте своїх рідних, старших людей, чи багато з них насправді вірило в це.

www.4book.org

§§ 51–52. УРОКИ ТВОРЧОСТІ

Напишіть і обговоріть на уроці *реферат, доповідь* чи *історичне есе* на одну із запропонованих тем, використавши додаткову літературу і ресурси Інтернет.

1. Політичний портрет одного з керівників України 1953–1964 рр. (на вибір).
2. Національні особливості «відлиги» в Україні.
3. «Куба, любов моя...»: сприйняття Кубинської революції в Україні.
4. Науково-технічна революція у світі та економічні реалії України 50–60-х років.
5. Провал планів семирічки в сільському господарстві.
6. «Кукурудзяна епопея» і причини її провалу.
7. Грошова реформа 1961 р. та її наслідки.
8. Новобудови в нашому краї в 50-х – на початку 60-х років.
9. Українські туристи за рубежем.
10. Передача Криму – подарунок М. Хрущова?
11. Україна й освоєння цілинних земель.
12. Хто з політв'язнів і чому не підпадав під реабілітації 50–60-х років?
13. Короткий життєпис одного із «шістдесятників».
14. Влада й інтелігенція в 50–60-ті роки.
15. Особливості дисидентства в Україні.
16. Повсякденне життя наприкінці 50-х – у 60-ті роки (місто або село – на вибір).
17. Коли, чому і в яких обсягах Радянський Союз почав закуповувати за кордоном хліб?
18. Чому відкриття і розробки українських вчених і конструкторів довго не впроваджувалися у виробництво?
19. Іноземне радіомовлення та його вплив на настрої в українському суспільстві.
20. Влада і церква в Україні (друга половина 50-х – 60-ті роки).
21. «Комунізм на горизонті»: план побудови комунізму до 1980 р. у масовому сприйнятті населення України.
22. Сприйняття населенням України зарубіжжя. (За вибором: капіталістичні країни, соціалістичні країни, країни Азії, Африки і Латинської Америки.)
23. Військово-промисловий комплекс СРСР і Україна.
24. Десять найвідоміших імен в Україні (1953–1964).
25. Десять найважливіших подій в історії України 1953–1964 рр.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). – К., 2000.
Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні. – К., 2000.
Дзюба І. Між культурою і політикою. – К., 1996.
Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К., 1995.

www.4book.org

Курносов Ю. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій половині 60-х років // Український історичний журнал. – 1990. – № 5.
Ляшко О. Микита Хрущов: відлига і заморозки // Вітчизна. – 1994. – № 7–12.
Савельєв В. Сторінки політичної біографії М.В. Підгорного // Український історичний журнал. – 1991. – № 1.
Савельєв В. Чи був М.В. Підгорний виразником українського автономізму // Український історичний журнал. – 1991. – № 4.
Табачник Д.В., Шаповал Ю.І. О.І. Кириченко: Штрихи до політичного портрета першого секретаря ЦК Компартії України в 1953–1956 рр. – К., 1990.
Шелест П.Ю. Все, що скоїлось, я передбачив // Україна. – 1990. – № 21.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

5 березня 1953 р. – помер Й. Сталін
Червень 1953 р. – пленум ЦК КПУ увільнив від посади першого секретаря ЦК КП України Л. Мельникова і вперше обрав на цю посаду українця О. Кириченка
Вересень 1953 р. – пленум ЦК КПРС розглянув питання розвитку сільського господарства
Листопад 1953 р. – введено в експлуатацію перший в СРСР суцільнозварний міст через Дніпро (за проектом Є. Патона)
Лютий 1954 р. – розпочалося освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану, Алтаю і Сибіру
19 лютого 1954 р. – президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про передачу Криму до складу УРСР
Лютий 1956 р. – XX з'їзд КПРС, на якому з доповіддю «Про культ особи та його наслідки» виступив М. Хрущов
30 червня 1956 р. – постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його шкідливих наслідків»
24 грудня 1957 р. – пленум ЦК увільнив від посади першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка й обрав на цю посаду М. Підгорного
Грудень 1958 р. – Закон СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР»
1961 р. – суд у Львові над членами дисидентської організації – Української робітничо-селянської спілки – Л. Лук'яненком, Г. Кандибою та ін.
Жовтень 1961 р. – XXII з'їзд КПРС ухвалив нову програму КПРС
Лютий 1963 р. – республіканська наукова конференція в Києві, присвячена питанням культури української мови
Липень 1963 р. – пленум ЦК КПУ увільнив від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного. На цю посаду було обрано П. Шелеста
Вересень-грудень 1965 р. – підготовка Іваном Дзюбою праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

www.4book.org

Тема 4.
УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ
(середина 60-х – початок 80-х років)

§53–55. ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА КРИЗА РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ В УКРАЇНІ

Згадайте **1.** Що таке тоталітаризм? Чи є підстави вважати радянську систему тоталітарною? **2.** Чому в роки «хрущовської відлиги» не були подолані наслідки сталінізму в різних сферах життя? **3.** Яким був правовий статус України у складі СРСР відповідно до Конституції УРСР 1937 р.? **4.** Що таке «український офіційний автономізм»?

Творче завдання Чи були можливості подолати кризу в СРСР в рамках існуючого політичного ладу?

1. Усунення М.С. Хрущова від влади

Ліберальні реформи радянського ладу, які проводив М. Хрущов, так і не торкнулися основ політичної системи СРСР. Зберігалася однопартійність, всесилля партійно-державної номенклатури, ідеологічний диктат КПРС. В Україні внаслідок «офіційного автономізму» вплив місцевих партійно-державних верхів зріс до небаченого раніше рівня. Зі свого боку, українські керівники на всі лади вихваляли М. Хрущова. Наприклад, у доповіді ЦК КПУ на XXI з'їзді КП України 1960 р. М. Хрущов характеризувався як «видатний державний діяч, великий гуманіст, невтомний організатор і трудівник, вірний більшовик-ленінець». Свого часу подібними оцінками рясніли промови на адресу самого Й. Сталіна.

Але із часом у діях М. Хрущова почали проявлятися риси, які викликали незадоволення номенклатури. Імпульсивність, непрогнозованість вчинків і рішень, постійні розмови про демократизацію суспільства і скорочення ар-

www.4book.org

мії чиновників викликали роздратування в середовищі партійно-державної еліти, хоча Хрущов твердо стояв на позиціях збереження повного й необмеженого контролю КПРС над суспільством.

Розчарування наростало і в середовищі інтелігенції, яка чекала глибинних демократичних перетворень, демонтажу тоталітарної системи, а стала свідком незграбної спроби її модернізації.

Фатальним для М. Хрущова став провал його спроб домогтися істотного підвищення життєвого рівня народу. Замість цього уряд змушений був провести в 1961 р. грошову реформу, зменшити асигнування на виробництво товарів народного споживання. Унаслідок цього підвищилися ціни на м'ясо, масло та інші продукти, що викликало обурення. У Новочеркаську (РРФСР) влітку 1962 р. відбулися страйки і масова демонстрація робітників, котру було розстріляно військами.

Робітничі виступи прокотилися по Україні: у Черкасах, Харкові, Києві та інших містах. Вони були нетривалими і закінчувалися після втручання партійних і державних органів, які оголошували догани керівникам підприємств або усували їх з роботи. Але в Донецьку, Краматорську, Жданові, Артемівську справа дійшла до страйків і демонстрацій.

Невдоволення ще більше посилилося в 1963 р., *коли внаслідок неврожаю і саботажу антихрущовської опозиції* в країні почалися серйозні труднощі з продовольством і з'явилися великі черги за хлібом.

В Одесі робітники відмовилися вантажити масло, яке як «братерську допомогу» планувалося відправити на Кубу. Серйозні робітничі заворушення відбулися в Кривому Розі, де на тиждень було введено воєнний стан. Прагнучи нормалізувати ситуацію, радянське керівництво провело значні закупівлі зерна за кордоном.

Але не лише робітничі виступи викликали занепокоєність номенклатури. Усе це в комплексі, а також особисті прорахунки в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики, грубощі й нетактовність (Радянський Союз був оштрафований на велику суму за те, що під час виступу в ООН М. Хрущов у збудженні зняв черевик і почав гамселити ним по трибуні) призвели до організації змови проти першого секретаря ЦК КПРС.

Змова виникла на найвищому рівні. За усунення М. Хрущова виступив навіть М. Підгорний, якого в 1963 р. М. Хрущов призначив на відповідальну роботу в Москві, а також П. Шелест – з 1963 р. перший секретар ЦК Компартії України та інші члени партійної верхівки. Рішенням **жовтневого пленуму ЦК КПРС 1964 р. М. Хрущова було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР**. Першим секретарем ЦК КПРС обрано Леоніда Брежнєва. На посаду Голови Ради Міністрів було рекомендовано Олексія Косигіна.

2. Від хрущовської лібералізації до неосталінізму

Жовтневий (1964) пленум ЦК КПРС, який усунув від влади М. Хрущова, проходив під гаслами подолання волюнтаризму і суб'єктивізму, надання внутрішній і зовнішній політиці реалізму та стабільності.

За основу нового політичного курсу було визначено «наступність», «поступовість», «зваженість» у прийнятті рішень. Однак у ході реалізації вони набули характеру руху в зворотному напрямі – від хрущовської лібералізації до неосталінізму. Реформи в політичній сфері вважалися недоцільними. Зростав вплив партійно-державного апарату, номенклатури.

www.4book.org

Ідеологічним орієнтиром партійно-державного керівництва Радянського Союзу в цілому та Української РСР як його складової зокрема були положення схваленої в 1961 р. програми КПРС про побудову в СРСР до 1980 р. комунізму. Проте реальне життя виявилось набагато складнішим, ніж уявляли в своїх прожектах ідеологи Компартії.

Уже в другій половині 60-х років стало очевидним, що широко розрекламовані обіцянки побудувати до 1980 р. комунізм виконані не будуть. Показники економічного росту, передбачені програмою КПРС на 1961–1970 рр., виявились абсолютно нереальними. Це поставило під загрозу комуністичний міф, яким обґрунтовувалася вся внутрішня і зовнішня політика СРСР. У цих умовах розмови про те, що «світле комуністичне завтра» ось-ось настане, припинилися. Центральна влада пустила до повсякденного обігу термін «розвинутий соціалізм». Народу наполегливо і цілеспрямовано прищеплювалася думка, що він живе в суспільстві, де успішно розв'язуються питання задоволення життєвих потреб, процвітає економіка, розвиваються наука, освіта, мистецтво. Саме це і є «розвинутий соціалізм» – найдосконаліша форма суспільно-політичного устрою. Побудова комунізму ставала справою невизначеного майбутнього.

Але якщо поняття «комунізм» для пересічної радянської людини було більш-менш зрозумілим, то що таке «розвинутий соціалізм» – достеменно не знав ніхто. У масовій свідомості зріло переконання, що, заговоривши про «розвинутий соціалізм», партія визнала нездійсненність, утопічність побудови комунізму. Здоровий глузд підказував людям, що й цього разу їх обдурюють.

Основною силою, що мала забезпечувати просування українського суспільства в напрямі до «комунізму» чи «розвинутого соціалізму», була Комуністична партія України. Незважаючи на «офіційну автономію», вона так і не стала самостійною політичною партією, а виступала як обласне відділення єдиної і централізованої КПРС. Через Компартію здійснювалося Москвою керівництво Україною.

Обійняти будь-яку високу посаду в ті роки було важко, якщо кандидат на неї не був членом КПРС. У цих умовах чисельність парторганізацій постійно зростала. Якщо на початку 60-х років КПУ налічувала 1,2 млн членів, то наприкінці 70-х – 2,7 млн. Одночасно зростали роль і значення партійної та управлінської бюрократії – номенклатури. Вона складалась із осіб, які обіймали високі керівні посади, призначення на які офіційно затверджувались керівними ланками партії. Номенклатура фактично перетворилася на панівний клас радянського суспільства.

Відповідно до Конституції ради залишались вищими органами державної влади і місцевого самоврядування. 60–80-ті роки відзначені посиленням впливу на них партійних структур. Починаючи із сільських і аж до Верховної Ради перші особи відповідних партійних комітетів обиралися до виконавчих органів рад, а кандидатури їхніх голів погоджувалися з партійними комітетами і обиралися формально.

За таких умов вибори до рад не мали ніякого значення, бо фактична влада концентрувалася в руках партії. Її лідери – від першого секретаря ЦК до секретаря райкому – були повновладними господарями на своїх територіях.

Під своїм контролем компартія тримала всі верстви населення, які були відповідним чином *структурова*[illegible] (*партійні організації*).

www.4book.org

Комуністичне виховання розпочиналося з дитячого садочка. Учні молодших класів почергово ставали спочатку жовтенятами (названі на честь жовтневої революції), а потім – піонерами – членами Всесоюзної піонерської організації ім. В.І. Леніна. Старшокласників (за незначними винятками) приймали до Комуністичної спілки молоді (комсомолу), який, з одного боку, керував жовтенятами та піонерією, а з другого – був «резервом» Компартії.

Усі працюючі були об'єднані в професійні спілки. З перших років радянської влади профспілки вважалися «школою комунізму», «привідним пасом» між партією і трудящими масами. Разом з тим у розпорядженні профспілок була широка мережа будинків відпочинку, санаторіїв, піонерських таборів, культосвітніх закладів. Цими можливостями користувалися мільйони пересічних громадян.

Свої організації мали ветерани війни і праці. Вони вирішували свої питання, пов'язані з медичним обслуговуванням, забезпеченням товарами повсякденного попиту та ін. Держава надавала їм відповідні пільги. Організовувалися спеціальні магазини, де «отоварювали» виключно ветеранів. Часто цими пільгами користувалися не самі ветерани, а їхні родичі. Що ж до громадянського потенціалу ветеранів, то він використовувався, головним чином, для надання авторитету політичної лінії правлячої верхівки.

Непідконтрольних партії і державі організацій в Україні не існувало. Усі, хто висловлювався проти визнання виключної політичної ролі КПРС в Україні, фактично вступали в конфлікт з Основним Законом, з усією партійно-державною машиною. Особливу роль у цій системі відігравав Комітет держбезпеки, який своїх співробітників і таємних агентів мав практично в кожному трудовому колективі.

3. Криза партійно-державного керівництва України

«Двірцевий переворот», у результаті якого з найвищих посад у партії і державі було усунуто М. Хрущова, став результатом змови консервативних сил, котрі боялися лібералізації радянського суспільства і найменшого обмеження всевладдя партійної номенклатури.

Л. Брежнєв, який прийшов на зміну М. Хрущову, уже в березні 1966 р. на XXIII з'їзді КПРС відновив політбюро ЦК КПРС – вищий та всевладний орган партійної ієрархії, повернув посаду генерального секретаря (раніше партією керував перший секретар) яку сам і обійняв, зняв існуючі раніше обмеження для партноменклатури обіймати відповідні посади протягом тривалого часу.

Він був вихідцем з України. У Дніпродзержинську (тоді Кам'янське) Л. Брежнєв народився, закінчив інститут, працював на металургійному заводі, обіймав посаду голови міськвиконкому.

У роки Другої світової війни він працював у політорганах армії. Повоєнна біографія Л. Брежнєва пов'язана з партійною та радянською роботою. Поступово долаючи її щаблі, він обійняв і аж до своєї смерті в 1982 р. утримував пост генерального секретаря ЦК КПРС, додавши до нього в 1977 р. посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР. За цей час він став маршалом, був нагороджений безліччю нагород.

Ключове місце в ієрархії влади України займала посада першого секретаря ЦК Компартії республіки. У липні 1963 р., ще за часів М. Хрущова, цю посаду обіймав П.Ю. Шелест. Уродженець Київщини, за фахом інженер-

www.4book.org

металург, він розпочав сходження щаблями партійної кар'єри ще в довоєнні роки. У 50-х обіймав керівні посади в Київському міськкомі та обкомі партії, згодом був призначений на роботу в ЦК.

Ліквідація раднаргоспів і перехід до галузевого принципу управління промисловістю, здійснена керівництвом Брежнєва – Косигіна, істотно обмежували економічні повноваження республіки та її керівництва. Це мало влаштовувало першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста та його однодумців, хоча зовні вони демонстрували свою цілковиту згоду із централізаторською політикою Москви. Але П. Шелест неодноразово виявляв твердість у відстоюванні інтересів республіки, зокрема – у визначенні інвестицій в її економіку, у мовній і культурній сферах. Інколи це йому вдавалося, і часи П. Шелеста (1963–1972) не випадково називають періодом «найвищого розквіту українського автономізму». Особливе незадоволення в П. Шелеста викликала політика русифікації, яка в союзних республіках у цей час набирала обертів. Залишаючись переконаним комуністом, П. Шелест після приходу до влади в СРСР Л. Брежнєва прагнув зберегти той поміркований і контрольований центром український автономізм, який реально утвердився після смерті Й. Сталіна. Погляди П. Шелеста було викладено в книжці «Україно наша радянська», яка була опублікована українською і російською мовами і швидко розійшлася по всій Україні.

Усе це викликало незадоволення П. Шелестом з боку московського керівництва. Але деякий час його терпіли, пам'ятаючи участь у змові проти М. Хрущова. Лише **1972 р.** на **травневому пленумі ЦК КП України** П. Шелеста усунули з поста першого секретаря ЦК КПУ. Формальним приводом було рішення про переведення його на союзну, а значить, начебто «вищу», посаду – заступником голови Ради Міністрів СРСР. Та після пленуму серед республіканського партійного керівництва поширилась інформація про справжні причини такого «підвищення»: економічне «місництво» і навіть потурання «націоналізмові».

На тому самому пленумі першим секретарем ЦК КП України було обрано **Володимира Щербицького**.

Володимир Васильович Щербицький народився в 1918 р. в містечку Верхньодніпровську, що за 30 км від батьківщини генерального секретаря Л. Брежнєва. До війни закінчив хіміко-технологічний інститут, воював, а з 1948 р. перейшов на партійну роботу, де поступово подолав щаблі кар'єри, ставши в 1957 р. секретарем ЦК Компартії України, а в 1961–1963 рр. і з 1965 р. очолюючи Раду Міністрів України. На XXIV з'їзді КПРС у квітні 1971 р. його, як і П. Шелеста, було обрано членом політбюро ЦК КПРС.

Прихід до влади В. Щербицького пов'язувався з «помилками» попереднього керівництва в питаннях «інтернаціонального виховання» та «примиренського ставлення до проявів націоналізму». Прагнення до автономізму, характерне для «доби» П. Шелеста, зводиться нанівець. В. Щербицький виступав послідовним провідником централізаторської політики центру у всіх сферах життя України – економіці, політиці, мові, культурі. Так, в офіційних виступах він говорив тільки російською. Це був сигнал для партноменклатури.

Новий керівник республіки та його команда, як і Л. Брежнєв та деякі його найближчі соратники, належав до так званого дніпропетровського ядра партійної верхівки СРСР 70–80-х років.

www.4book.org

Добираючи кадри, В. Щербицький керувався найнадійнішим у партійних колах критерієм: особистою відданістю. Незабаром після обрання його на посаду першого секретаря ЦК КП України міністерські та інші високі посади обійняли понад 30 дніпропетровців. Поступово в Києві склалося так зване дніпропетровське земляцтво, члени якого чимало робили для взаємної підтримки та просування на високі посади.

Звичайно, як перший секретар Компартії України В. Щербицький виявляв енергію, наполегливість у питаннях забезпечення виконання планів соціально-економічного розвитку України. Проте і йому, і його оточенню бракувало критичного ставлення до політики центру щодо України.

Не обмежена ні здоровим глуздом, ні історичним досвідом, по своїй суті ірраціональна віра В. Щербицького в «мудрість» верхів не мала жодних підстав. Українські дисиденти називали вище керівництво Української РСР «колоніальною адміністрацією», покликаною проводити в республіці політику Москви. Тільки так, на їхню думку, можна було пояснити поведінку і позицію тодішнього першого секретаря ЦК КП України і його оточення.

4. Політико-правовий статус України у складі СРСР. Конституція УРСР 1978 р.

Посилення компартійного впливу на всі сфери суспільного життя, прагнення партійної номенклатури закріпити свою виключну, керівну роль в Основному Законі держави знайшли відображення в прийнятій у жовтні 1977 р. Конституції СРСР.

Ухвалення Конституції СРСР 1977 р. остаточно закріпило в суспільно-політичному житті держави систему ідеологічних догм. Однією з характерних її рис було лицемірство, декларування одних, а втілення в життя принципово інших засад.

Конституція СРСР формально закріплювала суверенітет союзних республік, їхнє право на вільний вихід зі складу Союзу РСР. Водночас іншими статтями, реальною практикою керівництва КПРС цей «суверенітет» зводився нанівець.

Партійна та господарська номенклатура, яка здійснювала керівництво республікою, призначалася за вказівкою (у виключних випадках – за згодою) центру, який найменші прояви самостійного мислення кваліфікував як «спроби до відособлення», а прагнення хоч якось відстояти суверенітет республіки – як «підступні наміри розвалити Радянський Союз».

У **квітні 1978 р.**, за зразком союзної, було прийнято **Конституцію УРСР**. Текст Основного Закону республіки практично повністю збігався з Конституцією СРСР. За Конституцією Українська РСР визнавалася суверенною радянською соціалістичною республікою, яка мала право на зовнішні відносини та вихід з СРСР, але механізму такого процесу вироблено не було, що свідчить про декларативний характер даної конституційної норми. Суто декларативними були і положення Конституції, що проголошували свободу слова, друку, віросповідання, мітингів, демонстрацій, створення громадських організацій та недоторканності особи. Конституція ще раз підтвердила одну з рис тодішнього режиму – обман громадян шляхом декларування зовні демократичних гасел і реалізацію жорсткої, антигуманної політики.

Формально Українська РСР мала свій вищий законодавчий орган – Верховну Раду, вищий виконавчий орган – Раду Міністрів республіки, місцеві

www.4book.org

органи влади – ради народних депутатів. Однак владні повноваження кожного з цих органів на своєму рівні поступалися повноваженням відповідних партійних комітетів. Саме вони, жорстко підпорядковуючись партійній ієрархії, висували зі своїх лав керівників усіх рівнів, заслуховували звіти про їхню роботу, а в разі невідповідності вимогам – і звільняли з неї. За умов, коли партія, що стала, відповідно до ст. 6 Конституції, юридично визнаною «керівною і спрямовуючою силою», сама не знала, куди рухатись, політична система поступово агонізувала, а переважна більшість населення втрачала віру в комуністичні ідеали.

5. Україна і зарубіжний світ

Однією з ознак реального суверенітету є право на самостійні відносини з іншими країнами світу. Таких відносин УРСР не підтримувала із жодною іноземною державою. Це була прерогатива союзного уряду, Міністерства закордонних справ СРСР, від якої вони не відмовилися навіть в умовах «українського офіційного автономізму».

Конституція УРСР 1976 р. передбачала існування в структурі виконавчої влади власного Міністерства закордонних справ (МЗС), але його повноваження, як і в попередні періоди, були обмежені. МЗС УРСР забезпечувало роботу *представництв УРСР* при ООН та інших міжнародних організаціях. Союзний центр підтримував їхнє функціонування, щоб при нагоді мати ще один голос при розв'язанні власних проблем, а з іншого боку – створювати ілюзію існування суверенної України.

Економічні відносини із *зарубіжжям* Україна здійснювала виключно в рамках економічних зв'язків СРСР. Їхні масштаби були значними, що свідчило про рівень економічного розвитку України. Зокрема, у 60–70-ті роки підприємства України брали участь у кожному третьому проекті, який здійснював СРСР у країнах Азії і Африки.

Економічні зв'язки підприємств України з країнами Західної Європи були слабкими. Наша продукція там не мала попиту. Найбільший обсяг зовнішньоекономічних проектів СРСР припадав на соціалістичні країни. У 60-ті роки розгорнула свою активну діяльність утворена ще в 1949 р. Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) – міжнародне об'єднання соціалістичних країн. На базі РЕВ Радянський Союз створював ринок соціалістичних країн, який планувався як альтернатива Європейській економічній спільноті (так званого Спільного ринку, попередника Євросоюзу). РЕВ інтенсифікувала економічні зв'язки всередині соціалістичного табору. У переплетінні цих зв'язків знайшлося місце і українським підприємствам. Питома вага України в торговельному обігу СРСР із соціалістичними країнами становила в 1960–1970-ті роки 23–25 %. Через Україну йшли експортні газопроводи й нафтопровід «Дружба», по яких природний газ і нафту постачали в європейські країни РЕВ. Через систему загальносоюзних зовнішньоторговельних зв'язків з України до цих країн надходило також кам'яне вугілля, залізна руда, чавун, сталь, електроенергія, продукція сільського господарства. У свою чергу, зарубіжні соціалістичні країни постачали Україні прокатні стани, шахтне устаткування, верстати, морські судна, автобуси, електровози, вантажні автомобілі, обладнання для легкої і харчової промисловості тощо. У зв'язку з розширенням економічних, політичних і культурних зв'яків у Києві було відкрито генеральні консульства Польщі, Чехо-Словаччини,

www.4book.org

Румунії, Угорщини, Югославії, а в Одесі – консульства Болгарії і Республіки Куба.

Але реальної альтернативи Європейській економічній спільноті РЕВ не створила: західноєвропейський Спільний ринок, який ґрунтувався на ринковій моделі господарювання, забезпечив своїм країнам прорив у постіндустріальне суспільством з усіма його перевагами, тоді як РЕВ ґрунтувалася на директивній економіці, що продемонструвала свою неефективність у рамках кожної країни – члена цієї організації.

Економічні негаразди викликали наростання економічної і політико-ідеологічної кризи в соціалістичних країнах. У 1968 р. ця криза вилилася в «Празьку весну» – спробу Комуністичної партії Чехо-Словаччини відмовитися від тоталітаризму і побудувати «соціалізм з людським обличчям». Події в Чехо-Словаччині справили сильний вплив на українське суспільство: Комітет держбезпеки УРСР констатував спалах інтересу до цієї країни і готовність багатьох українців, зокрема інтелігенції і студентів, брати приклад із сусідів.

«Празька весна» закінчилася інтервенцією військ СРСР і залежних від нього європейських соціалістичних країн в Чехо-Словаччину. У складі військ СРСР було багато українців, у яких після цієї операції залишилися подвійні почуття. Контроль над Чехо-Словаччиною СРСР втримав, хоча його міжнародний престиж різко впав, а криза в соцтаборі поглибилася. І коли в першій половині 80-х років на арену боротьби вийшла польська «Солідарність», на інтервенцію Радянський Союз вже не наважився, хоча вплив польських подій на настрої в СРСР, у тому числі в Україні, був не менший, ніж під час «Празької весни».

Як і в попередні десятиліття, радянський режим прагнув ізолювати своїх громадян від закордонного впливу. Поїздки за кордон обмежувалися. Боялися, що радянські громадяни «невірно» зрозуміють закордонні реалії і, якщо потраплять в капіталістичні країни, не повернуться додому. До речі, таких, що не повертались, у 60–70-ті роки були десятки. Тому добір кандидатів на поїздки за кордон – спеціалістів для роботи на підприємствах чи новобудовах, спортсменів, акторів, учених, студентів тощо – а їхня кількість постійно зростала – відбувався надзвичайно ретельно, причому часто не кваліфікація, а лояльність режиму були остаточним аргументом. Те ж саме відбувалося і при вирішенні питання: поїде той чи інший громадянин в туристичну поїздку за кордон. Люди готові були платити великі гроші за путівки, особливо у капіталістичні країни, але їхню долю вирішували в парткомах і відповідних структурах органів держбезпеки.

Радянські танкісти на вулицях окупованої Праги *Чехо-Словаччина. 1968 р.*

Однак ніякі штучні перепони не могли відгородити Україну від зарубіжного світу. Світ вступав у добу інформації, і про те, чого не побачив, можна було почути по радіо, яке стало загальнодоступним.

www.4book.org

Контакти із зарубіжними країнами, інформація про життя за кордоном були додатковим чинником, який сприяв росту недовіри до офіційної влади, поглиблював розрив між нею і суспільством.

Перевірте себе

1. Чому діяльність М. Хрущова викликала незадоволення партійно-державної еліти?
2. Яка причина робітничих виступів на початку 60-х років?
3. Яку позицію зайняло керівництво України під час усунення М. Хрущова? Чим продиктована ця позиція?
4. У чому полягала політико-ідеологічна криза комуністичного режиму в СРСР?
5. Чи можна було, на вашу думку, подолати кризу в рамках політичного ладу, закріпленого Конституцією УРСР 1978 р.?
6. За яких обставин відбулося усунення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КП України?
7. Чи випадково на посаду першого секретаря ЦК КП України після усунення П. Шелеста обрано В. Щербицького? Обґрунтуйте свої міркування.
8. Проаналізуйте заяви українських дисидентів стосовно того, що вище керівництво Української РСР було «окупаційною», «колоніальною» адміністрацією.
9. Визначіть, чому, незважаючи на декларований суверенітет союзних республік, правового механізму їхнього виходу із СРСР вироблено так і не було.
10. Схарактеризуйте систему органів влади України відповідно до Конституції 1978 р., її сильні і слабкі сторони.
11. Проаналізуйте механізм реалізації ст. 6 Конституції щодо «керівної і спрямовуючої» ролі КПРС. У чому це виражалось і які наслідки таке «єдиновладдя» мало для України?
12. Спробуйте обґрунтувати чи заперечити тезу істориків про те, що наприкінці 60-х – на початку 70-х років в українському керівництві існували дві течії – автономістська та централізаторська.
13. Чому в умовах «українського офіційного автономізму» союзний центр не наважився надати Україні право на встановлення дипломатичних відносин із зарубіжними країнами?
14. Чому Україна не допускалася до прямих економічних зв'язків із зарубіжними країнами?
15. Чим закінчилося економічне «змагання» між РЕВ і ЄЕС? Чому?
16. Який вплив на настрої населення України справила «Празька весна» і польська «Солідарність»?
17. Чому радянське керівництво всіляко обмежувало контакти своїх громадян із зарубіжжям? Чого воно боялося?
18. З яких джерел жителі України дізнавалися про події за кордоном? Чи по всій території України це були одні й ті самі джерела?

Документи

1. З Конституції Української РСР 1978 р.

Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Стаття 2. Вся влада в Українській РСР належить народові.

Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР.

www.4book.org

Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів...
Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.
Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму.
Стаття 68. Українська Радянська Соціалістична Республіка – суверенна радянська соціалістична держава...
Стаття 69. Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР...

Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята позачергово восьмою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання. 20 квітня 1978 р. – С. 3–4, 25.

2. Історик Мирослав Прокіп про причини усунення П. Шелеста від влади

В політиці Шелеста його інтереси могли деколи збігатися з інтересами українського народу, зокрема, коли йшлося про розбудову економіки, культури, людських кадрів і т. д. А що в час його володіння на Україні виявилися доволі міцні сили української самооборони, то він мусив, в якійсь мірі, з ними рахуватися. А це, – зі становища Москви, – було злочином...
Таким чином, впавши з кремлівських верхів у небуття, Шелест розплатився не так за свої гріхи, як за «гріхи» тих, які в останньому десятиріччі стали речниками прагнень українського народу, за «гріхи» шістдесятників, патріотів самооборонного демократичного руху, чи точніше, – Шелест розплатився за «гріхи» українського народу. Шелест розплатився за прагнення українського народу зберегти рідну мову, культуру, літературу, науку, за бажання народу володіти своїми природними і людськими ресурсами, за його ненависть до тих, хто ганьбить його добре ім'я, хто обвинувачує його в т. зв. буржуазному націоналізмі, а рівнозначно, на ділі, здійснює найчорніший расистський великодержавний шовінізм, хто закриває йому рота, словом, хто перетворює його в раба на рідній землі.
...Помагати готовити смерть власній нації можуть тільки ренегати, а ренегати, на щастя, в кожному народі – це тільки винятки.

Прокіп М. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки. – Нью-Йорк, 1993. – С.197–198.

3. З вірша В. Висоцького «Инструкция перед поездкой за рубеж...» (1974)

Я вчера закончил ковку,
Я два плана залудил, –
И в загранкомандировку
От завода угодил.

Копоть, сажу смыл под душем,
Съел холодного язя, –
И инструктора прослушал,
Что там можно, что нельзя.

Там у них пока что лучше
бытово,
Так чтоб я не отчибучил
не того, –
Он мне дал прочесть брошюру –
как наказ,
Чтоб не вздумал жить там сдуру,
как у нас.

Говорил со мной как с братом
Про коварный зарубеж,
Про поездку к демократам
В польский город Будапешт:

«Там у них уклад особый –
Нам так сразу не понять, –
Ты уж их, браток, попробуй,
Хоть немного уважать.
Будут с водкою дебаты –
Отвечай:
«Нет рябята-демократы,
Только чай!»
От подарков их сурово
Отвернись:
У самих добра такого
Завались!»

www.4book.org

Запитання до документів

Документ № 1.
1. Порівняйте статтю 2 і статтю 6 Конституції УРСР. Кому все-таки насправді належала вся повнота влади в республіці? Чому в Конституції Української РСР було зафіксовано «керівну і спрямовуючу роль» не Компартії України, а КПРС?
2. Взявши за основу наведені вище фрагменти Конституції УРСР 1978 р. і матеріали підручника, підготуйте повідомлення: «Конституційні норми УРСР і реалії життя».

Документ № 2.
Що нового для розуміння причин усунення П. Шелеста від влади дає цей фрагмент з книжки М. Прокопа?

Документ № 3.
Що в цьому вірші Володимира Висоцького є реальністю, а що художнім домислом. Щоб одержати додаткову інформацію, спробуй обговорити це питання із старшими (батьками, дідусем чи бабусею).

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§56–57. СТАН НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА І НАЗРІВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Згадайте **1.** У чому була основна причина невдач економічних реформ кінця 50-х – початку 60-х років? **2.** Які питання обговорювалися в ході економічної дискусії початку 60-х років? **3.** Як змінилися пріоритети розвитку світової економіки в умовах науково-технічної революції?

Творче завдання На прикладі аналізу стану економіки України сформулюйте відповідь на запитання: чому СРСР програв економічне змагання з капіталізмом?

1. Спроби реформування економіки

Одразу після жовтневого пленуму 1964 р. вище радянське керівництво, залучивши кваліфікованих учених-економістів, проаналізувало становище в народному господарстві СРСР. Висновки виявилися настільки невтішними, що їх навіть не наважились опублікувати. Семирічний план було зірвано. Постійно скорочувався приріст промислової продукції. Виробничі фонди використовувалися неефективно. Структура виробництва виявилася найгіршою і найвідсталішою серед промислово розвинених країн. Це була економіка індустріального суспільства, тоді як здійснював прорив у постіндустріальне інформаційне.

Низьким залишався життєвий рівень більшості населення. Перед мільйонами людей на початку 60-х років знову постала загроза голоду, через що, маючи найкращі у світі українські чорноземи, СРСР змушений був закуповувати зерно за кордоном. Колгоспи перебували в скрутному становищі. Мільярди карбованців за рахунок «ножиць цін» перекачували в промисловість, головним чином, у важку і оборонну.

Ситуація вимагала негайних і глибоких економічних реформ.

Великі надії нове партійно-державне керівництво покладало на рішення березневого та вересневого пленумів ЦК КПРС, що відбулися в **1965 р. Березневий пленум** обговорив питання «Про невідкладні заходи щодо

www.4book.org

подальшого розвитку сільського господарства СРСР» і схвалив новий порядок заготівель сільськогосподарської продукції. Державою визначалися тверді плани її закупівель на кілька років, суттєво підвищувалися закупівельні ціни з урахуванням кліматичних умов та умов виробництва в окремих районах, впроваджувалися надбавки за надпланову продукцію.

У **вересні 1965 р. пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про покращання управління промисловістю, вдосконалення та посилення економічного стимулювання промислового виробництва»**, яка справила значний вплив на економічне становище України.

З одного боку, були ліквідовані ради народного господарства і підприємства підпорядковувалися загальносоюзним і республіканським міністерствам за галузевим принципом. Після реорганізації абсолютну більшість підприємств України знову було підпорядковано Москві. По суті, вони стали власністю центральних міністерств і відомств. Ліквідовувалася економічна база «українського автономізму».

Таким чином, ліквідація раднаргоспів зміцнювала імперську природу Радянського Союзу, посилювала монополістичні тенденції, що й без того завжди були сильними в цілком одержавленій промисловості, а в умовах науково-технічної революції стали додатковим чинником її деградації.

З другого боку, цим документом передбачалося розширення сфери госпрозрахункових відносин на підприємствах, заходи щодо створення ефективної системи стимулювання. Значно скорочувалося число визначених згори показників: основним критерієм господарської діяльності підприємств передбачалося зробити обсяг реалізації виробленої продукції. Створювалися спеціальні фонди для матеріального заохочення робітників і службовців, розширення соціально-культурної сфери.

Загалом ці заходи, могли дати певний економічний і соціальний ефект. На практиці ж вони здійснювалися людьми незацікавленими, уподобанням і практичному досвіду яких більше відповідала сталінська економічна модель. Реформою, наприклад, передбачалося розширення самостійності підприємств і скорочення чисельності затверджуваних показників, фактично ж їхня кількість зросла, а самостійність, навпаки, ще більше обмежувалася. Реформою передбачалося ліквідувати практику внесення коректив до затверджених планів. Насправді ж кількість змін значно зросла. Річні завдання часто зменшувалися наприкінці року задля створення ілюзії їх «виконання».

2. Індустріальний розвиток України

Незважаючи на суперечливий і непослідовний характер економічної реформи 1965 р., вона деякий час справляла певний позитивний вплив на економіку. У другій половині 60-х років забезпечувалися порівняно високі темпи розвитку промисловості. Підприємства одержали відносну самостійність, робітники, інженерно-технічні працівники і службовці почали відчувати зв'язок між якістю своєї праці і заробітною платою. Завдяки співдружності вчених, інженерно-технічних працівників, робітників-новаторів за п'ятирічку було освоєно виробництво багатьох зразків нової техніки і матеріалів. Було створено єдину енергосистему республіки з підключенням до неї промислових підприємств, радгоспів. Завдяки цьому на початку 70-х років повністю завершено електрифікацію сіл України.

www.4book.org

Головний конвеєр складання малолітражних автомобілів. *Запоріжжя. 1967 р.*

Усе це сприяло забезпеченню високих економічних показників розвитку України. Протягом восьмої п'ятирічки (1966–1970) основні виробничі фонди і загальний обсяг промислового виробництва зросли в 1,5 раза, а національний дохід – на 30 %. Характерно, що дві третини приросту промислової продукції було одержано за рахунок підвищення продуктивності праці.

Але вже на початок 70-х років помітними стали труднощі в реалізації задекларованої програми економічних реформ. Елементи госпрозрахунку зводилися нанівець жорсткою плановою економікою. Чим кращі показники роботи підприємство мало в поточному році, тим вищими визначалися для нього планові показники на наступний. При цьому не завжди зростання продуктивності праці та обсягів виробництва супроводжувалося відповідним підвищенням її оплати. Економіка розвивалась екстенсивним шляхом, за рахунок залучення нових джерел сировини та робочої сили, була енергозатратною. У результаті на світовому ринку вітчизняні товари були неконкурентоздатними, та й у самій країні люди віддавали перевагу імпортним виробам.

Усе це спричинило погіршення всіх виробничих показників. Так, якщо в 1960–1970 рр. темпи зростання промислового виробництва в Україні щорічно становили в середньому 4,9 %, то в 1981–1985 рр. – 2,8 %. При цьому зростав обсяг усіх видів використовуваних ресурсів. Швидко застарівали основні виробничі фонди, а про оновлення навіть не йшлося. Цьому сприяло те, що із 70-х років, особливо у зв'язку зі світовою енергетичною кризою, союзні відомства левову частку капіталовкладень направляли на нове будівництво, розвиток Сибіру, де видобувалася нафта й газ для експорту. Україна ж мусила обходитися залишком коштів. На початку 80-х років було прийнято рішення законсервувати до кращих часів усе незавершене будівництво непромислового призначення (крім житла). Це рішення перекреслило останні надії на поліпшення економічної ситуації.

3. Економічна політика центру щодо України

70–80-ті роки відзначалися подальшим наступом центру на національні інтереси союзних республік, у т. ч. Української РСР. Союзні відомства на свій розсуд використовували багатства й трудові ресурси України. Лише вони монопольно вирішували, де, скільки і коли будувати, що в Україні виробляти та куди направляти. Їхнім головним аргументом була економічна доцільність, хоча за цим приховувалась глибинна політика збереження радянської імперії. Першочергова увага приділялася вугільній промисловості, чорній металургії, важкому й електротехнічному машинобудуванню. В Україні споруджувалися нові гірничо-збагачувальні, трубні, металургійні заводи та інші промислові гіганти. Нерідко вони будувалися за застарілими

www.4book.org

проектами і технологіями, що призводило до забруднення довкілля. На Донбасі, у промислових центрах Наддніпрянщини, Західної України, у багатьох містах інших регіонів республіки рівень забрудненості повітря значно перевищував допустимі норми. Забруднення України відходами мінерально-сировинного комплексу відбувалося вдесятеро інтенсивніше, ніж Радянського Союзу в цілому.

Урочисте закладення першого бетону на будівництві Трипільської ДРЕС. Перший ліворуч – П. Шелест.
Київщина. 1964 р.

У республіці інтенсивно будувалися підприємства «великої хімії», причому форсована «хімізація» більшості регіонів не відповідала потребам України.

Протягом короткого часу в Україні без належного обґрунтування, розрахунків, часто використовуючи застарілі і недосконалі технології, без урахування геологічних особливостей місцевості було споруджено 8 атомних електростанцій. Центральні міністерства й відомства довели концентрацію атомних електростанцій в Україні до небезпечного рівня. Прямої необхідності в такому розв'язанні енергетичної проблеми, з точки зору інтересів народного господарства республіки, не було. В Україні вироблялося 21 % загальносоюзного обсягу електроенергії, причому в республіці використовувалася лише частина, а решта передавалася до сусідніх республік і експортувалася за кордон. Виручеными за продаж електроенергії коштами розпоряджалися ті самі центральні відомства.

По суті, в 70–80 роки здійснювалася «надіндустріалізація» України, у той час як передові країни світу будували постіндустріальну економіку з широким використанням інформаційних технологій.

Як і в попередні десятиліття, у 60–80-х роках Україна залишалася одним з найважливіших виробників зброї та різноманітних видів військової техніки. Замовлення військовиків виконували кращі підприємства, там концентрувалися найкваліфікованіші робітники, інженерно-технічні працівники, учені, туди йшла найбільш якісна сировина і матеріали. В Україні сформувався потужний військово-промисловий комплекс (ВПК), основу якого складало керівництво армії і оборонні підприємства. В Україні, на дніпропетровському «Південмаші» будувалися найпотужніші ракети, які стояли на озброєнні радянської армії. ВПК був додатковим фактором централізації радянської економіки, що не знав ні національних меж, ні місцевих особливостей, ні республіканських кордонів і мав тенденцію до необмеженого розростання, розширення політичного впливу, підпорядкування своїм інтересам усіх цивільних структур.

Промисловість, що займалася виробництвом товарів народного споживання, розвивалася повільно. Більшість машин та обладнання підприємств легкої і харчової галузей промисловості застаріли, а ефективність їхньої роботи була низькою. Через це незадовільною була й якість вітчизняних товарів, багато з яких до того ж були дефіцитними.

Широкий попит населення на товари повсякденного вжитку і побутові послуги, який держава виявилася неспроможною задовольнити, породив

www.4book.org

нелегальний сектор господарства. Так звані «тіньові» й «спекулянти», діючи всупереч тодішнім законам (приватне підприємництво переслідувалося), до певної міри пом'якшували гостроту дефіцитів.

4. Стан сільського господарства

За умов, коли ще діяли установки березневого (1965) пленуму ЦК КПРС, сільське господарство розвивалося порівняно успішно. У 1966–1967 рр. було затверджено гарантовану оплату праці колгоспників за тарифними ставками відповідних категорій робітників і службовців радгоспів. Промисловість забезпечувала село новими машинами. Їхня кількість зростала, хоча якість «кульгала на обидві ноги». Збільшувалося використання мінеральних добрив, впроваджувалися більш урожайні районовані сорти зернових і технічних культур. Поліпшився кадровий склад спеціалістів колгоспів і радгоспів. Усе це сприяло помітному зростанню сільського господарства України, валова продукція якого в 1966–1970 рр. збільшилася на 16,6 %.

У 70-ті роки, за умов згортання господарських реформ, темпи розвитку сільського господарства України суттєво уповільнились. Приріст аграрного сектору економіки України в роки дев'ятої п'ятирічки в порівнянні з попередньою значно зменшився. План, орієнтований на 20 % приросту виробництва, не був виконаний. У наступні роки тенденція до спаду збереглася. У роки десятої п'ятирічки (друга половина 70-х років) приріст продукції аграрного сектору економіки становив щорічно тільки 1 %, а в роки одинадцятої п'ятирічки – лише 0,47 %.

Констатуючи кризову ситуацію в сільському господарстві України, слід мати на увазі, що питання його розвитку постійно перебували під контролем партійних і радянських органів. Та результативність їх була малою. Врешті, у **травні 1982 р.** пленум ЦК КПРС оприлюднив **Продовольчу програму**, реалізація якої мала протягом 8 років цілком забезпечити населення країни основними видами продовольства.

З прийняттям програми зросли капіталовкладення в сільське господарство: від 15,8 млрд крб. у 1966–1970 рр. до 30,5 млрд крб. у 1981–1985 рр. Збільшувалося виробництво сільськогосподарської техніки. Що ж до мінеральних добрив, то їх поставки з 1960 р. зросли більш ніж у 10 разів. Та ці величезні витрати на сільське господарство себе не виправдали і виконання програми не забезпечили.

Подібна безгосподарність була неможлива на присадибних ділянках. Займаючи 5–6 % сільськогосподарських угідь республіки, вони забезпечували третину всього обсягу виробленого м'яса, чверть молока і майже 40 % картоплі. Це ще раз переконливо свідчить про недосконалість колгоспно-радгоспної системи, у рамках якої розвивалося сільське господарство України. Як і в минулому, рядовий колгоспник і робітник радгоспу був мало зацікавлений у результатах своєї праці. Продуктивність її в СРСР була в 5 разів нижчою, ніж у Сполучених Штатах Америки, у три-чотири рази – ніж у Бельгії, Голландії, Франції. Передові форми організації праці, зорієнтовані на кінцевий результат, на селі не приживалися.

У такій ситуації мільйони сільських жителів, особливо молодь, не бачили перспектив у роботі в колгоспах та радгоспах і вирушали до міст. Темпи падіння кількості працюючих у колгоспах України були в два рази вищими, ніж у цілому по СРСР. За умов низької продуктивності праці, відсутності

www.4book.org

необхідної техніки це зумовило гострий дефіцит робочої сили. Тисячі студентів, робітників, інженерно-технічних і наукових працівників, солдатів змушували протягом сезону працювати на полях республіки, переробних підприємствах, овочевих базах тощо.

І все ж навіть за цих умов завдяки самовідданій праці українських селян сільське господарство республіки не лише задовольняло власні потреби в продовольстві, а й забезпечувало республіканський внесок до «загальносоюзного продовольчого кошика». Протягом 70–80-х років Україна забезпечувала до 60 % союзного виробництва цукру, 40 % – соняшнику та овочів, 25 % – м'яса, масла та консервів.

5. Деструктивні процеси на селі

Прискореними темпами знищувалося основне національне багатство України – її землі. Близько 2 % кращих ґрунтів було затоплено штучними морями та великими водосховищами, утвореними в басейні Дніпра та інших регіонах України. Про недоцільність побудови Київського, Кременчуцького та інших водоймищ попереджали науковці, літератори, публіцисти, протестували місцеві жителі, змушені переселятися, кидати рідні місця. Однак ці настрої були проігноровані. Багато земель було підтоплено або засолено. Крім того, ще 6 % земель, придатних для сільськогосподарського використання, опинилося в критичному стані через ерозію. Землезабезпеченість у республіці на душу населення різко скоротилася. Якщо в 1955 р. вона становила 0,91 га, то в 1985 р. – 0,68 га.

Спроби розширити площі оброблюваних земель шляхом меліорації потребували величезних капіталовкладень і були недостатньо ефективними. У середині 60-х років 11 % осушених в Україні ґрунтів у сільськогосподарському виробництві не використовувалися. Там, де осушені та зрошувані землі засівалися, урожаї часто були нижчими від запланованих і не відшкодовували коштів, витрачених на їх покращання.

У 60-ті – першій половині 80-х років тривало розпочате ще в 50-ті роки переселення хуторян, жителів малих населених пунктів на центральні садиби колгоспів чи радгоспів. У результаті цього не лише ліквідовувалися так звані малоперспективні населені пункти – зникали, «висихали» історичні джерела українського народу. На місці квітучих сіл з їхніми ошатними присадибними ділянками виникали пустки й руїни. Офіційні дані свідчать, що протягом 1972–1986 рр. в Україні зникло 1502 села. Особливо багато сіл обезлюдніло у східних областях і на Наддніпрянщині.

Отже, у 70–80-х роках народне господарство України вступило у смугу системної кризи. В її основі була недосконалість радянської планової системи господарювання, прагнення партійно-державних верхів будь-що залишити незмінною стару систему управління промисловістю, колгоспно-радгоспний спосіб господарювання, обмежившись лише їх «косметичним ремонтом».

Перевірте себе

1. У чому суть економічних реформ 1965 р.?
2. Чому, попри обмеженість економічної реформи 1965 р., темпи розвитку промисловості в 1966–1970 рр. були порівняно високими?
3. Які чинники забезпечили позитивні зміни в розвитку сільського господарства в другій половині 60-х років?

www.4book.org

4. У чому проявлявся застій у промисловості в 70–80-ті роки?
5. Назвіть основні галузі промисловості України, розвитку яких сприяв центр у 70–80-х роках? Чому саме ці галузі мали всебічну підтримку союзних відомств?
6. Який вплив на довкілля України справляє велика концентрація на її території підприємств важкої промисловості?
7. Яке місце в промисловості України посідали оборонні підприємства? Що таке військово-промисловий комплекс?
8. Які наслідки для України мала найбільша у світі концентрація ядерних електростанцій на її теренах?
9. Наведіть кількісні показники, що характеризують стан сільського господарства України в 70–80-х роках.
10. Схарактеризуйте завдання Продовольчої програми. Чому вона не була виконана?
11. Наведіть приклади неефективності колгоспно-радгоспної системи в Україні в 70–80-х роках.
12. Дайте характеристику деструктивним процесам в українському селі. Як можна було їх уникнути?

Документи

1. З доповіді члена-кореспондента АН СРСР А. Агангебяна «Сучасний стан радянської економіки» (1965)

За останні шість років темпи розвитку нашої економіки знизилися приблизно в два рази.

...У чому полягає ця тенденція?

Об'єктивні причини. Ми значну частину засобів відпускаємо на оборону... з приблизно 100 млн працюючих в СРСР 30–40 млн зайнято в оборонній промисловості. У нас нееквівалентний обмін з іншими країнами. Ми торгуємо в основному сировиною, бо багато країн, у тому числі й соціалістичні, не хочуть купувати в нас готової продукції через її низьку якість...

Але зовнішні причини не є у такому важкому становищі головними. Головні причини внутрішні:

1. Неправильний напрям господарського розвитку країни.
2. Невідповідність системи планування, стимулювання і управління радянської економіки сучасним вимогам.

Багато років ми нестримно дотримувалися курсу надіндустріалізації. Навіть в останні роки, коли необхідність у цьому відпала, цей курс продовжувався.

Усе це відбувалося при штучному гальмуванні галузей, які не належать до важкої промисловості, на шкоду їм.

...Підрахунки показали, що при нинішньому стані справ колгоспник може в середньому за день заробити 1 крб. 30 коп., а на своїй присадибній ділянці – 3 крб. 50 коп. Чи вигідно йому працювати в колгоспі? Ні! При нинішньому стані справ, якщо дозволити людям іти із села, то там практично нікого не залишиться.

...Система планування, стимулювання і керування промисловістю склалася в 30-ті роки. Після цього мінялися тільки вивіски, а все залишалося заснованим на адміністративних методах планування і керівництва. Дуже важко позначається на економіці надмірний централізм і відсутність демократії в господарстві.

...У нас фактично відсутні вартісні відношення, а ціни не відіграють ролі. Головне – централізований розподіл.

Український вісник. – Париж; Балтимор, 1971. – Вип. 1. – С. 159–163.

www.4book.org

2. Із «Записок» помічника першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького Віталія Врублевського

Экономика Украины, как и всех союзных республик, развивалась в едином народнохозяйственном комплексе. Централизация управления позволяла достичь необходимых результатов в экстремальных ситуациях, таких как война и восстановление...

Однако однобокий упор на централизацию неизменно и неизбежно порождал перекосы, обусловленные функционированием унитарного государства. В интересах центра, зачастую сиюминутных, игнорировались интересы республик... Диктат центра нарастал, нередко принимая форму бездумной, близорукой политики.

Приоритет внешнеполитической доктрины и гонка вооружений изматывали экономику, подрывали становой хребет страны. В результате в стране развивались параллельно две экономики – гражданская и оборонная, между которыми пролегла китайская стена. Ни с чем не сравнимая милитаризация неизбежно вела к диспропорциям, дисбалансам, к стагнации в целом.

Индустриальная мощь Украины, создаваемая общими усилиями страны в 30-е годы, а затем восстановленная в послевоенный период, в конце концов оказалась отсталой, особенно ее базовые отрасли. В результате неудовлетворительной инвестиционной политики центра износ основных фондов достиг 50–60 %. Преобладание группы «А» привело к тому, что только 29 % промышленности работало на потребительский рынок. Тяжелая промышленность все больше превращалась в чудовищного монстра, пожирающего капиталовложения и работающего прежде всего на себя...

Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. –К.: Довіра, 1993. – С. 139–140.

Запитання до документів

Документ № 1.

Чи стосуються оцінки радянської економіки, зроблені в доповіді А. Аганбегяна, народного господарства України? Обґрунтуйте свою думку. Чому доповідь А. Аганбегяна, відомого радянського вченого, не була опублікована в СРСР? Про що свідчить цей факт?

Документ № 2.

1. Спираючись на фрагмент «Записок» В. Врублевського, дайте характеристику основних вад економіки України.

2. Порівняйте «Записки» В. Врублевського з доповіддю А. Аганбегяна 1965 р. (див. документ № 1). Ці два документи відділяє понад два десятиріччя. Чи відбулися за цей час позитивні структурні зміни в економіці України?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 58–59. ДЕМОГРАФІЧНІ І СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

Згадайте **1.** Якими були демографічні втрати України в ході Другої світової війни та голодоморів 30–40-х років? **2.** Що таке номенклатура в радянському суспільстві? **3.** Які зміни відбулись у рівні життя та побуті населення України в 50-х – на початку 60-х років?

Творче завдання Як в демографічних і соціальних змінах проявилася криза радянської системи?

www.4book.org

1. Зміни в чисельності й складі населення

Друга половина 60-х – початок 80-х років були періодом суттєвих демографічних змін у суспільстві. На початок 60-х років вдалося подолати жахливі для України демографічні наслідки Другої світової війни, сталінських репресій та голодоморів. Післявоєнний демографічний бум сприяв швидкому росту населення. У 1960 р. загальна його чисельність в Україні становила 42,4 млн осіб (у 1940 р. – 41,3 млн, у 1945 р. – 27, 4 млн). По СРСР у цілому довоєнної чисельності вдалося досягти ще раніше, у 1955 р. Зростання населення спостерігалося і в наступні роки. Наприкінці 80-х років його чисельність в Україні перевищила 50-мільйонну позначку, досягнувши в 1989 р. (за результатами перепису населення) 51,7 млн осіб.

Характерною рисою демографічних процесів були високі темпи росту чисельності мешканців міст. У 1964 р. міське населення в кількісному відношенні перевищило сільське, а на середину 80-х років воно становило вже більше 2/3 населення республіки.

Різке скорочення чисельності селян було викликано загальносвітовою тенденцією до урбанізації (збільшення міського населення), побутовою невлаштованістю на селі і економічною політикою держави. До початку 60-х років в умовах дефіциту робочої сили в промисловості і на будівництві влада навіть стимулювала процес скорочення сільського населення. Сотні тисяч сільських жителів виїхали в 50–80-ті роки на цілину, на новобудови Сибіру, нафторозробки Тюмені тощо. Якщо в 1959 р. за межами України проживало 5,1 млн українців, то в 1989 р. майже 8,9 млн.

Школа орієнтувала своїх випускників на міські професії. Посилалися на досвід економічно розвинених країн. Але виявилося, що процес механізації на селі так і не набув комплексного характеру: частка ручної праці доходила до 60 %. До того ж в умовах директивної економіки був непомірно роздутий управлінський апарат. У цих умовах цінувалася кожна пара робочих рук. Лише із середини 60-х років прийшли до усвідомлення необхідності стримувати міграцію, закріплювати на селі кваліфіковані кадри, зокрема механізаторів. Але час було втрачено. У результаті масових міграцій і зменшення чисельності молоді почала падати народжуваність. 1978 рік в історії українського села став знаковим: смертність сільських жителів перевищила народжуваність – почалася депопуляція.

Батьки зустрічають молодих. ***Село Чернятка Бершадського району на Вінниччині. 1971 р.***

Невтішні демографічні зміни відбувалися і в місті, де також зменшувалася народжуваність. Збільшувалася частка малих сімей – без дітей і з однією дитиною: у цілому по Україні в 1960 р. їх було 55,5 %, у 1989 р. – 62,0 %. Побутова невлаштованість – мільйони молодих людей жили в гуртожитках – заважала створювати сім'ї. Було багато розлучень. Збільшувалася кількість

www.4book.org

одинаків. Усе це призвело до того, що депопуляція поширилася й на місто і на початок 90-х років стала явищем, характерним для всієї України.

Істотні зміни почали відбуватися у складі працездатних. Їхня частка в населенні зменшилася протягом 1959–1989 рр. з 59,5 % до 55, 8%. Одночасно – з 13,5 до 21,2 % – збільшився відсоток осіб пенсійного віку. Це більше ніж у будь-якій іншій республіці СРСР.

У дитячих яслах-садку. *Київ. 1981 р.*

2. Зміни в національному складі

Національний склад населення Української РСР протягом 60–80-х років зазнав суттєвих змін. Відбувалося скорочення чисельності титульного етносу – українців. Це було пов'язане зі зниженням народжуваності, старінням українців, виїздом за межі республіки, а особливо – високими масштабами міграції до України представників інших національностей СРСР.

За 30 років – з 1959 по 1989 – частка українців у загальній кількості населення республіки скоротилась із 76,7 до 72,1 %, тоді як відсоток росіян збільшився з 16 до 22 %. При цьому варто врахувати, що вплив російської мови, культури і ментальності був значно вищим кількості етнічних росіян. Фактично повністю зрусифікованими були українські міста, за винятком західних областей. Дедалі рідше звучала українська мова і в селах Сходу України та Криму.

Русифікація стала державною стратегією, а головний напрям розвитку національних відносин полягав у «підтягуванні» етносів до мови і культури росіян.

3. Матеріальний рівень

Починаючи з XXIII з'їзду КП України і XXIII з'їзду КПРС (1966), на всіх високих партійних форумах завдання підвищення життєвого рівня населення декларувалося як одне з основних завдань партії та держави. Навіть у новій Конституції Української РСР 1978 р. були зафіксовані права на гарантовану, гідну оплату праці, на забезпечення житлом, кваліфікованою медичною допомогою.

Позитивні зміни справді відбулися. Так, уперше за роки радянської влади у людей зник примарний страх голоду. Рівень заробітної плати в місті і селі збільшувався. Регулярно протягом усього року почали отримувати зарплату колгоспники. З 1964 р. їм почали виплачувати пенсію в розмірі 12–30 крб. Відносно зросла купівельна спроможність населення. Люди більше купували телевізорів, холодильників, пральних машин, іншої побутової техніки. Вітчизняний телевізор був у кожній родині. У зростанні реальних доходів населення України суттєву роль відігравали суспільні фонди споживання (безкоштовна освіта, медичне обслуговування, витрати на утримання житлового фонду, пенсії, стипендії, пільгові путівки в санаторії дорослим і дітям у піонертабори тощо). У грошовому еквіваленті в 1965–1980 рр. сума цих пільг зросла більш ніж у 2,5 раза.

www.4book.org

Але основні економічні показники, що мали гарантувати підвищення життєвого рівня населення, не виконувалися. Масштаби змін явно поступалися обіцяним. З 1971 по 1985 р. грошова маса, яка перебувала в обігу, збільшилася в 3,1 раза, тимчасом як виробництво товарів народного споживання – лише вдвічі. Внаслідок цього дедалі більше товарів повсякденного попиту, особливо якісних, потрапляло до розряду дефіцитних. Довгі черги за цими товарами та біганина за «дефіцитом» були характерною рисою побуту радянських людей у 70–80-ті роки.

Намагаючись не допустити зниження життєвого рівня громадян, керівництво держави йшло на широку закупівлю за кордоном товарів широкого вжитку. Це поглинало десятки мільярдів доларів, виручених від продажу західним країнам нафти і газу. Ці кошти просто «проїдалися».

Нафтовий «бум» 70-х років закінчився, і в бюджеті почали виникати багатомільярдні дефіцити. Однак, перетворившись на заручників власних необґрунтованих обіцянок і демагогічних заяв, партійно-державні верхи старанно приховували дефіцит бюджету, розширюючи реалізацію алкогольних напоїв, піднімаючи ціни на продовольчі та промислові товари. Говорили, що бюджет СРСР став «п'яний». Закупівля дешевих промислових товарів за кордоном тривала. У дедалі ширших масштабах імпортувалося з капіталістичних країн зерно. Так створювалася видимість добробуту.

Наскільки низьким був добробут у 70–80-х роках, свідчить той факт, що за рівнем життя Україна на початку 80-х років перебувала серед держав, що посідали 50–60 місця у світі.

Складною залишалася житлова проблема, хоча для її розв'язання виділялися мільярди карбованців. У 1965–1980 рр. в Україні було побудовано 5,6 млн квартир, 25,2 млн осіб одержали житло. У республіці з'явилися нові міста: Вільногорськ, Нововолинськ, Світловодськ, Енергодар та інші. У великих містах зводилися нові житлові мікрорайони. У Києві – це Русанівський, Теремки, Нивки, Оболонь, Виноградар; у Харкові – Салтівський; у Запоріжжі – Космічний. Та попри це черга на житло не зникла. У роки одинадцятої п'ятирічки вона становила 1,5 млн осіб і мала тенденцію до зростання. У складному становищі перебувало комунальне господарство міст, на поліпшення якого постійно бракувало коштів і матеріалів.

Що ж до українського села, то воно перебувало в незрівнянно гіршому становищі, ніж місто, хоча обсяги державних капіталовкладень, а також витрат на вказані цілі сільськогосподарських підприємств протягом 60-х – першої половини 80-х років зростали. Розширилося житлове будівництво, до центральних садиб практично всіх колгоспів і радгоспів пролягли дороги з твердим покриттям. У середині 60-х років було завершено електрифікацію села, кожне двадцяте село було газифіковане. Однак «стирання межі між містом і селом», яке обіцяла програма КПРС 1961 р., не відбулося. У місті середньомісячна зарплата залишалася значно більшою, ніж у селі.

Медичне обслуговування населення хоча й поліпшилося, все ж і тут були численні проблеми. Наприкінці 80-х років у медичних закладах республіки працювало 180 тис. лікарів і понад 500 тис. медичних працівників середньої кваліфікації.

У розрахунку на кожні 10 тис. жителів це було більше, ніж у розвинених країнах світу. Одночасно зростала кількість лікарняних ліжок – за 1970–1985 рр. майже на третину. Однак технічна оснащеність установ охорони

www.4book.org

здоров'я і якість медичного обслуговування залишалися надзвичайно низькими. У той час коли рівень смертності в переважній більшості розвинених західних країн знижувався, у Радянському Союзі зростав. З 1965 по 1980 р. цей показник на 1 тис. жителів зріс з 7,3 до 10,3 випадків. Що ж до України, яка колись мала прекрасні природно-кліматичні умови, що могли сприяти довголіттю її жителів, то смертність на її території почала зростати швидше, ніж в СРСР в цілому: з 7,6 випадка на одну тисячу населення у 1965 р. до 12,1 випадка в 1980 р. Уже наприкінці 70-х років у деяких місцевостях України рівень смертності перевищував рівень народжуваності. Поступово ця негативна тенденція поширювалася на всю Україну.

4. Повсякденне життя

Характерною рисою повсякденності є спосіб використання вільного від роботи (чи навчання) часу.

Як і раніше, ходили в гості переважно у свята, на дні народження тощо. Значне місце в дозвіллі трудящих посів перегляд телепередач. Телемережею на початку 80-х років було охоплено 95 % населених пунктів. Телевізори могли приймати 2–3 програми, по яких почергово транслювалися передачі з Москви, Києва і обласного центру. Переважало, кількісно та якісно, російськомовне телебачення, що стало ще одним потужним засобом русифікації.

Популярним було кіно. Глядачів традиційно приваблювали мелодрами, комедії та пригодницькі фільми. За популярністю серед кінокартин того часу перше місце тримав телесеріал «Сімнадцять миттєвостей весни». Далі йшли комедійно-ліричні стрічки Е. Рязанова та знятий на Одеській кіностудії фільм «Місце зустрічі змінити не можна». Одну з головних ролей у ньому виконував В. Висоцький, актор, поет і виконавець власних пісень. У пам'яті мільйонів глядачів залишилася ідея, висловлена головним героєм фільму: «Бандити повинні сидіти в тюрмах!». Взагалі В. Висоцький був знаковою фігурою 60–70-х років. Його хрипкий голос, пісні з «непричесаними» під партійні стандарти текстами знали всі.

У 1970 р. з пуском автогіганта в Тольятті в Радянському Союзі почалася автомобільна ера. Автомобілі розширили для їх власників можливості для активного відпочинку. Відносно дешево коштував проїзд на транспорті далекого сполучення. З'явилися туристичні потяги.

Партія і держава уважно слідкували за тим, щоб трудящі використовували його «змістовно», «культурно».

Центрами культурного дозвілля залишалися Будинки культури і клуби. На середину 1980-х років в Україні їх налічувалося 26 тис., з них 21 тис. в селах. При цих закладах продовжувала розвиватися художня самодіяльність, у якій брали участь сотні тисяч людей.

У системі культосвітньої роботи значне місце посідали бібліотеки, яких на середину 1980-х років нара-

Продаж книжок на Хрещатику у Києві. *1970 р.*

www.4book.org

чувалося понад 60 тис. з книжковим фондом 1 млрд примірників. Бібліотеки щорічно відвідували близько 40 млн осіб. Книжки мала кожна сім'я. Будувалося нове, обладнане відповідно до новітніх вимог, приміщення головної бібліотеки України – бібліотеки АН УРСР в Києві. Сучасні бібліотеки були побудовані й у ряді обласних центрів України.

У 1980 р. в Україні виходило до 1800 республіканських, обласних, районних, заводських, вузівських та інших газет та журналів. Переважали російськомовні. Газети передплачувала кожна сім'я.

Значна увага приділялася лекційній роботі. Лектори товариства «Знання» і компартійні пропагандисти розповідали в трудових колективах (часто в робочий час) про досягнення в науці і техніці, про «хибність» релігійного світогляду, про події за рубежем. Лекції про міжнародне становище були особливо популярні.

Однією з ключових ідей радянської пропаганди, яка масово тиражувалася в газетах, кіно, на радіо, телебаченні, у лекціях партійних пропагандистів, була ідея про переваги соціалістичного способу життя над буржуазним, про «загнивання» капіталізму та його неминучий крах.

Населення, відділене «залізною завісою» від закордоння і джерел об'єктивної інформації, у масі своїй не мало уявлення про дійсний стан речей і не могло усвідомити справжньої ціни радянського «добробуту», його нездорового і тимчасового характеру. Як найсуворішу таємницю оберігали факт низького рівня радянських життєвих стандартів порівняно зі стандартами економічно розвинених країн. Широкому загалу було також невідомо, що в Україні поширюється алкоголізм, наркоманія, що постійно підвищується рівень смертності, знижується народжуваність, зростає загроза депопуляції.

5. Життя і побут номенклатури

Деформації в соціальній сфері посилювалися несправедливим характером розподілу суспільних благ. В обстановці всевладдя і безконтрольності номенклатурні верхи утворили власну, закриту систему постачання продовольства і промислових товарів, що не знала дефіцитів і спекулятивних цін. Рада Міністрів і ЦК Компартії мали спеціальні великі господарства, де вирощувалися екологічно чисті городина і фрукти для вищих партійно-державних установ. Переробкою сільськогосподарської продукції для номенклатурних верхів займалися спеціальні закриті цехи.

Отримуючи заробітну плату, яка в 2–3 рази перевищувала заробітну плату робітників та колгоспників, представники номенклатури могли придбати на неї в 5–10 разів більше товарів. За умов тотального дефіциту номенклатура мала можливість за дешевими – державними – цінами купувати необхідні товари, тоді як основна маса людей або взагалі не мала доступу до якісних товарів, або втридорога змушена була робити покупки на базарах чи в спекулянтів.

У 70–80-х роках поширюється практика закупівлі великих партій високоякісних промислових і продовольчих товарів, призначених виключно для вищого керівництва.

«Вищі інстанції» мали кращі санаторії, поліклініки та лікарні, що були у віданні так званого четвертого управління Міністерства охорони здоров'я, будинки відпочинку, пансіонати, а також мисливські господарства.

Для чиновників партійно-радянського апарату зводилося поліпшене житло.

www.4book.org

Вищі урядові і партійні службовці мали постійно закріплені за ними цілорічні сімейні дачі. Квартири найвищих керівників обслуговувалися штатними покоївками, що утримувалися за державний кошт. Хатні робітниці, покоївки та інша домашня челядь навіть була об'єднана в спеціальну профспілкову організацію, а їхня служба зараховувалася в трудовий стаж.

Діти партійно-державної еліти відвідували найкращі, найсучасніші дитячі садки і школи, після закінчення яких вони, як правило, вступали до престижних вишів.

Керівництво Комуністичної партії, держави, яке постійно твердило про свої наміри побудувати справедливе безкласове суспільство, насправді створило з вигодою для себе суспільство витонченої соціальної нерівності.

Перевірте себе

1. Які зміни відбулися в кількісному складі населення України в 60–80-ті роки?
2. Чим було викликане збільшення міського населення? За рахунок яких джерел воно відбувалося?
3. У чому полягали особливості демографічних процесів у селі? Яка причина початку процесів депопуляції сільського населення?
4. Які зрушення відбулися в національному складі населення УРСР? Чим вони були зумовлені?
5. Ваше розуміння поняття «рівень життя». Які компоненти, на ваш погляд, воно включає?
6. Схарактеризуйте офіційну лінію партійно-державного керівництва щодо рівня життя населення. Чи була реалізована ця лінія в 70–80-х роках?
7. Яку роль відігравав імпорт товарів повсякденного вжитку для задоволення елементарних потреб населення? Які фінансові джерела дали змогу здійснювати закордонні закупівлі?
8. Дайте оцінку житлової проблеми в Україні в 70–80-х роках.
9. Що було зроблено в 70–80-х роках для поліпшення медичного обслуговування населення? Наскільки ефективною була державна політика в цій сфері?
10. Поясніть зміст терміна «депопуляція». Які причини викликали депопуляцію населення України?
11. Порівняйте сучасний рівень життя в Україні з відповідними показниками в 70–80-х роках. Порівняйте рівень життя в Україні та в розвинених зарубіжних країнах. Використайте додаткові матеріали.
12. Схарактеризуйте побут керівної верхівки УРСР у 70–80-х роках. Чи можна вважати справедливим порядок розподілу матеріальних благ і послуг, який склався в країні в 70–80-х роках?

Документи

1. Розподіл населення Української РСР за національною ознакою (у %)

	1926	1937	1959	1989
Українці	80,0	78,2	76,8	72,7
Росіяни	9,2	11,3	16,9	22,1
Євреї	5,5	5,2	2,0	0,9
	1926	1937	1959	1989

www.4book.org

Продовження таблиці

Поляки	1,6	1,5	0,9	0,4
Німці	1,3	1,1	–	-
Білоруси	0,3	0,4	0,7	0,9
Молдавани	0,9	0,8	0,6	0,6
Болгари	0,3	0,4	0,5	0,5
Інші				
Все населення	100,0	100,0	100,0	100,0

Романцов В.О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–11. – С. 40.

2. Зі спогадів екс-президента України Л. Кравчука

Керівництво – це еліта. Вершина республіки. Члени політбюро і секретарі... Між собою вони жили дружно, принаймні спілкувалися щодня. ...Щодня влаштовувалися так звані обіди політбюро... Ось де тема для художників, для епохальної картини! – це, вважайте, обіди богів. Щодня на обід у приміщенні ЦК для цього виділяли спеціальну залу, де збиралися члени політбюро, і ті, що тут працювали, і ті, що в Раді Міністрів чи у Верховній Раді, – якщо, звичайно, хто з них не перебував у відрядженні. На чолі столу – перший. Страви подавалися вишукані. Членам політбюро видавалися якісь додаткові гроші, крім зарплати, за ті гроші, зберігаючи зарплату, вони й харчувалися, а ще й додому замовляли харчі. Скільки саме видавали грошей, я не пам'ятаю, але достатньо...

Розкішні обіди були неспішними, тривали довго, інколи по півтори-дві години. Тут, за столом, можна було й справи різні вирішувати – партійні, державні, бо ж найвище керівництво партії і держави збиралося.

...Окремо обідали завідділами, перші заступники, помічники, у них був окремий зал, кожен мав своє місце. А інструктори, консультанти й інші «нижчі чини» обідали в іншій залі. Щодо лікування, то перший і члени політбюро ходили на те лікування аж... через дорогу... це амбулаторно, а коли що серйозно, то кремлівська лікарня. Апарат же – всі, хто нижчі секретарів, лікувалися на Пушкінській, в четвертому управлінні. Або у Феофанії...

Чемерис В. Президент. Роман-есе. – К., 1994. – С. 134–135.

Запитання до документів

Документ № 1.

Проаналізуйте динаміку національного складу населення України в 1926–1989 рр.

Сформулюйте ваше бачення питань:

1. Які фактори спричинили зменшення відсотка українців у загальній масі населення?

2. Що стало причиною істотного збільшення кількості та питомої ваги росіян?

3. Які історичні обставини спричинили катастрофічне зменшення єврейського населення України?

4. Чому зникла німецька етнічна група?

Документ № 2.

Підготуйте повідомлення на тему «Життя номенклатурних верхів». Чому, на ваш погляд, у середовищі вищих номенклатурних працівників, об'єднаних спільністю ідеології, політичних цілей, існувала глибока соціально-матеріальна диференціація? Чим це було зумовлене?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

www.4book.org

§ 60–61. ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ

Згадайте 1. Причини зародження дисидентського руху в Україні на рубежі 50–60-х років. 2. Напрями дисидентства та його стосунки з владою. 3. Основних представників українського дисидентства 50–60-х років.

Творче завдання Чому опозиційний рух в Україні не набув у другій половині 60-х – на початку 80-х років масового характеру?

1. Опозиція в другій половині 60-х – на початку 70-х років

Наступ неосталінізму, згортання демократичних процесів, започаткованих у роки хрущовської «відлиги», посилення тиску союзних органів на Україну, русифікація та зневага до української мови і культури викликали відкритий чи мовчазний спротив української інтелігенції. У відповідь влада розгорнула репресії. У серпні – на початку вересня 1965 р. було проведено арешти понад двадцяти дисидентів. Серед них – літературний критик Іван Світличний, художник Опанас Заливаха, історик Валентин Мороз, поет-перекладач Святослав Караванський.

У вересні 1965 р. під час презентації в київському кінотеатрі «Україна» картини С. Параджанова «Тіні забутих предків» з різкою критикою арештів виступили І. Дзюба, В. Стус і В. Чорновіл. Під їхнім листом підписалося 140 присутніх. Реакція влади була блискавичною. Івана Дзюбу звільнили з роботи у видавництві «Молодь» і виключили з аспірантури Київського педінституту, Вячеслава Чорновола звільнили з редакції газети «Молода гвардія», Василя Стуса відрахували з Інституту літератури АН УРСР, де він був аспірантом.

Але це не згасило наростаючої хвилі протестів. У листопаді 1965 р., захищаючи заарештованих і вболіваючи за стан української культури, до ЦК КП України та ЦК КПРС звернулися з листом композитор П. Майборода, поети Л. Костенко та І. Драч, авіаконструктор О. Антонов.

Листи-звернення до керівників УРСР і СРСР були однією з найпоширеніших форм протесту в ті роки. Серед тих, хто підписував (їх називали «підписантами»), було кількасот представників української інтелігенції. Крім уже названих, «підписантами» були І. Світличний, М. Коцюбинська, З. Франко, Є. Сверстюк, Б. Антоненко-Давидович, М. Брайчевський, В. Стус, Я. Кендзьор, А. Горська та багато інших.

Листи-протести йшли не лише зі столиці України, а й з обласних центрів. У 1968 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, секретаря ЦК з питань ідеології Ф. Овчаренка і секретаря Спілки письменників України Д. Павличка було надіслано колективного листа чотирьох молодих митців Дніпропетровська, які протестували проти шельмування Олеся Гончара за його роман «Собор». Так у місті, де не було жодного навчального закладу з українською мовою викладання, виникла «націоналістична небезпека». У підготовці листа звинуватили поета Івана Сокульського, якого заарештували і засудили на 4,5 року таборів суворого режиму. Щодо десятків співчуваючих, то власті обмежилися «лише» звільненням з роботи, виключенням з партії, «прорoблень» у парткомах чи викликом у підрозділи Комітету держбезпеки (КДБ).

У 1967 р. в структурі КДБ створюється спеціальне «п'яте управління», на яке режим поклав обов'язки боротьби з «ідеологічними диверсіями», а по суті – з інакодумцями.

www.4book.org

Іван Світличний – український дисидент, літературознавець і поет

Іншою формою діяльності дисидентів стало поширення підготовлених ними книжок, статей, відозв, що викривали і засуджували політику влади. Ці матеріали потайки переписувалися, передруковувалися, передавалися з рук у руки. Така система поширення інформації називалася «самвидавом» – за іронічним висловом російського дисидента В. Буковського: «Сам пишу, сам цензурую, сам видаю, сам поширюю і сам відсиджую».

У 1966 р. зі своєю першою «самвидавською» роботою «Правосуддя чи рецидиви терору?» виступив молодий журналіст В. Чорновіл.

У **1967 р.** він завершив роботу над збіркою матеріалів про долю двадцяти засуджених інтелігентів під промовистою назвою **«Лихо з розуму»**, що й стало приводом до його арешту й ув'язнення.

У 1969 р. повернувся з в'язниці та відновив активну правозахисну діяльність Валентин Мороз. Через дев'ять місяців, у 1970 р., його було заарештовано вдруге за написання есе «Мойсей і Датан», «Хроніка опору», «Серед снігів» і звинувачено в антирадянській пропаганді. 14 років ув'язнення – таким був вирок Івано-Франківського обласного суду. Та це не зламало його волі – свідченням цього стала нова праця гострої громадсько-політичної спрямованості, що називалася «Репортаж із заповідника ім. Берії».

Важливою подією суспільного життя став початок виходу в **січні 1970 р. «самвидавського» журналу «Український вісник»**. До 1972 р. побачили світ шість його номерів.

Завдяки цілеспрямованим діям дисидентів у 60-х роках була започаткована традиція – 22 травня вшановувати пам'ять Т. Шевченка. Саме цього дня 1861 р. труну з тілом Кобзаря провезли з Петербурга через Київ до Канева для поховання.

У пам'ять про цю подію біля пам'ятника Шевченкові навпроти Київського університету 22 травня кожного року збиралися шанувальники поета, читали його поезії, вірші про нього, грали на бандурах тощо. Ці прояви української національної свідомості викликали гостру реакцію властей, що не зупинялися перед арештами учасників скорботних зібрань.

За таким сценарієм починалися і події **22 травня 1967 р., коли більше тисячі людей зібралося біля пам'ятника Кобзарю**. Міліція розігнала учасників зібрання і заарештувала чотирьох з них. Обурені свавіллям, люди на пропозицію Н. Світличної і М. Плахотнюка – відомих дисидентів – рушили до ЦК КП України з вимогою негайно звільнити заарештованих. Розгнівання людей не могли зупинити ні міліцейські кордони, ні брандспойти. Демонстранти розійшлися лише тоді, коли заарештованих о третій годині ночі привезли до будинку ЦК і звільнили.

Новим чинником правозахисної діяльності став рух кримських татар за повернення на історичну Батьківщину – в Крим та відновлення національного

www.4book.org

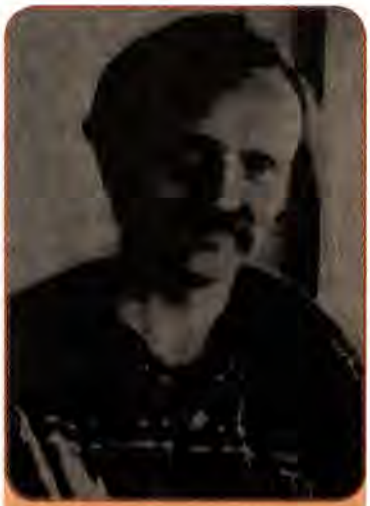

Вячеслав Чорновіл під час ув'язнення

і політичного рівноправ'я народу. У 1968 р. за підтримки тоді вже відомого правозахисника генерала П. Григоренка в Москві було проведено демонстрацію представників кримськотатарського народу. Від початку справедливі вимоги кримських татар підтримували українські правозахисники.

Співчуття і солідарність були характерними рисами учасників українського опозиційного руху. Коли в серпні 1968 р. радянські війська, окупувавши Чехо-Словаччину, задушили «Празьку весну», на захист скривджених виступили дисиденти. Їхні оцінки чехо-словацьких подій мали широкий відгук у суспільстві.

На цей час дисидентство охоплює практично всю територію України, хоча основна кількість інакодумців припадала на міста Київ і Львів. З 1969 р. українські дисиденти налагоджують зв'язки зі своїми московськими колегами. Якщо російські дисиденти більше опікувалися питаннями захисту прав людини, то в Україні, крім цього, гостро стояли питання національного відродження та розбудови власної соборної держави.

Заслугою дисидентства 70-х стало вироблення власної ідеологічної платформи. Вона ґрунтувалася на конституційному праві українського народу на самовизначення, задоволення його культурних потреб, у першу чергу використання рідної мови, національної культури, формування елементів громадянського суспільства та дотримання прав людини. Водночас українському дисидентству не вистачало організаційного оформлення та соціальної бази, бо формувалося воно переважно з представників інтелігенції.

Зростання масштабів інакодумства викликало роздратування та репресії з боку неосталіністського керівництва держави. Апогею ця кампанія досягла в 1972 р., коли в Україні було заарештовано понад 100 представників інтелігенції. Були ув'язнені Вячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Михайло Осадчий, Юлій Шелест, Василь Стус, Ігор Калинець та інші правозахисники. Практично всі вони були засуджені до тривалих термінів ув'язнення та відправлені до таборів суворого чи особливого режиму на Уралі та в Мордовії.

Однак і там українські правозахисники не скорилися. «Табірним генералом» називали в'язні В. Чорновола. Не припинив боротьби в ув'язненні В. Стус та інші дисиденти.

Крім системи тюремно-табірних установ, на захист тоталітарного режиму було поставлено каральну психіатрію. Деяких дисидентів, яких було важко звинуватити в порушенні відповідних статей Кримінального кодексу, винахідливі радянські інквізитори оголошували божевільними і направляли до психіатричних лікарень спеціального типу. Серед них виділялася Дніпропетровська, яку було перетворено на справжню психіатричну в'язницю. Сотні невинних людей у жахливих умовах «психушок» несли кару за свої ідеали.

www.4book.org

2. Українська гельсінська група (УГГ)

Масові арешти 1972 р., спрямовані проти дисидентів, стали першим актом політичних репресій, що розпочалися в Україні і дістали назву «великого погрому». За ініціативи нового партійного керівництва України відбуваються масові чистки тих, кого так чи інакше пов'язували з автономістським курсом П. Шелеста. При цьому, залишаючись в тіні та особисто координуючи акцію, В. Щербицький переклав справу її здійснення на секретаря ЦК з ідеології В. Маланчука. За їхньою ініціативою від посад було усунуто багатьох партійних та радянських керівників, які певною мірою симпатизували ідеям національного відродження. Натомість їхні посади обіймали ті, для кого єдино правильними були ідеї так званого пролетарського інтернаціоналізму, а по суті русифікації України.

Масові репресії 1972 р. на деякий час знизили активність дисидентів. Однак уже в 1974 р. побачили світ 7-й та 8-й випуски «Українського вісника», у відновленні виходу якого незаперечною була заслуга Степана Хмари. За кордоном було видано низку книжок правозахисників, що не змогли побачити світ в Україні.

У 1975 р. уряди 35 держав Європи і Північної Америки, у тому числі й уряд СРСР, підписали Гельсінські угоди, які закріплювали нові відносини в Європі, повинні були забезпечити дотримання в кожній з країн високих принципів демократії, прав людини. Розуміючи, що в Радянській Україні це практично неможливо, у **листопаді 1976 р.** найбільш активні правозахисники об'єдналися в Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод в Україні, або **Українську гельсінську групу (УГГ)**. Вона стала найбільшою правозахисною організацією в республіці. Її очолив письменник Микола Руденко, а серед членів були такі відомі дисиденти, як Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Надія Світлична, Вячеслав Чорновіл, Василь Стус, Святослав Караванський, Оксана Мешко, Олесь Бердник та ін.

УГГ відрізняло від попередніх правозахисних організацій те, що вона була відкритою громадською організацією, яка хоч і не була визнана владою, вважала, що має законне право на існування. У цій діяльності вона контактувала з аналогічними об'єднаннями по всьому СРСР.

Микола Руденко – український дисидент, керівник УГГ, поет і прозаїк

У декларації Української гельсінської групи зазначалося, що організація ставить за мету розв'язання чотирьох головних завдань: ознайомлення широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини; сприяння виконанню статей заключного Акта з питань безпеки і співпраці в Європі; домагання того, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією; акредитування в Україні представників зарубіжної преси.

У декларації проголошувалося, що в своїй роботі Група керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами і свою головну

www.4book.org

мету вбачає в ознайомленні світового співтовариства з порушеннями прав людини в Україні.

Незважаючи на цілковиту законність діяльності Групи, її підтримку західними демократіями, працювала вона в умовах постійного тиску з боку владних структур. Особливу ненависть викликали в КДБ поширювані на Заході меморандуми про незаконні арешти, списки політичних в'язнів, їхнє становище в таборах тощо.

3. Релігійне дисидентство

Заборона Української автокефальної церкви в довоєнні роки та Української греко-католицької у повоєнні, шалена антирелігійна кампанія кінця 50-х – початку 60-х років спричинили зародження та зростання релігійного дисидентства.

Особливо активно боролися за відновлення своїх прав греко-католики. Формально ліквідована греко-католицька церква діяла в західних областях України в підпільних, «катакомбних» умовах. Значна частина населення цих областей таємно відправляла релігійні обряди. Існувало до 350 парафій (громад). Ними керували єпископи, які також діяли в підпіллі. З-за кордону церквою керував кардинал Йосип Сліпий, який у 1963 р. прибув до Ватикану після багаторічного сибірського заслання.

Одним з активних борців за права греко-католицької церкви в Україні був Йосип Тереля. У 1982 р. колишній в'язень таборів та «спецпсихушок» Й. Тереля став одним з організаторів Комітету захисту Української греко-католицької церкви.

Мужньо відстоював права віруючих один з лідерів українського дисидентства, багаторічний в'язень сталінсько-брежнєвських таборів В. Романюк. Саме завдяки його діяльності з'явилася опозиція режимові в Російській православній церкві, яка на той час фактично перебувала під цілковитим контролем держави.

Значну частину релігійного дисидентства становили члени протестантських конфесій євангельських християн-баптистів, єговістів тощо. Особливу активність у справі їхнього захисту виявляли Петро Вінс – член Української гельсінської групи, та його батько – один з провідників-баптистів пастор Георгій Вінс.

Йосип Тереля – поборник прав української греко-католицької церкви. *1970 рр.*

4. Придушення дисидентства

Через 3 місяці після організації УГГ, у лютому 1977 р., було заарештовано її керівників – Миколу Руденка та Олексу Тихого. Незабаром їх було засуджено відповідно на 12 і 15 років позбавлення волі. До 1980 р. більшість правозахисників, які входили до групи, було засуджено на терміни від 10 до 15 років. За радянськими законами того часу максимальний термін позбавлення волі за найтяжчі злочини не міг перевищувати 15 років.

Після 1980 р. арешти тривали. Було заарештовано за звинуваченням в антирадянській

www.4book.org

агітації і пропаганді О. Шевченка, В. Чорновола, В. Стуса, С. Хмару. У таборах загинули В. Стус, В. Марченко, О. Тихий, Ю. Литвин.

На початку 80-х років організований рух в Україні було практично розгромлено. Головна причина цього – відсутність у дисидентів належної політичної мобільності, активних зв'язків з масами, здатних забезпечити їм дієву і рішучу підтримку широких верств населення, зокрема робітників та селянства. Бракувало належної організованості. За соціальним складом дисиденти були переважно представниками інтелігенції. Активною була репресивно-каральна машина, силі якої вони протистояти не могли.

Однак, незважаючи на величезні перешкоди, що їх чинила влада, дисиденти доносили до народу правду про справжнє становище в Україні. Завдяки їхній самовідданій боротьбі у громадській свідомості поступово утверджувалася думка про необхідність демократизації суспільного життя, утвердження суверенітету України.

Перевірте себе

1. Назвіть головних учасників опозиційного руху в Україні у другій половині 60-х років. До яких соціальних категорій населення вони належали?
2. Схарактеризуйте основні вимоги українських дисидентів.
3. Дайте характеристику основних форм діяльності політичної опозиції.
4. Назвіть головні «самвидавські» видання і твори дисидентів.
5. Якими методами боролася держава з інакодумцями?
6. Яке місце в опозиційному русі посідало релігійне дисидентство? Назвіть його керівників.
7. Чим були викликані репресії проти інакодумців України 1972 р.?
8. Схарактеризуйте діяльність Української гельсінської групи, її склад, програмні цілі та завдання. Як влада боролася з УГГ?
9. У чому полягає історичне значення діяльності українських дисидентів? Яке місце ви можете відвести їм в історії України?
10. Які з ідей дисидентів знайшли втілення в розбудові сучасної України?

Документи

1. «Відкритий лист виборця Анатолія Коваля депутатам рад УРСР», 1969 р.

1. Сучасні ради УРСР – малодійові, вони майже нічого не вирішують. Головною причиною цього виступає існуючий паралелізм всіх органів управління (партійних і державних). Партійні організації повинні боротися за вплив у радах, а не підміняти їх...

Стан економіки, культури, мистецтва в УРСР настільки незадовільний, що вимагає від всіх рад добиватись вирішення хоча б таких проблем:

У сфері економіки

2. ...Провести радикальну економічну реформу... При цьому передбачити: підпорядкування республіканському уряду УРСР всіх відомств народного господарства України (зараз з 33 промислових міністерств УРСР лише 6 цілком підпорядковуються республіканському уряду, ці шість міністерств порівняно другорядного характеру), здійснення нею розподілу національного доходу...

3. Підвищити заробітну плату робітників (зараз з 8 годин роботи робітникам виплачується лише за 3 години, а колгоспникам – 1 годину)...

5. Встановити гласний депутатський контроль у сфері розподілу в УРСР... Відкрито обговорити вартість допомоги, яку Україна надає іншим республікам та зарубіжним країнам.

www.4book.org

У сфері державно-політичного життя:
1. Прийняти нову Конституцію республіки, у якій чітко вказати механізми, які б гарантували республіці становище суверенної національної держави.
Визначити в новій Конституції, що існування різних рівноправних партій не суперечить соціалізму...
4. Ліквідувати цензуру.
5. Ліквідувати систему обмежень пересування населення.

У сфері культури:
1. Українізувати навчальні заклади республіки.
2. Відмінити дискримінаційні заходи відносно культурної спадщини українського народу.
3. Встановити закони, спрямовані супроти дій, які заважають розвитку культури національних груп (молдаван, євреїв, угорців, болгар, греків і т. д.).

Национальный вопрос в СССР:
Сборник документов. – Мюнхен, 1975. – С. 143–150.

2. Статті Кримінального кодексу Української РСР, за яким судили дисидентів

Стаття 56. Зрада Батьківщини.
Зрада Батьківщини, тобто діяння, умисно вчинене громадянином СРСР на шкоду державній незалежності, територіальній недоторканності або воєнній могутності СРСР: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної або військової таємниці іноземній державі, втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР, надання іноземній державі допомоги в проведенні ворожої діяльності проти СРСР, а так само змова з метою захоплення влади – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна і засланням на строк до п'яти років чи без такого або смертною карою з конфіскацією майна.
Стаття 62. Антирадянська агітація і пропаганда.
Агітація і пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення Радянської влади або вчинення особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення, чи зберігання з тією ж метою літератури такого ж змісту – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і засланням на строк від двох до п'яти років.

Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 28. – С. 342.

Запитання до документів

Документ № 1.
Лист А. Коваля – одне з багатьох звернень, які одержували вищі органи влади від громадян України. Проаналізувавши його зміст, дайте відповідь на запитання:
а) Чи актуальними були пропозиції А. Коваля щодо вдосконалення політичної системи СРСР, статусу в ньому УРСР?
б) Які із цих пропозицій суперечили тоталітарній природі суспільного устрою СРСР?
в) Які пропозиції суперечили економічному устроєві СРСР?
г) Чи могли бути реалізовані пропозиції А. Коваля в конкретних умовах того часу?

Документ № 2.
Стаття 56 Кримінального кодексу УРСР кваліфікувала діяння, умисно вчинені громадянином на шкоду територіальній недоторканності СРСР як зраду Батьківщини. Разом з тим Конституція СРСР 1977 р. зберегла за республіками право виходу із СРСР. У демократичних країнах законодавство узгоджується з конституційними нормами. Чому в УРСР збереглася така невідповідність між Конституцією і Кримінальним кодексом? Чим ви можете це пояснити?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

www.4book.org

§ 62–64. КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ

Згадайте 1. Що включають у себе поняття «культура» і «духовне життя»? 2. Які зміни в розвитку культури відбулися на рубежі 50–60-х років і кого з її діячів ви знаєте? 3. Назвіть характерні риси політики партійно-державного керівництва у сфері культури в 60-ті роки.

Творче завдання Схарактеризуйте основні перепони, які стояли на шляху розвитку культури.

1. Загальноосвітня школа

Народна освіта – підґрунтя культури й духовності – в 60–80-х роках перебувала в стані перманентного реформування політизації, пристосування до потреб «розвинутого соціалізму».

У 1966–1967 рр. у школах республіки розпочався перехід на нові навчальні програми. Окрім нових розділів фізики й загальної біології, свого часу заборонених (кібернетика, генетика), у випускному класі було запроваджено курси філософії та політекономії соціалізму, об'єднані в спеціальний предмет – суспільствознавство, а у восьмому класі «Основи Радянської держави і права». Ці нові курси покликані сформувати в учнів переконання, що соціалізму належить майбутнє, а капіталізм неминуче загине.

У **1972 р.** ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спільну **постанову «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи».** Зазначений документ, а також прийняті в 1973 р. «Основи законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту» визначили основні напрями навчального процесу в наступні роки.

Їх прийняття означало, що віднині завданням шкіл та прирівняних до них закладів є надання середньої освіти кожному громадянинові України, незалежно від його бажання і здібностей. Запровадження обов'язкової загальної освіти вимагало значних зусиль і коштів для реалізації.

Нереальні плани щодо охоплення всієї молоді середньою школою негативно вплинули на якість навчання. Було запроваджено жорсткі критерії оцінки роботи навчальних закладів за кількісними показниками. Велася активна боротьба з другорічництвом, за збереження учнівського контингенту. Обов'язковість середньої освіти вела до знецінення знань, окозамилювання, оскільки позитивне ставлення керівництва міг мати тільки той педагог, учні якого отримували високі оцінки. Заробітна плата вчителів була низькою.

Особливий акцент у 60–80-х роках робився на трудовому вихованні учнівської молоді. Учні мусили оволодіти робітничими та сільськогосподарськими спеціальностями.

Не завжди продуманою і обґрунтованою була акція із закриття, особливо у сільській місцевості, малокомплектних початкових і восьмирічних шкіл. У 1980 р. в Україні їх було 20 935, що майже на 9,3 тис. менше, ніж у 1960 р.

2. Новий етап русифікації

У 70–80-х роках у школах України різко звузилася сфера функціонування української мови. Виконуючи вказівку вищого парткерівництва, **восени 1978 р.** Міністерство освіти УРСР направило на місця директиву: **«Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки».**

www.4book.org

Це означало початок нової хвилі русифікації закладів народної освіти. В обласних центрах республіки наприкінці 70-х років українські школи становили лише 22 %, а російські – 78 % загальної кількості шкіл. У Донецьку, більше половини населення якого – українці, не залишилося жодної української школи. Зникли українські школи й у Криму, де третину населення становили українці. Усього за 1960–1980 рр. число україномовних шкіл у республіці зменшилося на 8,7 тис.

Але цим не обмежились. Комуністичний режим прагнув цілковитої русифікації України.

У травні 1983 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли таємну постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах союзних республік». Виконуючи рішення центру, партійно-державне керівництво УРСР у червні 1983 р. прийняло власну постанову. Нею, зокрема, призначалися надбавки в розмірі 15 % зарплати вчителям російської мови та літератури «за особливо складні умови роботи». Русифікація як напрям денаціоналізації українського народу здійснювалася планово, цілеспрямовано й наполегливо.

Стало звичним явищем звільнення учнів від вивчення української мови та літератури, яка ще залишалася в програмах російських шкіл в Україні. Часто це відбувалося після письмових заяв батьків, які обґрунтовували своє прохання «слабким здоров'ям дітей». Зменшувалася кількість видань українською мовою, у тому числі й для дітей. Якщо в 60-х роках на українському книжковому ринку понад 60 % книжкової продукції друкувалося українською мовою, то 1990 р. – менше як 20 %.

Російськомовність стала ознакою політичної лояльності режимові.

В ідеологічному аспекті то був важливий чинник придушення національної свідомості українства, а значить, і його прагнення до політичного самовизначення.

3. Спеціальна освіта

Потреби господарства в кадрах, насамперед індустріальних робітників, поширення професійної підготовки молоді визначали високі темпи розвитку системи професійно-технічної освіти. Кількість навчальних профтехосвітніх закладів збільшилась за 1959–1980 рр. в 1,3 раза, а число учнів і студентів більш ніж удвічі. Розширився перелік спеціальностей, за якими велася підготовка кадрів.

Істотних змін у діяльності вищої школи України в 70–80-х роках не відбулося, хоча загальна кількість вишів збільшилася. Вони були зорієнтовані передусім на збільшення кількості спеціалістів з вищою освітою. Усього за 20 років (1960–1980) вищу освіту здобули 2,5 млн осіб, за цей час було підготовлено 3,8 млн фахівців із середньою спеціальною освітою. У 1980 р. в Україні, загальна кількість населення якої становила 50,1 млн осіб, працювало 5,3 млн спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою. Проте існуюча система відставала від вимог постіндустріальної епохи, у яку вступало людство й була занадто ідеологізованою.

4. Становище науки

В умовах науково-технічної революції, яка охопила економічно розвинені країни, наука дедалі більше перетворювалася на безпосередню продуктивну силу. Враховуючи це, керівництво СРСР намагнуло забезпечити роз-

www.4book.org

Радіотелескоп Кримської астрофізичної обсерваторії АН СРСР. *1978 р.*

виток її найважливіших напрямів. XXIV з'їздом КПРС у 1971 р. було поставлене завдання – «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалізму». Але радянському режимові виявилося не під силу належним чином скористатися досягненнями НТР. Відсутність інтелектуальної свободи гальмувала прогрес радянської науки. Згубний вплив на неї справляла також штучна ізоляція вчених СРСР від світового наукового співтовариства.

В Україні кількість науковців у 1980 р. зросла до 200 тис. осіб, хоча в розрахунку на 1 тис. жителів це було значно менше, ніж у Російській Федерації. Рівень матеріально-технічного оснащення союзних наукових установ був значно вищий за республіканський. Набула поширення практика переманювання відомих українських учених на роботу до Москви, Ленінграда, інших міст Росії. Центр ретельно контролював розвиток ключових напрямів науки і рідко допускав, аби досягнення науковців окремих республік у чомусь перевищували загальносоюзні.

Як і в інших республіках СРСР, ефективність роботи вчених в Україні була недостатньо високою. Промислові підприємства, колгоспи, радгоспи не були зацікавлені в негайному впровадженні досягнень науки у виробництво, бо це належним чином не заохочувалося. Між розробкою і впровадженням, як правило, був настільки великий проміжок часу, що «нововведення» встигало і технічно, і морально застаріти. За цих умов учені втрачали інтерес до результатів своєї праці. Наука, особливо фундаментальна, відчувала гостру нестачу коштів.

Центром наукових досліджень республіки залишалася Академія наук УРСР. На початку 80-х років в її установах працювало понад 70 тис. учених. У 1962 р. роботу АН УРСР очолив видатний спеціаліст у галузі електрозварювання Б. Патон. За короткий строк світовим лідером у сфері порошкової металургії став Інститут проблем матеріалознавства, першим директором якого був академік І. Францевич. У 1969 р. в умовах космічного вакууму й невагомості на кораблі «Союз-6» завдяки розробкам учених Інституту електрозварювання вдалося вперше у світі провести зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі.

Певні зрушення відбулися у сфері сільськогосподарської науки. Колектив Миронівського науково-дослідного інституту під керівництвом академіка В. Ремесла селекціонував нові сорти пшениці, якими в СРСР засівалося 8 млн га. В Україні було виведено сорти цукрових буряків з одноростковим насінням, дало змогу збільшити їхню врожайність.

Помітним явищем у гуманітарній науці стало завершення видання під керівництвом академіка П.Т. Тронька 26-томної «Історії міст і сіл України», у підготовці якої брало участь понад 100 тис. осіб. Важливим результатом історичного осмислення дійсності, хоча й не позбавленого «білих плям»

www.4book.org

та ідеологічних штампів, стало завершення в 1979 р. Інститутом історії АН УРСР багатотомної «Історії Української РСР».

Водночас продовжувалось грубе втручання партійних органів у наукову діяльність, особливо в галузі суспільних наук. На початку 70-х років ЦК Компартії України звинуватив у «історичних, методологічних і теоретичних помилках» співробітників Інституту археології на чолі з Ф.П. Шевченком. Їх «вина» полягала в недостатній увазі до зв'язків Київського князівства з північними та північно-східними землями. Лунали звинувачення на адресу тих дослідників, які насмілювалися згадувати у своїх працях прізвища М. Грушевського, І. Багряного, О. Оглобліна, В. Кубійовича, С. Єфремова. За «неправильне» вивчення історії козацтва з роботи звільнено О. Апанович і Я. Дзиру.

Василь Ремесло – розробив методи селекції, автор 17 сортів пшениці

Особливо проявив себе на ниві «боротьби з буржуазним націоналізмом та антирадянською ідеологією» секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчук. Саме з його ініціативи на початку 70-х років у середовищі української інтелігенції відбувся «великий погром». Його результатом стало усунення з обійманих посад цілої низки відповідальних партійних працівників, фактично чистка партії, за результатами якої з КПУ були виключені тисячі її членів. Виключення з партії означало кінець кар'єри людини та було одним з найтяжчих покарань.

Поширеним явищем стало вилучення з бібліотек «небажаних творів» чи наукових праць авторів. Списки таких книжок з року в рік розширювались.

5. Розвиток літератури

Криза радянської системи не могла не позначитися на стані літератури й мистецтва України. Тоталітарна система вимагала від митців художнього виправдання її курсу на згортання демократизації, посилення централізму і денаціоналізацію України. Режим прагнув підкріпити авторитетом мистецтва витворені в партійних верхах безплідні ідеї про «розвинуте соціалістичне суспільство як вищий тип людської цивілізації», про нову історичну спільність людей – «радянський народ», про «непорушну єдність партії і народу».

Офіційними виконавцями волі партії були відповідні громадські організації – спілки письменників, художників, композиторів тощо. Чисельність Спілки письменників, наприклад, перевищувала 900 чоловік. Ці спілки та їхні партійні організації виконували також і функції тиску на «нестійких» чи «непокірних». Партія уважно стежила за настроями митців. Проявом цього були численні партійні постанови з питань літератури й мистецтва, з'їзди й пленуми творчих спілок. Як наслідок, у літературі й мистецтві культивувалися кон'юнктура, пристосуванство, прагнення догодити вищому партійно-державному керівництву.

Виконання волі партії стимулювалися лауреатськими званнями, почестями і матеріальним достатком.

www.4book.org

У 1966 р. були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці О. Корнійчук, М. Бажан, Ю. Смолич, М. Стельмах. Їхні прізвища зустрічаються і серед лауреатів затвердженої у 1962 р. Шевченківської премії.

Та в Україні, як і взагалі в Радянському Союзі, існувало інше мистецтво. Чесні, талановиті письменники, поети, художники гостро відчували наростання негараздів у суспільстві. З тривогою сприймали вони поширення пристосуванства, роздвоєння моралі, хабарництва. Їхню увагу дедалі більше привертало катастрофічне погіршення екологічної обстановки в Україні, пов'язане з безконтрольною діяльністю центральних відомств. Вони вбачали причини занепаду національної культури, звуження сфери вживання української мови у відсутності реального суверенітету УРСР, права українців самим вирішувати свою долю.

Ці почуття яскраво відображені в кращих творах літератури і образотворчого мистецтва України 60–80-х років. Вони знаходили живий, зацікавлений відгук у широких колах громадськості. Водночас номенклатурні верхи України насторожено, а то й вороже сприймали їх. У **1968 р.** з ініціативи тодішнього партійно-державного керівництва розгорнулася кампанія цькування **Олеся Гончара** за його **роман «Собор»**. О. Гончар одним з перших в українській літературі звернувся до художнього аналізу глибоких деформацій суспільного життя України в повоєнні роки.

Перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ватченко назвав «Собор» «ідейно хибним» і «пасквільним». Цю несправедливу, упереджену критику партійного функціонера підтримав і П. Шелест – перший секретар ЦК КП України.

Був підданий несправедливій критиці й фактично вилучений з широкого читання роман Р. Іваничука «Мальви», пронизаний ідеєю незнищенності національної культури, свідомості, безсмертя українського народу. У задушливій атмосфері 70–80-х років зі своїми вільнолюбними художніми творами не могли пробитися до українського читача письменники В. Дрозд, Є. Гуцало, Р. Федорів, І. Чендей, І. Білик та інші.

Засудження й фактична заборона «Собору» знаменувала початок «закручування гайок» в ідеологічній і культурній сферах. Після усунення П. Шелеста від керівництва Компартією України і обрання на цю посаду В. Щербицького упередженість і підозрілість у ставленні до творчої інтелігенції України з боку парткерівництва ще більше посилились.

Десятки талановитих письменників, поетів, журналістів були звинувачені в «націоналізмі» й «антирадянщині», позбавлені можливості друкуватися, виключені зі складу Спілки письменників України.

Кінець «відлиги», наступ брежнєвської реакції негативно позначилися на творчості Ліни Костенко. Лише через 16 років після збірки «Мандрівки серця» вийшла її нова книжка віршів «Над берегами вільної ріки». Шість років не могла вона видати свою «Марусю Чурай» – роман у віршах, який, врешті, вийшов у 1979 р. і лише в 1987 р. удостоєний Державної премії ім. Тараса Шевченка. Було припинено друкування збірки письменниці «Зоряний інтеграл» та «Княжа гора».

Ряд українських літераторів стали жертвами судових процесів і заплатили за свої ідеали роками таборів, а то й життям. Уся їхня «провина» полягала в тому, що вони не пішли на компроміс із совістю, не погодилися на роль глашатаїв фальші й неправди, що була уготована їм тоталітарною системою.

www.4book.org

На всерозхресті люті
і жаху,
На всепрозрінні смертного
крику
Дай, Україно, гордого шляху,
Дай, Україно, гордого лику...

Василь Стус під час ув'язнення

Ці слова написані Василем Стусом – одним з найяскравіших українських поетів XX ст. Його двічі арештовували. У 1980 р. В. Стуса було засуджено до 10 років позбавлення волі і на 5 років заслання. Відомий російський правозахисник Андрій Сахаров писав: «Вирок Стусові – ганьба радянської репресивної системи». У 1985 р. поет помер в одному з мордовських таборів, проживши сорок сім років. У 1989 р. його прах та прах поета Юрія Литвина і філолога Олекси Тихого перевезено і перепоховано в Києві на Байковому кладовищі. Рішенням Ради Міністрів УРСР В. Стус за поетичну збірку «Дорога болю» посмертно удостоєний звання лауреата Державної премії Української РСР у галузі літератури за 1990 р.

Одного з кращих літературних критиків 60-х років поета Івана Світличного вперше було заарештовано в 1965 р., вдруге – у 1972 р. У квітні 1982 р. 7 сенаторів і 96 конгресменів США направили лист Л. Брежнєву із закликом звільнити І. Світличного і дозволити йому виїхати до Америки на лікування. Відповіді на лист не було. Лише в 1983 р., напівпаралізований, Іван Світличний повернувся із заслання до Києва, продовжуючи напружено працювати. «Каторга, – писав про Світличного Іван Дзюба, – вбила його тіло, але розкрила його нові можливості думки. Несправедлива кара породила не лише біль страждання, а й високий стан духу».

Частині письменників-«шістдесятників» у 70–80-х роках вдалося уникнути репресій. До числа їхніх здобутків можна віднести вірші Івана Драча з книжки «Корінь і крона», ліричну збірку «На срібному березі» Миколи Вінграновського, «Розп'яття» Петра Скунця, «Таємницю твого обличчя» Дмитра Павличка, «Перевтілення» Віталія Коротича.

6. Мистецтво України

У нелегких умовах русифікації чимало мистецьких колективів зуміли зберегти національний колорит, майстерність, високий творчий потенціал, яскравий талант. Серед них – заслужений державний хор ім. Вірьовки, творче об'єднання «Трембіта», академічна хорова капела «Думка», заслужений ансамбль танцю УРСР ім. П. Вірського.

Понад 200 чоловік об'єднувала Спілка композиторів України. Прекрасну, яскраву серію пісень створив у 60–70-ті роки Платон Майборода, плідно працював уславлений композитор Олександр Білаш. Їхні пісні лунали в усіх куточках республіки – від столиці до найвіддаленішого села.

У **1979 р. за загадкових обставин обірвалося життя** вже відомого в Україні і світі тридцятилітнього композитора-пісняра, автора пісень «Червона рута», «Водограй» та ін. **Володимира Івасюка**.

www.4book.org

Іван Миколайчук і Тетяна Бестаєва в кінофільмі С. Параджанова «Тіні забутих предків». *1964 р.*

У 1980–1982 рр., вперше за довгі роки Державний академічний оперний театр України брав участь у знаменитому Вісбаденському фестивалі. Світ полонили елементи «незнайомої козацької екзотики», високий рівень акторського виконання майстрів сцени в опері «Тарас Бульба» М. Лисенка.

Успішно репрезентували українське оперне мистецтво на Батьківщині і за кордоном чудові виконавці класичних оперних партій: Євгенія Мірошниченко, Гізела Ципола, Марія Стеф'юк, Дмитро Гнатюк, Анатолій Солов'яненко, Анатолій Мокренко та інші.

У 70–80-х роках русифікація охопила і театральне мистецтво. Менш як 30 % професійних театрів республіки залишилися українськими. В Одесі із шести театрів лише один був українським. У столиці України із семи театрів статус українського зберіг лише Драматичний театр ім. Івана Франка. Театральних закладів, які б ставили вистави мовою інших народів України, взагалі не існувало. І це за умов, коли в республіці проживали представники понад 100 національностей.

Друга половина 60-х – 70-ті роки стали періодом формування неповторного напряму кіномистецтва – українського поетичного кіно. Започаткували його випущені в цей час художні кінострічки «Камінний хрест» (режисер Леонід Осика), «Криниця для спраглих» (режисер Юрій Іллєнко, сценарій Івана Драча), «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон-ХХ» (режисер Іван Миколайчук), «Тіні забутих предків» (режисер Сергій Параджанов).

Доля цих видатних картин, які увійшли до скарбниці світового кіномистецтва, була досить складною. Фільм «Криниця для спраглих» взагалі не вийшов на екрани. «Вечір напередодні Івана Купала» режисера Ю. Іллєнка випущено незначною кількістю копій, і на екрани він практично так і не потрапив, а «Тіні забутих предків», що побачив світ 1964 р., незадовго до закінчення періоду «відлиги», протягом 20 років не згадувався жодним словом.

Важкими були 60–80-ті роки в житті Івана Гончара – знаного українського скульптора, автора пам'ятників Максиму Горькому в Ялті, Тарасові Шевченку в Яготині, народній художниці Катерині Білокур у селі Богданівка на Київщині. Його постійно звинувачували у «відхиленнях» від соціалістичного реалізму і обмежували творчу свободу.

Розвивалася українська школа живопису. Чимало художників, виконуючи «побажання» керівних інстанцій, працювали на партійне замовлення, зображуючи будні розвинутого соціалізму. Але такий «живопис» не викликав інтересу ні населення, ні спеціалістів.

Більшість же майстрів пензля славили природу рідного краю, демонструючи високий художній хист і смак. Люди милувалися полотнами М. Дерегуса, В. Чекана, І. Шостака, В. Шаталіна, М. Серветника,

www.4book.org

Володимир Івасюк – один з основоположників сучасної української естрадної музики

Народна художниця УРСР М. Примаченко (Приймаченко) за роботою. *Село Болотня Іванківського району на Київщині. 1969 р.*

Ф. Манайла, Й. Кошая. Кращі художні полотна, навіть в умовах комуністичного режиму, сприяли формуванню естетичних смаків народу, допомагали збереженню традицій.

Таким чином, загальна соціально-економічна й політична криза в суспільстві справила негативний вплив на розвиток культури. В умовах постійно посилюваної русифікації, всеохоплюючого наступу центру постало питання про самобутність українського народу, який волею центру трансформувався у «радянський народ». Кращі представники культури всі сили віддавали боротьбі з цією загрозою.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте основні напрями державної політики в галузі освіти в 60–80-х роках.
2. Дайте оцінку досягненням і прорахункам у галузі освіти. Чи справді в цей час загальноосвітня школа переживала кризу?
3. Наведіть факти посилення політики русифікації України в 60–80-х роках. Якими були її наслідки для української нації? Хто її натхненники і виконавці?
4. Що нового в роботі вищої школи з'явилося в 60–80-х роках? Як ви гадаєте, чи можна шлях розвитку української школи 60–80-х років назвати екстенсивним? Обґрунтуйте свою думку.
5. Проаналізуйте досягнення природничих наук України.
6. У чому полягав периферійний характер української науки? Які його причини й наслідки?
7. Чим відрізнялося становище вчених, які працювали у військово-промисловому секторі?
8. Схарактеризуйте умови розвитку літератури й мистецтва. Яку тематику влада вважала особливо актуальною? Чому саме її?
9. Розкажіть про найважливіші досягнення української літератури в 60–80-х роках. З іменами яких літераторів вони пов'язані?

www.4book.org

10. Схарактеризуйте творчість В. Стуса й І. Світличного. Як склалася їхня доля?
11. Проаналізуйте стан образотворчого мистецтва України в 60–80-х роках. Назвіть найяскравіших художників і скульпторів цього періоду.
12. Які твори образотворчого мистецтва другої половини 60-х – початку 80-х років вам відомі?

Документи

1. Із спогадів колишнього першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста про обговорення на засіданні політбюро ЦК КПРС мовного питання

Секретар ЦК КПРС Суслов: «А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд – уся Україна говорить українською мовою!».
Я аж оторопів: «А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?» Тут підключається Демічев, секретар ЦК КПРС: «І взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!».
Знову не витримую: «Де в Шелеста? Як українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є і російські школи, є і українські школи – на великий жаль, українських шкіл менше».
Демічев: «А Шевченко в них – кумир». І на Суслова дивиться. Тут мене прорвало: «Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважають великим демократом, геніальним поетом».
Демічев почав заперечувати: «Так, але ж він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять».
Я, відчуваючи, що остаточно втрачаю самоконтроль: «Ну так це добре. А як ти помреш, хто тебе згадає, квіти віднесе?».
Суслов втручається: «Потім у вас всі вивіски українською мовою. Що таке?».
«Ну, а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є і російською».
Суслов тоді використав свій найголовніший козир: «Узагалі у вас в Україні багато проявів націоналізму».
Я оторопів, тримався, але голос підвищив мабуть гаряче: «У чому, Михайле Андрійовичу, прояви націоналізму? Це ж звичайні сталінські ярлики».
Леонід Ілліч вирішив змінити трохи тему, пожартувати: «Ось у нас при Скрипнику українізацію проводили. Так це була скрипниківщина. При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили – що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова – це ж... суржик російської мови...»
Я аж зуби зціпив, та мовчу, лише думаю: «І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більшу частину життя прожила на Україні».

Київ. – 1989. – № 10. – С. 96–97.

2. Російська дисидентка, одна із засновниць Московської Гельсінської групи Людмила Алексєєва про русифікацію України

... Витіснення української мови відбувається не стихійно, а вживанням цілого комплексу державних заходів, які скеровують демографічні процеси в бажаний для влади бік.
Переселення українців на східні, рідко заселені землі Совєтського Союзу – в Казахстан, на Сибір, на Урал, на Далекий Схід – заохочується економічними методами. У той же час заохочується переселення росіян на Україну. Внаслідок цього з 1959 по 1970 роки чисельність українського населення на Україні збільшилася лише на 10 проц., а російського – на 30 проц.
...У 1970 році російське населення України мало більше 9 мільйонів чоловік проти 35 мільйонів українців. А в 1979 році в Україні жило вже 10,4 мільйона росіян.
Упровадження російської мови починається з дошкільних дитячих установ. На Україні переважають російськомовні дитячі ясла та дитячі садки. Але й ті, що вважаються українськими, служать засобом...

www.4book.org

Більшу частину вищих навчальних закладів на Україні зросійщено... В 1970 році з півтора мільйона спеціалістів з вищою освітою, що працювали на Україні, 600 тисяч були росіянами, тобто більше, ніж третина.
Українська мова фактично збереглася лише в селах, а також серед невеликої частини української інтелігенції, переважно гуманітарної. Неінтелігентні громадяни вживають у розмові суміш вульгаризованих російської та української мов.
Я називаю цей процес російщенням, а не совєтизацією, як це роблять деякі росіяни, бо яким би неприємним цей факт для нас не був, російська мова є знаряддям знищення багатої та своєрідної української культури. І кожен росіянин, що заплющує на це очі чи перекладає відповідальність за це зі свого сумління на когось іншого, об'єктивно полегшує цей процес...

Українська думка. – 1982. – 18 листопада.

Запитання до документів

Документ № 1.
Схарактеризуйте ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР до української мови і української національної культури.
Документ № 2.
Що нового ви дізналися, прочитавши витяги зі статті російської правозахисниці Л. Алексєєвої? Чому вона критикує термін «совєтизація», вважаючи правильнішим говорити саме про «російщення», або русифікацію?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 65. ПІДСУМКОВО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

1. Політико-ідеологічна криза системи

У 60–80-ті роки створена за ленінсько-сталінськими моделями радянська система вичерпала можливості свого розвитку. Прийнятою 1961 р. програмою КПРС передбачалось досягнення в найближчі 20 років головної мети партії – будівництва комунізму. Проте скоро виявилось, що створити суспільство, головним принципом якого було «від кожного по можливостях – кожному за потребами», неможливо. Таким чином, зазнала краху ідея, на досягнення якої були віддані колосальні зусилля Комуністичної партії та народу.

Недосяжність цілей призвела до втрати значною частиною населення віри в комуністичні ідеали. На цьому фоні «ідея розвинутого соціалізму» як тривалого етапу, що повинен був передувати комунізму, була лише спробою партійної номенклатури дезорієнтувати суспільство. Декларувалося те, у що не вірив народ. Та й сама номенклатура, особливо наприкінці 70-х – на початку 80-х років перебувала у стані деморалізації, а її лідери, переважно старшого віку, не надто розуміли стан справ і перспективи розвитку держави.

Українська РСР у цей період продовжувала залишатися складовою СРСР. Відповідно до Конституції СРСР (1977) та Конституції УРСР (1978) вона проголошувалася суверенною радянською соціалістичною державою, яка добровільно увійшла до складу Радянського Союзу і могла з нього вільно вийти. Однак це було лише формально, а фактично людям навіть заборонялося думати про незалежність. Всевладдя союзних відомств, у першу чергу економічне, у цей період в Україні зросло.

www.4book.org

Формально влада в Українській РСР належала радам народних депутатів, а фактично – перебувала в руках Комуністичної партії. Компартія України була невід'ємною складовою КПРС, перебувала у фарватері її політики. Навіть несміливі спроби П. Шелеста – першого секретаря ЦК КПУ у 1963 –1972 рр. – розширити права республіки, стримати русифікацію натрапили на рішучий опір центру. В. Щербицький, який обіймав посаду першого секретаря ЦК КПУ у 1972–1989 рр., мав яскраво виражену промосковську орієнтацію і скеровував республіку в русло «братерської дружби народів СРСР».

2. Спротив системі. Дисидентський рух

Така політика викликала законний спротив українського суспільства. Його виразниками стали українські дисиденти. Вони були переважно представниками інтелігенції, що найбільш гостро відчувала наступ неосталінізму.

У своєму розвитку дисидентський рух протягом другої половини 60-х – початку 80-х років пройшов складну еволюцію. Незважаючи на арешти незгодних, проведені в 1965 р., друга половина 60-х – початок 70-х років стали періодом кількісного зростання дисидентства. На цьому етапі протест проявився у проведенні окремих заходів, випуску «самвидавської літератури», підтримці руху кримських татар.

Після масових арештів дисидентів, проведених у 1972 р., ідеологічною платформою українських дисидентів стала ідея українського національного відродження. Після Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975) та прийняття нею ряду правозахисних документів дії дисидентів стають більш організованими, спрямовуються на захист прав громадян. Це особливо демонструвала створена в 1976 р. Українська гельсінська група (УГГ). Цей період тривав аж до початку 80-х років, коли зусиллями влади дисидентство було фактично повністю загнано до таборів. Однак, відправивши людей за ґрати, влада не змогла задушити ідею свободи і незалежності.

3. Кризові явища в економічному житті

Післяхрущовське двадцятиріччя (1965–1985) нерідко називають періодом «застою», кризою системи.

Справді, економічні показники в ці роки, за винятком порівняно успішного (1966–1970) п'ятиріччя, знижувалися. Економічна реформа, започаткована березневим і вересневим пленумами ЦК КПРС (1965), була загальмована партійно-державною бюрократією. Її позитивні імпульси поступово слабшали. Глибока структурна перебудова економіки була нагальною необхідністю, але вона не здійснювалася. Як і раніше, у народному господарстві домінувала важка промисловість. Найбільш кваліфіковані кадри працювали на оборонних підприємствах. Ці підприємства поглинали кращу сировину. Їх обслуговували найталановитіші вчені. А тим часом на підприємствах цивільних галузей швидко старіли основні виробничі фонди, і на їх оновлення кошти не виділялися. Україна перетворилася на полігон для економічних експериментів центральних відомств, у результаті яких великі райони республіки стали зоною екологічного лиха. Концентрація в Україні атомних електростанцій, побудованих за недосконалими проектами, досягла критичного рівня.

www.4book.org

Колгоспно-радгоспна система в 70–80-х роках продемонструвала свою повну неефективність. Аграрний сектор економіки поглинав величезні матеріальні ресурси, а його продуктивність знижувалася. Науково-технічна революція мало торкнулася сільського господарства України. Для забезпечення населення продовольством держава мусила в широких масштабах закуповувати зерно за кордоном. Українське село занепадало. Сотні тисяч гектарів найродючіших земель були виведені з господарського обігу. У 1972–1986 рр. з карти України зникло півтори тисячі сіл. Цьому штучному процесові не було ні економічного, ні соціального виправдання.

4. Рівень життя населення

Радянська економіка не могла забезпечити населенню гідних умов життя. На споживчий ринок працювало лише трохи більше 20 % потужностей української промисловості. Це були товари низької якості, які помітно поступалися зарубіжним зразкам. Та найнеобхіднішим населення все ж було забезпечено.

Рівень заробітної плати в грошовому обчисленні набагато випереджав зростання товарної маси. Типовою була ситуація, коли гроші в людей були, а купити необхідну річ вони не мали змоги. Дедалі більше предметів повсякденного вжитку потрапляли до розряду дефіцитних. Довгі черги за всім необхідним були найхарактернішими рисами радянського побуту, а якісні товари можна було придбати в основному «по блату».

У цих умовах партійно-державне керівництво продовжувало запевняти світ і своїх громадян, що підвищення життєвого рівня народу є його найголовнішим завданням. Перетворившись на заручника власних необґрунтованих обіцянок, воно пішло на закупівлю товарів підвищеного попиту за кордоном. У результаті «проїдалися» десятки мільярдів доларів, одержаних від експорту нафти, газу, інших корисних копалин. Дійшло навіть до того, що для закупівлі імпорту використовували кошти, відведені на оновлення основних виробничих фондів підприємств.

Так створювався відносний «добробут» 70–80-х років. Відділене «залізною завісою» від світу і джерел об'єктивної інформації населення не знало справжньої ціни того «добробуту», його нездорового, хворобливого і тимчасового характеру. Після такого росту обвальний спад був неминучий.

Як найсуворіша таємниця оберігався і той факт, що радянський добробут – це ніщо в порівнянні із життєвими стандартами економічно розвинених країн. Мало хто знав, що за рівнем життя Україна на початку 80-х років перебувала серед держав, що посідали 50–60-те місця у світі. Широкому загалу було також невідомо, що рівень смертності в Україні постійно зростає, народжуваність падає, що республіці реально загрожує обезлюднення, депопуляція. Це був узагальнюючий, інтегрований показник загальних негараздів у суспільстві.

5. Політизація культури

Попри складності і суперечності життя, культурний процес в 60–80-ті роки ознаменувався видатними досягненнями, які увійшли в її духовну скарбницю. Разом з тим культура і духовний світ, як сфера повсякденного життя мешканців України, перебували в стані глибокої політизації, пристосування до потреб комуністичної ідеології. Політ[illegible] погляд на життя

www.4book.org

формувала література, кінематограф, театр, музика, інші види мистецтва. У 1966–1967 рр. з переходом на нові навчальні програми у школах республіки впроваджувалися спеціальні предмети: суспільствознавство і «Основи радянської держави і права».

Таким чином, у 70-х – першій половині 80-х років криза охопила всі сфери життя суспільства. Термін «застій» не вичерпує всіх її проявів. Крім «топтання на місці» в економіці, широко проявлялися регресивно-реакційні тенденції, прагнення повернутися до сталінської моделі управління державою, моральний розклад правлячої верхівки. Усе це свідчить про те, що в 70-х – на початку 80-х років суспільство перебувало в стані загальної, всеохоплюючої системної кризи.

Перевірте себе

1. Що таке «політико-ідеологічна криза системи»? Складіть короткий план відповіді на це запитання.
2. Дайте узагальнюючу характеристику причин краху економічних реформ другої половини 60-х років.
3. Який термін найточніше характеризує стан економіки України в 70-х – першій половині 80-х років – застій, криза, регрес? Якийсь іще? Обґрунтуйте свою думку.
4. Які зміни відбувалися в сільському господарстві України в 70-х – першій половині 80-х років? Чим вони були викликані?
5. Схарактеризуйте життєвий рівень основної маси населення України в ці роки.
6. Серед частини мешканців України існує переконання, що в 60–80-х роках було досягнуто досить високого життєвого рівня, який задовольняв переважну більшість населення. Дайте оцінку цих настроїв. Що сприяло їхньому поширенню? Обговоріть це питання з батьками.
7. У чому полягала суть демографічної кризи в Україні і що її викликало?
8. Чим було викликане зменшення частки українців у складі населення України?
9. Порівняйте рівень життя номенклатурних верхів із життєвими умовами робітників і колгоспників.
10. Як ви розумієте термін «системна криза» суспільства? Чи можна було вийти із цієї кризи без кардинальних змін економічного, політичного ладу, без ліквідації СРСР? Обґрунтуйте свою думку.
11. Чи можна вважати опозиційний рух реакцією на суспільну кризу в Україні? Яку альтернативу існуючому стану речей пропонували дисиденти?
12. Що таке «політизація культури» і у чому вона проявлялася в роки «застою»?

§§ 66–68. УРОКИ ТВОРЧОСТІ

Напишіть і обговоріть на уроці *реферат, доповідь* чи *історичне есе* на одну з запропонованих тем з історії України другої половини 60-х – початку 80-х років, використавши додаткову літературу і ресурси Інтернет.

1. Співвідношення позитивного і негативного впливу М. Хрущова на розвиток України (40–60-ті роки XX ст.).
2. Брежнєв і Україна.
3. «Герантократія» у владних структурах УРСР.
4. Косигінська реформа і Україна.

www.4book.org

5. Україна і військово-промисловий комплекс СРСР.
6. Економічний «застій» в Україні.
7. Черги як характерна риса радянського способу життя.
8. Торгівля із зарубіжними країнами: що вивозили, а що ввозили в Україну.
9. Підпільне виробництво і збут («тіньовики», «спекулянти» і т.п.).
10. Життєпис дисидента (на вибір).
11. Світові досягнення української науки.
12. Протекція, «блат» і прояви корупції в суспільстві.
13. Атомні електростанції в Україні: плюси й мінуси.
14. Міфи і стереотипи радянської пропаганди щодо західного способу життя.
15. «Нафтодолари»: джерела надходження і статті використання.
16. Україна і війна у В'єтнамі.
17. Жителі України у складі «обмеженого контингенту радянських військ» в Афганістані.
18. Радянські й релігійні свята в Україні.
19. «Самвидав» в Україні.
20. Методи збереження ідеологічного контролю Компартії над суспільством.
21. «Залізна завіса» та інформаційне суспільство.
22. «Магнітофонна революція».
23. «Фізики і лірики».
24. Європейські і світові досягнення українських спортсменів.
25. Повсякденне життя сільського населення.
26. Міська повсякденність.
27. Вільний час і його використання.
28. Десять людей, які увійшли в історію України.
29. Десять головних подій в Україні.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К., 2000.
Барановська Н. Чи могла бути реалізованою Продовольча програма в СРСР: Роздуми історика // Український історичний журнал. – 1992. – № 6.
Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К., 1993.
Витрук Л. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР. 60–80-е годы. – К., 1986.
Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 2000.
Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1991.
Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К., 1995.
Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80- х рр. XX ст.). – К., 1994.
Ляшко А. Груз времени: Воспоминания. – К., 1997. – Кн. 1–2.
Панченко П.П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років // Український історичний журнал. – 1992. – № 1.
Панченко П., Чишко В. Украинское село на путях научно-технического прогресса: Достижения и проблемы (60–80-е годы). – К., 1989.

www.4book.org

Романцов В.О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–11.
Тимченко С.М. Українське село: Проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 рр. – Запоріжжя , 1995.
Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»). – Львів, 1991.
Шелест П.Ю. Все, що скоїлося, я передбачав // Україна. – 1990. – № 21.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

Жовтень 1964 р. – усунення з посади першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова та обрання Л. Брежнєва
Березень 1965 р. – березневий пленум ЦК КПРС з питань розвитку сільського господарства
Серпень–вересень 1965 р. – перша велика хвиля арештів дисидентів в Україні
4 вересня 1965 р. – маніфестація проти арештів української інтеліген-ції в київському кінотеатрі «Україна»
Вересень 1965 р. – вересневий пленум ЦК КПРС з питань розвитку, планування та управління промисловістю
1966–1970 рр. – восьма п'ятирічка
Квітень 1967 р. – В. Чорновіл підготував збірку матеріалів «Лихо з розуму» про арешти в Україні
22 травня 1967 р. – демонстрація біля пам'ятника Т. Шевченкові в Києві
Січень 1968 р. – у журналі «Вітчизна» опубліковано роман О. Гончара «Собор»
Березень 1968 р. – протест 139 діячів культури України проти арештів і утисків української культури
Квітень 1968 р. – оприлюднено «Лист творчої молоді Дніпропетровська»
1970–1972 рр. – поява 1–6 випусків «самвидавського» журналу «Український вісник»
Квітень 1970 р. – у Києві відкрито палац культури «Україна»
1971–1975 рр. – дев'ята п'ятирічка
Січень–травень 1972 р. – нові репресії проти української інтелігенції
Травень 1972 р. – усунення П. Шелеста з поста першого секретаря ЦК КП України. Обрання на цю посаду В. Щербицького
Вересень 1972 р. – розпочато перехід до загальної середньої освіти молоді
1976–1980 рр. – десята п'ятирічка
Листопад 1976 р. – утворення Української гельсінської групи
Жовтень 1977 р. – схвалення Верховною Радою СРСР нової Конституції Радянського Союзу
Квітень 1978 р. – схвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції Української РСР
Восени 1978 р. – директива колегії Міністерства освіти УРСР «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки»
Травень 1979 р. – загадкова смерть композитора В. Івасюка
Травень 1982 р. – прийняття Продовольчої програми СРСР
4 вересня 1985 р. – у колонії помер Василь Стус

www.4book.org

Тема 5. РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1985–1991)

69–70. РАДЯНСЬКА «ПЕРЕБУДОВА» І УКРАЇНА

Згадайте **1.** У чому суть внутрішньополітичного курсу Л. Брежнєва? **2.** Чи самостійним було українське керівництво у визначенні своєї політики? **3.** Що свідчило про наростання кризових явищ у суспільно-політичному житті УРСР 70-х – початку 80-х років?

Творче завдання Які історичні виклики встали перед Україною в умовах «перебудови»?

1. Пошуки виходу із системної кризи. Михайло Горбачов

Протягом короткого часу, з 1982 по 1985 р., у Радянському Союзі тричі змінилося вище партійно-державне керівництво. В листопаді 1982 р. пішов із життя 76-річний генеральний секретар ЦК КПРС і Голова Президії Верховної Ради СРСР Леонід Брежнєв.

Його посаду обійняв Юрій Андропов, який до цього тривалий час керував Комітетом держбезпеки (КДБ), був членом політбюро, секретарем ЦК КПРС.

Ю. Андропов основну ставку зробив на зміцнення дисципліни, економію, підвищення продуктивності праці, боротьбу з корупцією. Існувало переконання, що варто викрити й усунути від важелів управління корумпованих високопоставлених апаратників, навести порядок на виробництві, примусити всіх відпрацьовувати встановлений час, – і справи підуть краще.

www.4book.org

Розгорнута в центрі, деяких областях Російської Федерації і Середній Азії боротьба з корупцією, у ході якої було відправлено у відставку і навіть заарештовано деяких високопосадовців, Україну майже не зачепила. І не тому, що корупції тут не було: просто новий генсек ще не був готовий змінювати усталений порядок у номенклатурних «верхах» найбільшої республіки СРСР Російської Федерації. А от «наведення порядку» в низах, зміцнення трудової дисципліни перетворилися в Україні на галасливу кампанію, здійснювану місцевими «верхами» суто радянськими методами, з порушенням конституційних норм і прав людини. Працівники міліції, чиновники різних ланок партапарату, народні дружинники, шукаючи прогульників, організовували справжні облави у робочий час на ринках, у магазинах, кінотеатрах, парках, перукарнях і навіть банях.

Очікуваних змін ці жорсткі заходи не принесли, хоча офіційна статистика свідчила про певне підвищення в 1983 р. обсягів виробництва. Однак системна криза в економіці не припинилася. Андроповські методи дали тільки незначний тимчасовий ефект.

Після тривалої хвороби в лютому 1984 р. Ю. Андропов помер, а його посаду обійняв 78-річний секретар ЦК КПРС Костянтин Черненко. В березні 1985 р. він помер. Після його смерті закінчився період радянської «геронтократії» – «влада старців». Вперше за останні десятиліття на посаду генерального секретаря ЦК КПРС було обрано відносно молодого, 54-річного, Михайла Сергійовича Горбачова, члена політбюро, секретаря ЦК КПРС, який до цього був першим секретарем Ставропольського крайкому.

Кризове становище в країні не могло не позначитися на настроях керівної верхівки. Дедалі ширше коло представників партійно-державного апарату почало розуміти, що на головних напрямах науково-технічного прогресу за рівнем життя населення СРСР значно відстає від розвинених держав Заходу, що країна не спроможна належним чином реагувати на глобальні проблеми, котрі постали перед людством. Соціально-економічна криза вимагала докорінних змін в усіх сферах життя суспільства. В іншому разі неминучим було перетворення СРСР на слаборозвинену країну, а це, в свою чергу, могло спровокувати стихійний соціальний вибух величезної сили з непередбаченими наслідками. Таким чином, від соціально-економічних змін залежало життя радянської системи та існування СРСР як єдиної централізованої держави.

Відправним пунктом останнього періоду в історії Радянського Союзу був ***квітневий (1985) пленум ЦК КПРС.*** Цей пленум відкрив нову сторінку і в історії України, де соціально-економічна і політична криза була особливо глибокою. Новий генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов виступив перед учасниками пленуму з пропозицією прискорити науково-технічний прогрес, і на цій основі форсувати соціально-економічний розвиток країни. Відставання в науці та техніці було настільки очевидним, а його наслідки настільки згубними, що, здавалося, варто покращити стан справ у цій сфері, дещо поліпшити управління народним господарством, зміцнити дисципліну, і швидкі темпи розвитку будуть забезпечені без глибоких змін в економічному й політичному житті, у межах існуючої соціально-економічної системи. Адже науково-технічна революція – і це підтверджував досвід розвинених капіталістичних країн – давала можливість значно підвищити продуктивність праці за порівняно короткий час.

www.4book.org

В основу стратегічного курсу нового керівництва було покладено **«прискорення»** соціально-економічного розвитку.

Термін ***«перебудова»*** у доповіді М. Горбачова на пленумі означав лише поліпшення управління господарським механізмом, тобто використовувався у досить обмеженому, вузькому розумінні. Але поступово саме цей термін став наповнюватися новим змістом, означаючи оновлення, модернізацію всіх сфер життя, «очищення» соціалізму від негативних нашарувань минулого, надання йому гуманного, привабливого для народу вигляду.

2. Плани економічного «прискорення»

Курс на «прискорення» був підтверджений на XXVII з'їзді КПРС, що відбувся у 1986 р. На ньому було поставлено завдання: за три п'ятирічки (15 років) створити виробничий потенціал, що приблизно дорівнював би вже накопиченому за роки радянської влади. Подвоєння національного доходу передбачалося забезпечити за рахунок підвищення в 2,3–2,5 раза продуктивності праці.

У руслі цих планів партійно-державне керівництво сподівалося розв'язати також і гострі соціальні проблеми. У квітні 1986 р. ЦК КПРС прийняв постанову про основні напрями розв'язання ***житлової проблеми***. Було офіційно задекларовано, що до 2000 р. кожна сім'я матиме окрему квартиру або будинок. Необхідного економічного обґрунтування ця постанова не мала і була приречена на провал.

Того ж року було оголошено про прийняття ***«Комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 рр.»***, якою передбачалося забезпечення предметами повсякденного вжитку і послугами всіх жителів країни, ліквідацію дефіцитів і черг. Важливою передумовою цього вважалося успішне виконання ***Продовольчої програми***, проголошеної у травні, а в УРСР – у листопаді 1982 р.

Компартія України без жодних змін схвалювала всі проекти центру, конкретизувавши їх відповідно до умов України. Цим вона брала на себе відповідальність за наслідки: *передбачуваних показників досягти було неможливо.* Переобтяжене безліччю нерозв'язаних проблем народне господарство України без глибоких реформ було неспроможне на такий потужний ривок.

По-перше, жодних змін у принципах господарювання не передбачалося: його планувалося і далі вести директивними методами, повністю виключаючи ринкові механізми. Величезні кошти мали використати не стільки на технічне переозброєння і структурну перебудову економіки, впровадження інформаційних технологій, як того вимагали реалії постіндустріального суспільства, скільки на створення нових виробничих потужностей в електроенергетиці, галузях важкої промисловості та хімічної індустрії. Намагаючись якнайшвидше досягти максимального результату, центр передбачав розмістити в Україні з її оптимальними природно-кліматичними умовами, готовою виробничою і соціальною інфраструктурою, кваліфікованим кадровим потенціалом значну кількість нових підприємств важкої промисловості.

По-друге, для реалізації накреслених планів були необхідні величезні кошти, яких вже з першого року «прискорення» не вистачало.

Ключовою причиною було ***падіння цін на нафту на світовому ринку***. Воно викликало різке скорочення валютних доходів СРСР («нафтодоларів»), які традиційно використовували на закупку за рубежем товарів народного споживання і новітньої техніки.

www.4book.org

Негативний вплив на фінансове становище справила «антиалкогольна» кампанія, яку в директивному порядку було розгорнуто у **червні 1985 р.**, коли набула чинності постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР **про боротьбу з алкоголізмом та його негативними наслідками**. Очікувалося, що це не лише приведе до покращення морального клімату в суспільстві, але й матиме прямий економічний ефект, бо сприятиме зменшенню втрат на виробництві від пияцтва. Виконання цієї постанови супроводжувалося безліччю непродуманих заходів, від яких через деякий час довелося відмовитися. Збитки від авантюрного соціального експерименту були величезними: державна казна в Україні недоотримала близько 10 млрд крб., було вирубано під корінь десятки тисяч гектарів першокласних виноградників, садових насаджень, закрито виноробні виробництва.

Важким тягарем на бюджет лягли витрати на ліквідацію наслідків техногенної катастрофи планетарного масштабу, яка сталася на атомній електростанції в Чорнобилі під Києвом 25 квітні 1986 р.

Все це в комплексі загострило традиційні «хвороби» економічного організму СРСР, викликавши різке, вибухоподібне наростання фінансової, а потім і економічної кризи.

3. Спроби оздоровлення суспільно-політичного життя

Водночас вище партійно-державне керівництво здійснювало деякі кроки в напрямі ***покращення суспільно-політичної атмосфери в СРСР.*** Так, воно наважилося наприкінці 1986 р. повернути з горьківського заслання до Москви всесвітньо відомого російського правозахисника, вченого зі світовим іменем академіка А.Д. Сахарова. Почалося звільнення політв'язнів. Характерно, що репресовані за «антирадянську діяльність» в Україні були випущені на волю пізніше. Як правило, вони одержували принизливу пропозицію написати прохання про помилування.

З ініціативи партійних верхів відбувалося оновлення апарату, він очищався від корумпованих елементів і найконсервативніших представників застійних часів. З'являється практика виборів партійних керівників таємним ***голосуванням альтернативно, з кількох кандидатур***.

12 березня 1987 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла безпрецедентне в радянській історії рішення про проведення в експериментальному порядку **виборів до місцевих рад народних депутатів по багатомандатних виборчих округах**. Це дало можливість на більш демократичних засадах провести вибори до місцевих рад.

У 1987 р. започатковано утвердження виборних засад в управлінні промисловими підприємствами. Всього в республіці було обрано понад 2 тис. директорів підприємств і десятки тисяч керівників середньої ланки. 1987 р. ознаменувався наростанням темпів перетворень, поглибленням їхнього змісту.

Своєрідним узагальненням цих змін і планом на майбутнє була книжка М. Горбачова, опублікована у 1987 р., «Нове політичне мислення для нашої країни і всього світу». У книжці обґрунтовувалася ідея єдності людської цивілізації, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, ідея мирного співіснування, ядерного роззброєння, гласності й плюралізму. Ще недавно подібні ідеї оцінювалися як ворожі комуністичному вченню.

www.4book.org

4. Поглиблення «перебудови»

Усвідомлення необхідності поглиблення «перебудови» засвідчила робота пленумів ЦК КПРС, які відбулися у 1987 р., виступи М. Горбачова, інших керівників партії і держави, публікації відомих економістів, філософів, публіцистів. Про зміни, які відбувалися в СРСР, почали говорити як «про революційні». У контексті пошуків виходу з кризи в партії і суспільстві інтенсивно відбувалося переосмислення історичного минулого, критичний аналіз створеного в СРСР соціально-економічного устрою. Уже на червневому (1987) пленумі ЦК КПРС у ході дискусії було визнано неспроможність існуючої концепції «розвинутого соціалізму».

На сторінках науково-публіцистичних видань радянська система визначалась як система «казарменого, державного соціалізму», «напівфеодального», а подекуди й просто «феодального соціалізму», «глухий кут історії», що встановлювався методом терору та репресій.

Не залишилося поза увагою і питання щодо ролі КПРС, з діяльністю якої було пов'язане все радянське минуле країни. На жовтневому (1987) пленумі ЦК КПРС, присвяченому оцінці більшовицької революції 1917 р., М. Горбачов назвав побудований у СРСР лад *«деформованим соціалізмом»*. Через кілька місяців, у лютому 1988 р., він проголосив відмову «від догматичної, бюрократичної спадщини», яка «не має нічого спільного ні з марксизмом-ленінізмом, ні зі справжнім соціалізмом».

Що ж до «справжнього соціалізму», про існування якого говорив М. Горбачов, то поступово вимальовувався його образ як гуманного, демократичного устрою. Саме такий соціалізм, який нещодавно оцінювався в радянському суспільствознавстві як «реформістська теорія», оголошувався ідеалом, метою Комуністичної партії. Однак перетворення КПРС на демократичну партію соціал-демократичного зразка не відбулося. Навіть останній, XXVIII з'їзд КПРС, який відбувся влітку 1990 р., прийнявши програмну заяву «До гуманного, демократичного соціалізму», проголосив КПРС партією «соціалістичного вибору і комуністичної перспективи». Правда, ця перспектива відсувалася на невизначене майбутнє.

Але програмна заява КПРС так і не стала платформою, яка б об'єднала все суспільство чи хоча б усіх комуністів. Перебудова супроводжувалася диференціацією інтересів різних груп населення, які не могли бути передбачені в програмі однієї партії. Оцінюючи історичний досвід СРСР, частина населення (насамперед інтелігенція) почала схилятися до висновку, що справа не в деформації марксистсько-ленінського вчення, а в утопічності, неможливості реалізації комуністичних ідей взагалі. У вирі усіх цих подій перебувала УРСР.

5. Падіння авторитету КП України

Події в політичному житті України на початку горбачовської доби здавалися далеким відгомоном того, що відбувалося у Москві і деяких інших регіонах СРСР.

До кінця 80-х років сподівання на демократизацію життя в Україні пов'язувалося з Москвою, перебудовою в центрі. За цих умов, на тлі зростаючої відкритості центральної влади, авторитет республіканських партійно-державних структур падав.

www.4book.org

Особливо яскраво продемонстрував це XXVII з'їзд Комуністичної партії України (лютий 1986 р.), який за рішеннями й характером обговорюваних питань мало чим відрізнявся від «застійного» XXVI з'їзду КПУ.

Чому ж КП України, яка налічувала понад 3 млн членів, не тільки не змогла очолити складні й суперечливі процеси перетворень у республіці, а й від самого початку гальмувала їх? Чому вона, зосередивши майже весь інтелектуальний потенціал республіки, навіть не спробувала виробити концепцію довгострокового розвитку України і не спромоглася сформулювати свою, самостійну позицію хоча б щодо найзлободенніших, життєво важливих для суспільства питань?

Для цього було кілька причин. Назвемо лише три, найголовніші.

Перша. Ще з кінця 1920-х років над Компартією України, як дамоклів меч, висіла підозра в «націоналізмі». Будь-яка спроба полегшити життя народу України без вказівок з Москви або без погодження з нею розцінювалась як прояв націоналізму і нещадно каралася. Як наслідок, в керівництві КПУ виробився стійкий імунітет проти новацій і самостійних дій.

Друга. За статутом КПРС і традиціями, які склалися, розробка теоретичних та загальнополітичних питань – це прерогатива ЦК КПРС, його політбюро. Завдання республіканських парторганізацій – лише виконувати відповідні рішення центральних органів партії. ЦК КП України і не мав права самостійно приймати рішення, які виходять за межі діючих постанов та інструкцій ЦК КПРС. Не мав такого права і з'їзд Компартії України.

Третя. Упродовж десятиліть у республіканському партійно-державному апараті виробився своєрідний периферійний тип мислення – «провінціалізм», який не дозволяв або дуже ускладнював оперування загальносоюзними, міжнародними, загальнодержавними категоріями. Таке світосприйняття нав'язувалося інтелігенції, діячам науки, мистецтва, республіканській пресі, телебаченню тощо.

Зазначені причини унеможливлювали трансформацію Компартії України у національно-комуністичну організацію як провідну політичну силу суверенної України. Вона стала програвати у боротьбі зі своїми політичними опонентами ще до того, як останні оформилися в партії та масові рухи.

6. Комуністична партія й загострення екологічної кризи в Україні

Непродумана надіндустріалізація Нижньої Наддніпрянщини та Донбасу, інтенсивне спорудження численних штучних «морів» на Дніпрі доповнилося в 70–80-ті роки побудовою мережі атомних електростанцій у безпосередній близькості від великих міст. На Україну, яка займала менше 3 % території СРСР, припадало майже 25 % всіх шкідливих виробництв. Серед міст СРСР з найвищим рівнем забруднення атмосфери кожне п'яте було розміщене в Україні. У 78 містах республіки шкідливі речовини в атмосфері перевищували гранично допустимі норми в 60 разів, у 76 містах забрудненість питної води перевищувала норми у 12 разів.

Екологічною катастрофою світового рівня стала **аварія на Чорнобильській АЕС в ніч з 25 на 26 квітня 1986 р.** Аварія призвела до небаченого забруднення біосфери, радіоактивного опромінення тисяч людей. У перші дні після катастрофи померло декілька десятків людей. Станом на 1990 р. 64 тис. осіб, які

www.4book.org

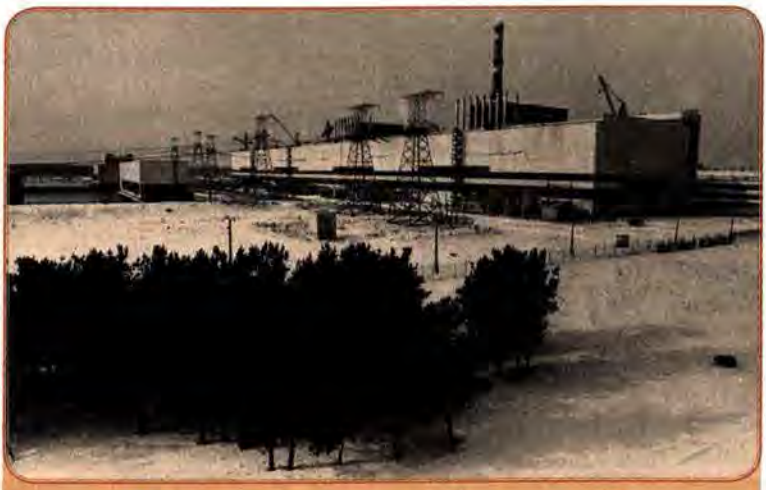

ЧАЕС. *Загальний вигляд до 26 квітня 1986 р.*

брали участь в ліквідації катастрофи (ліквідатори), стали інвалідами, 7 тис. померли. В районі катастрофи з'явилася 30-кілометрова «зона відчуження», звідки жителів було переселено в інші регіони республіки. Лише прямі витрати України, яка мусила майже повністю взяти на себе справу ліквідації катастрофи на електростанції, що підпорядковувалася свого часу союзному відомству, становили в 1988–1990 рр. у тодішньому масштабі цін понад 20 млрд крб. Та це не вирішило проблеми, і ще довго Україна змушена буде виділяти мільярди на ліквідацію наслідків Чорнобиля, захист тих, хто від нього постраждав.

За вказівками парткерівництва ретельно приховувалися страшні розміри і жахливі, ще до кінця не вивчені і не пізнані наслідки катастрофи. Причому, якщо М. Горбачов на ювілейних урочистих зборах у листопаді 1987 р. у своїй доповіді приділив увагу і Чорнобильській трагедії, В. Щербицький через місяць у доповіді, присвяченій 70-річчю встановлення радянської влади в Україні, про неї навіть не згадував. Правда про причини й трагічні наслідки катастрофи на повний голос пролунала з уст опозиції, яка «виставила» відповідний рахунок Компартії України та її уряду.

7. Компартія України і національне відродження

Інше важливе питання, значення якого так і не збагнуло керівництво України, – це питання національного відродження.

Усім було відомо, що впродовж десятиліть наступ загальносоюзних чиновників на українську культуру відбувався за сприяння тієї ж Компартії України, яка за будь-яку ціну прагнула продемонструвати центрові свій

Міліцейський пост перед в'їздом у Чорнобиль. *1986 р.*

www.4book.org

«інтернаціоналізм», який на практиці сприймався як лояльність центру. У результаті мільйони українців відмовилися від української мови, національної культури, не сприйнявши як слід і культуру російську.

Комуністичний режим не був зацікавлений у розвитку національних культур, бо значно легше управляти однорідною «народною масою», «радянським народом», аніж мати справу окремо з кожною нацією. Тому й міжнаціональні відносини в Україні, як і в інших республіках, будувалися не на природній, культурній, духовній основі, а на основі політичній, ідеологічній. А в цьому крилась серйозна небезпека для міжнаціональних відносин, бо надмірна їх політизація може ледве не кожну соціальну проблему швидко перетворити на національну.

З іншого боку, лише розвиток національних культур і зростання загальної культури створюють природну основу для цивілізованих міжнаціональних відносин, взаємної поваги та дружби між націями і народами. Крім того, загальний культурний рівень нації є однією з необхідних умов оволодіння надбаннями інформаційного суспільства, і навпаки, занепад культури загрожує витісненням нації на узбіччя світового прогресу.

Однак, незважаючи на нові тенденції і суспільні потреби, Компартія, уряд України продовжували проводити традиційну політику «інтернаціоналізму», яка в реальному житті зводилася до русифікації українців та представників інших національних груп України.

У результаті прапор національного відродження українців, євреїв, поляків, росіян, представників інших національних меншин в Україні підняла не Компартія і уряд України, а опозиційні сили, що забезпечило їм досить широку підтримку й симпатії в масах.

Керівництво КП України було неспроможне знайти шляхи вирішення інших гострих питань життя республіки. Таким чином, події в Україні перестали бути підконтрольні компартійній верхівці та вищим державним інституціям.

Перевірте себе

1. У чому проявилася в 1982–1985 рр. недосконалість радянської політичної системи, її глибока криза?
2. Схарактеризуйте становище України за правління Ю. Андропова та К. Черненка. Що змінилося в республіці за час їхнього перебування при владі?
3. Чи можна було добитися корінного перелому справ на краще тими методами, які використовував Ю. Андропов?
4. Як ви оцінюєте значення квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС? Що означав курс на «прискорення»? Що було його метою?
5. Дайте визначення понять «прискорення» і «перебудова».
6. Схарактеризуйте рішення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду КП України.
7. Чому плани вирішення соціальних проблем, накреслені після квітневого (1985) пленуму ЦК КПРС, можна назвати утопічними?
8. Що було зроблено в другій половині 1980-х років для оздоровлення суспільно-політичного життя?
9. Чим було викликано поглиблення «перебудови» в 1987 р. і в чому воно проявилося?
10. Які були причини падіння авторитету Компартії України в другій половині 1980-х років?

www.4book.org

11. Як відреагувало керівництво ЦК КПУ, уряд республіки на Чорнобильську катастрофу 1986 р.? Чим була зумовлена така незрозуміла для народу позиція?
12. Чим пояснювалася консервативна позиція КПУ, уряду України в питаннях національного відродження українців та інших народів республіки?

Документи

1. Український дисидент Юрій Бадзьо про свою відмову написати на адресу Президії Верховної Ради СРСР прохання про помилування

Сибір, 12.07.1987
Умови, запропоновані нам, були дуже суворі. І все-таки об'єктивно історична ціна компромісу була висока: хто кого реабілітує. Влада, проголосивши такий крутий поворот у своїй політиці і зробивши реальний крок у новому напрямку (гласність – така, яку маємо, – це вже реальність, нова, краща реальність), не знайшла за можливе відновити справедливість щодо нас. Ми, погодившись на запропонований нам вихід із становища, тим самим погоджувались з колишнім ставленням до нас, з офіційним поглядом (до того ж і з теперішнім! Він ні в чому не змінився) на нашу поведінку. Тобто об'єктивно виправдовували застосовані до нас репресії. Тобто схвалювали і стверджували консервативну інерцію в політиці нового керівництва...

Сучасність (Мюнхен). – 1988. – Ч. І. – С. 107–109.

2. Помічник В. Щербицького В. Врублевський про Чорнобильську катастрофу

На чернобыльской аварии лежит черное пятно системы, роковое пятно режима. И, к сожалению, его ничем не смыть. Мы пожинаем плоды системы, которая создала монополию в науке, породившей признанные ныне конструктивно недоработанными и потенциально взрывоопасными реакторы большой мощности РБМК-1000. Плоды системы, которая исходила не из приоритета личности, а во главу угла ставила интересы класса, массы, что не могло не привести к пренебрежению жизнью индивида. Это несмываемое пятно того режима, который игнорировал предупреждения, подчиняя требованиям сиюминутной выгоды глобальную и национальную безопасность. Подобный подход нашел свое концентрированное выражение в пресловутом замечании, высказанном на пресс-конференции председателем Госкомиссии Щербиной по поводу аварии: «Наука требует жертв!..».
...Волею истории чернобыльский «эксперимент» произошел в стране, которая сама стала полигоном для социального эксперимента, начавшегося в 1917 году. И, как уже говорилось, это далеко не случайно. История мстит... И снова возникает сакраментальный вопрос: кто виноват?
...Щербицкому ныне инкриминируют, что он не запретил первомайскую демонстрацию, совершив тем самым преступление перед собственным народом. Осмелюсь заявить, что о размерах истинной угрозы ему известно не было...

Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К., 1993. – С. 206–207, 208, 210, 211.

Запитання до документів

Документ № 1.
Дайте моральну оцінку відмові Ю. Бадзьо написати прохання про помилування. Врахуйте, що деякі видатні дисиденти, зокрема А. Сахаров, рекомендували подати такі прохання, щоб швидше включитися в перебудовчі процеси і сприяти демократизації суспільства.

www.4book.org

Документ № 2.
Чи згодні ви з оцінкою В. Врублевським причин Чорнобильської катастрофи? Наскільки об'єктивно оцінює помічник першого секретаря ЦК КП України позицію свого шефа після аварії?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

71–72. НАРОСТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

Згадайте **1.** Яким був стан української економіки на початку 1980-х років? Що таке «застій»? **2.** У чому полягали основні проблеми української економіки на початку 1980-х років? **3.** Наскільки Українська РСР могла самостійно визначати стратегію свого економічного розвитку?

Творче завдання Чому партійно-державні верхи СРСР не наважувалися на перехід до ринкової моделі господарювання?

1. 1985–1987 роки: провал політики економічного «прискорення»

На середину 1980-х років, до кінця не усвідомлюючи драматизму ситуації, партійно-державне керівництво СРСР в економічній сфері обирає стратегію *«прискорення»*. Її суть полягала в тому, щоб на існуючій матеріально-технічній базі, при незмінних соціально-економічних відносинах, не роблячи жодного реального кроку в бік ринкових відносин, прискорити темпи економічного розвитку і таким шляхом вийти з кризи.

Прагненням саме в такий спосіб покращити становище в народному господарстві була позначена економічна політика українського керівництва. Але чіткий план її втілення (економічна стратегія) так і не був вироблений. Деякі новаторські починання не доводилися до кінця, а окремі правильні й сміливі рішення потопали в трясовині старих підходів до розв'язання проблем, не приносячи очікуваних результатів.

Так, у червні 1985 р. у Москві було проведено Всесоюзну нараду з ***питань науково-технічного прогресу***. Невдовзі пленум ЦК КП України ухвалив постанову про заходи щодо прискорення науково-технічного прогресу в республіці.

Через деякий час керівництво УРСР продемонструвало підтримку чергової ініціативи центру: в листопаді 1985 р. в Києві відбувся Всесоюзний семінар з вивчення досвіду роботи в Україні з ресурсозбереження і покращення матеріаломісткості на основі науково-технічного прогресу.

Ні в Москві, ні в Києві не пропонували нічого принципово нового. «Нові методи» цілком вписувались у рамки старої командної системи: більше, краще, активніше.

Прагнення діяти традиційними, «випробуваними методами» проглядалося в постанові ЦК КПРС про заходи щодо посилення ***боротьби з нетрудовими прибутками***, прийнятій у **травні 1986 р.** Нею було започатковано широку й галасливу кампанію, в яку включилися правоохоронні органи, партійні організації, інші громадські об'єднання. Її метою була ліквідація

www.4book.org

неконтрольованої «тіньової економіки», яка існувала ще в часи Сталіна, а в 1980-х роках швидко збільшувала свої масштаби.

Проте в поле зору влади рідко потрапляли крадії чи хабарники, високопоставлені рвачі і «комбінатори», які в умовах наростаючої економічної кризи заробляли свої «перші мільйони». Найчастіше переслідували тих, хто вирощував на присадибній ділянці і продавав свіжу городину, власноруч виготовлені предмети господарського вжитку, одяг і взуття, надавав різні послуги. Спеціальні комісії обмірювали будиночки, споруджені користувачами дачних ділянок, змушували руйнувати приміщення, які перевищували нормативи. Таким чином, переслідували тих, кого за наявності здорового глузду слід було всіляко підтримувати. Ринок «стукав у двері», пропонував свої послуги суспільству, але його не пускали.

Врешті ця очевидна нісенітниця ставала зрозумілою і партійно-радянським консерваторам. «Прискорення» не могло дати відчутного результату без якісних зрушень у системі виробничих відносин, розкріпачення особистої ініціативи виробника, перебудови економіки на ринкових засадах.

Першим помітним заходом у цьому напрямі став Закон СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність», прийнятий у листопаді 1986 р. Громадянам дозволялося працювати не лише на державних і колективних підприємствах, але й індивідуально – ***самим на себе***.

Що ж до державних підприємств, то вони продовжували перебувати в лабетах директивного управління. Саме тому не вдалося добитися широко розрекламованого впровадження у виробництво найновіших досягнень вітчизняних і зарубіжних учених, покращити якість, технічний рівень промислової продукції. У цих умовах у 1987 р. було ***впроваджено державне приймання готової продукції.*** Спеціально створені комісії перевіряли якість виробів. В умовах ринкової конкуренції таке рішення було б абсурдним, а для директивної радянської економіки стало останньою надією виправити становище.

Держприймання виявило серйозні вади в якості виробів, що їх випускала промисловість, однак радикально впливати на її підвищення не змогло, бо стосувалось лише останнього етапу виробничого процесу. Для забезпечення якості кінцевого продукту необхідно було впровадити державне приймання по всьому технологічному ланцюжку. При цьому не було ніякої гарантії, що це матиме позитивні наслідки.

Нічого не робилося і для структурної перебудови промисловості України, подолання її численних деформацій і перекосів. У результаті старі негаразди почали проявлятися все гостріше.

Так, унаслідок дискримінаційної інвестиційної політики центру в другій половині 1980-х років зношеність основних фондів підприємств України досягла 60 %. Морально застарівав верстатний парк. Курс XXVII з'їзду КПРС на прискорений розвиток машинобудівного комплексу у дванадцятій п'ятирічці провалився. Кризові явища в промисловості наростали.

Багаторічна тенденція до переважаючого росту ***виробництва засобів виробництва***, тобто групи «А», що так і не була зупинена, призвела до того, що лише 20 % потужностей промисловості випускали товари народного споживання.

Становище ускладнювало ще й те, що близько 80 % загального обсягу промислового виробництва ***не мало на території республіки завершено-***

www.4book.org

го технологічного циклу. Як і раніше, в Україні вироблялися головним чином напівфабрикати, а готова продукція – за її межами. Це був наслідок цілеспрямованої політики центру на формування «єдиного народногосподарського комплексу», за яким приховувалося прагнення унеможливити вихід республіки зі складу СРСР.

Таким чином, у 1986–1987 рр. ***ніяких істотних заходів щодо реформування економіки та забезпечення її дієвого прискорення зроблено не було.*** У результаті з середини 1980-х років посилилося відставання від запланованих темпів. У 1986 р., за завищеними цифрами Держкомстату, приріст національного прибутку по СРСР становив 2,3 %, а у 1987 р. – лише 1,6 %. В Україні становище було дещо кращим, і спад ще не охопив головні галузі її економіки. Працелюбність, дисциплінованість і висока кваліфікація робітників, інженерно-технічних працівників і колгоспників дали можливість на деякий час нейтралізувати негативні тенденції в народному господарстві СРСР, які були дедалі загрозливішими. Однак за умов централізованого розподілу, важелі якого тримали союзні відомства, народ не бачив позитивних результатів своєї праці. Становище з промисловими і продовольчими товарами у республіці погіршувалося. До того ж за умов тісних економічних зв'язків, які контролював і спрямовував центр і які задовольняли насамперед його інтереси, обвальний спад виробництва в Україні був неминучий.

Необхідність поглиблення економічних перетворень на ринкових засадах ставала дедалі очевиднішою.

2. Спроби радикальної економічної реформи

У 1987–1989 рр. в економічній політиці почали з'являтися нові тенденції. Одним з найголовніших завдань «перебудови» її ініціатори оголосили встановлення контролю народу над господарським життям, «передачу економічної влади трудящим» шляхом радикальної економічної реформи.

Загалом економічні зміни, ініційовані керівництвом, передбачали: підвищення економічної самостійності державних підприємств; розвиток приватного підприємництва там, де це було «соціально виправданим»; залучення іноземних інвестицій шляхом створення спільних підприємств.

Уперше за час перебудови питання про радикальну економічну реформу було поставлене на липневому (1987) пленумі ЦК КПРС. Передбачалося розробити правові й економічні основи для забезпечення співіснування державного і незалежного від держави секторів господарства, для чого сприяти перетворенню ***частини*** державних підприємств на орендні, кооперативні, акціонерні, приватні, змішані, а також з участю іноземного капіталу. Втім, це була лише стратегічна мета. Найближчим же часом обіцяли зменшити контроль над державною частиною економіки, а централізоване планування поєднувати з наданням підприємствам певної свободи. «Межі свободи» визначалися трьома горбачовськими «С»: ***самостійність, самоврядування, самофінансування.***

Основні ідеї проголошеної на червневому пленумі реформи розвивалися в «Законі про державне підприємство», затвердженому 30 червня 1987 р. Підприємства могли дискутувати з відповідними міністерствами щодо окремих пунктів запропонованих планів (хоча в цілому плановий принцип зберігався), одержували право на встановлення прямих (без посередництва

www.4book.org

Держплану) зв'язків з постачальниками і споживачами, деяким навіть дозволялося вступати в прямі контакти з іноземними фірмами.

Запропоновані нововведення, за умови послідовного їх втілення в реальне життя, могли зменшити вплив державної бюрократії на економіку і розв'язати ініціативу виробників. Центральні відомства могли втратити частину свого всеохоплюючого контролю над народним господарством. Тому саме на цьому напрямі реформ управлінський апарат чинив особливо витончений і сильний опір. Не маючи змоги відкинути реформу «з порога», консервативні сили в центральному апараті й на місцях опрацьовували компромісні варіанти, які б заспокоїли народ, але водночас зберегли їхні командні позиції.

Саме така непослідовність і половинчастість була закладена в моделі госпрозрахунку, що пропонувалися для впровадження на підприємствах після липневого пленуму 1987 р. З початку 1989 р. почали переходити на госпрозрахунок за другою моделлю. Потім економісти заговорили про третю модель госпрозрахунку. При цьому в промисловості жодних позитивних змін не відбулося. Навпаки, половинчасті та непродумані реформи вносили дезорганізацію в командно-централізовану і по-своєму логічну систему управління економікою. Адже послаблення контролю центру, надання додаткових прав директорам створювало умови для пошуків вигідніших партнерів, давало змогу відмовитись від неприбуткової трудомісткої роботи і перейти до випуску товарів, реалізація яких давала великі прибутки. За умов панування штучно встановлених цін, що не відображали реальних затрат, ця відносна свобода економічної діяльності підприємств почала відігравати руйнівну роль, вела до посилення розбалансованості народного господарства, дальшого розпаду економічних зв'язків.

У річищі економічного реформування у травні 1988 р. Верховною Радою СРСР був прийнятий «Закон про кооперацію». Почався ***бурхливий розвиток кооперативів*** у сфері послуг, громадського харчування, торгівлі. Однак найголовнішої сфери – виробничої – індивідуальна трудова діяльність і кооперативи торкнулися мало.

Як наслідок, кооперативний сектор, у якому на початок 1990 р. в Україні було зайнято майже 700 тис. осіб, виявився неспроможним істотно поліпшити становище в економіці. Понад третину його продукції й послуг надавалося не населенню, а державним підприємствам. Майже 60 % кооперативів створювалися в мережі громадського харчування замість підприємств державної торгівлі, які згортали свою роботу. Отже, конкуренції між державними і кооперативними підприємствами не було. До того ж дві третини кооперативів виробляли продукцію із сировини, закупленої на державних підприємствах чи у роздрібній торгівлі. За таких умов кооперативи мали можливість шляхом підвищення цін отримувати високі прибутки. Партійно-державна номенклатура вдало використовувала це для поширення серед населення антикооперативних настроїв і водночас вкладала у кооперативи кошти з метою отримання власних прибутків. Нерідко кооперативи використовували як канал переказу безготівкових коштів (які були на рахунках держпідприємств і використовувалися лише для банківських взаєморозрахунків всередині держсектору) в готівку. «Живі гроші», не підкріплені товарною масою, попадали в руки покупців, викликаючи інфляцію. Це слугувало додатковим чинником провалу економічної реформи і розпаду існуючої економічної системи.

www.4book.org

3. Становище в сільському господарстві

Схоже розвивалися процеси і в аграрному секторі економіки. У 1986 р. було ухвалено спільну постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни». Ніяких помітних зрушень у сільському господарстві ця постанова не забезпечила. Все звелося до створення додаткової управлінської структури – Держагропрому – своєрідної бюрократичної «надбудови» над колгоспами, радгоспами і переробними підприємствами.

Створення Держагропрому з його розгалуженою системою на місцях не послабило продовольчу проблему, хоча центральні відомства з властивим їм казенним оптимізмом рапортували про помітне збільшення обсягів продукції в агропромисловому секторі: протягом 1986–1988 рр. на 3,6 %. Насправді збільшення було фіктивним, бо обліковувалися не реальні обсяги товарної продукції, а їхня вартість, яка в умовах швидкого зростання цін не відбивала динаміку товарної маси.

Гострота продовольчого питання була додатковим чинником росту соціальної напруженості в суспільстві й змушувала керівництво шукати виходу з кризи. У 1989 р. було прийнято рішення щодо розвитку на селі альтернативних форм господарювання – селянських (фермерських) господарств, поширення різних форм оренди, утворення кооперативних колективів. Та очікуваних результатів це не дало. Колгоспно-радгоспне керівництво чинило опір впровадженню нових форм господарювання на селі. Блокуючись із консервативними елементами в партійних верхах, воно відкинуло пропозицію визнати приватну власність на землю.

4. Шахтарський страйк 1989 р.

Невдале реформування економіки, непослідовність у лібералізації суспільно-політичної сфери призвели до наростання соціальної напруженості. Новим явищем суспільного життя стали **страйки шахтарів**, що розпочалися **влітку 1989 р.** Вони свідчили про початок відродження робітничого руху, але вже в новій формі. Головною причиною страйків була невирішеність багатьох економічних і соціальних питань. У зв'язку зі здійсненою в народному господарстві республіки в 50-ті роки переорієнтацією промисловості з вугілля на газ змінилася і структура капіталовкладень. Протягом двох десятиліть 250 з 400 шахт Донбасу працювали без реконструкції, їхня технічна оснащеність була надто низькою. Частка ручної праці шахтарів становила більше 53 %, високою була смертність від нещасних випадків. Постійно зростала тривалість робочого дня. Замість офіційних 6 годин він іноді становив 10–11 годин.

Страйк розпочався 15 липня 1989 р. на шахті «Ясинуватська-Глибока». Через кілька днів страйкувало вже 193 шахти. У деяких місцях поряд з економічними (підвищення зарплати і поліпшення умов праці) висувалися й політичні вимоги.

Із часом страйкова боротьба посилилася. Відмінною рисою страйків цього періоду стала політизація вимог. Шахтарі, колективи інших галузей господарства, які їх підтримали, вимагали ліквідації парткомів на підпри-

www.4book.org

ємствах, націоналізації майна КПРС, відставки уряду, деполітизації правоохоронних органів.

Масові виступи шахтарів розхитували основи тоталітарної системи. Вперше за роки радянської влади робітники, які вважалися провідною силою суспільства, відкрито продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами Комуністичної партії. З іншого боку, масові виступи робітників примусили владу інтенсифікувати пошук виходу з економічної кризи.

5. Боротьба щодо економічної реформи 1990 р.

У 1990 р. боротьба навколо економічної реформи вкрай загострилася. Головним її питанням стала можливість співіснування ринку і соціалізму, господарської свободи і державного контролю.

У травні 1990 р. Рада Міністрів СРСР опублікувала програму реформи, яку підготувала комісія на чолі з академіком Л. Абалкіним, відомим радянським економістом. Програма передбачала поступовий – впродовж 1991–1995 рр. – перехід до ринкових відносин під жорстким контролем держави. Верховна Рада СРСР відкинула реформу, бо вона передбачала підвищення цін.

Паралельно працювала також комісія під керівництвом академіка С. Шаталіна і заступника голови Ради Міністрів СРСР Г. Явлінського. Вона готувала значно радикальніший план переходу до ринку за чітко визначений термін – 500 днів. Її пропозиції також відкинули. Врешті, затвердили «Основні напрямки стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки». Це був нежиттєздатний симбіоз кількох варіантів переходу до ринку з переважанням директивних методів. Але директиви вже не діяли. Почався економічний параліч.

У цих умовах до крайнощів загострилася криза постачання товарів для населення. Чутки про підвищення цін викликали ажіотажний попит на всі товари, які розмітали з прилавків магазинів.

6. Погіршення економічного становища в 1990 р.

Поглиблення кризи в економіці виявилося в наростанні темпів інфляції, збільшенні дефіциту державного бюджету. Карбованець перестав виконувати свої функції. Надзвичайного поширення набувають натуральні обміни, або, як їх стали називати, бартерні операції. Підприємства бажали одержати за свою продукцію реальні цінності, а не радянські карбованці, які інакше як «дерев'яними» вже й не називали. За цих умов продукцію направляли насамперед туди, звідки поступали матеріали чи сировина, а не туди, де вона була вкрай необхідна для продовження чи завершення технологічного процесу. Спочатку області, а потім уже й регіони та республіки почали вимагати від підприємств, розташованих на їхній території, виконувати перш за все замовлення для свого району, а вже потім для інших замовників. Унаслідок цього одне за одним почали зупинятися підприємства союзного підпорядкування. В економічному фундаменті радянської імперії з'явилися численні тріщини.

Втрачаючи важелі впливу, центр робив все, що міг. У вересні 1990 р. М. Горбачов видав президентський указ, який зобов'язував зберегти заплановані на четвертий квартал 1990 р. і на весь 1991 р. господарські зв'язки. До «неслухняних»

www.4book.org

Колона шахтарів прямує на Київ. *1990 р.*

передбачалося застосовувати надзвичайно серйозні санкції – штрафи, втручання прокуратури. Але цей указ не виконувався, і 14 грудня 1990 р. Президент змушений був підписати новий указ, у якому йшлося про необхідність виконання попереднього.

Усе це в комплексі призвело до логічного результату: в 1990 р. вперше за повоєнні роки національний дохід України зменшився на 1,5 %. В цілому по СРСР зниження становило 4,0 %, в Російській Федерації – аж 5,5 %. Економічні можливості радянської системи були повністю вичерпані. План, який був основою розвитку радянської економіки, втратив значення мобілізуючого та загальнообов'язкового для виконання документа. Союзні міністерства й відомства, не знаходячи рецептів виходу з кризи, що насувалася, на цей період самоусунулися від управління економікою. За цих умов розв'язання всіх економічних проблем лягло на керівництво республіки, яке не було до цього готовим.

7. Фінансове становище і життєвий рівень населення України

Невдачі у реалізації реформ, подальше погіршення ключових показників розвитку економіки, доповнене прагненням союзних структур зберегти свою владу над республікою, негативно позначились на фінансовому становищі та стали однією з основних причин інфляції і масового знецінення грошей, що боляче вдарило по добробуту мільйонів українців.

Внаслідок перших господарських перетворень підприємства й колгоспи дістали певну свободу у формуванні фонду заробітної плати, яка швидко зростала. Однак результатом підвищення зарплати стало поступове знецінення грошей, не забезпечених товаром. Навіть те, чого було завжди вдосталь, ставало дефіцитом. У містах виникли черги за макаронними виробами, крупами, милом, цукром. Наприкінці 1988 р. розрив між грошовою і товарною масою в Україні збільшився до 10 млрд крб. і мав тенденцію до невпинного зростання.

Це викликало розбалансованість споживчого ринку. Поряд із цим активно зростало вивезення товарів за межі республіки, процвітав «чорний ринок».

За цих умов партійне керівництво дбало насамперед про «своїх». 1 жовтня 1989 р. ЦК КПРС ухвалив рішення підвищити платню працівникам партійного апарату на 50–100 %. При цьому за ними зберігалися всі пільги, які вони мали інколи за символічну плату.

На інтереси рядових громадян майже не зважали. У січні 1991 р. новий прем'єр-міністр СРСР В. Павлов провів грошову реформу: відбувся обмін старих п'ятдесяти- і сторублевих купюр на нові. Невдозі було також прове-

www.4book.org

дено реформу роздрібних цін, у результаті якої вони помітно піднялися. Розширився асортимент товарів, які реалізовувалися населенню по договірних (вільних) цінах. При цьому вклади громадян в Ощадбанку (а це величезна сума) можна було отримувати лише з кінця 1991 р. За цей час гіперінфляція з'їла заощадження. Таким чином, купівельна спроможність населення, а значить і його життєвий рівень, падали. У той самий час номенклатурні верхи зберегли всі свої переваги.

Крах командної економіки, падіння життєвого рівня населення України і стали каталізатором його суспільної активності. Дедалі більше людей вбачало вихід із ситуації у розширенні прав України, її самостійності в економічній сфері, впровадження республіканського госпрозрахунку. Але це означало корінну зміну взаємовідносин союзного центру і республік.

Перевірте себе

1. Якою була мета курсу на «прискорення» у сфері промисловості? Чому цей курс не дав очікуваних результатів?
2. Чому роки одинадцятої п'ятирічки (1986–1990) характеризувалися спадом темпів розвитку промисловості?
3. Які негативні тенденції економічного життя посилилися в другій половині 80-х років?
4. Що таке «держприймання» і чому воно не дало очікуваних результатів?
5. У якому напрямі велося поглиблення економічної реформи? Що було зроблено для цього?
6. Чому реформування 1986–1987 рр. не дало бажаного результату?
7. Що нового в економічне життя внесла поява кооперативного сектору?
8. Схарактеризуйте становище в сільському господарстві України в другій половині 80-х років.
9. Які причини робітничих виступів у 1989 р.? Які вимоги висували робітники?
10. У чому суть планів виходу з кризи Л. Абалкіна і С. Шаталіна? Чому ці плани не були прийняті?
11. Чому рубль в 1990 р. фактично втратив свою роль і підприємства почали переходити на «бартер»?
12. Як фінансове становище в СРСР позначилося на життєвому рівні населення?
13. Чому після численних спроб підвищити темпи розвитку економіки в 1990 р. в Україні спостерігалося скорочення обсягів матеріального виробництва?
14. Чому вересневий (1990 р.) указ Президента СРСР про відновлення економічних зв'язків не був виконаний?
15. Як ви розумієте ідею республіканського госпрозрахунку?
16. Розкрийте механізм впливу реформи В. Павлова на життєвий рівень населення.

Документ

З постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами»

Травень 1986 р.

...Имеется немало фактов, когда люди получают нетрудовые доходы, занимаясь хищениями, спекуляцией, взяточничеством, другими видами деятельности, некоторые из них используют в целях наживы принадлежащие государству машины и механизмы, транспортные средства, жилую площадь, топливо, сырье

www.4book.org

и материалы. На предприятиях и в учреждениях торговли, бытового, коммунального, медицинского обслуживания, в учебных заведениях допускаются факты вымогательства дополнительной платы за оказание услуг, присвоение выручки, обмана граждан, протекционизма. Стремление к стяжательству, легкое отношение к жизни не встречают осуждения в отдельных советских семьях. Такие несовместимые с социалистическим образом жизни уродливые явления идут вразрез с интересами трудящихся, вызывают справедливое возмущение советских граждан.

...Поставить дело так, чтобы взяточники, казнокрады, мздоимцы, несуны и другие любители легкой наживы за счет общества были окружены всеобщим презрением, знали о неотвратимости наказания за свои деяния. Шире использовать систему деклараций, другие виды контроля за законностью доходов граждан. Укрепить паспортный режим в городах и населенных пунктах.

...Усилить партийный контроль за деятельностью администраций предприятий, учреждений и организаций в этом направлении.

Правда. – 1986. – 28 мая.

Запитання до документа

Використовуючи зміст постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами» і матеріали підручника, підготуйте повідомлення на тему «Боротьба з нетрудовими прибутками і плани прискорення соціально-економічного розвитку країни: розрахунки і прорахунки».

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

73. СПРОБИ ПОЛІТИЧНИХ РЕФОРМ

Згадайте **1.** В чому суть політико-ідеологічної кризи радянської системи 70–80-х років? **2.** Коли законодавчо в СРСР була закріплена однопартійна система? **3.** Як це вплинуло на політичний розвиток суспільства?

Творче завдання Які причини невдачі політичної реформи радянського суспільства?

1. Реформи в політичній системі СРСР

Початок перебудови показав, що існуючі державні інститути неспроможні подолати застій в господарському житті. Ставало зрозумілим, що потрібна докорінна перебудова системи в цілому.

Осінь 1988 р. принесла нові важливі зміни. Листопадовий (1988) пленум ЦК КПРС розглянув питання «Про заходи щодо здійснення політичної реформи в галузі державного будівництва». На сесії Верховної Ради СРСР, яка зібралася після пленуму, було вирішено ґрунтовно змінити структуру, порядок формування та зміст органів влади. Вищим законодавчим органом держави оголошувався З'їзд народних депутатів. Метою змін, на думку їхніх ініціаторів, було «відновлення повновладдя Рад». Передбачалося забезпечити поступовий перехід влади на всіх рівнях від партапарату, якому вона безроздільно належала, до конституційних органів.

Наприкінці березня 1989 р. відповідно до нового закону відбулися вибори народних депутатів СРСР. Закон давав можливість, маніпулюючи громад-

www.4book.org

ською думкою, формувати бажаний склад депутатського корпусу. Право направляти делегатів на з'їзд без виборів дістали партія, громадські організації – в тому числі 100 осіб від КПРС, дещо менше від комсомолу, профспілок, ветеранських організацій тощо.

Однак, незважаючи на це, делегатами з'їзду обрано і представників від демократичних сил України. Серед них, зокрема, письменники Р. Братунь, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський.

У **травні–червні 1989 р. відбувся І з'їзд народних депутатів СРСР**. На ньому було сформовано двопалатну Верховну Раду СРСР. Було введено посаду Голови Верховної Ради СРСР, на яку обрано М. Горбачова. Одночасно він залишився генеральним секретарем ЦК КПРС.

З'їзд доручив Верховній Раді СРСР підготувати найближчим часом законодавчі акти, які забезпечили б повновладдя рад. Однак перші дні роботи з'їзду народних депутатів показали його неспроможність розв'язати завдання, що постали. Закони, прийняті депутатами, запізнювалися, були половинчасті й до того ж не виконувалися. Партійно-державний апарат не здавав своїх позицій, міцно утримуючи керівництво всіма сферами економіки, політики та культурного життя держави. Серед народу зростали розчарування, зневіра у спроможність керівництва вивести країну з кризи.

2. Політичні зміни в Україні

На відміну від Москви, де динаміка політичних процесів відзначалася в цей період з великою інтенсивністю, в Україні продовжував панувати застій. Його пов'язували в першу чергу з ім'ям першого секретаря ЦК Компартії республіки В. Щербицького, який масовою свідомістю сприймався як один із «стовпів застою».

Життя неминуче ставило питання про його відставку, тим більше що з такими вимогами до генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова звертався цілий ряд українських політиків та представників інтелігенції.

28 вересня 1989 р. в Києві відбулася давно очікувана подія: на пленумі ЦК КПУ, який проходив за участю М. Горбачова, «у зв'язку з виходом на пенсію» було увільнено від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК КП України В. Щербицького. Таємним голосуванням першим секретарем ЦК республіки обрано **Володимира Івашка**.

Володимир Івашко народився в Полтаві 1932 р. Закінчив Харківський гірничий інститут. 17 років працював на викладацькій роботі. З 1973 р. очолював відділ науки Харківського обкому Компартії України. Згодом став секретарем обкому з ідеологічних питань. Стрімкий злет політичної кар'єри В. Івашка розпочався 1986 р., коли його було обрано секретарем ЦК Компартії України.

Усунення В. Щербицького відбулося у ситуації, коли в керівництві наростало переконання, що без поступового демонтажу тоталітарної системи, «запрограмованої» на збереження старих виробничих відносин і політичних структур, «перебудова» приречена на провал. У КПРС, і особливо поза нею, посилювалось розуміння того, що лише за умов політичного плюралізму і багатопартійності можна створити реальну противагу закостенілим державним і компартійним структурам. У лютому 1990 р. після тривалої й напруженої політичної боротьби пленум ЦК КПРС на вимогу З'їзду народних депутатів нарешті погодився виключити з Конституції СРСР статтю 6,

www.4book.org

що закріплювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві. Отже, партія визнавала політичний плюралізм і багатопартійність як необхідну передумову нормального суспільного розвитку і власного оновлення. III з'їзд народних депутатів прийняв з цього питання відповідне рішення. Тепер не лише КПРС, а й інші політичні партії та громадські організації та масові рухи через своїх представників, обраних до рад народних депутатів, дістали можливість впливати на державні справи.

За умов, що склалися, втрата Компартією України монополії на владу через внутрішню слабкість лише прискорила її кризу. Фактично припинився приплив у партію свіжих сил, зокрема молоді. Натомість масовим явищем став добровільний вихід з її лав робітників, інтелігенції тощо. У 1990 р. про своє небажання перебувати в лавах партії офіційно заявило понад 250 тис. осіб, тимчасом як вступили до неї ледь більше 11 тис. У першій половині 1991 р. зменшення чисельності Компартії прискорилось. Чимало комуністів поривало з партією без письмового повідомлення про вихід. Вони просто не відвідували партійні збори, не виконували жодних доручень, не сплачували партійних внесків.

3. Розклад Компартії України. Демплатформа

У січні 1990 р. в КПРС з'явилася група реформаторів, що оформилася в Демократичну платформу. Головною метою вона оголосила перетворення КПРС на партію парламентського типу. На загальносоюзній конференції Демократичної платформи в КПРС, що відбулася в середині червня 1990 р., більшістю голосів було прийнято рішення: на XXVIII з'їзді КПРС поставити ряд вимог, головними з яких були відмова від монополії однієї ідеології в партії, від комунізму як мети КПРС, право на створення фракцій. У руслі цих вимог відбувалося утворення Демплатформи в Компартії України. Реформаторам вдалося провести своїх делегатів на XXVIII з'їзд Компартії України, де вони сформулювали свої вимоги: дозволити організаційне об'єднання за платформами, здійснити деполітизацію органів КДБ, МВС, військових і управлінських державних установ. Крім того, Демплатформа в КПУ виступила за реорганізацію КПРС, перетворення її з унітарної організації на союз компартій республік.

Оскільки ці вимоги були відкинуті, координаційна рада Демплатформи вирішила вийти з КПУ і утворити нову партію. Установчий з'їзд цієї партії – вона одержала назву Партія демократичного відродження України (ПДВУ) – відбувся в Києві 1–2 грудня 1990 р. У прийнятій на з'їзді Декларації ПДВУ характеризується як партія «ліводемократичної орієнтації». У питаннях національно-державного будівництва вона стояла на конфедеративних позиціях. Частина членів Демплатформи залишилася в КПРС, не наважуючись на повний розрив з нею або ж сподіваючись демократизувати її зсередини.

На тлі активізації опозиційних радянському режиму в Україні політичних сил позиція переважної більшості комуністів була пасивною і очікувальною. Частина з них перебувала в партії формально, фактично підтримуючи національно-визвольний рух.

www.4book.org

Перевірте себе

1. Чим була викликана необхідність реформування політичної системи СРСР?
2. Назвіть основні напрямки реформування політичної системи в СРСР.
3. Коли і в яких умовах КПРС відмовилася від своєї керівної ролі?
4. Які особливості реформування політичної системи в Україні? Чим вони були викликані?
5. Що було головною причиною усунення від керівництва КП України В. Щербицького? Яка його подальша доля?
6. Чим була викликана криза Компартії України? У чому вона проявлялася?
7. Схарактеризуйте вимоги Демплатформи в КП України.
8. Чому XXVIII з'їзд КП України відмовився прийняти вимоги Демплатформи?
9. Назвіть основні пункти платформи ПДВУ.

Документ

Витяг із звернення групи народних депутатів СРСР про політичну ситуацію в Україні (9 вересня 1989 р.)

Москва, Кремль
Президія Верховної Ради СРСР
Тов. Горбачову М.С.

...Авторитет вищих представників влади в республіці упав до нуля і продовжує падати. Підірвана віра не тільки в окремих представників влади чи її нинішній апарат, але і в оновлений соціалізм. Відчувши, що вибори можуть стати останнім випробуванням для республіканської застійної системи управління, влада готова і до таких кроків, які непередбачено вплинуть на ситуацію і напевне загострять її. На багатьох мітингах і зборах трудових колективів приймаються резолюції, де вимагають відставки В.В. Щербицького і В.С. Шевченко*.

Народні депутати СРСР: В. Грищук, В. Яворівський, В. Черняк, І. Вакарчук, Ю. Щербак, М. Куценко, Р. Братунь, Л. Сандуляк та ін.

Голос: Інформаційний бюлетень республіканського депутатського клубу України. – 1989. – 17 вересня.

Запитання до документа

Проаналізуйте зміст документа. Яку інформацію він дає для розуміння справжніх причин і обставин усунення В. Щербицького від керівництва Компартією України?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

74–76. РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Згадайте **1.** Що включає в себе поняття «національно-державний устрій»? **2.** Яким був юридичний та фактичний статус України у складі СРСР? **3.** Що таке русифікація і як вона впливала на стан міжнаціональних відносин?

*В.С. Шевченко – Голова Президії Верховної Ради УРСР.

www.4book.org

Творче завдання Що спричинило розгортання національно-визвольного руху в Україні в роки перебудови?

1. Загострення національного питання в СРСР

Послабленням комуністичного режиму народи Радянського Союзу скористалися для боротьби за докорінний злам існуючої системи національно-державних відносин і досягнення реального суверенітету. Домогтися цього було неможливо без зміни унітарного характеру СРСР, подолання диктату союзного центру.

З початком перебудови в усіх республіках різко активізувалися національно-демократичні сили, що виявилося цілковитою несподіванкою для комуністичного керівництва. Воно перебувало в полоні ілюзій про безконфліктний розвиток національних відносин, зближення націй, у результаті якого в СРСР сформувалася «нова історична спільність людей – радянський народ». Дуже повільно, неохоче керівництво усвідомлювало глибину національних деформацій у СРСР, необхідність їх докорінної зміни. Для перебудови унітарної системи, яка склалася ще за сталінських часів, не було зроблено нічого. Це викликало загострення міжнаціональних відносин, особливо в тих регіонах СРСР, де, крім національних суперечностей, було багато нерозв'язаних соціально-економічних питань. Улітку 1989 р. сталися сутички на національному ґрунті в Узбекистані, на кордоні Таджикистану і Киргизії, в Абхазії. Розгорався Карабаський конфлікт (Азербайджан, Вірменія). У республіках Прибалтики посилювалося прагнення до відновлення незалежності, ліквідованої Пактом Молотова–Ріббентропа у 1939 р.

У такій ситуації у вересні 1989 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який розглянув і прийняв платформу ЦК «Національна політика в сучасних умовах». Головним завданням національної політики КПРС проголошувалося зміцнення СРСР як ***оновленої федеративної держави.*** Робити це планувалося з центру, шляхом передачі в майбутньому деяких другорядних функцій союзних відомств республікам. «Сильний центр – сильні республіки» – так М. Горбачов сформулював ідеальний, на думку партійного керівництва, національно-державний устрій майбутньої «оновленої федерації». В умовах, коли республіки були позбавлені суверенітету, такий акцент на повноваженнях центру лише посилював відцентрові, сепаратистські тенденції. Адже було очевидно, що центр добровільно не передасть у відання республік могутній воєнно-промисловий комплекс, зовнішньополітичну та зовнішньоекономічну діяльність, фінансову і грошову системи, визначення стратегії економічного розвитку, інші ключові питання. Їх передбачалося залишити в компетенції центральних відомств. Це означало, що республікам пропонувався формальний, нічим не підкріплений суверенітет. Реакція національно-демократичних сил на такий підхід до розв'язання національного питання була негативною.

11 березня 1990 р. відбулася подія, що відкрила новий етап у боротьбі народів СРСР за свою незалежність. Верховна Рада Литовської РСР прийняла акт «Про відновлення незалежності Литовської держави». У подібному напрямі розвивалися події у Латвії, Естонії, інших радянських республіках. Центр реагував на ці процеси зміцненням виконавчої влади. На позачерговому III з'їзді народних депутатів СРСР, який відбувся у березні 1990 р., було прийнято «Закон про запровадження посади Президента СРСР». Першим Президентом СРСР з'їзд обрав генерального секретаря

www.4book.org

ЦК КПРС М. Горбачова, який залишив за собою і найвищу посаду в партії. Тоді ж з'їздом було прийнято постанову, яка визнавала недійсними рішення Верховної Ради Литовської РСР. Ця постанова була застереженням іншим республікам.

2. Чорнобильська катастрофа як фактор активізації національного руху

Український національний рух у цей час розвивався у двох напрямах, які зрештою у 1991 р. зійшлися задля досягнення спільної мети. Перший уособлювали українські дисиденти, опозиційні режиму політичні сили, національно свідомі представники інтелігенції, селянства та робітників. Саме вони стали основною силою опозиційного радянському режимові національного руху 1980-х – початку 1990-х років.

Другою його ланкою була частина партійно-радянської номенклатури, керівників різних рівнів, депутатів, які еволюціонізували в напрямі до націонал-комунізму й усвідомлювали, що їхні інтереси можуть бути реалізовані лише в суверенній Україні.

Позиції обох цих груп протистояння поступово зближувались, прискорюючи тим самим процес здобуття Україною незалежності.

Якщо у Прибалтиці потужним каталізатором визвольного руху спричинилася правда про Пакт Молотова–Ріббентропа, в результаті якого Литва, Латвія і Естонія були приєднані до Радянського Союзу, то в Україні подібну роль відіграла Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 р. Проживаючи фактично в зоні ядерного вибуху, населення України не отримало навіть об'єктивної інформації щодо його масштабів.

Чорнобиль зробився символом національної приниженості України. З'ясувалося, що рішення про замовчування наслідків аварії приймалося в Москві. Було гірко усвідомлювати, що керівництво республіки виявилося неспроможним переступити через ці заборони і захистити своє населення, отже, воно не мало жодних повноважень на рідній землі. Коли розглядалося питання, чи проводити першотравневу демонстрацію 1986 р., чи утриматися від неї, В. Щербицький заявив: «Він (Горбачов) сказав: якщо зірвеш демонстрацію, виключимо з партії».

Юна учасниця мітингу на захист навколишнього середовища. *Київ. 1986 р.*

Виникало багато запитань, на які всі шукали відповіді. Ядерна катастрофа відкрила мільйонам українців очі на колоніальне ***по суті*** становище їх республіки. Наслідки трагедії стосувалися усіх жителів України незалежно від соціального статусу, професії, політичних поглядів, національності, віку і статі. Поняття «Чорнобиль» стало алегорією. Заговорили про «духовний Чорнобиль», «мовний Чорнобиль», «культурний Чорнобиль» і т. ін. Питання про Чорнобиль перетворилося на одне із центральних в протистоянні українських опозиційних сил з комуністичним

www.4book.org

керівництвом Москви і Києва. Чорнобиль посилив активність українства, яке за умов деградації союзних структур, з одного боку, лібералізації і духовного розкріпачення суспільного життя – з другого, почало замислюватися над своїм становищем і висувати питання, як його можна змінити.

3. Поява незалежних громадських структур

Під впливом багатьох факторів (як внутрішніх, так і зовнішніх) відбувається швидка політизація суспільної свідомості. Виникають незалежні від владних структур і КПРС так звані неформальні громадські об'єднання, які відображали настрої й інтереси різних соціальних верств.

Ще у серпні 1987 р. в Києві розпочав роботу Український культурологічний клуб (УКК). У ньому активно співпрацювали представники демократичної інтелігенції, дисиденти, колишні політв'язні. Роботу УКК висвітлювала самвидавська преса, про неї детально розповідали радіостанції «Свобода», «Голос Америки» та ін. Офіційні газети гостро критикували роботу клубу, але це лише посилювало його популярність, інтерес до нього різних прошарків суспільства. На відкриті репресії проти УКК влада не наважилася.

У 1987 р. у Львові засновано «Товариство Лева», в 1988 р. – у Київському університеті – неформальне товариство «Громада».

Влітку 1988 р. була утворена Українська гельсінська спілка (УГС). На відміну від Української гельсінської групи, яка згуртувала готових до самопожертви правозахисників, УГС стала масовою опозиційною організацією. Її політична програма – Декларація принципів УГС – проголошувала необхідність створення суверенної України і захист громадянських прав особистості. Лідером УГС став Л. Лук'яненко, звільнений з ув'язнення в грудні 1988 р. У 1988 р. філії УГС існували в ряді регіонів України. Українська гельсінська спілка стала найавторитетнішою опозиційною групою.

Важливою подією в житті республіки стала поява восени 1988 р. незалежних від партійних структур політклубів. Їхні учасники, переважно молодь, намагалися самостійно, без «спрямовуючого» втручання парткомів, розібратися в актуальних проблемах суспільного життя, проаналізувати різні, у тому числі й буржуазні, «антикомуністичні» концепції та погляди в галузі політики, філософії, історії, економіки.

Водночас зростає соціальна активність молоді. Окрім названих політклубів, які сформувалися практично в усіх вищих навчальних закладах, започатковується процес об'єднання відокремлених молодіжних організацій.

Наприкінці 1989 р. в Києві організаційно оформилась Українська студентська спілка (УСС). Вона виступила за ліквідацію викладання у вишах марксизму-ленінізму, скасування парткомів та передачу функцій від монополіста молодіжного руху – комсомолу – асоціації молодіжних організацій різного спрямування. У Харкові влітку 1989 р. започатковує роботу Спілка незалежної української молоді (СНУМ), у Львові постало Студентське братство, ряд демократичних молодіжних організацій формується в інших містах України.

У березні 1991 р. відбулося злиття УСС і студентських братств і створення Союзу українських студентів. У республіці набули поширення «самвидавські» газети і журнали. Частина з них друкувалася за межами України і розкривала загальносоюзні проблеми, інші видання готувалися в республіці. Вячеслав Чорновіл ще в 1987 р. відновив видання «Українського вісника».

www.4book.org

4. Боротьба за збереження рідної мови

Одним з найгостріших питань суспільно-політичного життя в Україні в роки перебудови було питання вільного функціонування й розвитку української мови. Широкі кола громадськості, у першу чергу інтелігенція, відкрито висловлювали невдоволення русифікацією. У 1987–1988 рр. політбюро ЦК Компартії України кілька разів розглядало питання щодо створення умов вільного функціонування української мови в республіці, однак, окрім констатації сфери звуження її вживання та потреб підтримки національної культури, так ніяких рішень і не виробило.

Тим часом **у лютому 1989 р. в Києві відбулась установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка**. Одним зі своїх головних завдань новостворене товариство визначало позитивне розв'язання питання щодо надання українській мові статусу державної.

Під тиском громадської думки Верховна Рада УРСР у жовтні 1989 р. прийняла Закон «Про мови в Українській РСР». Цим документом закріплювався державний статус української мови та гарантувалась рівноправність мов усіх народів, що проживали на теренах України. Відповідно до Закону впродовж наступних п'яти років українська мова повинна була змінити російську в діяльності державних установ. Та реального механізму цього процесу вироблено не було, а глибина русифікації виявилась значно більшою, аніж передбачалось.

5. Відновлення правди про минуле

1988-й і початок 1989-го років ознаменувалися активізацією політичного життя в країні. Перебудова, яка до цього була справою партійно-державних верхів, викликала рух «знизу», активні дії широких народних мас. Цьому активно сприяла гласність. Союзні, а за ними й республіканські ЗМІ почали публікувати і транслювати інформацію, що раніше була недо-

Мітинг «Закону про вибори і закону про мову – демократичну основу». ***Київ. 1989 р.***

www.4book.org

ступною широкому загалу. Це, зокрема, стосувалося так званих білих плям української історії – тих її сторінок, які в попередні роки замовчувалися. Це матеріали про масові репресії 1930–1950-х років, насильницьку колективізацію, голодомори, антинародну політику тоталітарної держави, переслідування діячів українського національного руху тощо. Щоб контролювати процес, який вже не можна було заборонити, ЦК КП України створив координаційну комісію з розробки програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. Уперше вітчизняною історією була названа історія України, а не історія СРСР (по-суті історія Росії).

В історичну науку та культуру знову поверталися імена В. Винниченка, С. Петлюри, М. Грушевського, Л. Курбаса, М. Хвильового, С. Бандери, С. Єфремова і багатьох інших.

За цих умов у суспільстві став «вивітрюватися» страх народу перед владою. Люди дедалі сміливіше заявляли про свої невід'ємні права.

У **травні 1989 р.** на хвилі розвінчування культу особи Й. Сталіна у Києві відбувся **установчий з'їзд Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал»**. Приїхало близько 500 делегатів, які представляли 70 міських і багато сільських об'єднань. На з'їзді ухвалено рішення про необхідність активізації роботи щодо реабілітації жертв політичних репресій, вшанування та повернення пам'яті про невинно репресованих, привернення уваги до білих плям української історії, перегляд місця й ролі в ній окремих постатей та подолання комуністичних стереотипів. Зверталася увага на необхідність ліквідації топонімів з прізвищами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій та поновлення історичних назв. Резолюції конференції «Меморіалу» були підтримані учасниками багатотисячного мітингу, який відбувся 5 березня 1989 р. під гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуте».

Мітинг, присвячений створенню в Україні історико-просвітницького товариства «Меморіал». *Київ. 1989 р.*

www.4book.org

6. «Мітингова демократія»

Виявом політичної активності населення та, розгортанням національно-визвольного руху українського народу були численні мітинги та інші масові акції. Після тривалого часу тотального контролю та демонстрацій трудящих виключно з нагоди революційних свят вони стали каталізатором руйнування радянської системи, важливою ланкою формування громадянської і національної свідомості широких верств населення.

Лише наприкінці 1988 – на початку 1989 р. неформальними об'єднаннями було проведено 1200 мітингів, у яких взяло участь понад 13 млн осіб. «Мітингова демократія» стала реальною силою, дієвим механізмом, що впливав на зміни в суспільстві та на оцінки його становища. Україна вставала з колін.

Вже через кілька днів після закінчення XIX партконференції (початок червня 1988 р.) у Львові відбулося кілька багатотисячних мітингів, у яких взяли участь представники творчих спілок, національно-культурних об'єднань, міськкому комсомолу, УГС та ін. Провідною темою виступів на мітингах були питання демократизації суспільства та національного відродження.

Тема національного відродження виразніше звучала саме в Західній Україні, тому що рівень національної свідомості українців там виявився вищим, ніж у центральних чи східних областях.

Не випадково саме в Західній Україні партійно-державне керівництво вперше спробувало силовими методами придушити наростання народної активності. 4 серпня 1988 р. загін міліції особливого призначення розігнав несанкціонований мітинг у Львові. Десятки людей було побито. Стало очевидно, що розправа викликана страхом влади перед неконтрольованою активністю народу і прагненням стримати її.

Та бажаного результату влада не досягла. Зі Львова мітингова хвиля покотилася на Схід. У Києві 13 листопада 1988 р. відбувся 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам. Було порушено питання про притягнення до відповідальності посадових осіб за приховування справжніх наслідків Чорнобильської катастрофи. Екологічні мітинги пройшли в багатьох містах України. Як і в усіх попередніх випадках, влада не наважилася заборонити їх. Спалах громадської активності застав владу в розгубленості.

7. Формування Народного руху України

Розвиток національно-визвольного руху в другій половині 1980-х років, набуваючи масовості, відзначався певною розпорошеністю, відсутністю єдиного координаційного центру, здатного скласти опозицію тоді ще всесильній Комуністичній партії. Важливим кроком до об'єднання національно свідомих сил стало організаційне оформлення всеукраїнської організації – Народного руху України. Його виникнення стало закономірним результатом національно-визвольної боротьби другої половини 1980-х років.

У лютому 1989 р. за ініціативи керівництва Київської організації Спілки письменників України в газеті «Літературна Україна» було опубліковано проект програми Народного руху України за перебудову. Почалося активне обговорення цього документа.

Тодішнє парткерівництво, очолюване В. Щербицьким, насторожено зустріло спалах політичної активності. Незважаючи на те, що Рух був менш радикальним, ніж прибалтійські народні фронти, і навіть погоджувався визнати керівну роль Компартії України, у республіканській і місцевій пресі,

www.4book.org

на телебаченні, радіо проти нього було розгорнуто кампанію тенденційної критики.

Незважаючи на опір компартійних структур, **8–10 вересня 1989 р.** в Києві відбувся **Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову**. В актовому залі Київського політехнічного інституту зібралось 1109 делегатів – комуністів, безпартійних, колишніх дисидентів, членів УГС, які представляли 280 тис. рухівців, а також гості з'їзду. Дуже гострих дискусій не було, а прийняті рішення в багатьох положеннях збігалися з цілями, декларованими керівництвом КПРС.

З'їзд заявив про свою підтримку перебудови, хоча про «керівну роль» Компартії України не йшлося. Були прийняті Програма і Статут організації, обрані її керівні органи. Головою Руху став відомий український поет І. Драч, а його заступником – академік АН УРСР П. Кислий.

У програмних документах новоствореної організації зазначалося, що це – «масовий громадсько-політичний рух республіки», що виник як вияв народної ініціативи «за докорінне оновлення суспільства», а його головною метою є «побудова в Україні демократичного і гуманного суспільства», в якому «буде досягнуте справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки та створення суверенної Української держави, яка будуватиме свої відносини з іншими республіками СРСР на підставі нового союзного договору».

Народний рух України за перебудову, як найбільша з новоутворених громадсько-політичних організацій, зробив чимало для демократизації виборчої системи в республіці, утвердження української мови як державної, оприлюднення правди про трагічні сторінки історії українського народу. На адресу Руху з боку Компартії України посипалося безліч критичних стріл.

В. Чорновіл (третій праворуч) та інші діячі Народного руху України на мітингу. ***Київ. 1990 р.***

www.4book.org

Однак це не завадило керівництву КП України «перехопити» ряд важливих програмних положень Руху, зокрема стосовно пріоритету республіканських законів над союзними, необхідності нового союзного договору, республіканської власності на землю та її надра тощо.

8. Виникнення нових політичних партій

Після **вересневого пленуму ЦК КП України (1989)** і **увільнення** від обов'язків першого секретаря **В. Щербицького**, ще до виключення з Конституції СРСР статті 6, розгорнулося формування в республіці багатопартійної системи. За короткий час з'явилися різні, а почасти й протилежні за своїми ідеологічними засадами і програмними цілями партії, організації та рухи: від таких, що мали на меті докорінне, радикальне перетворення економічних відносин, суспільного життя та вихід України зі складу Радянського Союзу, до орієнтованих на часткове оновлення або на повну консервацію існуючого стану суспільства.

Першими, не чекаючи офіційного дозволу влади України, почали формуватися праві, націонал-радикальні партії. У жовтні 1989 р. у Львові відбувся установчий з'їзд Української національної партії (УНП). Своєю метою УНП проголосила «відновлення УНР, проголошеної Центральною Радою в січні 1918 р., у її етнографічних кордонах». Уряд УРСР партія не визнавала і вважала «УРСР не республікою, а колоніальною адміністрацією в Україні».

На подібних позиціях стояло також об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), утворене в квітні 1990 р. Очолив його відомий правозахисник Іван Кандиба. Членів ОУН-УПА об'єднання оголосило героями визвольної боротьби за волю і долю України, а Компартію України – злочинною організацією.

Національно-радикальні партії в перші місяці своєї діяльності не мали помітного впливу на населення і були нечисленними. Значно більше прихильників було в центристських партій, на правому фланзі яких перебувала Українська республіканська партія (УРП), утворена на базі Української гельсінської спілки у квітні 1990 р. Очолив її юрист Левко Лук'яненко. Осередки УРП існували в усіх областях України. За мету вона ставила завдання побудови «Української незалежної соборної держави». Комуністичну ідеологію і практику партія засудила як антигуманну.

Представники УРП мали сильні позиції в керівництві Руху. Один із засновників УРП, М. Горинь, на І з'їзді Народного руху України був обраний головою секретаріату цієї масової політичної організації.

Наприкінці березня 1990 р. відомі українські письменники В. Яворівський, Д. Павличко, І. Драч вийшли з КПРС і закликали до утворення Демократичної партії України. У грудні 1990 р. відбувся установчий з'їзд партії. Він закріпив її програмні положення: утворення суверенної Української республіки, роздержавлення власності, приватизація, рішучий перехід до ринкових відносин.

Як і інші центристські партії, ДемПУ виступила за державну незалежність України. Головою партії було обрано Ю. Бадзьо.

В умовах формування політичного плюралізму до активного громадського життя прокинулися й ті прошарки українського суспільства, які орієнтувалися на соціал-демократичні цінності. Наприкінці травня 1990 р. у Києві відбулися установчі збори відразу двох соціал-демократичних партій: Соціал-демократичної партії України (СДПУ) і Об'єднаної соціал-

www.4book.org

демократичної партії України (ОСДПУ). Пізніше ОСДПУ була перейменована на Соціал-демократичну партію України (об'єднану) – СДПУ(о).

Термін «об'єднана» підкреслював, що партія прагне поєднати традиції як західноукраїнської, так і східноукраїнської соціал-демократії, що в основу її організаційної структури буде покладено федеративний принцип.

Об'єднані соціал-демократи відносини з іншими республіками тоді ще існуючого Радянського Союзу прагнули будувати на засадах конфедерації. Пізніше, як і всі інші національні партії, вони перейшли на позиції самостійництва.

Окреме місце у політичному житті України посіла створена наприкінці вересня 1990 р. Партія зелених України (ПЗУ). Організаторами ПЗУ виступили відомі в республіці народні депутати СРСР Ю. Щербак і Л. Сандуляк. Зелені ставили за мету створення «екологічного солідарного суспільства», у якому інтереси людини, кожної соціальної та професійної групи громадян і кожної нації «гармонійно поєднувалися б з вищими біосферними законами природи».

На початок 1991 р. в Україні, окрім Комуністичної, налічувалось 13 партій, куди входило близько 30 тис. осіб. І хоча діяльність переважної більшості з них мала епізодичний характер і була в 100 разів меншою від числа комуністів, вони не лише зуміли розхитати тоталітарну систему, а й відіграти першочергову роль у формуванні суспільної свідомості, ідеології, спрямованої на досягнення суверенітету України.

Перевірте себе

1. Чим було викликане загострення національного питання в СРСР у другій половині 1980-х років? До яких подій воно призвело?
2. У чому суть горбачовської ідеї «оновленого Союзу»?
3. Який вплив на розвиток політичних процесів в Україні справили події в Прибалтиці?
4. Схарактеризуйте умови, в яких розгортався український національно-визвольний рух у другій половині 1980-х років.
5. Яку роль в активізації політичних процесів в Україні відіграли Український культурологічний клуб та інші організації культурницького напрямку?
6. Схарактеризуйте особливості діяльності Української гельсінської спілки.
7. Чому мітингова активність в Україні 1988 р. розпочалася в західних областях? Який вплив вона справляла на інші регіони республіки?
8. Які причини спонукали Верховну Раду УРСР прийняти Закон «Про мови»?
9. Схарактеризуйте зміст Закону «Про мови».
10. Укажіть основні етапи формування Народного руху України. У чому полягає історичне значення цієї громадської організації?
11. Дайте класифікацію новостворених політичних партій України. Які критерії покладено в основу запропонованої в підручнику класифікації?
12. Назвіть праві українські партії і схарактеризуйте особливості їх виникнення. Які основні програмні установки цих партій?
13. У чому полягають особливості програмних цілей українських соціал-демократичних партій?
14. Що викликало появу екологічних політичних об'єднань в Україні?
15. Чому багатопартійність у 1989–1991 рр. мала в Україні формальний, декларативний характер?

www.4book.org

Документ

Телеграма виконкому Української гельсінської спілки М. Горбачову про розгін демонстрації у Львові

Москва, Кремль.
Генеральному секретареві ЦК КПРС М.С. Горбачову.
Увечері 4 серпня 1988 року органами міліції, КДБ та шостої роти спеціального призначення жорстоким і цинічним способом розігнано мітинг біля Львівського університету. На людей нацьковували собак, їх тягнули до машин за волосся і за ноги, багатьох били, у тому числі жінок і підлітків. Таке придушення волевиявлення громадян, що потягнулися до громадського життя після сімдесятирічного мовчання, нагадує методи розправ над народом найреакційніших режимів. Ми протестуємо проти порушення елементарних прав людини. Вимагаємо притягнення до відповідальності винуватців антидемократичного погрому.
За дорученням Виконавчого комітету Української гельсінської спілки В. Барладяну, Б. Горинь, М. Горинь, О. Шевченко, В. Чорновіл.

Львів–Київ, 6 серпня 1988 року.

Запитання до документа

Які події викликали появу телеграми М. Горбачову? Чи могли такі методи роботи з опозицією стримати її зростання?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

77–78. СУВЕРЕНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Згадайте **1.** Як вплинула Чорнобильська трагедія на ставлення українського народу до союзного керівництва? **2.** Чому союзні відомства не змогли налагодити економічну ситуацію в другій половині 1980-х років? **3.** Чому новостворювані українські партії ставили однією зі своїх програмних цілей розширення суверенітету України?

Творче завдання Яким у 1990 р. уявлялося майбутнє України партійно-державній номенклатурі і демократичній опозиції?

1. Політичні передумови суверенізації

У процесі здійснення «перебудови» дедалі більше виявлялася недосконалість державного устрою СРСР. Формально він проголошувався як союз рівноправних республік, а фактично – був імперською тоталітарною державою, яка управлялась з єдиного центру – Москви.

Цементуючою силою Союзу Радянських Соціалістичних Республік була Комуністична партія – жорстко централізована організація, що керувалась з політбюро ЦК КПРС і в повному обсязі контролювала всі сфери життя союзних республік. У вересні 1989 р. керівництво КПРС висунуло ідею «оновлення» радянської федерації. Це означало, що на заборонену раніше тему – про необхідність розширення суверенітету України, тепер одержали право говорити всі. І чим безпораднішою ставала політика центру щодо України, тим глибше в номенклатурне середовище проникала ідея республіканського суверенітету.

www.4book.org

Демонтаж пам'ятника В. Леніну в м. Червоноград на Львівщині. *1990 р.*

Складалися умови, за яких зближувались інтереси різних соціальних груп українського населення, і на перший план виступало прагнення до суверенітету республіки. Українська партійно-державна номенклатура прагнула самостійності у розв'язанні питань з управління територією; українське селянство, повернувшись обличчям до свого минулого – колективізації, депортацій і голодоморів, безпосередньо пов'язувало це з політикою Москви. Робітники також все більше пов'язували надії на покращення свого становища з розширення прав України. І нарешті, українська інтелігенція, представники дисидентства в досягненні незалежності вбачали здійснення віковічної мрії українського народу.

Виходячи із цього, уже з кінця 80-х років поступово розвивається процес суверенізації, закономірним результатом якого стало здобуття Україною незалежності.

2. Вибори до Верховної Ради України 1990 р.

Історичну роль у досягненні суверенітету України відіграв новий склад Верховної Ради України, обраний в умовах «перебудови».

Підготовка до виборів до Верховної Ради УРСР відбувалася в умовах зростання політичної активності населення. При цьому поряд з традиційно політично активним західним регіоном ідеї української державності все більше проникають у східні та південні області республіки.

У **березні 1990 р.** після напруженої передвиборної кампанії відбулися **два тури виборів до Верховної Ради і місцевих рад УРСР**. Опозиційні консервативним колам апарату сили – Рух, УГС, «Меморіал», Товариство української мови ім. Т. Шевченка і багато інших організацій – для координації дій на виборах утворили Демократичний блок. Декларація блоку містила вимоги щодо реального політичного і економічного суверенітету України, політичного плюралізму, багатопартійної системи, скасування ст. 6 Конституції УРСР, яка забезпечувала привілейоване становище Компартії; розбудову економічної системи України на засадах різноманітності й рівноправності усіх форм власності; прийняття нової Конституції України; національне відродження українського народу, вільний розвиток культури і мов національних меншин України; реальна свобода віросповідання, легалізація заборонених українських церков.

У січні 1990 р., у розпал передвиборної кампанії, Рух, інші демократичні сили закликали відзначити День соборності України – 71-шу річницю від дня проголошення 22 січня 1919 р. акта з'єднання (злуки) УНР і ЗУНР. 21 січня 1990 р. між Києвом і Львовом був утворений «живий ланцюг» – «Українська хвиля». Ця подія мала резонанс в усіх областях України. Вона закріплювала у свідомості громадян республіки ідею непорушної єдності українських земель, відновила в пам'яті народу національну символіку.

www.4book.org

Переважну більшість депутатських місць у Верховній Раді здобули представники Компартії України. Головою Верховної Ради Української РСР після напруженої боротьби було обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка.

Преса, радіо, телебачення перебували під повним контролем КПУ, однак представникам Демблоку вдалося завоювати майже третину місць у Верховній Раді УРСР. 6 червня, через три тижні після початку роботи першої сесії Верховної Ради УРСР, народні депутати з Демократичного блоку виступили з декларацією про перехід до конструктивної опозиції, політично оформленої як Народна Рада. Опозиційні сили в парламенті очолив академік І. Юхновський.

Хоча у Верховній Раді депутатів-комуністів була більшість, вони виявились нездатними утримувати повний контроль над парламентом. І над країною в цілому.

«Живий ланцюг» між Києвом та Львовом, що символізував злуку Західної і Східної України. *22 січня 1990 р.*

Опозиційним силам вдалося провести своїх представників і до місцевих рад, а в трьох західних областях України – Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській – націонал-демократи завоювали більшість. Місцеві організації Компартії України опинилися в цих областях у незвичній для себе ролі опозиційних. Над багатьма містами й селами України замайоріли блакитно-жовті національні прапори.

3. Декларація про державний суверенітет

З 15 травня 1990 р., коли в Києві розпочала роботу Верховна Рада УРСР нового скликання, ідея незалежності України, яка нещодавно вважалась «антинародною», «націоналістичною», а значить і злочинною, на повний голос зазвучала в стінах парламенту.

Приклад цього подавали інші союзні республіки. У 1988–1990 рр. декларації про державний суверенітет прийняли Естонія, Латвія та Литва. 12 червня 1990 р., з ініціативи голови Верховної Ради РРФСР Бориса Єльцина, Декларацію про державний суверенітет прийняла Верховна Рада Російської Федерації. Це була відповідь на прагнення М. Горбачова реанімувати вплив союзних органів влади.

Ситуація, що складалася, надихнула українських парламентарів наприкінці червня 1990 р. поставити питання про правове закріплення державного суверенітету України.

Саме в цей час у Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС. 63 народних депутати України були обрані його делегатами. 5 липня 1990 р. від імені парламентської опозиції В. Чорновіл запропонував їм повернутись до Києва і взяти участь в роботі вищого законодавчого органу України, який у цей час обговорював питання державного суверенітету. Цю пропозицію підтримала

www.4book.org

більшість депутатів Верховної Ради Української РСР. Вперше опозиція і більшість виступили солідарно.

Основна частина делегатів XXVIII з'їзду КПРС виконала вимогу Верховної Ради і повернулась до Києва. Однак 9 липня, у зв'язку з майбутнім призначенням на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС, подав у відставку Голова Верховної Ради України В. Івашко. При цьому він мотивував своє рішення тим, що не бачить у Верховній Раді «надійної опори для здійснення програми економічного, соціального та культурного відродження України».

Унаслідок відставки В. Івашка прокомуністична більшість парламенту залишилась без керівництва, що створило умови для переходу опозиції в наступ і активної роботи щодо прийняття документа про державний суверенітет республіки.

Уперше партійно-державне керівництво республіки зважилося на крок, який «не вписувався» в настрої, а тим паче у політику союзного центру на чолі з М. Горбачовим. **16 липня 1990 р.** поіменним голосуванням Верховна Рада Української РСР прийняла історичного значення документ – **Декларацію про державний суверенітет України**. Цьому сприяли перш за все настрої широких мас, а також зверхня, великодержавна політика імперського центру, що грубо ігнорував інтереси союзних республік і своїми діями сприяв подальшому поглибленню економічної кризи. Важливе значення мав приклад Російської Федерації, народні депутати якої, всупереч сподіванням «інтернаціоналістів», пішли на проголошення державного суверенітету РРФСР.

Державний суверенітет України Декларація характеризувала як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Це найголовніше положення Декларації започаткувало рішучий злам системи усталених відносин між Україною і союзним центром. Вона формувалася десятиріччями і передбачала верховенство законів СРСР над законами усіх союзних республік, у тому числі УРСР, підпорядкованість усіх законодавчих і виконавчих органів України союзним структурам. «Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя» – так сформульовано в Декларації основний принцип державотворення в республіці.

Розділ «Економічна самостійність» проголошував: «Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси... весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян». Це положення відкривало перспективи повернення українському народові його багатств: заводів, фабрик, копалень, електростанцій тощо. Багатообіцяючою була й теза про те, що «Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності».

Підкреслювалася необхідність створення власних банків, проведення самостійної фінансової, митної і податкової політики, формування Державного бюджету, а в разі потреби і впровадження власної грошової одиниці.

Декларація передбачала також такі неодмінні складові суверенітету, як «безпосередні зносини з іншими державами» шляхом укладення з ними дипломатичних і консульських відносин, а також право на власні Збройні

www.4book.org

сили. Проголошувався намір України в майбутньому стати нейтральною, позаблоковою, без'ядерною державою.

Декларації про державний суверенітет України не було надано статусу конституційного акта. Численні звернення опозиції до Верховної Ради УРСР з вимогою зважитися на такий крок відкидалися більшістю депутатів. Це означало, що Декларація залишалася стратегією на майбутнє. У цьому проявлялася нерішучість парламентської більшості, котра не хотіла йти на повний розрив із центром.

Але та ж більшість – і це її безперечно мужній крок – погодилася на внесення до Конституції УРСР статті, яка проголошувала верховенство законів Української РСР на її території над союзними законами. Інше важливе рішення – прийняття **3 серпня 1990 р. Закону УРСР про економічну самостійність України**. Закон проголошував принцип «власності народу республіки на її національне багатство і національний доход». Будь які дії, що суперечили цьому принципу, оголошувалися протизаконними і заборонялися. Це було винятково важливо для наповнення положень Декларації реальним змістом.

Схвалення народу дістало також рішення Верховної Ради, прийняте 30 липня 1990 р., про повернення в Україну для продовження служби всіх солдатів радянської армії, призваних з її території.

Після прийняття Декларації відбулися вибори нового Голови Верховної Ради. Перемогу здобув 56-річний другий секретар ЦК Компартії України Леонід Кравчук. Виходець з Рівненщини, батько якого загинув на фронті, а мати все життя пропрацювала в колгоспі, він зумів успішно закінчити кооперативний технікум у Чернівцях, Київський університет та Академію суспільних наук, стати кандидатом економічних наук. З 1960 р. займався партійною роботою, пройшовши шлях від консультанта-методиста Будинку політосвіти обкому до другого секретаря ЦК КП України. Компартійне минуле на початковому етапі викликало до нього недовіру національно-демократичної опозиції. Народові ж запам'яталися дискусії, які Л. Кравчук вів з ініціаторами створення Народного руху, тимчасом як інші парткерівники не наважувались це робити.

Перша сесія Верховної Ради тривала майже 2 місяці, а не 2–3 дні, як це було раніше. Її засідання вперше в прямому ефірі транслювались по радіо та телебаченню, викликаючи активне обговорення в суспільстві. Саме Верховна Рада як вищий орган законодавчої влади в республіці стала основною ареною політичної боротьби і прийняття доленосних рішень.

4. Політична конфронтація восени 1990 р.

Друга сесія Верховної Ради УРСР, що розпочала свою роботу 1 жовтня 1990 р., ознаменувалася новою хвилею мітингів і маніфестацій. **2 жовтня в центрі Києва на майдані Незалежності в наметовому містечку розпочалося голодування-протест, організоване українськими студентами**. Їхні вимоги відображали настрої мільйонів громадян: відставка Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола; відмова Верховної Ради УРСР від підписання союзного договору; передача місцевим органам влади майна КПРС і ВЛКСМ; проходження юнаками України військової служби за межами республіки лише на добровільних засадах; перевибори Верховної Ради УРСР на основі багатопартійної системи навесні 1991 р. Студентське голодування увійшло в історію під назвою «революція на граніті».

www.4book.org

Верховна Рада певний час ігнорувала вимоги студентів. Але напруженість у суспільстві неухильно посилювалася.

Робітники Києва готувалися підтримати студентську акцію масовим виступом. Напруга наростала в усіх регіонах України. У республіці назрівав соціальний вибух, і партійно-державне керівництво УРСР мусило піти на компроміс. В. Масол був відправлений у відставку. Певний час Верховна Рада визначалася з новою кандидатурою на посаду голови Ради Міністрів. У листопаді 1990 р. новим головою уряду став міністр економіки В. Фокін. Інші вимоги студентів керівництво республіки також пообіцяло виконати.

Події, пов'язані зі студентськими виступами, відволікли сили парламенту, однак не завадили його активній законотворчій роботі. 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада України вносить зміни до Конституції України. Ними скасовувалась ст. 6 про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії; закріплювались основи діяльності різних політичних партій в Україні; заборонялося створення організацій, які ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, розпалювання релігійної і національної ворожнечі. Велике значення мала ст. 71, яка проголосила верховенство законів республіки на її території.

Цілеспрямовано реалізуючи принципи державного суверенітету, Верховна Рада України в другій половині 1990 р. приймає закони УРСР про місцеві ради народних депутатів і місцеве самоврядування, структуру органів виконавчої влади республіки, міліцію та податкову службу.

Здобувши перші перемоги, опозиція продовжувала тиск на владу. Це продемонстрували II Всеукраїнські збори Народного руху України, які відбулися з 25 по 28 жовтня 1990 р. у Києві. Збори внесли зміни до статуту і програми цієї громадсько-політичної організації. З її назви були вилучені слова «за перебудову». Нова стратегія накреслювала шляхи боротьби за досягнення незалежності. Це був повний розрив з лінією Компартії України. Налякана радикалізацією громадського руху в Україні і постановою Верховної Ради щодо вимог студентів Компартія республіки готувалась до контрнаступу. Спираючись на депутатську більшість у Верховній Раді, ско-

Політичні пристрасті на вулицях та майданах. *Київ. 1990 р.*

www.4book.org

риставшись промахами опозиції, відсутністю у неї доступу до засобів масової інформації, партійні консерватори спробували загальмувати і припинити процес демократизації суспільства. Кульмінацією подій став конфлікт 7 листопада 1990 р., у річницю більшовицької революції 1917 р., між депутатом Верховної Ради С. Хмарою і полковником київської міліції В. Григор'євим. Через кілька днів, розвиваючи цю провокацію, Верховна Рада прийняла надзвичайне рішення: дати санкцію на арешт народного депутата, що було здійснено безпосередньо у приміщенні парламенту. Степан Хмара вкотре опинився за ґратами.

Консервативні сили перейшли в наступ на демократичні перетворення і просування України на шляху суверенітету. Проте цей процес був невідворотним.

5. Міжнародний контекст суверенізації України

Україна в ході перебудови так і не перетворилася на суб'єкт міжнародних відносин. Щоправда, після прийняття Декларації про державний суверенітет України із санкції Верховної Ради почали закладатися зв'язки з іншими республіками, які протиставляли себе союзному центру. У листопаді 1990 р. у Києві підписано документ про співробітництво між Україною і Росією. До кінця року було підписано двосторонні угоди з республіками Прибалтики, Білорусією, Узбекистаном і Казахстаном. Були спроби встановити відносини із зарубіжними країнами, але з «частиною СРСР» (так за кордоном сприймалася Україна) ніхто не хотів мати справи.

Але саме в цей час в міжнародній обстановці відбувся ряд кардинальних змін, які справили вплив і на Україну.

Розпався соціалістичний табір. Почалося з того, що Радянський Союз запропонував країнам Рад економічної взаємодопомоги перейти на торгівлю (у т.ч. нафтою і газом) за світовими цінами і розрахунки вести в конвертованій валюті. Погіршення економічного становища і приклад перебудови в СРСР викликав у країнах соцтабору спалах антикомуністичних настроїв, які в 1989–1990 рр. переросли в революції, у ході яких компартії були усунуті від влади. Радянські війська були виведені з країн Варшавського договору. 25 лютого 1991 р. був денонсований Варшавський договір і перестала існувати військова Організація Варшавського договору (ОВД). Було розпущено також Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ). Радянський Союз дав згоду на об'єднання Німеччини. Інформація про ці події швидко поширювалася в Україні, сприяючи радикалізації настроїв її населення.

У лютому 1989 р. завершився вивід радянських військ з Афганістану, а «неоголошена війна» в цій країні, у ході якої загинуло понад 15 тис. радянських громадян, *у т. ч. 2378 вихідців України*, II з'їздом народних депутатів СРСР була визнана політичною помилкою.

Голови Верховних Рад УРСР та РРФСР Л. Кравчук і Б. Єльцин підписують договір між двома республіками. *Київ. 1990 р.*

www.4book.org

Країни Заходу підтримували антикомуністичні революції в зоні впливу СРСР і вітали об'єднання Німеччини. Але ставлення до перспективи розпаду Радянського Союзу і проголошення союзними республіками незалежності у них було обережне: боялися неконтрольованих процесів і «розповзання» ядерної зброї. Це проявилося під час візиту Президента США Джорджа Буша в СРСР у 1991 р. Відвідавши 1 серпня 1991 р. столицю України Київ, Дж. Буш застеріг українців від боротьби за досягнення незалежності.

Перевірте себе

1. Чому втрата Комуністичною партією монопольного становища в суспільстві автоматично вела до кризи всієї радянської системи?
2. Які причини зближували опозиційні партії та частину партійно-державної номенклатури у досягненні ідеї суверенітету України?
3. Як вплинуло на настрої українських депутатів прийняття парламентом Російської Федерації Декларації про державний суверенітет Росії?
4. Коли і за яких обставин була прийнята Декларація про державний суверенітет України? У чому полягає її історичне значення?
5. Схарактеризуйте основні положення Декларації.
6. У чому відмінність між Декларацією і Законом? Чому, на ваш погляд, Декларація про державний суверенітет України не стала Законом України?
7. Яку роль в досягненні суверенітету відіграла Верховна Рада республіки?
8. Чим була викликана політична конфронтація восени 1990 р.?
9. Схарактеризуйте основні вимоги студентів. Які результати їхнього голодування?
10. Які закони прийняла Верховна Рада України у жовтні 1990 р.?
11. Чим був викликаний контрнаступ консерваторів восени 1990 р. і якими подіями він супроводжувався?
12. Чому Україна в ході перебудови не стала суб'єктом міжнародних відносин?
13. Який вплив на Україну справив розпад Організації Варшавського договору і Ради економічної взаємодопомоги?
14. Чому Захід дуже обережно ставився до перспективи розпаду СРСР?

Документ

З Декларації про державний суверенітет України

II. Народовладдя.

... Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом влади в Республіці.

III. Державна влада.

... Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

IV. Економічна самостійність.

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР ... весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

www.4book.org

... Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.
Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.
VIII. Культурний розвиток.
Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.
IX. Зовнішня і внутрішня безпека.
... Українська РСР має право на власні Збройні Сили.
... Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.
... Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами.

Декларація про державний суверенітет України. – К., 1991.

Запитання до документа

Чи справді прийняття Декларації про державний суверенітет України наблизило крах радянської унітарної держави? Підготуйте повідомлення про історичне значення цього документа. Згадайте, чому Декларація так і не набула статусу закону.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

79–80. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Згадайте **1.** Які факти свідчили про неспроможність союзних партійно-державних структур здійснювати управління в СРСР? **2.** Які з політичних сил в Україні першими в другій половині 1980-х років проголосили боротьбу за незалежність? **3.** Чому на межі 1980–1990-х років в Україні стрімко падав авторитет Комуністичної партії?

Творче завдання Очікуваним чи несподіваним було проголошення незалежності України?

1. Політична ситуація в Україні в першій половині 1991 р.

Наприкінці 1990 – на початку 1991 р. внутрішньополітична обстановка в Радянському Союзі ще більше загострилася. На грудневому (1990) пленумі ЦК КПРС більшість учасників закликала до рішучої боротьби з «деструктивними силами», «сепаратистами», «націоналістами». Тодішній перший секретар ЦК КП України Станіслав Гуренко у виступі на пленумі заявив: «Демократія, гласність, плюралізм, не покращуючи реального стану речей, стають засобом перетворення країни на "театр абсурду"».

У цей час основні політичні пристрасті точилися довкола доцільності підписання нового союзного договору та розбудови СРСР як реальної «федерації рівноправних республік». Саме на цьому наполягали налякані хвилею суверенізації та національно-визвольного руху союзні структури.

В Україні ідею підписання нового союзного договору прийняли неоднозначно. Багато положень його проекту, запропонованих на обговорення у листопаді 1990 р., суперечили Декларації про державний суверенітет Укра-

www.4book.org

Демонстрація проти підписання керівництвом УРСР нового союзного договору. ***Київ. 1990 р.***

їни. Він суттєво обмежував права республіки та знову передбачав формування союзних органів влади з великими повноваженнями у сфері міжнародних зносин, фінансової політики, передбачав повернення до норми щодо верховенства союзних законів над республіканськими.

Оскільки особливого захоплення в Україні, як і в інших союзних республіках, проект нового союзного договору не викликав, тому консервативні сили, і зокрема депутатська група «Союз» Верховної Ради СРСР, закликали М. Горбачова як президента винести питання щодо майбутньої долі країн на Всесоюзний референдум. Референдум відбувся 17 березня 1991 р.

До бюлетеня вносилося запитання: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи будь-якої національності?».

Референдум викликав подальше загострення політичної обстановки в СРСР. Шість союзних республік відмовилися від його проведення. Представники комуністичної більшості Верховної Ради УРСР підтримали проведення референдуму. Але частина депутатів-комуністів критикувала ідею референдуму. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук назвав його «наданим».

Було очевидним, що зміст питань бюлетеня суперечить Декларації про державний суверенітет України. На відміну від В. Івашка, Л. Кравчук проводив гнучку і досить обережну політику, що виходила з інтересів перш за все України. Щоб не загострювати відносин із центром, він запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом провести опитування населення УРСР. Жителям республіки було запропоновано дати відповідь на запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». З цією пропозицією погодилися, врешті, представники опозиційної Народної Ради. За неї проголосувало 288 депутатів Верховної Ради УРСР.

www.4book.org

Особливу позицію щодо референдуму зайняли обласні ради Тернопільської та Львівської областей. Окрім союзного і республіканського, тут було вирішено провести регіональний референдум, на якому було запропоновано дати відповідь на запитання: «Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної приналежності?».

Результати референдуму і всенародного опитування засвідчили прагнення народу України до створення суверенної держави, яка б мала рівноправні відносини з іншими країнами і посідала належне місце у світовій співдружності. За Україну у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України проголосувало 80,2 % осіб, які брали участь в опитуванні. За СРСР як оновлену федерацію суверенних республік висловилося 70,5 % виборців. Таким чином, більшість виборців в обох випадках висловилися «за», не розуміючи, що голосують за різні форми національно-державного устрою. Що ж стосується західних областей республіки, де вплив Компартії був нейтралізований, за «незалежну державу, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики», висловилося 88 % тих, хто прийшов на виборчі дільниці.

Проведення референдуму сприяло істотному послабленню напруженості у Верховній Раді, зближенню позицій депутатів щодо умов нового союзного договору і вирішення інших злободенних питань життя республіки. Зріс вплив на роботу Верховної Ради її Голови, який проводив більш самостійну політику, поступово виходячи з-під впливу ЦК Компартії України. Леоніда Кравчука підтримувало дедалі більше комуністів-депутатів Верховної Ради, яких почали називати «суверен-комуністами».

Розуміючи, що СРСР загрожує розпад, центральне керівництво і особисто М. Горбачов спробували його стримати шляхом прискорення та підписання нового союзного договору. Навесні та влітку 1991 р. в підмосковному Ново-Огарьово відбулися переговори Президента СРСР з керівниками дев'яти союзних республік, включаючи й Україну. Результатом переговорів став проект нового союзного договору, який, однак, не дістав загального схвалення. Наприкінці червня 1991 р. було вирішено відкласти підписання запропонованого М. Горбачовим союзного договору на кінець літа.

2. Спроба державного перевороту в СРСР

Повільне й суперечливе просування республіки по шляху до незалежності, зародки української демократії опинилися під смертельною загрозою через спробу реакційного перевороту. О 6-й годині ранку **19 серпня 1991 р. в СРСР було оголошено надзвичайний стан**. За спинами заколотників стояли могутні сили КДБ, армії, центральних державних і господарських органів. В державному перевороті активну роль відіграли реакційні сили в керівництві КПРС, які створили Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) (рос. мовою: Государственный комитет по чрезвычайному положенню (ГКЧП)).

Перші заяви ГКЧП свідчили про його наміри розгромити демократичні сили, відновити всевладну тоталітарну систему, унітарний характер Союзу РСР. Антиконституційну акцію не випадково було здійснено напередодні процесу підписання нового союзного договору, який мав розпочатись 20 серпня. Умовами договору передбачалися деякі поступки союзним республікам з

www.4book.org

боку центру, хоча в цілому унітарний характер СРСР зберігався. Але навіть такі, по суті незначні, зміни в державному устрої не влаштовували ГКЧП.

О 9-й годині ранку було оголошено ультиматум Голові Верховної Ради України. Генерали Варенников, Чичеватов у присутності першого секретаря ЦК КПУ Гуренка заявили Л. Кравчуку, що в разі ігнорування рішень ГКЧП, проведення страйків, акцій непокори буде застосовано військову силу.

Заколот висвітлив реальні, а не декларативні позиції й наміри всіх політичних сил і державних органів в Україні. Секретаріат ЦК Компартії України надіслав на місця шифрограму, в якій схвально оцінював події в центрі й пропонував парткомам «організувати» підтримку дій ГКЧП. Вищі компартійні структури в Україні були готові підтримати антиконституційну спробу реакційного перевороту, трагічні наслідки якого для долі українського народу були очевидні. Оголосили про свою підтримку заколотників керівники багатьох рад усіх рівнів від обласних до міських і сільських. Керівництво Верховної Ради, яке перебувало під сильним тиском заколотників, вагалося. Офіційна преса, радіо, телебачення республіки поширювали всі розпорядження заколотників.

У ті трагічні години проти наступу реакції рішуче виступили демократичні сили Росії. О 9-й годині ранку 19 серпня у зверненні «К гражданам России» керівництво РРФСР охарактеризувало утворення ГКЧП як «правий реакційний антиконституційний переворот» і закликало маси до загального страйку. Москва перетворилася на центр опору заколотникам.

В Україні представники Руху і новостворених демократичних партій виступили з пропозицією засудити заколот спеціальним рішенням Президії Верховної Ради УРСР. Але більшість членів Президії вичікувала, блокуючи всі спроби членів Народної Ради дати оцінку дій ГКЧП. За цих умов демократи розгорнули широку роботу в масах. Із засудженням перевороту виступила частина членів президії Верховної Ради (О. Ємець, Д. Павличко, В. Пилипчук, Л. Танюк, І. Юхновський, В. Яворівський). Дії ГКЧП вони кваліфікували як антиконституційні й у разі захоплення ним влади в Україні закликали народ до непокори. Львівська обласна рада закликала громадян до масових актів громадянської непокори у відповідь на «спроби насильницького усунення демократично обраної влади». Сесія Харківської міськради кваліфікувала утворення ГКЧП як «найтяжчий злочин». Народний рух України закликав громадян «створювати організаційні структури активного опору». Союз українського студентства у зверненні до Верховної Ради УРСР заявив про намір розпочати «акції громадянської непокори». Голова спілки офіцерів України, полковник В. Мартиросян запропонував організувати волонтерів для захисту українського парламенту і в телеграмі Б. Єльцину закликав військовослужбовців – громадян України, які проходять службу на території РРФСР, не виконувати розпорядження ГКЧП, а підтримувати Президента Росії. Республіканський штаб Руху і Всеукраїнський страйком планували розпочати 21 серпня безстроковий всеукраїнський страйк, а гірники Донбасу ще 20 серпня відправили до Л. Кравчука делегацію з протестом проти утримання під вартою на території суверенної України М. Горбачова (котрий на момент заколоту перебував із сім'єю у Форосі в Криму на відпочинку) та з попередженням про страйк.

Після невдалої спроби штурму прибічниками влади Білого дому у Москві, здійсненого в ніч з 20 на 21 серпня, стало очевидним, що переворот про-

www.4book.org

валюється. Позиція керівництва Верховної Ради УРСР стала чіткішою. Опівдні 22 серпня Президія Верховної Ради ухвалила рішення про скликання 24 серпня позачергової сесії Верховної Ради України.

3. Проголошення незалежності України

Провал перевороту став поразкою реакційних сил. Перш за все він означав крах усіх союзних унітарних структур, злам тоталітаризму. Республіки були фактично полишені самі на себе і почали брати усю повноту влади у свої руки. Позачергова сесія Верховної Ради УРСР **24 серпня 1991 р. прийняла історичний документ – Акт проголошення незалежності України**: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Отже, **24 серпня 1991 р.** перестала існувати Українська Радянська Соціалістична Республіка. На політичній карті світу з'явилася нова незалежна держава – Україна.

Президія Верховної Ради після ухвалення Акта проголошення незалежності України. Зліва направо: І. Плющ, Л. Кравчук, В. Гриньов.
Київ, 24 серпня 1991 р.

www.4book.org

У постанові Верховної Ради «Про проголошення незалежності України» було вирішено **1 грудня 1991 р.** провести республіканський **референдум** на підтвердження Акта проголошення незалежності. Україна – єдина з республік колишнього СРСР – прийняла рішення про закріплення незалежності. І в цьому полягала її мудрість, бо відмінити рішення міг лише сам народ, а не якась політична сила, що в майбутньому прийде до влади.

Відповідно до даного Акта Верховна Рада прийняла Постанову «Про військові формування на Україні», якою підпорядкувала собі усі війська, дислоковані на території республіки. Постанова передбачала утворення Міністерства оборони України. Уряд України мав розпочати створення Збройних сил України. Було заявлено також про створення замість республіканського КДБ, підпорядкованого Москві, Служби безпеки України. Передбачалося введення власної національної валюти, усі підприємства союзного підпорядкування, розміщені в Україні, проголошувалися власністю республіки.

Ці кардинальні рішення не викликали опору комуністичної більшості Верховної Ради, державних структур України, що контролювалися комуністами. Вражена ліквідацією союзного центру Компартія республіки була деморалізована і з острахом очікувала наслідків поразки заколотників та можливого суду над ними та Комуністичною партією в цілому. За цих умов підтримка депутатами-комуністами Акта проголошення незалежності та рішень Верховної Ради, що закріплювали його, була цілком зрозумілою. Більшість була схильна до створення незалежної, але підконтрольної Компартії України республіки. Та поразка заколотників була насамперед поразкою КПРС, що спричинило її швидкий розвал. Тисячі комуністів почали виходити з партії. Це одразу ж позначилося на становищі і позиціях парламентської більшості. Із заявою про вихід з КПРС виступила група депутатів Верховної Ради України, а також Голова Верховної Ради Л. Кравчук і його перший заступник І. Плющ.

Президія Верховної Ради України 31 серпня прийняла нарешті Указ, аналогічний прийнятому в Росії, – «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України». Передбачалося, що Указ діятиме «до остаточного розслідування обставин» участі КПУ у змові. Однак уже перші результати роботи тимчасової комісії Верховної Ради з перевірки діяльності посадових осіб, органів влади, управління, об'єднань і організацій у зв'язку із заколотом дали таку кількість незаперечних фактів підтримки КП України заколоту, що діяльність іще донедавна правлячої в республіці партії довелося заборонити взагалі. Невдовзі заявила про свій саморозпуск і компартійна більшість у парламенті.

4. Україна і спроба відновлення союзної держави

Проголошення незалежності України призвело до загострення відносин між республікою і деякими політичними колами Росії та залишками керівних структур колишнього центру. Урядовці РРФСР почали робити заяви про можливість перегляду кордонів з Україною, якщо вона не погодиться на відновлення нової союзної держави. У центральних виданнях, на радіо й телебаченні розгорнулася антиукраїнська кампанія. Це викликало обурення більшості населення республіки, але стимулювало сепаратистські тенденції в Криму, деяких південних та східних областях України.

Ще до проголошення незалежності у лютому 1991 р. Верховна Рада УРСР, йдучи назустріч побажанням депутатів Кримської обласної Ради і

www.4book.org

враховуючи настрої значної частини населення півострова, відновила Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку. Та цей крок України був сприйнятий сепаратистами Криму як ознака її слабкості. Після 24 серпня 1991 р. набуває поширення ідея щодо приєднання півострова до Росії або навіть надання йому статусу повної незалежності. Цей рух активно підтримувала в Криму заборонена Компартія України. З ідеєю утворення на Півдні України так званої «Новоросії» виступили сепаратистські об'єднання Одеси, Миколаєва і Херсона. Про необхідність відродження штучно утвореної у 1918 р. Донецько-Криворізької республіки заговорили в Донбасі.

За таких обставин виник новий варіант союзного договору, тепер уже як конфедеративного Союзу Суверенних Держав. Його підписання М. Горбачов проголосив можливим уже наприкінці 1991 р. Керівництво України відмовилося від участі у формуванні нового видання союзу. Це викликало роздратування центру. Президент М. Горбачов неодноразово заявляв, що він «не уявляє собі Союзу без України». Більше того, на адресу України полетіли погрози і застереження про можливі катастрофічні наслідки у разі відмови республіки увійти до нового союзного утворення. Але, як часто бувало раніше, цей тиск центру призвів до протилежних результатів.

5. Референдум 1 грудня 1991 р. та вибори Президента України

Декларація про державний суверенітет України проголосила принцип поділу влади в республіці на законодавчу, виконавчу й судову. Виходячи з цього система поєднання законодавчої та виконавчої функцій радами різних рівнів вичерпала себе і мала бути замінена іншою.

У липні 1991 р. Верховна Рада прийняла пакет законів щодо запровадження в Україні інституту президентської влади. Протягом вересня–жовтня 1991 р. рубіж у 100 тисяч підписів, необхідних для балотування на вищу посаду в державі, подолало 7 осіб.

Незважаючи на істотні відмінності в їхніх передвиборчих програмах, усі кандидати стояли на платформі проголошення незалежності України й закликали громадян України підтвердити на республіканському референдумі 1 грудня 1991 р. це історичне рішення Верховної Ради. У ході передвиборної боротьби усі кандидати виступали проти участі України у створенні нового видання Радянського Союзу – Союзу суверенних держав.

Референдум 1 грудня 1991 р. увійшов в історію України як одна з найсвітліших подій, день національної гідності її народу. На запитання в бюлетені для голосування на всеукраїнському референдумі «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» 90,32 % виборців відповіли: «Так, підтверджую».

Л. Кравчук складає присягу Президента України на пленарному засіданні Верховної Ради. *Київ. 5 грудня 1991 р.*

www.4book.org

Головними причинами такої одностайності були віковічне прагнення народу України до незалежного життя, розпад Союзу РСР, певна стабільність порівняно з іншими республіками українського товарного ринку, прагнення прокомуністичних сил у владних структурах зберегти свої позиції в Україні за умов зростаючого наступу з Москви антикомунізму.

Свого Президента Україна визначила того ж дня. Ним став **Л. Кравчук**, за якого проголосувало 61,6 % виборців, що прийшли 1 грудня на виборчі дільниці.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. став вирішальною подією на шляху до повної ліквідації центральних владних структур. **7–8 грудня** в Біловезькій Пущі неподалік від Мінська Президент України Л. Кравчук, Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич і Президент Росії Б. Єльцин констатували розпад Радянського Союзу і підписали угоду про утворення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)**. 21 грудня в Алма-Аті декларація про утворення СНД була підписана керівниками Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменистану, Узбекистану і України. «З утворенням Співдружності Незалежних Держав, – зазначалося в Декларації, – Союз Радянських Соціалістичних Республік припиняє своє існування». Засновники СНД чітко визначили, що кожна з республік, що входить до СНД, цілком незалежна у своїй внутрішній і зовнішній політиці держава, а нове міждержавне утворення не передбачає ніякого центру, жодних вертикальних управлінських структур. Незалежність України стала фактом, який визнавався всіма державами, що виникли на теренах колишнього СРСР. Із цього часу починається принципово новий етап її історії.

Перевірте себе

1. Чим був викликаний референдум 17 березня 1991 р.? Хто був його ініціатором? Як поставилося до нього керівництво Верховної Ради УРСР і КП України?
2. Схарактеризуйте результати референдуму 17 березня 1991 р.
3. Як вплинула на процес державотворення в Україні спроба державного перевороту ГКЧП 19 серпня 1991 р. у Москві? Дайте оцінку дій керівництва Верховної Ради УРСР і ЦК КП України щодо ГКЧП.
4. Проаналізуйте обставини прийняття Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України. Чому за цей Акт проголосувала компартійна більшість Верховної Ради?
5. Що спричинило заборону діяльності КП України? Які наслідки мала ця заборона?
6. У чому виявлялося загострення відносин між Україною і Росією після проголошення Акта незалежності України?
7. Розкрийте причини виникнення сепаратистських настроїв в Україні після проголошення її незалежності. Для яких регіонів були характерні ці настрої й чому? Які політичні сили були носіями сепаратизму?
8. Чим пояснюється заява М. Горбачова, що він «не уявляє Союз без України»?
9. Розкажіть про президентську виборчу кампанію в Україні 1991 р. та її наслідки.
10. Чим було викликане проведення 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму і які його результати? Який вплив він мав на подальшу долю України?
11. Чому була утворена Співдружність Незалежних Держав (СНД)?
12. Які нові незалежні держави не увійшли до СНД і чому?

www.4book.org

Документи

1. Шифротелеграма Секретаріату ЦК КП України на місця

Первым секретарям обкомов, Киевского горкома Компартии Украины.
В связи с введением в стране чрезвычайного положения важнейшей задачей партийных комитетов является содействие Государственному комитету по чрезвычайному положению в СССР. Во всей своей практической деятельности необходимо руководствоваться Конституцией и законами Союза ССР, документами, издаваемыми Государственным комитетом по чрезвычайному положению.
Секретариат ЦК Компартии Украины рекомендует:
Оперативно сориентировать партийный актив, народных депутатов, руководителей предприятий, колхозов, совхозов, организаций и учреждений на необходимость обеспечить повсеместное спокойствие, твердый конституционный порядок и дисциплину...
Всякие демонстрации, митинги, манифестации, забастовки должны быть исключены.
Во всей работе необходимо исходить из того, что сегодня ключевым вопросом является сохранение Союза Советских Социалистических Республик, упрочение братских связей со всеми народами нашей страны.
Секретариат ЦК Компартии Украины обращает внимание на то, что принимаемые руководством страны по стабилизации обстановки и выводу из кризиса меры отвечают настроениям подавляющего большинства трудящихся и созвучны с принципиальной позицией Компартии Украины...
Секретариат ЦК Компартии Украины 19 августа 1991 года.

Коммунистическая партия Украины:
Хроника запрета. – Донецьк, 1992 – С. 8–71.

2. Заява Народного руху України з приводу спроби державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 р.

1. Утворений позаконституційний орган влади – Державний комітет надзвичайного становища в Москві – є незаконним, і його рішення не можуть мати юридичної сили в Україні;
2. Рух не визнає ДКНС і не вважає його рішення обов'язковими для себе;
3. Рух закликає всіх громадян України не підпорядковуватися волі путчистів, створювати організаційні структури активного опору, які будуть координувати Всеукраїнський страйк, до якого ми закликаємо як до єдиної мирної дієвої зброї в боротьбі за волю і добробут своєї родини, нашої української держави.
Голова Народного руху України Іван Драч.

Хроніка опору. Документи,
інші офіційні матеріали, свідчення преси
про спробу державного перевороту,
вчиненого так званим ГКЧП у серпні
1991 року. – К., 1991. – С. 182.

Запитання до документів

Документ № 1.
Схарактеризуйте позицію ЦК КПУ щодо ГКЧП. Чи відповідає дійсності твердження, що Компартія України непричетна до спроби державного перевороту, а ГКЧП – справа купки авантюристів?

Документ № 2.
Дайте оцінку позиції Руху щодо ГКЧП. Яку роль відіграла ця позиція в організації опору змовникам?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

www.4book.org

81. ПІДСУМКОВО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

1. «Перебудова» в СРСР і Україна

Друга половина 80-х років ознаменувалася стрімким наростанням кризи радянської системи, закономірним наслідком якої став розпад СРСР і відродження в 1991 р. незалежності України. Вже на початку 80-х років, особливо після смерті Л. Брежнєва та зміни протягом ледь більше двох років двох генеральних секретарів, системна криза радянського режиму в Україні, насамперед політико-ідеологічна, стала очевидною. Дедалі більша кількість людей переконувалась у безпорадності радянського керівництва.

Певні надії виникли з приходом до влади в СРСР М. Горбачова, з ініціативи якого розпочалася «перебудова», що офіційною партійною пропагандою зображувалась як оновлення, модернізація всіх сфер життя, «очищення» соціалізму від негативних нашарувань минулого, надання йому нового «дихання» і гуманного, демократичного характеру. За своєю суттю «перебудова» була спробою партійно-державної верхівки СРСР вивести країну з гострої кризи, що охопила всі сфери суспільства і набула всеосяжного, системного характеру.

Деякий час найвище радянське керівництво в Москві, а особливо його представники в Україні, не усвідомлювали ні глибини цієї кризи, ні її розмаху. Свідченням цьому була цілком утопічна політика «прискорення», яка передбачала без суттєвих змін у системі виробничих відносин, форм власності та політичного устрою до 2000 р. здійснити потужний економічний ривок і розв'язати традиційні соціальні проблеми радянського суспільства: продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного попиту, ліквідацію «перманентних» черг і дефіциту. У керівництва країною зростало побоювання, що в СРСР назріває стихійний соціальний вибух з непередбачуваними наслідками.

2. Невдачі спроб прискорення в економіці

Досить швидко стала цілком очевидною неспроможність політики «прискорення». Замість очікуваного наростання темпів економічного розвитку тривало їх зниження. Замість ослаблення продовольчої, житлової і товарної криз відбувалося їхнє подальше загострення. Черги за вкрай необхідними товарами ставали ще довшими. Врешті, у 1990 р. вперше за багато років почалося скорочення обсягів суспільного виробництва.

Таким чином, усі спроби перебудови системи управління економікою виявились абсолютно безплідними. Непродумані, половинчасті й безсистемні зміни в економіці вносили розлад у централізовану і по-своєму логічну систему управління народним господарством. Народногосподарський комплекс СРСР почав розвалюватися. Втрачалися господарські зв'язки між окремими підприємствами, галузями і регіонами. Це посилювало відцентрові тенденції в СРСР. Союзні республіки брали під власний контроль економіку, йдучи на встановлення прямих міжреспубліканських зв'язків без посередництва Москви. Центр виявився економічно непотрібним. Цей чинник дедалі більше впливав на розпад Радянського Союзу.

www.4book.org

3. Реформи в політичній системі

Загострення економічної кризи стимулювало реформи в політичній системі. Існуючі державні інститути були вже неспроможні уберегти країну від занепаду. Ця істина оволодівала свідомістю ініціаторів перебудови й спонукала їх до демократизації суспільного життя, відмови від так званої керівної ролі КПРС у суспільстві. Очікувалося, що це активізує громадян і сприятиме створенню стабільної соціально-економічної й політичної системи в рамках «оновленого» соціалізму.

Але, як уже бувало в історії, наміри керівництва демократизувати тоталітарну систему наштовхувалися на жорсткий опір консервативних елементів владних структур, які не бажали втрачати свого становища і пов'язаних з ним привілеїв. Політична реформа буксувала, бо закони Верховної Ради СРСР були половинчасті, приймалися із запізненням, а часто-густо не виконувалися. Серед населення наростали розчарування, зневіра у здатність керівництва вивести країну з кризи. Вплив і авторитет КПРС та державних владних структур швидко й незворотно падав.

4. Крах політики КПРС і національно-визвольний рух в Україні

Особливо яскраво це виявлялося в Україні, яку консервативне керівництво на чолі з Компартією перетворило на справжній «заповідник застою». Та прагнення відмежуватися від процесів, що розгорталися в центрі, обернулося для партійних і державних структур УРСР катастрофічною втратою авторитету, справжньою громадською ізоляцією. Компартії пригадали всі злочини, до яких вона була причетна: червоний терор громадянської війни, насильницьку колективізацію, голодомори, Чорнобильську катастрофу, русифікацію та багато іншого. Суспільно-політичне життя республіки поступово виходило з-під контролю КПУ. Це знайшло прояв в усіх сферах суспільного життя, особливо в національно-державній. Ослабленням старої політичної системи український народ скористався для боротьби за свої національні права, збереження й розвиток своєї культури, досягнення реального суверенітету. Зразком для прогресивних перетворень в Україні стала боротьба за незалежність Прибалтійських і Закавказьких республік, розгортання демократичного руху в Росії. В Україні починається процес формування громадсько-політичних груп, об'єднань, опозиційних існуючому режимові. 1987 р. у Києві розпочав роботу Український культурологічний клуб (УКК), 1988 р. у новій якості продовжила діяльність Українська гельсінська спілка (УГС), з'являються інші об'єднання демократичної орієнтації. Найактивніше діяли вони в Західній Україні, звідки хвиля мітингів і демонстрацій поширювалася по всій республіці.

Компартія України, державні структури прагнули зупинити наростання демократичного руху в Україні. Пропагандистська машина режиму розпочала шалену кампанію критики новостворених демократичних об'єднань, часто вдаючись до фальсифікації і перекручень цілей і завдань, що їх ставили перед собою демократи, а то й просто до відвертої брехні. Особливо яскраво це виявилося під час формування Народного руху України. За умов монополії Компартії на засоби масової інформації рухівці не мали обмежені можливості донести правду до людей. Та попри це чисельність

www.4book.org

Руху зростала в усіх регіонах України – від Львова до Луганська. Логічним наслідком цього став Установчий з'їзд Народного руху України, що відбувся 8–10 вересня 1989 р.

Дедалі ширші маси українського населення переконувалися в безперспективності збереження Радянського Союзу. Таке усвідомлення слугувало надійним фундаментом національно-визвольного руху, який у цей період набуває суттєвого розвитку. Це стало можливим завдяки зростанню національної свідомості українського суспільства, злиттю в єдиному руслі двох сил – українського дисидентства та прагматичної частини партійної номенклатури *(«суверен-комуністи»)*, яку вже й політично, й ідеологічно, й економічно не влаштовувала радянська імперська система.

5. Початок багатопартійності

Утворення Руху як масової громадсько-політичної організації поклало край монополії КП України на політичну діяльність. В Україні почалося формування багатопартійності. Цей процес активізувався після лютневого (1990) пленуму ЦК КПРС, який під тиском обставин погодився вилучити з Конституції СРСР сумнозвісну статтю 6, що закріплювала керівну роль партії в радянському суспільстві.

За короткий час про початок своєї діяльності заявили Українська національна партія (УНП), Демократична партія України (ДемПУ), Партія зелених України (ПЗУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ) та ін.

Поява нових політичних партій відбувалася одночасно з наростанням внутрішніх суперечностей у Компартії України. У січні 1990 р. було заявлено про створення Демократичної платформи. Головною своєю метою вона проголосила перетворення КПРС на демократичну партію парламентського типу. Демплатформа виступала також за перетворення КПРС на союз компартій республік, за ліквідацію її унітарного характеру. Впевнившись у неможливості демократизації КП України, Демплатформа виділилася в окрему політичну партію – Партію демократичного відродження України (ПДВУ).

Вибори до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. продемонстрували посилення впливу опозиції та послаблення авторитету і можливостей КП України. Незважаючи на нерівні умови, відсутність доступу до засобів масової інформації, опозиція, об'єднавшись у Демократичний блок, здобула майже третину місць у Верховній Раді. Згодом депутати від Демблоку оформились в опозиційну Народну Раду.

6. Суверенізація України

Робота Верховної Ради УРСР нового складу надала нового імпульсу політичному життю України. Вперше за багато десятиліть з найвищої державної трибуни пролунала правда про становище, у якому опинився український народ, почалися дискусії про можливі варіанти виходу з кризи. Вперше на державному рівні в УРСР відкрито заговорили про незалежність України. Нарешті, 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України.

Склалася історична ситуація, коли за суверенітет проголосували не лише депутати-демократи, але й комуністична більшість. Це свідчило про до-

www.4book.org

мінуюче в населення України прагнення до ліквідації диктату імперського центру, на яке депутати-комуністи вже не могли не зважати. Але та ж більшість не погодилася надати Декларації про державний суверенітет статусу конституційного акта чи закону.

Це викликало загострення ситуації, а восени 1990 р. призвело до політичної конфронтації в суспільстві. У жовтні відбулося голодування студентів, які поставили перед Верховною Радою УРСР ряд радикальних вимог, реалізація яких мала сприяти наповненню Декларації про державний суверенітет України реальним змістом. Під тиском опозиції Верховна Рада погодилася прийняти вимоги студентів до розгляду, хоча виконання більшості з них всіляко саботувала.

Непослідовність лінії Верховної Ради виявилася і в економічній політиці. Прийнявши закон про економічну самостійність УРСР, розробивши власну Концепцію переходу Української РСР до ринкової економіки, вона, користуючись законодавчими повноваженнями, гальмувала роздержавлення й приватизацію, стимулювала своїми діями інфляцію та підвищення цін.

За умов різкого погіршення відносин між союзними республіками і центром 17 березня 1991 р. відбувся Всесоюзний референдум про збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік. Одночасно з референдумом було проведено республіканське й регіональне опитування про майбутній статус України. Незважаючи на суперечливість результатів, вони ясно показали, що вектор громадської думки в Україні повертається в бік незалежності. Некваліфікована й егоїстична політика центру лише посилювала ці настрої, множила їхніх прихильників не лише серед демократів і безпартійних, але й серед комуністів.

Не мала підтримки в республіці спроба консервативних сил СРСР вчинити державний переворот та зберегти радянську імперію – Союз РСР. Після придушення заколоту, організованого ГКЧП, повільні й суперечливі кроки республіки на шляху до суверенітету набули стрімкого характеру: 24 серпня 1991 р. з'явилася нова, ні від кого не залежна, самостійна держава – Україна.

Референдум 1 грудня 1991 р. переважною більшістю голосів підтвердив це історичне рішення Верховної Ради. СРСР припинив своє існування.

Україна вступила в новий етап історії.

Перевірте себе

1. Чим була викликана спроба перебудови в СРСР? На що розраховували «архітектори» перебудови?
2. У чому ви вбачаєте їхній позитивний внесок в історію, а у чому – обмеженість?
3. Розкрийте основні причини провалу «прискорення» в економіці. Які наслідки для подальшого існування СРСР це мало? Чому не вдалось реалізувати процес прискорення економіки в Україні?
4. Чому Україну в роки перебудови довгий час називали «оазисом застою»?
5. Які причини призвели до наростання суперечностей між центром і Україною в 1985–1991 рр.? У чому виявлялися ці суперечності?
6. Чому не вдалося перебудувати СРСР на засадах рівноправної федерації чи конфедерації?
7. Яку роль відіграв Народний рух України за перебудову в 1989–1991 рр. в Україні?

www.4book.org

8. Чому за Декларацію про державний суверенітет України і Акт проголошення незалежності України проголосували не лише депутати – члени Народної Ради, а й прокомуністична парламентська більшість?
9. Схарактеризуйте поняття «імпер-комуніст» і «суверен-комуніст».
10. Чому, на ваш погляд, незалежність України в 1991 р. вдалося здобути без збройної боротьби, виключно мирними засобами?

82–83. УРОКИ ТВОРЧОСТІ

Напишіть і обговоріть на уроці *реферат, доповідь* чи *історичне есе* на одну із запропонованих тем з історії України початку 1980-х – 1991-му рр., використавши додаткову літературу і ресурси Інтернет

1. М. Горбачов і Україна: роки перебудови.
2. Перебудова і білі плями історії.
3. Виникнення і початок діяльності Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка.
4. Компартія України і союзний центр в роки перебудови.
5. Робітничий клас України в роки перебудови.
6. «Група 239» в українському парламенті.
7. Народна Рада в українському парламенті.
8. «Неформали» в роки перебудови.
9. Декларація про державний суверенітет України і Акт проголошення незалежності: порівняльний аналіз.
10. Україна і зовнішня політика СРСР в роки перебудови.
11. «Самвидав» у період перебудови.
12. «Мітингова демократія»: співвідношення організованості й стихійності.
13. Леонід Кравчук: короткий життєпис.
14. Короткий політичний портрет одного з лідерів опозиційного руху часів перебудови.
15. Суверен-комуністи і демократи: порівняльний аналіз поведінки під час перебудови.
16. Незалежність України: подарунок долі чи закономірний результат історичного розвитку?
17. Визвольна боротьба народів Прибалтики і Кавказу та події в Україні.
18. Суверенізація України: співвідношення внутрішньоукраїнських і східноєвропейських впливів (Польща, Чехо-Словаччина, Румунія, Східна Німеччина).
19. Десять політичних діячів, які зробили найбільший внесок у досягнення в 1991 р. незалежності України.
20. Десять найважливіших подій в історії України (1985–1991).

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес 1985–1999 рр. – К., 2000.
Бурлацкий Ф. Новое мышление. – М., 1989.
Гарань О. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К., 1993.

www.4book.org

Горбачов М. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К., 1988.
Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 2000.
Доній О. Студентська революція на граніті. – К., 1995.
Івнишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Тернопіль, 1990.
Карпенко В. Парламент ізсередини: Нотатки депутата. – К., 1991.
Кравчук Л. Є така держава – Україна. – К., 1992.
Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. – К., 1995.
Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України. – К., 1991.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1 березня 1985 р. – М. Горбачова обрано генеральним секретарем ЦК КПРС.
Квітень 1985 р. – пленум ЦК КПРС. Початок перебудови.
Травень 1985 р. – постанова ЦК КПРС про подолання пияцтва та алкоголізму.
Лютий 1986 р. – XXVII з'їзд КП України.
25 лютого – 6 березня 1986 р. – XXVII з'їзд КПРС.
Квітень 1986 р. – постанова ЦК КПРС про прискорення вирішення житлової проблеми в СРСР.
26 квітня 1986 р. – катастрофа на Чорнобильській АЕС.
Травень 1986 р. – постанова Ради Міністрів УРСР про боротьбу з нетрудовими доходами.
Січень 1987 р. – постанова пленуму ЦК КПРС про перебудову і кадрову політику партії.
Березень 1987 р. – постанова Президії ВР УРСР про вибори до місцевих рад по багатомандатних округах.
Початок 1988 р. – Українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод перетворено на Українську гельсінську спілку.
28 червня – 1 липня 1988 р. – XIX Всесоюзна конференція КПРС.
4 серпня 1988 р. – розгін несанкціонованого мітингу у Львові.
11 лютого 1989 р. – установча конференція Товариства української мови ім. Тараса Шевченка.
Травень 1989 р. – установча конференція товариства «Меморіал».
Травень–червень 1989 р. – І з'їзд народних депутатів СРСР.
Липень 1989 р. – страйк шахтарів України.
8–10 вересня 1989 р. – установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.
28 вересня 1989 р. – пленум ЦК КП України увільнив від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК КПРС В. Щербицького; першим секретарем ЦК КПУ обрано В. Івашка.
Жовтень 1989 р. – Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про мови в УРСР».
Березень 1990 р. – вибори до Верховної Ради УРСР.
11 березня 1990 р. – Верховна Рада Литовської РСР прийняла Акт про відновлення незалежної Литовської держави.

www.4book.org

4 червня 1990 р. – Головою Верховної Ради УРСР обрано В. Івашка.
6 червня 1990 р. – перехід Демократичного блоку народних депутатів у Верховній Раді УРСР до конструктивної опозиції, утворення Народної Ради.
16 липня 1990 р. – Декларація про державний суверенітет України.
23 липня 1990 р. – відставка В. Івашка і обрання Головою Верховної Ради УРСР Л. Кравчука.
3 серпня 1990 р. – Верховна Рада УРСР прийняла Закон УРСР про економічну самостійність республіки.
2–17 жовтня 1990 р. – голодування студентів на майдані Незалежності.
24 жовтня 1990 р. – скасовано ст. 6 Конституції УРСР про керівну роль КПРС.
Листопад 1990 р. – офіційно зареєстровано Українську республіканську партію, опозиційну КПРС.
Листопад 1990 р. – головою Ради Міністрів УРСР обрано В. Фокіна.
Лютий 1991 р. – Верховна Рада ухвалила постанову про відновлення автономії Криму.
19–21 серпня 1991 р. – спроба антиконституційного перевороту в СРСР (ГКЧП).
24 серпня 1991 р. – Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України.
30 серпня 1991 р. – прийнято Указ про заборону Компартії України.
1 грудня 1991 р. – на Всенародному референдумі підтримано Акт проголошення незалежності України. Президентом України обрано Л. Кравчука.
8 грудня 1991 р. – у Біловезькій Пущі підписано Договір про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). СРСР припинив існування.

www.4book.org

Тема 6–7. УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991–2011)

§§ 84–85. ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС У 1991–1994 рр.

Згадайте 1. Схарактеризуйте зміст Декларації про державний суверенітет України. 2. Назвіть передумови прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України. 3. Чому питання про підтвердження Акта проголошення незалежності України було винесено на Всеукраїнський референдум? 4. Про які настрої у суспільстві свідчили результати референдуму?

Творче завдання Схарактеризуйте успіхи й невдачі на шляху державотворення 1991–1994 рр.

1. Духовне розкріпачення суспільства

Проголошення незалежності України, заборона діяльності Комуністичної партії і розпад Радянського Союзу створили в Україні нову соціально-політичну ситуацію.

Відходила в минуле радянська епоха із її тоталітарним політичним режимом, деформованими міжнаціональними відносинами, всевладдям комуністичних парткомів з їх ідеологічними відділами, інформаторами КДБ і ретельним контролем цієї всеосяжної структури над усіма сферами життя суспільства. Вперше за багато десятиліть суспільство відчуло стан політичного і духовного розкріпачення. Можна було збиратися на мітинги, об'єднуватися в політичні партії і не боятися переслідування влади. Фактично, зникла цензура, і засоби масової інформації стали вільнішими у своїх прагненнях об'єктивно висвітлювати факти і давати їм неупереджену оцінку. Виникла унікальна можливість формування в суспільстві плюралістичної ідеології, яка б не стримувалася ніякими адміністративними обмеженнями.

www.4book.org

На сторінках «Літературної України», «Вітчизни», «Прапора», інших журналів, республіканських і місцевих газет продовжувалися з'являтися статті, які повертали українцям забуті імена та розповідали про білі плями їхньої історії. Правду по минуле люди дізнавалися з екранів телевізорів і від дикторів «радіотрансляційних точок», які були майже в кожній сільській хаті і міській квартирі.

Публікувалися твори представників «розстріляного відродження» 20–30-х років – Б. Лепкого, М. Зерова, В. Винниченка, М. Куліша, М. Хвильового, М. Драй-Хмари. Водночас надбанням широких кіл громадськості стали твори раніше заборонених із політичних міркувань В. Симоненка, В. Стуса, І. Світличного, О. Тихого.

У літературно-художніх журналах почали з'являтися праці відомих українських істориків – М. Грушевського, Д. Дорошенка, Д. Яворницького, М. Драгоманова та ін.

Історична наука вийшла з-під контролю компартійних структур і концентрувала увагу на дослідженні фактично заборонених раніше для вивчення тем – національно-визвольної боротьби українського народу, радянських голодоморів, української революції початку XX ст., диктату командно-адміністративної системи, генези української нації і багатьох інших.

Українська інтелігенція стрімко втягувалася в суспільну діяльність. Активну громадянську позицію зайняли творчі спілки, зокрема Спілка письменників України. На письменницьких форумах обговорювалися пекучі питання, багато уваги приділялося радянській історії, розкриттю злочинів сталінізму, говорилося про необхідність реабілітації жертв тоталітарного режиму.

Українські письменники, науковці, митці стали ініціаторами створення перших незалежних від КПРС громадських організацій. Їхні представники увійшли до керівних органів практично всіх новостворених політичних партій. Громадянам України надовго запам'ятаються сміливі виступи в стінах українського парламенту Івана Драча, Володимира Яворівського, Дмитра Павличка, Романа Іваничука, Вячеслава Чорновола, Ірини Калинець, Олеся Шевченка.

В умовах незалежності активізувалася діяльність української діаспори. Вона уважно слідкує за процесами становлення і розвитку державності, висловлює свою точку зору, доводить її до керівників країн проживання і до українських високопосадовців. Це справляє певний вплив на політичну лінію українського керівництва.

Деякі представники української діаспори повернулися на Батьківщину, стали повноправними громадянами України і включилися в її політичні і культурні процеси.

Духовне розкріпачення і загальнонаціональне піднесення, викликане проголошенням незалежності, створило сприятливу морально-психологічну атмосферу для успішного розгортання державотворчих процесів.

2. Завдання державотворення

Здобуття Україною незалежності поставило проблему розбудови власної державності. До 1991 р. Українська РСР мала тільки її формальні атрибути. Ключові питання життєдіяльності республіки вирішувалися союзними органами влади. Тепер уся повнота відповідальності переходила до України. Вона стала самостійною державою.

www.4book.org

Основними ознаками держави є: громадянство (підданство); кордони та чітко означена територія, символи влади (прапор, герб, гімн); наявність апарату управління (публічної влади); суверенітет, тобто її незалежність у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики; виключне право на прийняття законів та інших нормативних актів, обов'язкових для всього суспільства чи його частини; наявність апарату примусу; адміністративно-територіальний поділ; власна грошова, податкова, митна системи тощо.

Ще до проголошення незалежності Україна зробила перші кроки на шляху державотворення, прийнявши ряд фундаментальних документів і, в першу чергу, Декларацію про державний суверенітет. Вона визначила принцип класичного розподілу влади в Україні на три гілки – ***законодавчу, виконавчу і судову***. 5 липня 1991 р. запроваджувалася посада Президента України і призначалися вибори глави держави. Президентська влада мала стати ***основою виконавчої гілки (вертикалі)*** влади в новій Україні.

Але вирішальними на шляху державотворення стали перші роки незалежності – 1991–1994. Саме в цей період, спираючись на європейські традиції, Україна розгорнула повноцінне державне будівництво і був закладений фундамент демократичного державного устрою України.

Здійснювати державне будівництво доводилось в умовах жорсткої економічної кризи, яка з року в рік наростала, загальної криміналізації економіки й суспільства, збереження впливу старої партійно-державної номенклатури, значна частина якої лише формально заявляла про свою відданість ідеям незалежної держави.

3. Державотворча діяльність Верховної Ради України

Єдиним *законодавчим органом* України, який представляє *народ – основне джерело влади*, є Верховна Рада. На час здобуття незалежності вона перебувала в епіцентрі подій, бо саме у її сесійній залі приймались фундаментальні рішення.

Склад Верховної Ради у кількості 450 депутатів було затверджено в 1990 р.

Депутатську більшість становили члени розпущеної 1991 р. КПУ. Частина з них залишалась на старих, ортодоксально-комуністичних позиціях. Після проголошення незалежності в політичних верхах ходили чутки про розпуск Верховної Ради і нові вибори. Але врешті від цього наміру відмовилися і колишні комуністи, і опозиція.

Після обрання Л. Кравчука Президентом України Верховну Раду республіки очолив Іван Степанович Плющ. Він народився у вересні 1941 р. в м. Борзна Чернігівської області в селянській родини. Після закінчення сільськогосподарського інституту 30 років працював на Київщині, де пройшов шлях від колгоспного бригадира до голови обласної ради. З 1990 р. – перший заступник Голови Верховної Ради України.

З перших днів незалежності Верховна Рада розгорнула активну законотворчу роботу, спрямовану на формування державних структур.

За час своєї практичної діяльності (1990–1994) Верховна Рада України першого скликання ухвалила майже 400 законів та понад 1100 різних постанов і рішень. Більшість з них, зокрема прийнятих після 24 серпня 1991 р., прямо чи опосередковано стосувалися різних сфер державотворення.

www.4book.org

Вже 24 серпня 1991 р. парламент прийняв постанову *«Про військові формування в Україні»*, за якою усі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувались Верховній Раді.

У серпні–листопаді 1991 р. усі підприємства, установи й організації союзного підпорядкування передали у власність України.

4 вересня над будівлею Верховної Ради підняли синьо-жовтий прапор.

20 вересня було створено Службу безпеки України, а КДБ на території республіки перестала існувати.

8 жовтня 1991 р., ще до проведення референдуму 1 грудня 1991 р., Верховна Рада прийняла *Закон «Про громадянство України»*. Він надавав право громадянства України кожному – незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, мовних чи інших ознак, хто не був громадянином іншої держави і мешкав до 24 серпня 1991 р. на території України. Закон передбачав сприятливі умови для отримання громадянства України тим її жителям, які в радянські часи виїхали за межі республіки, а після проголошення незалежності вирішили повернутися додому. Закон встановлював єдине громадянство: громадянин України не міг одночасно бути громадянином іншої держави.

4 листопада Верховна Рада прийняла ще один важливий державотворчий акт – Закон «Про державний кордон України». В преамбулі Закону проголошувалося, що державний кордон України є недоторканним, а будь-які його порушення рішуче припиняються.

У січні 1992 р. рішеннями Верховної Ради було затверджено *державну символіку України* – Державний прапор, Державний герб і Державний гімн. Депутати відмовилися від радянських символів, які були пов'язані з перебуванням України у складі СРСР і після дискусій повернулися до історичних традицій, що символізували національно-визвольну боротьбу українського народу.

Державним прапором України було затверджено полотнище з двох рівновеликих горизонтальних полос синього (зверху) і жовтого (знизу) кольорів. Синій і жовтий колір – традиційні кольори українського народу. Їх часто можна було побачити на козацьких прапорах, в гербах українських земель, в козацькому і гайдамацькому одязі. Синій і жовтий колір були офіційними кольорами Державного прапора Української Народної Республіки.

Розглядаючи питання про Державний герб України, депутати довго не могли дійти узгодженого рішення. Врешті, було прийнято Малий Державний герб – золотий тризуб (знак Великого князя Київського Володимира). Як відомо, саме таким був Державний герб УНР. Що ж до Великого Державного герба, то його так і не прийняли. Домовилися, що він має містити, як основний елемент, Малий Державний герб (тризуб) і зображення герба Війська Запорозького – козака з мушкетом. Затвердження Великого Державного герба переносилося на майбутнє.

Верховна Рада затвердила також *музичну версію Державного гімну України* – мелодію українського композитора XIX ст. Михайла Вербицького «Ще не вмерла Україна». Слова Державного гімну передбачалося затвердити окремим законом пізніше.

У серпні 1992 р., під час святкувань першої річниці незалежності України, відбулася ще одна важлива подія: четвертий президент Української Народної Республіки в екзилі (вигнанні) Микола Плав'юк урочисто склав свої повноваження, передавши їх всенародно обраному Президенту України Леоніду Кравчуку. При цьому Л. Кравчуку було передано грамоту Державного центра

www.4book.org

УНР в екзилі та інші атрибути державності. Було взаємоузгоджено, що незалежна Українська Держава, проголошена 24 серпня 1991 р., є правонаступницею Української Народної Республіки. Цей акт символізував визнання українською політичною еміграцією незалежної України як закономірного продовження української державотворчої традиції.

4. Президент України та виконавча гілка влади

1 грудня 1991 р. на основі відповідного Закону український народ вперше загальним прямим голосуванням обрав свого Президента. Відповідно до чинної тоді Конституції Президент України був главою держави, тобто вищою посадовою особою, і главою виконавчої влади. Коло його функціональних обов'язків, а значить і відповідальності за майбутнє держави було надзвичайно великим. До них, зокрема, включалися гарантування прав і свобод громадян, проведення в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України у міжнародних відносинах.

Першим Президентом України новітньої доби став Леонід Кравчук. З початку президентства він розгорнув активну державницьку діяльність. Маючи високу фахову підготовку, організаторські здібності, відданість ідеалам незалежності, талант знаходження компромісу, він зумів поступово перебрати на себе основну ініціативу творення державності.

Виконавча влада в Україні була представлена Кабінетом Міністрів України, який очолював Прем'єр-міністр. Після відставки у квітні 1991 р. з посади голови Ради Міністрів В. Масола Прем'єр-міністром України став В. Фокін. Він керував урядом протягом 2 років. Це був період, коли динаміка політичних та державотворчих процесів значно випереджала процеси економічного реформування. У жовтні 1992 р. Верховна Рада затвердила новий склад уряду (тепер він називався Кабінетом Міністрів) на чолі з народним депутатом Л. Кучмою, який до цього був директором знаного у світі Дніпропетровського об'єднання «Південмаш». До складу Кабінету Міністрів увійшли представники різних політичних сил. Прем'єр-міністром Л. Кучма пропрацював до вересня 1993 р. Після відставки Л. Кучми всю повноту виконавчої влади за рішенням Верховної Ради взяв на себе Президент України Л. Кравчук, а виконувачем обов'язків Прем'єр-міністра було призначено народного депутата Ю. Звягільського.

5. Створення української армії

Процес державотворення в Україні передбачав розбудову власних Збройних сил. Негайно після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. усі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувалися Верховній Раді.

Початком формування української армії стало створення Міністерства оборони України та затвердження в жовтні 1991 р. Концепції оборони та будівництва Збройних сил України. В її основу покладено принцип розумної достатності щодо структури, чисельності та озброєння війська.

Концепція проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і забезпечення виконання цих завдань шляхом створення власних Збройних сил. Загальна чисельність армії визначалася у межах 400–420 тис. осіб.

www.4book.org

Референдум 1 грудня 1991 р. прискорив процес створення армії. Вже 6 грудня було прийнято Закон «Про Збройні сили України». У ньому урочисто проголошувалося, що Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права створює власні Збройні сили.

У військових частинах розпочалося прийняття присяги на вірність народу України.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада республіки прийняла воєнну доктрину України. Вона базується на тому, що Україна не вважає своїм потенційним противником жодну державу. Власну воєнну безпеку Україна розглядає як стан воєнної захищеності національних інтересів на випадок потенційної чи реальної воєнної загрози.

Поряд з армією створювалися спеціальні частини: підрозділи Міністерства внутрішніх справ, частини спеціального призначення, прикордонної служби, Служби безпеки України.

Творення української армії відбувалося в складних умовах. Військові структури Союз незалежних держав (по суті, російські генерали) прагнули зберегти контроль над українською армією. Не вистачало коштів, необхідних озброєнь та боєприпасів. Особливо ускладнювали ситуацію становище з ядерним потенціалом України, а також доля Чорноморського флоту, який став об'єктом суперечки між Україною та Росією.

6. Розбудова судової системи, правоохоронних органів

Судова система України після проголошення незалежності не зазнала суттєвих змін, хоча про реформу судоустрою та приведення його у відповідність до світових стандартів говорилося багато.

Система судів України складалась із судів загальної юрисдикції на чолі з Верховним Судом України та арбітражних судів. Перші розглядали цивільні, адміністративні, кримінальні справи, другі – господарські спори юридичних осіб.

Новою ланкою судової системи став Конституційний Суд України, заснований 1992 р. До його повноважень віднесено вирішення питань щодо відповідності Конституції законів та інших нормативних актів, міжнародних угод, тлумачення норм Конституції.

На початку 90-х років було прийнято ряд законів, що поклали початок формуванню правоохоронних органів України – прокуратури, міліції, служби безпеки, нотаріату, адвокатури, митної служби, податкової служби тощо. Від самого початку їх вирізняла орієнтованість на кращі демократичні принципи, захист прав і законних інтересів людини й громадянина.

7. Труднощі державотворення

Але вже з перших днів незалежності в діяльності вищих державних органів України стали виявлятися вади, пов'язані, по-перше, з відсутністю достатнього досвіду роботи в умовах незалежності, по-друге, неузгодженістю законодавчої і виконавчої гілок влади, по-третє, гострою політичною боротьбою в українському суспільстві.

Як наслідок, попри велику кількість документів, прийнятих Верховною Радою, конкретного механізму їхньої реалізації розроблено не було. Ці документи вимагали додаткових роз'яснень, тлумачень, так званих підзаконних актів, опрацювання яких затримувалося на невизначений термін. Частина їх мала популістський характер і не могла реалізуватися через відсутність коштів.

www.4book.org

Відсутність злагодженості в роботі законодавчої і виконавчої влади пов'язана з тим, що законодавчо питання взаємодії та розподілу повноважень між Верховною Радою, Президентом та органами виконавчої влади врегульовано не було. Скасування 6-ї статті Конституції СРСР про керівну роль КПРС багато депутатів сприйняли як перехід усієї повноти влади від партії до рад. Парламентська газета «Голос України», яка почала виходити з січня 1991 р., замість гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», під яким друкувалися всі радянські газети, обрала гасло «Владу – Радам!». Це ускладнювало процеси державотворення, а збої у взаємодії різних гілок влади створювали додаткові труднощі, провокували гостре політичне протистояння в суспільстві.

Усунути їх була покликана нова Конституція України, розробка якої почалася ще до проголошення незалежності, але в першій половині 90-х років ще не закінчилася.

8. Кримська автономія

Надання Криму автономії у складі України відбулось у 1990 р. ще до фактичного розпаду Радянського Союзу.

Результати референдуму 1 грудня 1991 р. засвідчили, що переважна більшість населення Криму підтримала ідею незалежності України. Проте й противників незалежності, прибічників його включення до складу Росії в Криму було досить багато.

З розпадом Радянського Союзу, який ініціював повернення на батьківщину кримських татар, справа влаштування переселенців повністю лягла на плечі України. Центром боротьби за права корінного етносу півострова стала організація кримськотатарського національного руху на чолі з Рефатом Чубаровим та представницький орган – Меджліс кримськотатарського народу, який очолив Мустафа Джемілєв.

Українське населення Автономної Республіки Крим (АРК) налічувало близько 700 тис. осіб. На жаль, можливості реалізації його національних потреб були обмеженими.

Погіршення економічного становища України, моральна й матеріальна підтримка сепаратистських сил півострова з боку певних сил Росії загострили ситуацію на півострові. У травні 1992 р. було прийнято Конституцію Криму, яка фактично відкривала шлях до його виходу зі складу України. Верховна Рада України визнала, що вказані рішення суперечать Конституції України і скасувала їх.

Народний депутат України Вячеслав Чорновіл і Голова Меджлісу кримськотатарського народу Мустафа Джемілєв. *Сімферополь. 1992 р.*

Однак це не заспокоїло сепаратистів. У січні 1993 р. на виборах президента АРК їм вдалося привести до перемоги лідера Республіканської партії Криму Ю. Мєшкова. Останній, незважаючи на зваженість та толерантність політики Києва щодо Криму, одразу ж узяв курс на рішучу конфронтацію. З грубим порушенням чинного загальноукраїнського законодавства було прийнято у травні 1994 р.

www.4book.org

закон «Про відновлення конституційних основ Республіки Крим». Ю. Мєшков став зосереджувати владу в своїх руках, грубо ігноруючи кримський парламент. Це викликало розкол всередині кримської еліти, частина якої пішла на згоду з Києвом.

У цій ситуації українське керівництво не допустило силових методів вирішення питань, залишаючись на позиціях демократизму. У вересні 1994 р. Верховна Рада АРК значно обмежили повноваження Президента Криму і передала всю виконавчу владу голові уряду. У березні 1995 р. Верховна Рада України скасувала Конституцію АРК (з пропозицією розробити нову) і ліквідувала посаду президента Республіки Крим.

Наприкінці весни 1995 р. Ю. Мєшков таємно виїхав з півострова.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте соціально-політичну ситуацію в Україні після проголошення незалежності. У чому суть перехідного періоду і які його особливості?
2. Що означає поняття «державотворення» і які його основні елементи?
3. Розкажіть про розбудову владних структур в Україні за умов незалежності. Чому для забезпечення демократичного розвитку необхідний поділ влади на три гілки? Як формувалися ці гілки влади?
4. Чому, на ваш погляд, після проголошення незалежності Верховна Рада України, обрана в радянські часи, не була розпущена?
5. Розкажіть про діяльність Верховної Ради України першого скликання.
6. Яке значення мало прийняття Закону про громадянство і Закон про кордони України?
7. У чому полягало значення затвердження символів незалежної України? Схарактеризуйте їх.
8. Схарактеризуйте виконавчу гілку влади. Яке місце в ній посідали Президент і голова Ради Міністрів (Прем'єр-міністр).
9. Чому після проголошення незалежності постало питання про нову Конституцію України?
10. Визначіть основні етапи формування української армії.
11. Дайте характеристику системи судових та правоохоронних органів України. В чому полягає їхнє основне завдання? Які нові елементи з'явилися в цій системі після проголошення незалежності?
12. Коли й чому почався конституційний процес? Яка його мета? Обґрунтуйте актуальність розробки та прийняття Конституції для молодої Української держави.
13. Схарактеризуйте причини загострення ситуації в Криму на початку 90-х років.

Документ

Виступ Президента України Л. Кравчука у Маріїнському палаці з нагоди передачі Україні клейнодів (атрибутів державної влади) Української Народної Республіки в екзилі

Щойно я мав велику честь прийняти клейноди УНР – символи неперервності існування нашої держави...

Свято з нагоди річниці України набуває надзвичайно великого значення. На урочистому засіданні Президент Української Народної Республіки в екзилі пан Микола Плав'юк привселюдно передав Заяву і Грамоту про складання своїх повноважень і припинення діяльності Державного Центру УНР. Цей акт має нагадати

www.4book.org

всім, що Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від історичних часів, які надають силу і велич нашому народу, – від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави й Української Народної Республіки.
Так уже сталося, а надто вже в останні 70 з лишком років, що всіх, хто боровся за самостійну Україну, називали її ворогами. У цьому зв'язку я хочу особливо відзначити: Уряд та Президент УНР в екзилі, кращі представники Української громади, полишивши рідну землю через політичні мотиви, продовжували боротьбу за нашу незалежну державу. І та ниточка, що зв'язує діаспору з Україною, ні на мить не розривалася.

Плав'юк М. Україна – життя моє. – Т. 1. – К., 2002.

Запитання до документа

1. Яке значення мала передача Україні символів української державності в екзилі?
2. Чи можна оцінювати виступ Л. Кравчука як визнання того факту, що новітня Українська держава є правонаступницею УНР?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

86–87. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ

Згадайте **1.** Коли Українська РСР стала повноправним членом ООН? **2.** Чи можна говорити про самостійну зовнішню політику України в 60-80-ті роки? Чому? **3.** Як складалися відносини України з союзним центром під час перебудови?

Творче завдання Схарактеризуйте історичні підстави європейського вибору України і головні напрями його реалізації в перші роки незалежності.

1. Вихід України на міжнародну арену

Важливою функцією незалежної держави є самостійна зовнішня політика.

Проголошення незалежності вивело Україну на міжнародну арену. При цьому незалежна Україна виступила *як правонаступниця Української РСР* і зберегла за собою усі позиції в міжнародних організаціях, до яких вона входила раніше. Молода держава прагнула домогтися визнання світового співтовариства, що є цілком природним для кожної суверенної країни, бо це важлива передумова її існування.

Першим міністром закордонних справ незалежної України став кадровий дипломат Анатолій Зленко. Під його керівництвом відбувалася розбудова Міністерства, яке переїхало в престижне приміщення на Михайлівській площі (колишній будинок ЦК комсомолу України). За короткий час було сформовано кадри дипломатичних працівників, які забезпечили функціонування українських представництв за кордоном.

Головні засади зовнішньої політики молодої держави визначалися в цей час Декларацією про державний суверенітет України. У розділі «Міжнародні відносини» Декларації проголошувався демократичний і миролюбний характер зовнішньої політики, формулювалися її стратегічні напрями.

Зовнішня політика України на початку незалежності була особливо тісно пов'язана з внутрішньою і була спрямована на вирішення таких **завдань**:

www.4book.org

утвердження і розвиток України як молодої демократичної держави; збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів; забезпечення економічних і політичних позицій в світі; поширення позитивного іміджу держави на міжнародній арені. Україна засуджувала війни як знаряддя міжнародної політики і прагнула вирішувати міжнародні суперечки лише мирним шляхом. Вона не висувала територіальних претензій до сусідів і не визнавала територіальних претензій до себе.

До прийняття Декларації про державний суверенітет республіка фактично не укладала міжнародних двосторонніх договорів, хоча й була наділена таким правом відповідно до Конституції УРСР та Конституції СРСР. Але це право, як і чимало інших, мало суто формальний характер. З осені 1990 р. становище почало змінюватися. «Першою ластівкою» став підписаний 19 листопада 1990 р. Договір про основи відносин з Російською Федерацією.

Здобуття незалежності й припинення існування СРСР створили цілком легітимні умови для зовнішньополітичної діяльності України на якісно нових засадах – самостійності й рівноправності у міжнародних відносинах.

Першим кроком на шляху до повноправного членства у світовому співтоваристві стало визнання України зарубіжними державами. Вже 2 грудня 1991 р. незалежну Україну визнала Польща, 3 грудня – Угорщина і Франція, 4 грудня – Литва і Латвія, 5 грудня – відразу п'ять держав, серед яких Росія. Останнє особливо важливе: цей акт світове співтовариство зрозуміло як визнання того факту, що вороття до Союзу більше не буде. На початок 1993 р. Україну як незалежну державу визнали 132 держави Європи, Азії, Африки і Латинської Америки, з яких 106 встановили з нею дипломатичні зв'язки. На цей час республікою було підписано 26 міждержавних і 90 міжурядових договорів і угод.

Серед цих документів особливо важливе значення мали договори з сусідніми країнами, в яких фіксувалися дружні, добросусідські відносини, непорушність кордонів і відсутність територіальних претензій один до одного. Такі договори 1991–1993 рр. були підписані з Польщею, Словаччиною і Угорщиною. Що ж до Румунії, то відносини з нею на початку 1990-х років перебували у стані невизначеності. І хоча Румунія визнала Україну і встановила з нею 1 лютого 1992 р. дипломатичні відносини, офіційні румунські кола ухилялися від визнання існуючих кордонів і підписання широкомасштабного договору з Україною. Суть проблеми кордонів України з РФ, Білорусією і Молдавією полягала в необхідності їх демаркації і демілітації, тобто уточнення на місцевості. Робота ця в 1991–1994 рр. ще не почалася.

2 липня 1993 р. Верховна Рада схвалила постанову «Про основні напрями зовнішньої політики України» – базовий документ незалежної держави, на якому ґрунтується її міжнародна діяльність.

Цей документ ще раз підкреслив миролюбний характер міжнародної діяльності Української держави, дотримання нею норм міжнародного права, невтручання у внутрішні справи інших держав.

Серед завдань зовнішньої політики України основними визначалися такі:

– забезпечення зовнішньополітичних умов утвердження і розвитку України як незалежної демократичної держави;

– збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів;

– забезпечення стабільності міжнародного становища України;

– включення національного господарства у світову економічну систему.

www.4book.org

У свою чергу, вирішення цих завдань насамперед передбачало:

– розвиток двосторонніх міждержавних відносин, особливо із сусідами і стратегічними партнерами;

– участь у європейському співробітництві (загальноєвропейському процесі) і, відповідно, налагодження відносин із західними країнами, членами Європейського Союзу і НАТО; співробітництво в рамках СНД;

– членство в ООН та інших міжнародних організаціях.

2. Україна і загальноєвропейський процес

Як одна з великих держав Європи, Україна з перших днів незалежності взяла участь у *загальноєвропейському процесі*, чітко заявила про свій європейський вибір. В умовах, коли відійшли у минуле «холодна війна», воєнно-політична та ідеологічна конфронтація між «світом соціалізму» та «світом капіталізму», між СРСР та США, головним змістом загальноєвропейського процесу стала економічна інтеграція на принципах ринкового господарства, демократичних цінностей, відмови від безвідповідальних закликів до перегляду існуючих кордонів, недопущення локальних та етнічних воєн тощо. Стратегічною метою загальноєвропейського процесу є єдина Європа при збереженні особливостей і специфіки кожної її країни.

Головними документами, що визначали шляхи співпраці європейських держав, були: Заключний акт Гельсінської Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ, 1975), Паризька хартія для нової Європи (1980), декларація «Виклик часові змін», ухвалена у липні 1992 р. в Парижі на зустрічі країн – учасниць Гельсінського процесу («Гельсінського клубу», або НБСЄ).

Участь в загальноєвропейському процесі Україна почала вже з перших років незалежності. На початковому етапі нагальною необхідністю української зовнішньої політики було набуття членства у провідних європейських організаціях.

У 1992 р., у ході візиту до Гельсінкі, Президент України Л. Кравчук підписав Гельсінський Заключний акт. А це означало, що європейська спільнота визнала нашу державу, а Україна заявила про свою готовність дотримуватись визначених у Європі зовнішньополітичних правил, дала згоду на активну участь у міждержавній співпраці як повноправний член НБСЄ (тепер – Організація безпеки та співробітництва в Європі: ОБСЄ).

На початку грудня 1994 р. на зустрічі глав держав і урядів країн – учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі в Будапешті лідери чотирьох держав – України, США, Великої Британії та Росії – підписали Меморандум про гарантії безпеки України. В ньому три ядерні країни підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави, утримуватися від загрози чи використання сили проти України.

10 березня 1992 р. Україна приєдналася до Ради північноатлантичної співпраці – РПАС (тепер – Рада євроатлантичного партнерства – РЄАП). Ця організація була створена НАТО і об'єднувала його членів, а також колишніх членів Організації Варшавського договору (ОВД) та нових незалежних держав, що виникли після розпаду СРСР. Її метою були регулярні консультації членів НАТО і країн-партнерів з питань безпеки, конверсії військового виробництва, військових бюджетів, миротворчих операцій тощо.

www.4book.org

Погодившись на участь в загальноєвропейському процесі, українське керівництво тим самим визнавало європейські демократичні цінності, серед яких конституційний устрій, ринкова економіка, забезпечення прав людини, приведення вітчизняного законодавства у відповідність з нормами міжнародного права.

Важливим кроком на цьому шляху міг стати вступ України до Ради Європи. Ця європейська міжнародна організація, створена 1949 р., проголосила своєю метою побудову єдиної Європи, яка базується на принципах свободи, демократії, захисту прав людини і верховенства закону. На початку 90-х років Рада Європи розглядала питання про вступ до неї нашої країни. Але, не дивлячись на заяву про прихильне ставлення керівництва цієї впливової європейської структури, її симпатії до молодої незалежної держави, вступ України в Раду Європи перенесли на майбутнє. Україна до цього вступу була ще не готова.

Важливе місце у зовнішньополітичній діяльності республіки посідають проблеми співробітництва з Європейським Союзом (ЄС) – впливовою організацією інтеграції розвинених європейських країн. ЄС був утворений 1993 р. Він став подовженням ЄЕС – Європейського економічного співтовариства (європейського «Спільного ринку») і працював на його принципах, що продемонстрували свою ефективність у 50–80-ті роки. У рамках «Спільного ринку» західноєвропейські країни забезпечили прорив у постіндустріальне суспільство, продемонструвавши разючі переваги ринкової економіки над радянською командною. Це було добре відомо в Україні, яка потерпала від глибокої економічної кризи, і саме ця обставина привернула до ЄЕС увагу керівництва України. У вересні 1992 р. відбувся візит Президента України Л. Кравчука в Брюссель, де пройшла його зустріч з головою Європейської Комісії (по суті, урядом) ЄЕС Жаком Делором. У ході зустрічі були вироблені умови співробітництва в галузі енергетики, науки і техніки, сільського господарства. Саме тоді в Західній Європі відбувалися останні приготування до створення ЄС. Але про вступ України до цієї організації в Брюсселі не говорили: для цього Україна не мала відповідних передумов, головною з яких є конкурентоздатне ринкове господарство і демократична політична система. Інтеграція України до Європейського Союзу залишилася одним із стратегічних зовнішньополітичних завдань нашої держави.

Великі надії Україна покладала на Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) і Міжнародний валютний фонд, членом яких вона стала 1992 р. Вважалося, що співробітництво з цими міжнародними структурами має сприяти залученню інвестицій в економіку України. Проте на початку 90-х років розміри західних інвестицій в економіку України були мізерними. Головними причинами цього стала економічна нестабільність України, повільні темпи її ринкових перетворень, невпевненість західних країн у ретельному дотриманні підписаних угод.

3. Україна, Росія і Співдружність Незалежних Держав (СНД)

Підписання 8 грудня 1991 р. угоди про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) констатувало факт розпаду СРСР як суб'єкта міжнародного права і перехід зовнішньополітичних питань виключно до юрисдикції колишніх союзних республік. Україна активно почала налагоджувати добросусідські відносини між державами Співдружності. Її делегація виступила з низкою важливих пропозицій на зустрічах керівників глав держав і урядів

www.4book.org

СНД, що відбулися 1992 р. Вона відстоювала принципи рівноправності та взаємовигідного співробітництва. Однак вже у 1992 р. з ініціативи Росії з'явилися тенденції до перетворення СНД у воєнно-політичний блок, наддержавну політичну структуру чи навіть нову державу. Спробним каменем стала ідея про створення об'єднаних збройних сил, від якої Україна рішуче відмовилася, сконцентрувавши головну увагу на створенні власної армії.

«Інтеграційний» тиск почав посилюватися у зв'язку з підготовкою до підписання Статуту СНД, який передбачав обмеження суверенітету країн Співдружності і початок відродження наднаціонального центру. Від підписання Статуту Україна відмовилася, а відносини з країнами СНД, у т. ч. й інтеграційні, зміцнювала на двосторонній, рівноправній і взаємовигідній основі. За 1992–1993 рр. СНД схвалила близько 400 угод, рішень та інших документів, зокрема й таких, що надавали органам СНД наддержавні функції. З цієї кількості Україна підписала лише 200, які не загрожували її суверенітету.

У 1992–1993 рр. надії на краще, пов'язані зі співдружністю, почали остаточно розвіюватися. Негативну роль у цьому відіграла позиція Росії щодо енергоносіїв (нафти, газу тощо) та її ставлення до майбутнього Криму і проблеми Чорноморського флоту.

Питання про Крим стало однією з причин загострення відносин між Україною та Росією. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації заявила, що акти про передачу Криму Україні не мають юридичної сили з моменту їх ухвалення. Українське керівництво відмовилося розглядати Крим як предмет українсько-російських відносин і вважало проблеми півострова внутрішньою справою України. Ситуація стала вибухонебезпечною у липні 1993 р. у зв'язку з постановою і заявою Верховної Ради Російської Федерації, що фактично проголошувала відторгнення Севастополя від України і надавала йому статус міста РФ. Лише виважена позиція керівництва України забезпечила вихід з гострої політичної кризи. Істотну роль відіграла й підтримка України з боку ООН, західних держав. Юридичну безпідставність рішення російського парламенту визнав і Президент Росії Б. Єльцин.

Але залишалася проблема Чорноморського флоту, яка була однією з найгостріших у відносинах між Україною і Росією. Оголосивши себе повним і єдиним власником усіх флотів колишнього СРСР, створених спільними зусиллями всіх союзних республік (Тихоокеанського, Балтійського, Північного), Росія прагнула зберегти за собою Чорноморський флот з усією системою його базування в Криму. В такий спосіб вона захищала свої геополітичні інтереси в басейні Чорного моря, в балканському і середземноморському регіонах.

Позиція України в цій ситуації полягала в тому, щоб, по-перше, мати в басейні Чорного моря власні військово-морські сили, здатні забезпечити безпеку морських комунікацій, а по-друге – нейтралізувати дії кримських сепаратистів, які вели до порушення територіальної цілісності держави. Діяльність останніх особливо активізувалася в 1993 р. після обрання президентом Криму проросійськи налаштованого Ю. Мєшкова.

У червні і серпні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин на зустрічах в Криму досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Фактично, флот залишався під російським командуванням. У 1992–1994 рр. проблему Чорноморського флоту так і не було вирішено.

www.4book.org

4. Реалізація курсу на без'ядерний статус

Згідно з Декларацією про державний суверенітет (1990) Україна в односторонньому порядку оголосила про своє прагнення стати без'ядерною, позаблоковою державою. Після проголошення незалежності цей намір було підтверджено. На цей час проблема набула надзвичайної гостроти: Україна, керуючись міжнародним правом, оголосила все майно розташованих на її території стратегічних і тактичних ядерних сил своєю власністю. Це 176 міжконтинентальних балістичних ракет і 3 тис. одиниць тактичної ядерної зброї – третій у світі (після США і Росії) ядерний арсенал. Для світової співдружності, яка боялася «розповзання» після розпаду СРСР ядерної зброї і втрати контролю над нею, заяви України про ядерне роззброєння були сприйняті надзвичайно схвально. Але відмовляючись від величезного ядерного потенціалу, наша держава прагнула твердих міжнародних гарантій своєї безпеки і певного економічного відшкодування.

Питання про без'ядерний статус України пов'язувалося з реалізацією нею положень трьох документів – Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО–1) від 31 липня 1991 р., Лісабонського протоколу до цього Договору, який підписали Білорусь, Казахстан, Росія, Україна та США 23 травня 1992 р., і приєднання республіки до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) від 1 червня 1968 р.

Згідно з домовленостями знищення тактичної ядерної зброї з України відбувалося на території Росії, де існували відповідні технічні умови. До березня 1992 р. було вивезено 57 % одиниць ядерного озброєння.

На той час деякі українські політики порушили питання про недоцільність безплатної передачі дорогого обладнання Росії і, відповідно, про матеріальну компенсацію Україні, надання їй гарантій безпеки.

Результатом дискусій стало припинення вивезення і вимога з боку української сторони міжнародних гарантій того, що вивезені з України ракети справді будуть знищені у присутності українських спостерігачів. Росія погодилася на ці пропозиції. На початку травня 1992 р. тактичну ядерну зброю вивезли з України. На черзі була складна і достатньо витратна процедура знищення 176 міжконтинентальних балістичних ракет та їх стартових майданчиків. Але небажання керівництва Росії відшкодувати нашій країні вартість вивезеного з ракетами урану і плутонію (він не знищувався, а переходив у власність РФ) викликало в українських політичних колах нову хвилю дискусій щодо темпів і умов роззброєння України.

Окрім фінансових, виникли політичні проблеми. Непродумана позиція Верховної Ради Росії щодо Криму, яскраво продемонстрована у травні 1992 р., розцінювалася частиною українського суспільства як зазіхання на територіальну цілісність української держави. А це спричинило нові дискусії щодо збереження ядерного статусу.

30 вересня 1992 р. на Генеральній Асамблеї ООН у Нью-Йорку міністр закордонних справ України А. Зленко заявив, що наша держава знищить стратегічний ядерний арсенал за умови надання їй іншими країнами гарантії безпеки і фінансової допомоги. Про це ж заявила і Верховна Рада України. Така позиція викликала роздратування і Росії, і США. В зарубіжних засобах масової інформації розгорнулася кампанія дискредитації України. Тиск на Україну посилювався. Зокрема, Росія заявила, що вона буде виконувати умови договору «СНО–1» – лише тоді, коли Україна приєднається до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як неядерна держава (тобто

www.4book.org

відмовиться від ракет). Україна обрала гнучку тактику: 18 листопада 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір, але відклала його дію на термін виконання умов, зазначених у відповідній постанові. Ці умови, зокрема, передбачали: поетапне знищення міжконтинентальних балістичних ракет за умови надійних гарантій національної безпеки України, яку повинні надати ядерні держави; міжнародну фінансову і технічну допомогу.

Почалися тривалі переговори, що закінчилися 14 січня 1994 р. спільною заявою США, Росії і України, згідно з якою наша держава отримувала відшкодування за вартість урану, який містився в ядерних зарядах, знищених на території України. Нею визначались умови компенсації за вивезену зброю та розміри допомоги нашій державі. США і Росія фактично ставали гарантами безпеки України. Вказана угода була правовою основою повного ядерного роззброєння.

Україна є першою серед держав світу, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї.

Важливим кроком на шляху ядерного роззброєння стало приєднання України 16 листопада 1994 р. до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) за умови гарантій безпеки з боку ядерних держав. Цим самим Україна переконливо підтвердила миролюбний характер своєї зовнішньої політики.

5 грудня 1994 р. у Будапешті на зустрічі глав держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) керівники США, Росії та Великої Британії надали Україні гарантії ядерної безпеки. Вони урочисто зобов'язалися поважати її незалежність і суверенітет, недоторканність кордонів, утримуватися від економічного тиску. Згодом відповідні документи підписали й інші ядерні держави – Франція і Китай.

У червні 1996 р. процес вивезення ядерної зброї з території України завершився. Україна стала без'ядерною державою. Це зміцнило її авторитет у світовому співтоваристві, створило можливість додаткових інвестицій розвинених країн в українську економіку. Зокрема, суттєво змінилися відносини з США, які погодилися на надання фінансової допомоги Україні в здійсненні економічних реформ.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте правові засади зовнішньої політики України.
2. Що означає у сфері міжнародних відносин, що незалежна Україна – правонаступниця Української РСР?
3. Розкрийте основні принципи і завдання зовнішньої політики України.
4. Чим, на вашу думку, було викликане швидке визнання незалежної України іншими державами?
5. Яке значення для утвердження незалежного статусу України мало її визнання Російською Федерацією?
6. Яке значення мало для України питання визнання її кордонів сусідніми державами?
7. Чому в 1991–1994 рр. не вдалося провести демаркацію кордонів України з Росією, Білоруссю і Молдовою?
8. Що означає поняття «європейський вибір України»?
9. Яку позицію займала наша країна щодо СНД? Як ви гадаєте, якими причинами вона обумовлена?
10. Схарактеризуйте відносини України з РФ в 1991–1994 рр. Якого вектора у цих відносинах дотримувалася Україна?

www.4book.org

11. Яке значення у міждержавних відносинах України і Росії мала проблема Чорноморського флоту?
12. Які проблеми постали перед нашою державою у процесі ядерного роззброєння? Як вона їх вирішувала?

Документи

1. З «Декларації про державний суверенітет України»

16 липня 1990 р.

...Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

...Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

2. З інтерв'ю міністра закордонних справ України А. Зленка

Грудень 1991 р.

Декларація про державний суверенітет не застаріла...

Накреслені нею цілі маємо втілювати в життя і сьогодні. Інша річ, що нині ми вже підійшли до практичної реалізації деяких з них.

... Я говорив про наш намір здійснювати безпосередні відносини з іншими державами, укладати з ними договори, обмінюватися дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами...

Інший ключовий напрямок: входження до загальноєвропейського процесу і європейських структур. Днями міністерство направило урядам країн – учасниць НБСЄ листа із заявою про вступ до «Гельсінського клубу»...

...Ще одна важлива проблема – кордони України, правовий статус прикордоння...

... Зовсім мало розроблений напрямок – дипломатичні відносини з республіками колишнього Союзу РСР.

... Нині на перший план виходять питання зовнішньоекономічні і військово-політичні.

Політика і час. – 1992. – № 1. – С. 4–5.

Запитання до документів

Документ № 1.

1. *Проаналізуйте витяг з «Декларації про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р.*
2. *Чи могли бути реалізованими передбачені тут положення за часів існування СРСР? Формулюючи відповідь, врахуйте відмінність між Декларацією та Законом.*

Документ № 2.

1. *Схарактеризуйте витяги з інтерв'ю А. Зленка і поясніть, чому Декларація про державний суверенітет України, прийнята до проголошення незалежності України, була актуальна у грудні 1991 р.?*
2. *Чи втратила Декларація свою актуальність після 2 липня 1993 р., коли Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України»?*

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

www.4book.org

§ 88-89. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-Х РОКІВ

Згадайте 1. Які причини невдач реформування економіки СРСР у другій половині 80-х років? 2. Схарактеризуйте причини й наслідки глибокої інтеграції народного господарства України в економіку СРСР. 3. Яке місце посідали підприємства України у військово-промисловому комплексі СРСР.

Творче завдання Які обставини викликали наростання в українському суспільстві кримінальних тенденцій під час переходу до ринку?

1. Зміни умов розвитку економіки України

Утвердження політичної незалежності неможливе без створення стабільної, високоефективної національної економіки, зорієнтованої на задоволення повсякденних потреб людей. Погіршення ж економічного становища в умовах соціально-політичної нестабільності неминуче ставить під загрозу її державність.

Власну життєздатну економічну систему України доводилося створювати на руїнах загальносоюзного економічного комплексу СРСР. З'єднати ці розрізнені «обрубки» колись могутніх союзних відомств, вдихнути в них життя, сформувати на їхній основі комплексну, цілісну й гармонійну національну економіку можливо було за умови вирішення кількох фундаментальних проблем.

По-перше, необхідно було докорінно реформувати економіку на ринкових засадах, роздержавити її, сформувати багатоукладну економіку, забезпечити рівноправні умови для розвитку всіх її форм власності – державної, приватної, колективної.

По-друге, слід було розгорнути структурну перебудову промисловості України. І насамперед – подолати її однобічну орієнтацію на важку індустрію; ліквідувати виробництва затратного характеру шляхом впровадження ресурсозбереження, новітніх технологій, досягнень науково-технічної революції; спрямувати економічний розвиток на задоволення соціальних потреб, тобто *створити соціальнозорієнтовану економіку*. Принцип «виробництво заради виробництва», на якому десятиріччями ґрунтувалося функціонування радянської економіки, повинен був поступитися місцем іншому – «виробництво заради людей».

По-третє, потрібно було на ринкових засадах створити ефективну систему економічної кооперації підприємств України як у середині держави, так і з державами «близького» (колишні союзні республіки СРСР) і далекого зарубіжжя. Ця нова, побудована на природних ринкових принципах система економічної кооперації мала компенсувати розрив штучних, нав'язаних центром економічних зв'язків України з Росією та іншими республіками колишнього СРСР.

2. Національний банк, податкова служба і митниця

З кінця 80-х – початку 90-х років основним напрямом розвитку української економіки було визначено її трансформацію в ринкову. Вже тоді почала створюватися необхідна *інфраструктура* ринкової економіки. Так, у березні 1991 р. на базі Української республіканської контори Держбанку СРСР було утворено Національний банк України, у квітні 1990 р. – подат-

www.4book.org

Будинок Національного банку України. *Київ*

кову службу України, у червні 1991 р. був прийнятий Закон про митну справу в Україні. Повноцінна діяльність цих органів державного управління почалася після проголошення незалежності.

Національний банк України проводить єдину державну політику у сфері грошового обігу, кредиту та забезпечення стабільності грошової одиниці. Він є головною банківською установою незалежної держави, здійснює банківський нагляд. Йому належить монопольне право на емісію грошей в обіг. Комерційні банки України та іноземні банки можуть здійснювати банківські операції тільки після відповідної реєстрації Національним банком. Нацбанк представляє інтереси України у відносинах з центральними банками інших країн, міжнародними банками та фінансово-кредитними організаціями.

Податкова служба здійснює контроль за сплатою податків. В умовах переходу до ринку спостерігається посилення економічної злочинності, що розширює сферу діяльності податківців.

Митна служба контролює провезення товарів через кордон та їх оподаткування. Указом Президента України від 11 грудня 1991 р. було утворено центральний орган державного управління в галузі митної справи – Державний митний комітет України. У 1992 р. введено в дію Митний кодекс.

3. Спроби реформування економіки

Після проголошення незалежності Україна чітко визначила пріоритетність ринкової системи господарювання. Однак, як показало життя, одного декларування і створення певних державних структур для забезпечення ринкових відносин виявилося замало. Ключові позиції в уряді посідали представники старої номенклатури, «запрограмовані» на виконання чужих вказівок. Розробляти та здійснювати економічні програми та приймати ефективні рішення цілком самостійно, без «узгодження» з верхами (як це було в радянських умовах), вони виявилися неспроможними.

З початку січня 1992 р., коли російський уряд Є. Гайдара скасував державний контроль за ціноутворенням, у державах СНД почалося стрімке зростання цін на всі без винятку товари. Звичайно, цей процес не оминув і Україну. «Прозорі», безмитні кордони з Росією (митниці працювали лише на західних кордонах), тісні зв'язки двох сусідніх держав робили злет цін в Україні неминучим. Зокрема, ціни на газ в Україні зросли за 1992 р. в 100 разів, на нафту – в 300 разів.

Зростання цін спричинило інфляцію. Фінансова система почала розвалюватися.

Спробою певної протидії економічній політиці Росії і захисту внутрішнього ринку стало введення з 10 січня 1992 р. *купонів багаторазового використання*, які були прообразом національної валюти. Однак це лише част-

www.4book.org

ково стримало обвальний ріст цін, які за короткий час підвищилися в десятки разів. Особливо сильне обурення викликало підвищення цін на продукти харчування.

Відчувалося, що позитивних змін в економіці досягти не вдалося. Восени 1992 р. в обстановці загального невдоволення населення та парламенту уряд В. Фокіна пішов у відставку.

У черзі за хлібом перед підвищенням цін. *Луганськ. 1992 р.*

27 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила склад нового Кабінету Міністрів на чолі з Л. Кучмою. До нього увійшли представники різних політичних сил. Верховна Рада надала главі уряду право видавати декрети з неврегульованих законодавством економічних питань. Однак економічна ситуація в країні продовжувала погіршуватися.

За цих умов у червні 1993 р. почався страйк шахтарів Донбасу. Страйкарі виступили не лише з економічними, а й з політичними вимогами, серед яких проведення референдуму щодо довіри Президенту і Верховній Раді України. Від референдуму відмовилися: було вирішено провести дострокові вибори до Верховної Ради у березні і вибори Президента у червні 1994 р. Уряд Л. Кучми у вересні 1993 р. пішов у відставку. Усю повноту виконавчої влади за рішенням Верховної Ради взяв на себе Президент України Л. Кравчук, а виконувачем обов'язків Прем'єр-міністра було призначено народного депутата Ю. Звягільського.

Це не покращило ситуацію в державі. Рівень інфляції 1993 р. був найвищим у світі. Україна стала лідером серед держав світу за дефіцитом державного бюджету.

У той час як населення потерпало від росту цін на найнеобхідніше, директорський корпус отримав свободу господарської діяльності: контроль держави за ціноутворенням було знято й фактично дозволено вільну торгівлю продукцією промислового виробництва. За таких умов підприємства одержували надприбутки навіть при спаді виробництва. Ціни на їхню продукцію зросли в десятки разів, а реальна заробітна плата більшості працюючих стрімко зменшувалася. Про конкуренцію не могло бути і мови, бо для демонополізації нічого не було зроблено. У багатьох директорів заводів і фабрик сформувалося переконання, що вони, залишаючись керівниками державних підприємств, можуть на свій розсуд розпоряджатися виробленою продукцією. При цьому нормальним явищем вважалося щедре державне дотування, пільгове кредитування таких підприємств. Створилися сприятливі умови для криміналізації економічного життя.

Одним з майже легальних способів цього було утворення при державних підприємствах великої кількості комерційних малих підприємств (МП). Саме під їх прикриттям розкрадалася народна власність, а гроші перекачувалися за кордон. Так, у 1992 р. Росія згідно з укладеним договором поставила в Україну 32 млн т нафти. Її ціна була в 10 разів нижча за світову. Протягом короткого часу 8 млн т цієї нафти було продано за допомогою МП за кордон. Гроші осіли на приватних рахунках комерційних банків. Україна

www.4book.org

від цієї операції нічого не отримала. Таких афер у перші роки незалежності було чимало.

Наприкінці 1993 р. до програми економічних реформ було внесено корективи. У схвалених Верховною Радою головних напрямах діяльності уряду йшлося про «поступовість», а не форсування ринкових реформ. Обіцяна «поступовість» на практиці означала фактичну відмову від реформ. Почалося гальмування економічної лібералізації й відповідне відновлення адміністративно-бюрократичних методів управління. Вдалося дещо знизити інфляцію, але досягнуто це було шляхом масового зупинення підприємств, відстрочки термінів бюджетних виплат і небувалого зростання заборгованості держави працівникам державно-бюджетної сфери, які по кілька місяців не одержували зарплати.

З початку 1994 р. реформування економіки було практично згорнуте. В цей час пріоритетною стала політична боротьба і, зокрема, вибори Президента України.

Пасивні й непослідовні намагання реформувати економіку вкрай негативно позначалися на стані важкої промисловості України, що була однією з найрозвинутіших у колишньому СРСР. Розрив економічних зв'язків при блокуванні нових, побудованих на ринкових засадах, ліквідація системи централізованого постачання всієї номенклатури матеріалів, комплектуючих вузлів та деталей залишили підприємства України наодинці зі своїми проблемами, спричинили зупинку і банкрутство багатьох із них.

Негативно позначилася на стані промисловості республіки енергетична криза. Головною її причиною було зменшення на 20–30 % поставок енергоносіїв із Росії. Особливо гостро питання енергоносіїв постало у зв'язку з переходом на світові ціни, до яких Україна фінансово була абсолютно не готова. Її виробництва відзначалися високою енергозатратністю і орієнтувалися на низькі ціни на енергоносії, що штучно утримувалися в СРСР.

Це призвело до кризи в електроенергетиці України, де понад дві третини електроенергії вироблялося тепловими станціями.

У нелегкому становищі опинились атомні електростанції, що виробляли понад 30 % електроенергії. Чорнобильська катастрофа та пов'язане з нею негативне ставлення до ядерної енергетики, проблеми постачання ядерного палива з Росії та захоронення радіоактивних відходів надзвичайно ускладнили умови роботи атомних електростанцій.

У скрутному становищі перебував металургійний комплекс України, який об'єднував понад 270 підприємств. Проведена в 1987–1991 рр. багаторазова перебудова управління з суттєвим скороченням прав міністерств призвела до того, що галузь стала фактично некерованою. За 1990–1993 рр. обсяги виробництва знизилися більш як на 30 %. В умовах підвищення цін на енергоносії, постійних затримок постачання вугілля деякі підприємства підійшли впритул до неминучої зупинки. Технічний рівень металургії був низьким і залишався на рівні 30–40-х років, значно відстаючи від світових показників.

У важкому становищі залишалася харчова промисловість, де переважали старі технології. Все це спричинило величезні втрати сільськогосподарської продукції, що становили інколи половину й більше вирощеного, і негативно позначилося на якості товарів.

Тільки у 1994 р. виробництво товарів народного споживання скоротилося на третину, а впродовж другої половини 90-х років – більш як наполовину.

www.4book.org

За умов відсутності державної підтримки власного товаровиробника ринок заполонили товари іноземного виробництва, переважно низької якості. В результаті через масовий імпорт таких товарів населення України інвестувало економіку інших держав.

Негативні тенденції з'явилися і в роботі транспорту. Нестача палива, подорожчання перевезень, труднощі в забезпеченні новою технікою та запчастинами стали головними причинами зменшення обсягів вантажних та пасажирських перевезень. Більш як наполовину скоротилися обсяги робіт авіаторів, моряків, річковиків, на третину – залізничників та автомобілістів.

4. Становище в сільському господарстві

У Радянському Союзі сільське господарство республіки постійно було соціальним (як джерело дешевої робочої сили) та економічним (внаслідок викачування з нього за безцінь сільськогосподарської продукції) донором промисловості. Сільськогосподарське виробництво забезпечувало населення міст продуктами харчування, а промисловість – сировиною.

Аграрний сектор економіки, якому приділялося мало уваги в соціалістичному суспільстві, ще в гіршому становищі опинився в перші роки незалежності.

Аграрне виробництво продовжувало базуватися на колгоспно-радгоспній системі господарювання, закладеній ще в 30-ті роки. У 90-ті роки значна частка українського керівництва вже розуміла її неефективність та безперспективність. У 1990 р. у прийнятому Земельному кодексі України декларувалася потреба реформи земельних відносин, включаючи приватну власність на землю.

Протягом 1991–1992 рр. Верховна Рада прийняла важливі для подальшого розвитку сільського господарства Закони України «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю». Ними відкривався шлях до розвитку на селі форм господарювання, альтернативних консервативній колгоспно-радгоспній системі.

У 1992 р. було здійснено паювання майна колгоспів та їх «косметичне» перетворення на колективні сільгосппідприємства (КСП), селянські спілки, кооперативи, акціонерні товариства. Однак ключове питання щодо приватизації землі і створення альтернативних КСП господарств вирішено не було. Селяни не відчували себе господарями на землі. Обсяги виробництва з року в рік падали.

Під тиском колгоспно-радгоспного лобі у Верховній Раді вищі органи влади раз за разом приймали рішення про нові й нові грошові вливання в сільське господарство. До рядового колгоспника, робітника радгоспу ці гроші зазвичай не доходили, осідаючи на рахунках банків і різних посередників. Разом з тим кожне таке рішення спричиняло новий виток інфляції, від якої страждали всі, у тому числі й сільськогосподарські підприємства. Отримані через кілька місяців кошти за здану продукцію не покривали навіть витрат на закупівлю селянами пального та запасних частин. Більшість господарств перетворилася на безнадійних фінансових боржників і була неспроможна придбати необхідні машини, механізми, мінеральні добрива та засоби захисту рослин.

Новим, обнадійливим явищем в аграрному секторі було виникнення селянських (фермерських) господарств. У фермерських господарствах не допускалося великих втрат виробленої сільськогосподарської продукції,

www.4book.org

Відродження давньої галузі сільського господарства – вівчарства. *Закарпаття*

що було звичайним явищем у колгоспах та радгоспах. Факти свідчать, що, використовуючи у 1994 р. лише 1,6 % площі земельних угідь, фермерські господарства виробляли стільки, скільки виробляла середня область України. Водночас поширеним явищем стало отримання землі для заняття фермерством керівниками господарств та наближеними до них особами. Разом із кращими угіддями вони на вигідних умовах скуповували колгоспну та радгоспну техніку.

Таким чином, реформи у сільському господарстві мали формальний характер і в повному обсязі не реалізовувалися. Це, зокрема, стосувалося найважливішого питання – рівності різних форм власності та підтримки всіх форм господарювання – від кооперативної до фермерської.

Зважаючи на необхідність рішучого реформування та підтримки села, Верховна Рада у жовтні 1994 р. приймає Постанову «Про подолання кризового стану в агропромисловому комплексі».

Проте конкретного механізму реформування сільськогосподарської сфери в першій половині 90-х років розроблено не було.

5. Роздержавлення, приватизація та фінансова система України

Важливим компонентом економічних перетворень стали процеси роздержавлення та приватизації. Так звана номенклатурна приватизація почалася в Україні ще в 1989–1991 рр. Оскільки ніяких законних методів роздержавлення ще не розробили, в суспільній свідомості це сприймалося як розкрадання державного майна. Після проголошення незалежності під приватизацію почали підводити законодавчу базу. Цілі та основні принципи приватизації були закладені у схваленій Верховною Радою України 31 жовтня 1991 р. «Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду».

Приватизація в Україні, як і в ряді інших європейських країн, розпочалась із підприємств сфери обслуговування. Переважна більшість закладів цієї сфери була приватизована їхніми колективами або керівниками. Всього за 1992–1994 рр. в Україні було приватизовано понад 11 тисяч підприємств. Це створило умови для розвитку альтернативних державній сфер виробництва і обслуговування. Саме навколо таких підприємств концентрувався малий бізнес, який, на відміну від державного сектору економіки, стабільно зростав.

Розбудова незалежної держави передбачала створення власної фінансово-грошової системи. При провідній ролі Національного банку України з метою поліпшення існуючої фінансової системи в першій половині 90-х років було сформовано густу мережу банківських установ з місцевими філіями.

Однак демонополізація фінансової системи, небачене розширення мережі комерційних банків, бурхливі інфляційні процеси, без належної законодавчої

www.4book.org

бази та контролю з боку Національного банку України. В результаті сфера банківської діяльності виявилася практично некерованою, що створило умови для численних фінансових зловживань.

Випуск не підкріплених реальними товарами грошей (емісія) набув лавиноподібного характеру. Спроби Національного банку зупинити інфляцію шляхом стримування потоку «пустих» грошей (купоно-карбованців) не давали бажаних результатів. Планом Національного банку України передбачалося, що в 1993 р. грошова маса обігу зросте в 1,9 раза, фактично ж вона збільшилась у понад 18 разів. У результаті кожне чергове підвищення зарплати, закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію тощо призводило до нового витка інфляції, яка поглинала отримані кошти. У 1994 р. 500-тисячна купюра купоно-карбованця мала вартість 4 долари США.

Показником кризового стану державних фінансів стала деформація податкової системи. Колосальна кількість та розміри платежів, які змушені були вносити державі підприємства, зрештою призводили до вимушеного згортання виробничої та комерційної діяльності, або ж – до «тінізації» економіки. Переважна більшість комерційних структур усіляко ухилялася від сплати податків, приховувала реальні прибутки.

Фінансова сфера держави опинилася у стані глибокої кризи. Її подолання було можливе у разі здійснення цілого комплексу ринкових реформ.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте основні завдання, що стояли перед економікою України після проголошення незалежності. В чому полягали об'єктивні та суб'єктивні труднощі вирішення цих завдань?
2. Яка роль в умовах ринкової економіки відводиться Національному банку, податковій службі, митниці?
3. Порівняйте економічну політику кабінетів В. Фокіна, Л. Кучми і Ю. Звягільського. В чому особливості курсу кожного з них?
4. Назвіть причини економічного спаду в першій половині 90-х років. Що робилося для стабілізації економіки?
5. Визначіть причину енергетичної кризи і до яких наслідків вона призводила.
6. Чому державна допомога аграрному сектору не призвела до позитивних результатів?
7. Розкрийте зміст понять «інфляція», «бюджетний дефіцит», «лібералізація економіки», «структурна перебудова економіки», «грошова емісія».
8. Дайте характеристику підсумкам роздержавлення і приватизації в Україні в першій половині 90-х років.
9. Проаналізуйте причини і прояви кризи аграрного сектору України. Що було зроблено і що необхідно зробити для подолання кризи?
10. Схарактеризуйте появу фермерських господарств та їх місце в структурі сільськогосподарського виробництва.
11. Чим була викликана фінансова криза в Україні?

Документи

1. Із виступу Президента України Л. Кравчука на зустрічі з представниками Президента в районах

Грудень 1993 р.

Ми прогнозували, що коли буде розділ держав, реформування суспільства, неминучі і кризові явища. Але не уявляли, що стільки часу триватимуть ці кризи.

www.4book.org

...Серед причин нинішньої складної ситуації є внутрішні, які полягають у структурній перебудові промисловості, налагодженні нових зв'язків всередині України між підприємствами, реформуванні фінансової, кредитної, банківської систем.
Зовнішні фактори. Часто кажуть, що, мовляв, Україна – якась така непослушниця, яка спровокувала процеси економічного розпаду.
...Є люди, які кажуть: давайте швиденько збіжимось назад, все стане на свої місця – і ковбаса стане дешевою, і все стане безпроблемно. Мабуть, той, хто про це каже, прагне до того, щоб відтворити все як було: і «централізоване», «адміністративне», і «влада однієї сили» і т. д.

Голос України. – 1993. – 25 грудня.

2. Економічна ситуація в Україні в 1993 р. за оцінкою вчених НАН України

У галузі економіки замість цивілізованого переходу до ринку найпотворнішими варварськими методами відбувається первісне нагромадження капіталу. Триває запекла боротьба за оволодіння матеріальними багатствами країни. У цій боротьбі задіяні усі можливі засоби: грабіж, крадіжка, спекуляції, корупція, шантаж, зловживання владою, шахрайство тощо. Виникають добре організовані злочинні угруповання, які поступово проникають у владні структури, значною мірою підпорядковують їх власним потребам. З іншого боку, державні чиновники, службовці всіх сфер самі втягуються в гонитву за матеріальними благами, часто стаючи на злочинний шлях їх здобуття. Відбувається тотальна криміналізація суспільного життя.
Справа погіршується тим, що захоплені у державні руки багатства не вкладаються в розвиток господарства, економіки країни. У переважній більшості вони функціонують як спекулятивний капітал або осідають за кордоном, інвестуючи таким чином економіку зарубіжних країн. Гіперінфляція набирає дедалі більших обертів не тільки тому, що напівзруйнована економіка неспроможна з нею боротися, а значною мірою ще й тому, що в її наростанні зацікавлений спекулятивний капітал, особливо банки, які за умов нестабільності мають величезні прибутки. Грошова емісія на руки й тим господарникам-управлінцям, які організовують викуп майна державних підприємств за їх колишньою номінальною ціною, що для покупця виявляється у багато разів нижчою від їх реальної вартості.

Кремень В., Базовкін Є., Міщенко М., Небоженко В., Ситник П. Соціально-політична ситуація в Україні: стан і тенденції розвитку (середина 1993 року) // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 25–26.

Запитання до документів

Документ № 1.

1. *Чому, на вашу думку, Президент Л. Кравчук і його оточення «не уявляли до кінця масштабів економічної кризи», яка супроводжує реформування суспільства, формування української національної економіки?*
2. *З яких причин не було своєчасно розроблено ефективну програму подолання кризи?*

Документ № 2.

1. *Чому форми переходу до ринку, які були реалізовані в Україні, автори цієї статті вважають варварськими? У чому проявлялося їх варварство?*
2. *Хто був зацікавлений у цих варварських формах?*
3. *Яким чином, на ваш погляд, можна було уникнути цього варварства?*

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

www.4book.org

§ 90-91. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В 1991–1994 рр.

Згадайте 1. Коли в Україні почала формуватись багатопартійна система? 2. Які принципи покладені в основу поділу партій на ліві, праві та центристські? 3. Які партії, що виникли в Україні, справляли найбільший вплив на суспільно-політичні процеси наприкінці 80-х – на початку 90-х років.

Творче завдання Чим були викликані суперечності в політичній системі України в перші роки її незалежності?

1. Трансформація державної влади

Після заборони діяльності Компартії постало питання політичної опори влади. В демократичному суспільстві такою опорою є політичні партії. Але повноцінних партій з чіткими програмними цілями і стабільним складом в Україні не було. В цих умовах під керівництвом Президента Л. Кравчука почали об'єднуватися представники колишньої партійної і державної номенклатури, яка стала на позиції незалежності України. Не перебуваючи в жодній партії, вони склали своєрідну ***«партію влади»***.

Свою політичну лінію «партія влади» проводила, тримаючи під своїм контролем законодавчу і виконавчу гілки влади. У грудні 1991 р. було створено президентську адміністрацію, покликану забезпечити ефективне здійснення главою держави своїх владних повноважень, зокрема контролювати уряд і координувати дії Президента з парламентом. У лютому 1992 р. під тиском президентського оточення Верховна Рада прийняла зміни до Конституції, згідно з якими Президент ставав главою держави та виконавчої влади, одержував контроль над урядом і право призначати ключових міністрів. У лютому 1992 р. була створена Державна дума України – структура при Президентові, яка мала консультативні функції і займалася стратегічним плануванням. Але чіткого розподілу повноважень між Президентом і Верховною Радою досягти не вдалося. Верховна Рада не збиралася обмежувати свою діяльність законотворчістю: вона зберегла за собою право затверджувати кандидатуру Прем'єр-міністра, запропонованого Президентом, і через профільні комітети, які часто дублювали відповідні міністерства, контролювала роботу уряду. Таким чином, уряд виявився під подвійним контролем: і Президента, і Верховної Ради. В результаті президентська адміністрація і Державна дума увійшли в конфлікт з Верховною Радою. Закінчилося тим, що під тиском Верховної Ради Президент наприкінці 1992 р. змушений був ліквідувати Державну думу.

В умовах протистояння президентської і парламентської гілок Л. Кравчук пішов на розширення «партії влади» за рахунок залучення колишніх опонентів. На початку 1992 р. він проголосив курс на консолідацію всіх прогресивних сил суспільства для розгортання державотворення. Головне місце в цьому процесі відводилося Рухові, який, на думку Президента, здатний «сьогодні очолити всі прогресивні сили і партії в ім'я України». Частина рухівців – членів різних партій (Рух був громадською організацією, яка об'єднувала представників різних партій) активно відгукнулися на заклик Президента, підтримавши «партію влади». Вони утворили Конгрес національно-демократичних сил (КНДС).

Утворення КНДС підштовхнуло процеси трансформації Народного руху. Частину діячів Руху було запрошено у владні структури. «Партія влади» вміло використовувала авторитет та інтелектуальний потенціал національно-

www.4book.org

демократичних сил, водночас не допускаючи його діячів до основних важелів управління. Водночас усі свої провали й прорахунки «партія влади», а також ліві сили списували на рахунок Руху. Внаслідок цього, не будучи жодного дня при владі, не обіймаючи посад Президента, Голови Верховної Ради та його заступників, глави Кабінету Міністрів, керівників ключових міністерств і відомств, Рух і національно-демократичні сили в цілому стали в очах деморалізованої частини населення причетними до всіх негараздів.

Не довіряючи Л. Кравчуку і його оточенню, не погоджуючись на роль «цапа-відбувайла» політики уряду, більшість Народного руху на чолі з В. Чорноволом стала в опозицію до влади, звинувативши її в гальмуванні реформ, небажанні діяти рішуче й наполегливо. Поступово ця масова організація почала еволюціонізувати в політичну партію.

2. Місцеві органи влади між Президентом і Верховною Радою

Об'єктом конкуренції між Президентом і Верховною Радою стали також місцеві органи влади. За поданням Президента України Л. Кравчука 5 березня 1992 р. Верховна Рада республіки прийняла Закон «Про представника Президента України». Відповідно до нього в областях, районах та містах центрального підпорядкування – Києві та Севастополі – на базі виконкомів обласних рад формувались нові органи влади – місцеві адміністрації. Їх очолювали представники Президента, яких він призначав особисто.

Це посилило виконавчу владу, дало змогу центру активніше контролювати процеси в регіонах. Водночас в окремих місцях виникли серйозні суперечності між призначеними представниками Президента і головами обласних рад. Це було пов'язано з невизначеністю їхнього статусу. В березні 1993 р. Верховна Рада визнала, що вищою посадовою особою в регіоні є голова обласної чи районної ради. Однак реально більше влади мав представник Президента. Врешті під тиском місцевих рад та прокомуністичної більшості Верховної Ради інститут представників Президента у 1994 р. було ліквідовано. Натомість, відповідно до нового законодавства, функції виконавчої влади в областях, містах, районах переходили до виконкомів рад. Виконкомами та радами відповідних рівнів керували їхні голови, котрих обирали всенародним прямим голосуванням.

Не в усіх випадках це дало позитивні результати. Нова вертикаль влади лише починала формуватись.

3. Нові політичні партії в 1991–1994 рр.

Одночасно з перегрупуваннями існуючих політичних партій тривав процес організаційного оформлення нових.

Правовою базою цього процесу став прийнятий у червні 1992 р. Закон України «Про об'єднання громадян». Ним було визначено, що право громадян на свободу об'єднання є їх невід'ємним правом. Виділялось дві основні групи таких об'єднань – політичні партії та громадські організації. *Політичними партіями* було визначено об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування. *Громадські організації* є об'єднаннями громадян, які створюються ними для захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, спортивних та інших інтересів.

www.4book.org

Закон визначав процедуру реєстрації партій, яка була спрощеною і не передбачала вимог до її чисельності. На 1994 р. в державі було зареєстровано понад 30 політичних партій.

У грудні 1992 р. завершилася трансформація Народного руху України в партію національно-демократичної орієнтації. На цей час Рух уже пережив пік своєї популярності. Після проголошення незалежності одна його частина виступала за те, щоб Рух залишався громадською організацією на багатопартійній основі, а інша – за перетворення на політичну партію. Перемогла ідея перетворення Руху на партію, яку особливо гаряче відстоював В. Чорновіл.

Заборона Компартії не припинила діяльності лівих сил. Частина членів колишньої КПУ восени 1991 р. об'єдналася у Соціалістичну партію України (СПУ), яку очолив О. Мороз, депутат Верховної Ради, свого часу лідер компартійної більшості у парламенті. У програмній декларації, опублікованій у січні 1993 р., СПУ проголосила, що «керується марксистсько-ленінською методологією» і бореться за побудову в Україні соціалізму. В подальшому програма партії зазнала трансформації в бік соціал-демократизму. До неї було включено ряд положень про багатоукладну економіку та рівноправність усіх форм власності при переважаючій ролі державної.

У червні 1993 р. в Донецьку проведено з'їзд Компартії України. Керуючись Конституцією України та Законом про об'єднання громадян, він проголосив про відновлення діяльності Комуністичної партії України. Першим секретарем ЦК КПУ став П. Симоненко. 5 жовтня після реєстрації партії в Мінюсті України було оголошено, що вона налічує понад 60 тис. осіб.

Близькою до комуністів за стратегічними завданнями і тактикою стала позиція зареєстрованої у березні 1992 р. Селянської партії України. Створена на основі Селянської спілки, партія обстоювала збереження колгоспно-радгоспної системи, виступаючи проти приватизації землі і приватних форм господарювання.

У нових політичних умовах тривало згуртування політичних сил центристської орієнтації. У вересні 1991 р. відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України, у 1993 р. утворилася партія «Трудовий конгрес» і деякі інші центристські партії.

Проголошення незалежності України сприяло активізації радикальних сил національної орієнтації. У березні 1992 р., вперше після Другої світової війни, на території України відбулася конференція Організації українських націоналістів (ОУН), на якій було прийнято рішення перейменувати її на Конгрес українських націоналістів (КУН). Основу своєї діяльності КУН вбачав в активній участі у процесі державотворення, створенні нових українських структур державної влади. Українські націоналісти та їхній лідер Я. Стецько виступали за «національну, унітарну і правову державу», але, разом з тим, обстоювали забезпечення прав етнічних меншин.

Ці та інші новоутворені партії доповнили й без того строкату партійно-політичну карту України. Але реальна багатопартійність на цей час ще не склалася.

4. Рішення про дострокові вибори

Розбудова Української держави відбувалася в умовах загострення економічної та соціальної кризи. Здобувши незалежність, основна маса населення України не відчула поліпшення свого матеріального становища. Частина людей пов'язувала ці негаразди з діяльністю Президента і Верховної Ради.

www.4book.org

З вимогою їхнього переобрання виступали члени багатьох політичних партій, депутати різних рівнів, страйкарі тощо. Врешті під тиском страйкуючих шахтарів у червні 1993 р. було прийнято рішення про проведення у першій половині 1994 р. дострокових виборів Верховної Ради та виборів Президента України.

Вибори до Верховної Ради після тривалих дискусій вирішили проводити за мажоритарною системою. Це означало, що висування кандидатів проводилося не за партійними списками, а по територіальних округах. Таке рішення значно обмежило можливості політичних партій та громадських об'єднань впливати на виборчий процес. Проте й за цих умов активність партій не зменшилась. Наприкінці 1993 – на початку 1994 рр. відбулися з'їзди більшості політичних партій, об'єднань, Руху, на яких були прийняті їхні передвиборні платформи і програми. Вони активно включились у виборчий марафон, а згодом заявили про себе в стінах парламенту.

5. Вибори до Верховної Ради України і президентські вибори 1994 р.

Вибори до Верховної Ради України було проведено 27 березня 1994 р. Вони показали високий рівень політичної активності населення держави. В голосуванні взяло участь 28,8 млн осіб, або 75,6 % внесених до списків виборців.

Вибори до Верховної Ради України 1994 р. стали першими в новітній історії виборами, які відбувалися в умовах багатопартійності. Через недосконалість виборчого законодавства 27 березня із 450 депутатів (повний склад депутатського корпусу) було обрано лише 338. З них 28 % представляли Компартію

Лідери Компартії України А. Мартинюк, О. Ткаченко та П. Симоненко (другий, третій і четвертий зліва) на чолі колони однопартійців. *Київ. 1994 р.*

www.4book.org

України, 5,9 % були членами Руху, 5,3 % – Селянської партії, 4,1 % – Соціалістичної партії України. Були також представники Української республіканської партії (УРП), Конгресу українських націоналістів (КУН), Української консервативно-республіканської партії (УКРП), Української християнсько-демократичної партії (УХДП), Партії демократичного відродження України (ПДВУ), Демократичної партії України (ДПУ) та ін. Але багато депутатів були обрані як безпартійні. Однак, опинившись у складі депутатського корпусу, вони почали підтримувати одну з партій. Унаслідок цього у Верховній Раді з перших днів її роботи виразно окреслилося переважання лівих сил – комуністів, соціалістів, аграрників та солідарних з ними безпартійних. У наступні місяці в результаті довиборів склад Верховної Ради змінюється в бік незначного посилення в ній центристів та правих.

11 травня 1994 р. у Києві розпочала роботу перша сесія Верховної Ради України другого скликання. 18 травня 1994 р. був обраний Голова парламенту. Ним став лідер Соціалістичної партії України О. Мороз. За нього віддав свій голос 171 парламентарій, що становило 53 % обраних на той час депутатів Верховної Ради України.

Олександр Олександрович Мороз народився 1944 р. на Київщині. За освітою – інженер-механік, 12 років працював за фахом у радгоспі-технікумі. У 1983–1989 рр. – на різних посадах у партійних та профспілкових органах. З 1989 р. – народний депутат України.

У процесі подальшої роботи відбувалося активне політичне структурування Верховної Ради, тобто розподіл депутатів за фракціями з продекларованою їхніми членами політичною орієнтацією. Найбільшою виявилася фракція «Комуністи за справедливість», в якій станом на 1 липня 1994 р. було 84 депутати. Народний рух мав 24 депутати, група «Центр» – 38 парламентаріїв.

16 червня 1994 р. Верховна Рада затвердила Прем'єр-міністра України. Ним став В. Масол, який у 1987–1990 рр. вже був головою Ради Міністрів УРСР і мусив піти у відставку під тиском голодуючих студентів.

6. Президентські вибори 1994 р.

У червні 1994 р. відбулися вибори Президента України. Було зареєстровано 7 кандидатів, з них основними конкурентами виявилися Л. Кравчук і Л. Кучма. Перемогу в другому турі здобув Л. Кучма. Він набрав 52,5 % голосів, а його конкурент Л. Кравчук – 45 %. Особливо вагомою була перевага Л. Кучми в Донбасі, східних та південних областях України і в Криму. В центральних і західних областях держави більшість виборців голосувала за Л. Кравчука.

Леонід Данилович Кучма народився 1938 р. на Чернігівщині. Після закінчення Дніпропетровського університету 26 років працював у Дніпропетровському виробничому об'єднанні «Південний машинобудівний завод», де пройшов шлях від інженера до генерального директора. Згадане підприємство, на якому було задіяно понад 50 тис. осіб, – єдине в СРСР виробляло унікальні космічні та стратегічні бойові ракети. У 1992–1993 рр. Л. Кучма обіймав посаду Прем'єр-міністра. Згодом, залишивши цю посаду, сконцентрувався на виконанні депутатських обов'язків, був лідером впливової Спілки промисловців та підприємців України.

19 липня 1994 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України новообраний Президент України Л. Кучма склав присягу на вірність україн-

www.4book.org

Новообраний Президент України Л. Кучма складає присягу на вірність народові України. *Київ. 19 липня 1994 р.*

ському народові. Поклавши праву руку на видатну пам'ятку української духовності XVI ст. – Пересопницьке євангеліє, глава держави присягнув дотримуватися Конституції та Законів України, поважати права і свободи людини, захищати суверенітет України, добросовісно виконувати покладені на нього обов'язки.

У програмній промові Л. Кучми після інавгурації (урочистого вступу на посаду) проголошувалися головні напрями діяльності нової виконавчої влади: зміцнення української державності, безпека, мир, соціальний захист, стабільність суспільства, здійснення радикальних реформ, дотримання законності, розширення міжнародного співробітництва, зокрема з державами СНД.

5. Діяльність нової Верховної Ради і Президента

Перед новим складом Верховної Ради стояли важливі завдання. Проте її ефективній роботі заважало політичне протистояння прокомуністичних та національно-демократичних сил, прагнення парламенту вирішувати всі питання життя держави, аж до поточних економічних проблем, недостатній рівень правової підготовки багатьох народних депутатів.

При розв'язанні кардинальних економічних питань, що повинні були забезпечити просування України до ринку, рішення Верховної Ради мали консервативно-стримуючий характер. Так, без достатніх на те підстав, було призупинено здійснення в державі приватизації. Проведене під гаслами перевірки, подолання тенденції до капіталізації суспільства та соціального розшарування, зазначене рішення істотно загальмувало важливу складову переходу до ринку.

Ряд ухвал Верховної Ради стосувався збільшення грошових доходів різних верств населення. Ці рішення ініціювалися здебільшого лівими депутатами, які прагнули таким чином виконати свої передвиборні обіцянки. Але для реалізації цих популістських рішень грошей у державі не вистачало.

Конструктивнішим був початок діяльності Президента. Широкий резонанс мали укази, що стосувались боротьби з корупцією, організованою злочинністю та тінізацією економіки. Вони засвідчили прагнення новообраного керівника держави подолати ці негативні явища.

Зубожіння більшості населення вимагало від виконавчої влади невідкладних дій і в цьому напрямі. В листопаді 1994 р. Президент України видав Указ про індексацію вкладів населення в установах Ощадбанку. Вони збільшувалися в цілому в 2200 разів. Проте здійснювалася індексація диференційовано, великі суми вкладів таким акціям не підлягали. До того ж індексація проходила не шляхом видачі готівкових грошей, а через отримання на ці суми приватизаційних сертифікатів.

Перший період роботи Верховної Ради і Президента висвітлили недосконалість політичної системи України, некоординованість відносин між окре-

www.4book.org

мими гілками державної влади. Державний устрій України поєднував риси парламентської республіки, президентського правління та радянської влади. У такому поєднанні було закладено основи протистояння і навіть глибокого конфлікту з непередбачуваними наслідками. Виважена політика Президента, Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністра, більшості обласних керівників до певного часу стримувала розлад у керівництві, але запобігти йому була не в змозі. Необхідно було усунути його причини.

У жовтні 1994 р. Президент України Л. Кучма ініціював підписання загальнонаціональної *угоди про суспільну злагоду* в Україні. Вона мала стати базою для реальної консолідації законодавчої і виконавчої влади, політичних партій і рухів, громадськості задля ефективного здійснення економічних реформ. Проте через значну поляризацію політичних сил, їхнє прагнення до самоутвердження вказана ініціатива не мала широкої підтримки з боку громадськості та окремих політичних сил.

Зросла напруженість у відносинах усіх гілок державної влади. Як зазначав у виступі на сесії Верховної Ради України 24 грудня 1994 р. Л. Кучма, «відсутність детального, конституційно визначеного розмежування повноважень Президента і Верховної Ради, а також занадто самостійний статус Прем'єр-міністра постійно провокували виникнення між ними протиріч». Одним з наслідків цього стала відставка у березні 1995 р. В. Масола. Обов'язки голови уряду покладено на його першого заступника Є. Марчука.

Серйозні суперечності виникали між місцевими радами різних рівнів та їхніми головами.

Запропонований Президентом *Закон про державну владу та місцеве самоврядування* передбачав нормалізацію ситуації. Це стосувалось чіткого розмежування повноважень законодавчої та судової влади, створення дієвої, контрольованої Президентом виконавчої влади в центрі і на місцях, ліквідації двовладдя – рад і голів рад – на місцях, встановлення суворої звітності керівників місцевої влади.

Цей законопроект без особливого ентузіазму був зустрінутий лівими фракціями Верховної Ради. Вони фактично блокували його прийняття. Закон було прийнято лише у травні 1995 р. простою, а не конституційною (як того вимагає процедура) більшістю голосів, що фактично зводило нанівець можливості його реалізації і зберігало чинними положення Конституції 1978 р.

Перевірте себе

1. Чим було викликане перегрупування партійно-політичних сил в Україні після здобуття незалежності?
2. Чому після здобуття Україною незалежності одна частина політичних сил підтримала курс Президента України Л. Кравчука, а інша – перебувала в опозиції? Назвіть ці сили.
3. Схарактеризуйте поняття «партія влади».
4. Що викликало утворення Конгресу національно-демократичних сил (КНДС) і до яких наслідків воно призвело?
5. Чому було створено, а потім розпущено Державну думу України?
6. Які нові політичні партії сформувались на Україні у 1991–1994 рр.? Назвіть спільні риси і відмінності їхніх політичних програм.
7. Чому Народний рух України перетворився на політичну партію?
8. Коли і чому було запроваджено інститут представників Президента України і чому його було ліквідовано?

www.4book.org

9. Яку роль відіграли політичні партії у виборах до Верховної Ради України 1994 р.?
10. Чим характеризувалися вибори до Верховної Ради України у 1994 р.? Яким був її склад?
11. Розкажіть про вибори Президента України 1994 р. Чому, з вашої точки зору, перемогу на них здобув Л. Кучма?
12. Як складалися відносини обраного в 1994 р. Президента з Верховною Радою України?

Документ

З інтерв'ю Євгена Сверстюка тижневику «Українське слово» (листопад 1993 р.)

Фактично влада залишається старою. І її параліч великою мірою зумовлений саме цим. Ці люди звикли керуватися вказівками і страхом. Нема вказівок і страху – вони бездіяльні, бо не мають власного царя в голові. Зрештою, не мають бажання, бо все ще сподіваються на повернення старого.

Вони багато попрацювали, щоб не було ніякої реальної опозиції, і це дуже велика біда. Будь-які живі сили, що могли суперечити більшовикам, знищувалися в корені протягом десятиліть. Але приходить нове покоління, і ця влада мусить зійти зі сцени, тому-то вона не просто бездіяльна, а дуже шкідлива...

Є зворотний бік у того «мирного» шляху, яким ми так захоплюємося. Цей шлях насправді не є таким уже мирним. Ми мало маємо забитих, але дуже багато задушених. Влада і нині живе зі старим моральним реквізитом, ні на кого не оглядаючись і нікого не соромлячись.

Українське слово. – 1993. – 3 листопада.

Запитання до документа

Дайте свою відповідь на запитання, кому належала в Україні влада після 24 серпня 1991 р.

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§92–94. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1996 р.

Згадайте **1.** Яку роль відіграє Конституція в житті суспільства і держави? **2.** За яких умов була прийнята Конституція УРСР 1978 р.? **3.** Чому положення Конституції 1978 р. не відповідали реаліям незалежної Української держави?

Творче завдання Чому в ході конституційного процесу був прийнятий варіант президентсько-парламентської республіки?

1. Конституційний процес в Україні наприкінці 80-х – у першій половині 90-х років

У житті суспільств і держав конституції відіграють особливу роль. Це найвищий правовий акт, закон над законами, перспектива розвитку соціальних і політичних відносин, гарант забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

www.4book.org

Уже на кінець 80-х років, у процесі здійснення політики «горбачовської перебудови», стало зрозуміло, що Конституція УРСР 1978 р. не відповідає перспективі демократичного розвитку суспільства. А тому не випадково, що вже в цей період до неї були внесені окремі зміни, які стосувались скасування ст. 6 Конституції щодо монопольної влади Комуністичної партії, дозволу висувати кандидатів у депутати виборцями на їх зборах та проведення виборів на альтернативній основі.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України, яка, як передбачалось, повинна була стати фундаментом нової Конституції. Деякі депутати пропонували затвердити Декларацію як «Малу конституцію». Однак прокомуністично налаштована більшість Верховної Ради з цим не погодилась.

Декларація визначила загальну стратегію розвитку правової системи держави, ключовим елементом якої є Конституція. В жовтні 1990 р. Верховна Рада України створює Конституційну комісію, яка повинна була розробити концепцію нової Конституції.

Це було доволі складне завдання, адже Україна в цей час мала лише обмежений суверенітет, а союзні структури продовжували діяти і чинити тиск на республіку. Ситуація змінилася після проголошення незалежності. Конституційний процес набув якісно нового характеру: йшлося про Основний закон незалежної держави.

Уже на кінець січня 1992 р. Конституційна комісія розробила оновлений проект, який після правової експертизи та дебатів у стінах парламенту за рішенням Верховної Ради України був винесений на всенародне обговорення.

Воно відбувалося з 15 липня по 1 грудня 1992 р. за участю близько 200 тис. громадян України. З урахуванням результатів обговорення до запропонованого проекту було внесено відповідні зміни. 26 жовтня 1993 р. доопрацьований варіант постановою Верховної Ради було вирішено опублікувати в засобах масової інформації.

Але наприкінці 1993 – на початку 1994 р. Україною пройшла хвиля політичних баталій, пов'язаних з виборами спочатку до Верховної Ради, а згодом – Президента України. За таких умов питання щодо прийняття нової Конституції відійшло на другий план.

Лише у вересні 1994 р. формується новий склад Комісії з розробки проекту Конституції. Її співголовами стали Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради України О. Мороз. Комісія визнала за необхідне взяти за основу проект Конституції в редакції від 26 жовтня 1993 р. Почалася робота над текстом документа.

2. Конституційний договір і прийняття нової Конституції України

Конституційний процес відбувався в умовах політичного протистояння Президента та Верховної Ради. Президент прагнув створити сильну виконавчу владу, здатну ефективно працювати в умовах кризи і ринкових реформ. Верховна Рада, лякаючи виборців загрозою президентської диктатури, фактично прагнула зберегти свої повноваження, в тому числі й право втручатися у вирішення конкретних економічних питань, безпосередньо керувати територіями. Вказане протистояння серйозно ускладнювало вирішення першочергових проблем життя держави – боротьби з кризою і проведення ринкових реформ.

www.4book.org

Це змусило Президента Л. Кучму 31 травня 1995 р. ухвалити Указ про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президенту і Верховній Раді. У відповідь на це Верховна Рада наклала на цей Указ вето. Президент не поступився: 2 червня він підтвердив своє рішення провести опитування.

Проведення опитування створювало потенційну загрозу розпуску Верховної Ради, рейтинг якої, за даними соціологічних опитувань, на цей час був досить низьким. Водночас це посилювало політичну напругу і опосередковано негативно впливало на економіку, на все суспільне життя. За таких умов Президент України та Голова Верховної Ради виявили політичну мудрість і, відмовившись від загострення конфлікту, підписали 8 червня 1995 р. Конституційний договір.

Укладання договору стало компромісом між Президентом і парламентом. Договір мав діяти до прийняття нової Конституції України.

Втілення в життя Конституційного договору створило належну правову базу для діяльності органів виконавчої влади, президентської адміністрації. Значно розширилося коло їхніх повноважень та вплив на економічні й суспільні процеси. Президент України визнавався главою держави і главою виконавчої влади. Він особисто призначав склад Кабінету Міністрів та Прем'єр-міністра. Вже 8 червня 1995 р. на посаду Прем'єр-міністра України було висунуто Євгена Марчука, який тривалий час працював в органах державної безпеки, а з жовтня 1994 р. виконував обов'язки віце-прем'єра.

Паралельно продовжувалася робота над Конституцією, до якої були залучені найкращі фахівці. 11 березня 1996 р. співголови Конституційної комісії – Президент України та Голова Верховної Ради України – підписали проект Конституції. Цей проект Л. Кучма запропонував парламенту прийняти за основу. Але ця пропозиція не пройшла: Верховна Рада направила його на вивчення до постійних комісій парламенту. Це означало, що прийняття нової Конституції знову відкладається на невизначений термін.

Прийняття Конституції України. *Київ. 1996 р.*

www.4book.org

На початку травня 1996 р. постановою Верховної Ради було створено депутатську Тимчасову спеціальну комісію з доопрацювання проекту Конституції на чолі з народним депутатом М. Сиротою. Обговорення 17–18 червня 1996 р. у Верховній Раді доопрацьованого Комісією проекту було безрезультатним. Заперечення викликали вже перші положення про статус української мови, державні символи тощо. Запропоновані зміни фактично вихолощували основний зміст документа. Конституційний процес в Україні в цей час не просто затягувався, а зайшов у глухий кут.

У цій ситуації Президент України 26 червня 1996 р. оприлюднив Указ про проведення 25 вересня Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції України. На референдум передбачалось винести проект Основного Закону, підготовлений Конституційною комісією і прийнятий за основу більшістю депутатів Верховної Ради у березні 1996 р.

Цей крок Президента, що міг призвести до розпуску Верховної Ради, змусив піти на поступки і прискорив конституційний процес. **28 червня 1996 р.** після 2-х діб напруженої безперервної роботи Верховна Рада України прийняла Конституцію України – Основний закон нашої суверенної держави. В історію ці події увійшли як «конституційна ніч».

3. Нова Конституція України

Прийняття нової Конституції стало важливою віхою у новітній українській історії.

Конституція закріплює основні принципи української демократичної, соціальної і правової держави, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека визнаються найвищою цінністю. Однією з основних засадничих ідей нової Конституції є те, що саме держава функціонує для людини, а не навпаки. Український народ є джерелом влади, яку він реалізує через відповідні органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Конституція 1996 р. закріплює принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та їх незалежність одна від одної. Основою зовнішньої політики України, згідно з Основним законом, є забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з усіма країнами світу.

Конституція 1996 р. базується на кращих досягненнях вітчизняного та зарубіжного законодавства, враховує набутий історичний досвід і визнана однією з кращих конституцій Європи. Вперше в історії конституційного законодавства України в ній наголошується на тому, що норми Конституції є нормами прямої дії, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується.

Відповідно до Основного закону Україна є унітарною, соборною державою. Вона є національною за своїм походженням, оскільки її утворення відбулося на основі здійснення українською нацією, усім українським народом права на самовизначення.

Важливим питанням будь-якої Конституції є питання влади. Основний закон України визначає, що єдиним її джерелом в Україні є народ. Це свідчить про демократичний характер держави, народ якої може вільно висловити своє ставлення до влади під час виборів і референдумах.

www.4book.org

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України. Вона, окрім законотворчих, має значні повноваження у сфері державного будівництва та призначення на ключові посади в державі.

Президент України за Конституцією є главою держави і виступає від її імені. Він обирається прямим всенародним голосуванням терміном на п'ять років. За Конституцією Президент України має значні повноваження в соціально-економічній сфері, забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності, представляє державу в міжнародних відносинах.

Головним органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів, який очолює Прем'єр-міністр України. Кабінет Міністрів за Конституцією має значно більше функцій і повноважень, ніж до її прийняття. Вони пов'язані з формуванням та витратами державного бюджету, забезпеченням рівних умов розвитку для всіх форм власності. Уряд здійснює управління об'єктами державної власності, забезпечує обороноздатність, безпеку та громадський порядок у державі. Виконавчу владу в областях, районах здійснюють обласні державні адміністрації.

Судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України і судами загальної та галузевої юрисдикції. Відповідно до світової практики повноваження судової влади значно розширені.

Важливі функції покладено на Прокуратуру України.

Конституція закріпила територіальний устрій України та визначила принципи місцевого самоврядування.

Прийняття нової Конституції України поставило відповідальні завдання у сфері державотворення, приведення чинного законодавства, структури органів влади у відповідність з Основним законом. Але ефективна реалізація конституційних положень стримувалася відсутністю необхідних законодавчих актів. Зокрема, не було ухвалено життєво важливі закони про Кабінет Міністрів, державні адміністрації та місцеве самоврядування. Натомість розроблялись альтернативні проекти, які ставили за мету «підправити», а то й перекроїти Конституцію. Це стало підставою для продовження політичної боротьби між Президентом і тією частиною Верховної Ради, яка схилялася до парламентських (а то й суто радянських) форм правління.

Проте, попри всі складнощі, державотворчі процеси тривали, а нова Конституція України стала їх базою.

Перевірте себе

1. Обґрунтуйте актуальність розробки та прийняття Конституції для молодої Української держави.
2. Спробуйте, використовуючи матеріал підручника, визначити основні етапи конституційного процесу в Україні 1991–1995 рр.
3. Яку роль у конституційному процесі відіграв Конституційний договір 1995 р.?
4. У чому полягав зміст конституційного процесу в 1995–1996 рр.?
5. Що змусило Президента форсувати прийняття Конституції?
6. У чому полягають переваги і недоліки того, що нова українська Конституція була прийнята вищим законодавчим органом, а не на референдумі?
7. Підготуйте повідомлення щодо закріплених Конституцією прав і свобод громадян України.

www.4book.org

8. Які сфери взаємовідносин між Президентом і Верховною Радою Конституцією не були врегульовані?
9. Яке визначення більше підходить для характеристики політичного ладу України за Конституцією 1996 р.: президентська, парламентська, президентсько-парламентська чи парламентсько-президентська республіка? Відповідь обґрунтуйте.

Документ

Український юрист А.П. Заєць про Конституцію України 1996 р.

Конституція містить ретельно відпрацьовані механізми узгодження протиріч і розбіжностей між окремими гілками влади, але не може дати відповіді на всі питання, які постають у процесі здійснення влади. Зміни у розстановці політичних сил, необхідність реалізації нових завдань держави, що виникають у процесі суспільно-політичної діяльності, зумовлюють відставання положень Конституції від нагальних проблем, які потрібно вирішувати в країні. Це відставання стає тим більшим, чим більш конкретизованими є конституційні норми.

Конституція України за рівнем конкретизації норм, врегулювання різноманітних процедур у порівнянні з конституціями інших країн може бути охарактеризована як помірна. В цілому вона містить ретельно узгоджений комплекс правил.

... На конституційному рівні мають регулювати'сь лише найважливіші питання, а надмірна конкретизація конституційних норм лише ускладнить регулювання суспільних відносин...

Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К., 1999.

Запитання до документа

1. *Чи виправдане внесення змін та доповнень до чинної Конституції України?*
2. *Використовуючи додаткові матеріали, спробуйте пояснити, чому представники окремих політичних сил прагнуть внести суттєві зміни до чинної Конституції?*

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§§ 95–98. БОРОТЬБА ПОЛІТИЧНИХ СИЛ В УКРАЇНІ В 1995–2010 рр.

Згадайте 1. Назвіть причини дострокових президентських виборів 1994 р. 2. Які результати парламентських виборів 1994 р.? 3. На які політичні сили спирався новообраний Президент України Л. Кучма? 4. Схарактеризуйте особливості політичного устрою України за Конституцією 1996 р.

Творче завдання Прослідкуйте еволюцію в політичній системі України 1995–2010 рр.

1. Динаміка партійно-політичного життя України другої половини 90-х років

Проведення виборчих кампаній 1994 р. та їх результати посилили значення в суспільстві політичних партій. У другій половині 90-х років усе

www.4book.org

більшу роль відігравали *партії центристського спрямування*. Вони були наближені до владних структур («партії влади») і, на відміну від лівих партій, декларували ринковий курс і демократичний устрій держави.

У січні 1995 р. завершилося формування Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)). Партія декларувала ринкові перетворення і соціальний захист трудящих.

Помітним явищем у політичному житті стало також формування Народно-демократичної партії України (НДП). Вона увібрала в себе значну частину представників «партії влади». До неї належала велика кількість державних службовців, керівників обласних, міських та районних структур. У складі НДП об'єдналися групи, які підтримували на виборах 1994 р. Президента Л. Кучму. Програмні установки партії передбачали створення вільного демократичного суспільства, яке мало базуватися на поєднанні ідей соціал-демократії та лібералізму.

Близькою до народних демократів була і позиція Аграрної партії України (АПУ), яка організаційно оформилася на рубежі 1996–1997 рр. Її очолювала депутат Верховної Ради України Катерина Ващук.

У жовтні 1997 р. утворена «Партія регіонального розвитку України» (ПРРУ).

У жовтні 1997 р. було засновано партію «Реформи і порядок» (ПРП), яка стала п'ятдесятою зареєстрованою партією в Україні. Програмні цілі партії, що відобразились у її назві, передбачали утвердження демократичного суспільства, правової держави з соціально-ринковою економікою, підтримку вітчизняного виробника, сильну фінансову систему.

У цілому принципової різниці в програмних установках вказаних партій не було. Відмінність полягала у тому, що вони орієнтувалися на фінансово-промислові групи *різних* регіонів України.

2. Парламентські вибори 1998 р. за змішаною системою

Згідно з Конституцією України у 1998 р. мали відбутися вибори до Верховної Ради. Відповідно до нового виборчого закону вони проводилися за пропорційно-мажоритарною (змішаною) системою. Зважаючи на це, партії активно включились у передвиборний марафон, виступаючи як індивідуально, так і в складі блоків. На цей час в Україні налічувалось вже більше 50 політичних партій, а до виборчих бюлетенів 29 березня 1998 р. їх було включено 30.

Визначений законом 4 %-й бар'єр чисельності голосів, який давав партії чи блоку можливість взяти участь у формуванні складу парламенту, подолало всього 8.

Загалом перемогу в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі отримали представники лівих сил – 127 місць (комуністи, соціалісти, прогресивні соціалісти, члени селянської партії), що відображало певний протест суспільства відносно невдалих економічних реформ та падіння життєвого рівня населення. Решта – 96 депутатів представляли рухівців (32 місця) і центристів (члени Народно-демократичної партії, об'єднання «Громада», «зелені», об'єднані соціал-демократи). У 225 територіальних округах виборці віддали перевагу здебільшого безпартійним, тим, з ким пов'язували надії на сприяння у розвитку певного регіону.

Після тривалого марафону було обрано Голову Верховної Ради України – Олександра Миколайовича Ткаченка. Він народився на Черкащині, тривалий час працював на різних посадах, у тому числі керівних у системі агропромислового

www.4book.org

комплексу, першим заступником Голови Верховної Ради України попереднього скликання. Новий Голова Верховної Ради був представником лівих сил, що позначилося на її роботі.

3. Президентські вибори 1999 р.

Важливою подією у житті України стали вибори Президента України 1999 р. Гостра передвиборна боротьба активізувала діяльність існуючих та формування нових партій.

У січні 1999 р. частина членів партії «Громада» (створеної Прем'єр-міністром П. Лазаренком) на чолі з Ю. Тимошенко та О. Турчиновим вийшли з неї та ініціювали створення нової партії з промовистою назвою «Батьківщина». Основою її стала депутатська група парламенту з аналогічною назвою.

У травні 1999 р. було створено партію «Демократичний Союз», яка стала впливовим чинником суспільного життя. За короткий час її осередки були створені в усіх регіонах держави. Скоро партія стала справляти суттєвий вплив на роботу парламенту, склавши ядро групи «Відродження регіонів».

У червні 1999 р. організаційно оформилась Трудова партія України, яку очолив народний депутат М. Сирота. Ця лівоцентристська партія відразу ж розпочала активну роботу в парламенті, склавши основу впливової депутатської групи «Трудова Україна», очоленої С. Тігіпком.

Практично всі політичні партії або висунули свого кандидата, або заявили про підтримку тієї чи іншої кандидатури.

У другий тур виборів Президента України, який відбувся 14 листопада 1999 р., вийшли Л. Кучма і П. Симоненко. Кандидатуру Л. Кучми підтримала переважна більшість правих і центристських партій, П. Симоненка – лівих, у першу чергу комуністів. Як підсумок – Л. Кучма переміг з результатом 55, 3 %, за П. Симоненка проголосувало 37, 5 % виборців.

Згідно з Конституцією 1996 р. Президент представляє свою кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра. З червня 1997 р. цю посаду обіймав В. Пустовойтенко. Кандидатуру останнього Л. Кучма запропонував Верховній Раді для затвердження і наприкінці 1999 р. Однак необхідної кількості голосів вона не набрала. Після тривалих консультацій і схвалення Верховною Радою у грудні 1999 р. український уряд очолив Голова Національного банку України В. Ющенко. У нього був позитивний імідж, пов'язаний з вдалим запровадженням національної грошової одиниці – гривні. До того ж В. Ющенка на Заході вважали реформатором. Це було додатковою гарантією кредитів і розширення експорту українських товарів на Захід.

Формування уряду стало додатковим стимулом консолідації центристських політичних сил.

4. Формування більшості у Верховній Раді. Референдум 2000 р.

Ще до виборів Президент України Л. Кучма заявив, що після свого обрання на другий термін він звернеться до народу з пропозиціями щодо внесення поправок до Конституції України, які б дали змогу налагодити більш ефективну роботу законодавчої та виконавчої гілок влади, націлити Верховну Раду на розв'язання конкретних соціальних та економічних проблем життя держави. 15 січня 2000 р. Л. Кучма оголосив про своє рішення про-

www.4book.org

Прихильники правих фракцій у Верховній Раді видирають червоний прапор з рук своїх опонентів. *Київ. 8 лютого 2000 р.*

вести у квітні 2000 р. референдум, у ході якого народ повинен був висловити свою думку щодо надання Президенту права розпускати Верховну Раду, якщо в ній не буде сформовано депутатську більшість чи вона своєчасно не прийме Державний бюджет (у діючій Конституції права на розпуск парламенту Президентом взагалі не було передбачено), скасування депутатської недоторканності та скорочення числа депутатів парламенту з 450 до 300 осіб. Без таких змін, переконували Л. Кучма і його оточення, необхідні для подальшого розвитку України ринкові реформи провести буде неможливо.

Ці наміри суперечили планам лівих, які з початку 90-х років орієнтувалися на створення парламентсько-президентської чи парламентської республіки, де основна роль належатиме Верховній Раді (у них там була більшість), а Президент буде наділений мінімумом повноважень, або його взагалі не буде. Тому вони зустріли наміри Президента вороже. До того ж Л. Кучму підозрювали у схильності до диктаторських форм правління.

Всупереч позиції лівих, в складі Верховної Ради сформувалася так звана пропрезидентська більшість у кількості 237 осіб. До більшості увійшло 11 фракцій. Її члени зосередили свої зусилля на спробі усунення спікера парламенту О. Ткаченка, якого вважали основною перешкодою на шляху реформ. Ця епопея, яку прибічники Президента назвали «оксамитовою революцією», тривала два тижні і закінчилася голосуванням пропрезидентської більшості у приміщенні Народного дому в Києві (парламент було заблоковано лівими). Було обрано нового Голову Верховної Ради. Ним вдруге став І. Плющ. Лише в середині лютого, після бійки депутатів, пропрезидентська більшість знову захопила парламент і примусила лівих змиритися з поразкою.

Ці події в парламенті створили сприятливу психологічну ситуацію для референдуму. Переважна більшість населення України підтримала винесені пропозиції (хоча референдум проводився з численними порушеннями). Однак, за імплементацію підсумків референдуму (трансформацію в парламентські закони, для чого необхідно було набрати конституційну більшість – 300 голосів) у парламенті проголосував тільки 251 депутат. Це означало, що парламент виступив проти надмірної концентрації влади в руках Президента.

Таким чином, змін в політичному устрої не відбулося, Президент додаткових повноважень не одержав, у боротьбі за владу встановилася нестійка рівновага.

5. «Касетний скандал» і його політичні наслідки

Восени 2000 р. в Україні відбулися події, які змінили розстановку партійно-політичних сил, ознаменувавши початок нового етапу гострої політичної боротьби, в яку, крім політиків, почало втягуватися все більше і більше пересічних громадян.

www.4book.org

Усе почалося із зникнення 16 вересня популярного опозиційного журналіста, засновника Інтернет-видання «Українська правда» (тоді це була новинка в інформаційному полі) Георгія Гонгадзе. 2 листопада в лісі неподалік села Тараща Київської області було знайдено тіло без голови, яке, за припущенням, належало Г. Гонгадзе.

28 листопада лідер СПУ О. Мороз у своєму виступі у Верховній Раді назвав Президента Л. Кучму замовником убивства, міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка – виконавцем злочинного наказу. В кулуарах Верховної Ради О. Мороз ознайомив журналістів з фрагментами аудіозаписів розмов у президентському кабінеті, які зробив офіцер охорони (пізніше дізналися, що це майор М. Мельниченко). Ці фрагменти, на думку О. Мороза, свідчили про причетність до зникнення журналіста найвищих посадових осіб держави.

12 грудня 2000 р. у Верховній Раді було продемонстровано першу частину відеозапису свідчень М. Мельниченка, де він особисто повідомив, що протягом року записував розмови у кабінеті Л. Кучми. Після другої демонстрації аудіозаписів 14 грудня парламент відправив у відставку міністра Ю. Кравченка.

«Касетний скандал» викликав акцію «Україна без Кучми», до якої долучилися 14 партій та 7 громадських об'єднань. На майдані Незалежності було встановлено наметове містечко «Зона, вільна від Кучми». Координаторами акції стали В. Чемерис і Ю. Луценко. Після новорічних свят акція продовжилася. У лютому 2001 р. опозиціонери створили Фронт національного порятунку, який проголосив своєю метою усунення Л. Кучми від влади і перехід до парламентської республіки.

Лідером Фронту стала Юлія Тимошенко – молодий політик, яка ще недавно була віце-прем'єром, контролювала питання функціонування паливно-енергетичного комплексу і була звільнена з посади Л. Кучмою. Серед її прихильників поширювалася думка, що Ю. Тимошенко усунули за

Сутички під час акції «Україна без Кучми». *Київ. 2001 р.*

www.4book.org

спроби навести порядок у нафто-газовому і вугільному господарстві, яке контролювали близькі до президента фінансово-промислові групи. Проти неї прокуратура висунула серйозні звинувачення. 13 лютого Ю. Тимошенко була заарештована. У відповідь 25 лютого 2001 р. на Хрещатику на очах учасників п'ятитисячного мітингу опозиція організувала «народний трибунал» над Л. Кучмою.

Після цього влада пішла в контрнаступ. 1 березня міліція із застосуванням сили демонтувала наметове містечко в центрі Києва. 9 березня відбулися жорстокі сутички міліції з демонстрантами біля пам'ятника Т. Шевченку у Києві. Потім події перекинулися до будівлі президентської адміністрації, під стінами якої відбулася бійка з міліцією. Демонстрантів розігнали, було проведено численні арешти.

Хоча акція «Україна без Кучми» зазнала поразки, криза не припинилася. Президент Л. Кучма та його оточення своєю невиваженою політикою провокували її продовження. 26 квітня 2001 р. парламент голосами пропрезидентських фракцій, підтриманих комуністами, відправив у відставку уряд В. Ющенка. Прем'єр-міністром став близький до президентського оточення А. Кінах. Тим самим влада створила політичну фігуру, яка була здатна об'єднати опозицію. Адже у частини населення за В. Ющенком закріпилася репутація реформатора, якого відсторонили від влади великі капіталісти – прихильники Л. Кучми (олігархи) і комуністи. Він запам'ятався українцям як політик, за участі якого вводилася гривня – один з важливих символів державності. За В. Ющенком не було великих статків, він не був пов'язаний з олігархічними кланами і, що особливо важливо, у масовій свідомості сприймався як людина високоморальна. Така оцінка щодо українських політиків була, скоріше, виключенням, ніж правилом.

Іншою центральною фігурою опозиції, обриси якої викристалізовувалися під час акції «Україна без Кучми», була Ю. Тимошенко.

6. Вибори до Верховної Ради 2002 р.

Після невдачі акції «Україна без Кучми» всі політичні сили чекали виборів до Верховної Ради України.

З кінця 1999 р. у Верховній Раді активно дискутувались питання щодо нового виборчого закону. Головна проблема полягала в тому, за якою системою – пропорційною, змішаною чи мажоритарною – проводити майбутні вибори до парламенту. Зрештою, наприкінці 2000 р. було прийнято закон, відповідно до якого український парламент повинен був формуватись пропорційно, за списками партій. Президент України Л. Кучма наклав вето на цей документ. Затяжна боротьба з парламентом закінчилася 2001 р., коли Л. Кучма підписав закон, в якому залишалася стара пропорційно-мажоритарна система.

Вибори відбулися у березні 2002 р. Як і в попередній виборчій кампанії, влада широко використовувала адміністративний ресурс, своє майже монопольне становище в ЗМІ, тиск на бізнес. У ході виборів були факти підкупу, шантажу, побиття кандидатів і виборців, маніпуляція зі списками, вкидання бюлетенів тощо.

Прибічники «партії влади» йшли на вибори у березні 2002 р. у складі виборчого блоку «За єдину Україну!» («За ЄдУ»). До складу блоку ввійшли Аграрна партія України, Народно-демократична партія, Партія промисловців і підприємців України, Партія Регіонів, Політична партія «Трудова Україна». Цей блок очолив керівник адміністрації Президента В. Литвин.

www.4book.org

Його склад – міністри, представники обласних державних адміністрацій, керівники податкових служб, міські голови, директори підприємств, міністри і т. ін. Але результат виборів розчарував владу. За партійними списками «За ЄдУ» одержала лише 11,8 % голосів – тобто 35 депутатських місць. Перемога блоку була зафіксована лише в Донецькій області, а також серед військовослужбовців та ув'язнених усіх регіонів України.

Успіх у Донецькій області, завдяки якому, власне, блок «За ЄдУ» і увійшов у парламент, підняв авторитет Партії Регіонів (ПР), найвпливовішої в Донбасі. Це була відносно молода партія: її формування почалося в 2000 р. У програмі ПР декларувалися наміри партії домогтися рівних сприятливих умов для розвитку і самореалізації кожного регіону України і кожної територіальної одиниці. Серед основних завдань партія проголосила всебічний розвиток місцевого самоврядування. Після виборів 2002 р. заговорили про «донецький досвід», завдяки якому переважно прокомуністичний електорат шахтарського краю проголосував за регіоналів.

Соціал-демократична партія України (об'єднана), що розглядалася як президентський резерв, одержала 6,3 % голосів виборців, хоча очікувала отримати втричі більше.

Виборчий блок В. Ющенка «Наша Україна» у складі десяти правоцентристських, центристських та націоналістичних партій і об'єднань виявився по загальнодержавному виборчому округу, переможцем, набравши 23, 6 % голосів.

Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), усупереч жорсткому адміністративному тиску, отримав 7,3 % голосів.

Ліві партії відмовилися йти єдиним фронтом. Комуністи одержали 20 % голосів, соціалісти – 6, 9 %. Це значно менше, ніж на попередніх виборах.

Не витримавши конкуренції з іншими партіями в загальнодержавному окрузі (по партійних списках), блок «За ЄдУ» з допомогою адмінресурсу, почав брати під свій контроль так званих незалежних депутатів, які пройшли в парламент по мажоритарних округах. При цьому депутатів-мажоритарників відкрито підкуповували, викликали в кабінети президентської адміністрації, в податкову службу чи на «бесіди» до представників силових структур.

Адміністративний тиск дав необхідний результат: вдалося зібрати 226 голосів – мінімум, необхідний для виборів керівників парламенту. Таємним голосуванням головою Верховної Ради було обрано В. Литвина, керівника блоку «За ЄдУ», колишнього очільника президентської адміністрації.

Відкрите свавілля влади викликало протести в суспільстві. Переможці – блок «Наша Україна» – були розгублені. Вони сподівалися, що займуть керівні позиції у парламенті і одержать від Президента пропозицію на формування уряду. Напевно, ці надії утримували їх декілька місяців від офіційного оголошення про перехід в опозицію.

7. Акція «Повстань, Україно!» і наростання політичної кризи

Після виборів спікера Президент вирішив на базі блоку «За ЄдУ» та інших сил створити *постійно діючу більшість*, яка б у парламенті підтримувала його курс, сформульований ним у Посланні до Верховної Ради під назвою «Європейський вибір». Але цю пропозицію не підтримали навіть деякі депутати

www.4book.org

більшості. Виявилося, що у членів цього блоку немає спільних ідеологічних орієнтирів, натомість існують протилежні бізнесові інтереси та великі особисті амбіції. У липні 2002 р. блок розпався на вісім нових депутатських фракцій і груп. Найбільшими були: Партія промисловців і підприємців України і «Трудова Україна» – 40 депутатів, «Регіони України» – 36 , СДПУ(о) – 33.

Тим часом у президентській адміністрації, яку очолював В. Медведчук (СДПУ(о)), визрів новий, несподіваний для суспільства план: перетворити Україну з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку. При цьому передбачалося створення стійкої парламентської більшості, яка формує уряд і відповідає за його роботу. Президент закликав Парламент гуртуватися для проведення в парламенті конституційною більшістю (300 голосів) відповідного рішення. Причому, як виявилося, це «гуртування» здійснювали «традиційним», уже добре апробованим способом – шляхом адміністративного тиску, залякування і підкупів.

Як відомо, з пропозиціями утвердити в Україні парламентсько-президентську (чи навіть парламентську) модель постійно виступали ліві партії. Але в конкретній ситуації літа 2003 р. вони зустріли проект Президента в багнети: більшості у них у Верховній Раді вже не було, а відтак не було і надій на проведення в новому форматі влади своєї політичної лінії. До того ж після «касетного скандалу» довіра до Л. Кучми була повністю втрачена. Владу звинувачували в неефективній економічній політиці, яка призводить до зубожіння мас, масштабній корупції, кричущому порушенні свободи слова, заангажованості судової системи. Було ще одне серйозне обвинувачення: Л. Кучма не вірить у перемогу на майбутніх виборах провладного кандидата і хоче залишити своєму наступнику, яким буде представник опозиції, мінімум повноважень.

На мітингу «Повстань, Україно!» на Європейській площі в Києві. *2002 р.*

www.4book.org

За таких обставин замість заспокоєння суспільства ініціативи Президента викликали нове збурення. 2 вересня 2002 р. опозиція розпочала акцію «Повстань, Україно!», метою якої була відставка Л. Кучми. 16 вересня у центрі Києва відбувся масовий мітинг опозиції. Уперше до опозиції (яка раніше включала БЮТ, КПУ і Соцпартію, УНА-УНСО та інші політичні сили) відкрито приєднався В. Ющенко («Наша Україна»).

27 вересня у Верховній Раді було оголошено про утворення постійно діючої більшості (230 депутат) і про підтримку останньою курсу Президента, у т. ч. його проекту переходу до парламентсько-президентської республіки. Деяких депутатів залякуваннями чи підкупом «загнали» в більшість. Опозиція відреагувала масовою акцією під назвою «Народний трибунал».

16 листопада у відставку був відправлений уряд А. Кінаха, і 21 листопада Прем'єр-міністром став голова Донецької облдержадміністрації В. Янукович.

В уряді були представлені члени різних партій пропрезидентської більшості, що дало підставу називати його коаліційним.

На призначення нового уряду опозиція спробувала відреагувати новими акціями протесту, але це їй не вдалося. Нове «дихання» вона одержала лише на початку березня 2003 р., коли Президент заявив про винесення на всенародне обговорення проекту закону про внесення змін до Конституції України. У цьому проекті опоненти Л. Кучми побачили його намір створити керований парламент і продовжити свої повноваження до 2006 р., залишивши за собою величезний їх обсяг. Відповіддю стали масові маніфестації опозиції в Києві та інших містах.

Врешті, проект конституційної реформи, яку так наполегливо «проштовхувало» президентське оточення, «забуксував»: більшість, попри адміністративний ресурс, ніяк не могла зібрати необхідні 300 голосів. І справа не лише в опозиції. У вирішальний момент не голосувала частина пропрезидентських депутатів, що свідчило про розкол у її середовищі.

8. Президентські вибори 2004 р. Конституційна реформа

Тим часом в країні почалася підготовка до президентської виборчої кампанії 2004 року. Опозиція не висунула єдиного кандидата: компартія була представлена П. Симоненком, соціалісти – О. Морозом. Але шансів на перемогу у них було мало. Головним претендентом від опозиції розглядався В. Ющенко. Його підтримував блок «Сила народу», який складався з партій, що загартувалися в політичній боротьбі 2000–2003 років. У нього був найбільший серед усіх опозиційних кандидатів рейтинг.

Що ж до провладного кандидата, то ним довгий час вважався Л. Кучма. Правда, Конституція України передбачала лише два президентських терміни, останній з яких закінчувався 2004 р. Але Конституційний Суд знайшов «підстави», щоб дозволити балотуватися йому і в 2004 р. Проте рейтинг Л. Кучми впав до критичного мінімуму, і йому нічого не залишалося, як відмовитися від спроб укотре обійняти президентську посаду.

18 лютого 2004 р. представники парламентської більшості підписали угоду про створення коаліції для проведення конституційної реформи і висунення єдиного кандидата на майбутніх президентських виборах. Ним став Прем'єр-міністр В. Янукович. Л. Кучма не поспішав у «політичне небуття»: готувався новий варіант реформи, в результаті якої повноваження Прем'єр-міністра, на посаду якого (на думку представників опозиції) націлювався Президент, значно розширювалися.

www.4book.org

Загальна кількість зареєстрованих кандидатів на посаду Президента становила 23, переважна більшість з яких були «технічними», головне завдання яких полягало у дискредитації і зниженні рейтингу реальних претендентів.

Президент Л. Кучма на початку виборчої кампанії пророкував, що наступні вибори будуть «найбруднішими» за весь період незалежності. Це висловлювання Президента, від якого чекали гарантій законності, не додало авторитету владі й стало додатковим стимулом для мобілізації опозиції. Її представники підозрювали, що весь «бруд» буде вилитий на противників провладного кандидата, і всі перипетії виборчого марафону розглядалися під цим кутом зору.

Кампанія головного кандидата від опозиції В. Ющенка супроводжувалася багатьма загадковими епізодами, які зривали або істотно змінювали плани її організаторів. Найсуттєвішим з цих епізодів було отруєння В. Ющенка сильнодіючою речовиною – діоксином, після якого кандидат два тижні лікувався за кордоном.

Перший тур президентських виборів відбувся 31 жовтня. Опитування авторитетних соціологічних служб, які проводилися біля виборчих дільниць («екзитпол»), показали істотну перевагу В. Ющенка, але офіційні результати, оприлюднені в останній відведений для цього законом термін – 10 листопада, дали майже рівні показники: за В. Ющенка – 39,87 %, за В. Януковича – 39,32 %. Соціаліст О. Мороз набрав 5, 81 %, за комуніста П. Симоненка проголосувало менше 5 % виборців. Опозиція негайно оголосила про фальсифікацію владою результатів волевиявлення народу і почала готуватися до протестних акцій.

У період між двома турами напруга в суспільстві досягла максимуму: штаби обох кандидатів переконували виборців, що у разі перемоги їх противника неминуча національна катастрофа. Більше можливостей спілкуватися з виборцями залишалося у «біло-блакитних», менше – у «помаранчевих» (так називали прихильників В. Януковича і В. Ющенка за кольором їх партійних символів).

21 листопада 2004 р. відбувся другий тур президентських виборів. За даними консорціуму соціологічних служб «Національний екзитпол» за В. Ющенка проголосувало 52, 9 % виборців, за В. Януковича – 44, 2 %. Але всі чекали на повідомлення Центральної виборчої комісії (ЦВК). Але виявилося, що сервер, який повинен був подавати інформацію в автоматичному режимі, вийшов з ладу.

О другій годині ночі 22 листопада В. Ющенко зустрівся в приміщені ЦВК з її головою С. Ківаловим, після чого у виступі по ТВ кандидат оголосив, що вибори фальсифікуються, і закликав громадян до протестів. Уранці 22 листопада В. Ющенко заявив про свою перемогу і про масові фальсифікації, які оцінив як державний переворот. Після цього майдан Незалежності почали заповнювати маси протестантів. Через деякий час були поставлені намети, стало зрозуміло, що протестна акція буде довготривалою.

24 листопада голова ЦВК оголосив офіційні результати виборів: за В. Януковича проголосувало 49,46 %, за В. Ющенка – 46, 61 %. Президентом було оголошено В. Януковича.

Результати виборів не визнали США і Канада, а за ними – провідні європейські держави. Політичне напруження в країні наростало. Майдан Незалежності був заповнений мітингувальниками, свої «майдани» почали з'являтися у багатьох містах України. В Києві було заблоковано головні державні установи – Будинок Уряду, президентську адміністрацію, а потім і

www.4book.org

парламент. З іншого боку, йшла інтенсивна мобілізація прихильників В. Януковича. Стало очевидно: або буде застосована сила, яка супроводжуватиметься кровопролиттям, або сторони спробують урегулювати конфлікт за столом переговорів. Вистачило виваженості й мудрості почати переговорний процес (круглий стіл), у якому, крім сторін конфлікту, брали участь міжнародні посередники. В Україні й за кордоном почали говорити про «помаранчеву революцію».

Президент України Віктор Ющенко складає присягу на вірність українському народу. *2005–2010 рр.*

Одночасно у процес вирішення конфлікту включився парламент і Верховний Суд України. 1 грудня Верховна Рада відправила у відставку уряд, а 3 грудня після драматичних дебатів сторін, що транслювалися по телебаченню, Верховний Суд ухвалив: «Визнати дії Центральної виборчої комісії зі встановлення результатів повторного голосування по виборах Президента України від 24 листопада 2004 року неправомірними». Рішення ЦВК про результати другого туру 21 листопада 2004 р. скасовувалися, і було ухвалено провести повторне голосування 26 грудня 2004 р.

6 грудня відбувся заключний (третій) круглий стіл, на якому розглядалися питання про забезпечення виконання ухвал Конституційного Суду. Зокрема, обговорювалися: зміни в законі про вибори, зміна складу ЦВК, конституційна реформа. Відповідні рішення повинна була прийняти Верховна Рада за поданням Президента.

Суть змін у законі про вибори полягала в забороні голосувати по відкріпним талонам і голосувати вдома. Опозиція вважала, що саме ці способи голосування призвели до масових фальсифікацій. Затвердження нового складу ЦВК пояснювалося тим, що старий не виконав свого обов'язку зі встановлення результатів голосування.

Нарешті, суть третього питання – про політичну реформу – полягала у перерозподілі влади між Президентом, парламентом і Кабінетом Міністрів таким чином, щоб перетворити Україну з президентсько-парламентської республіки, якою вона була при Л. Кучмі, на парламентсько-президентську. Ініціаторами внесення на обговорення цього питання були О. Мороз, Л. Кучма і В. Янукович. У кожного з них були свої мотиви, але їх об'єднувало прагнення, враховуючи перспективу перемоги В. Ющенка, ослабити президентську владу і посилити повноваження Прем'єр-міністра. В. Ющенко не хотів цієї реформи, але змушений був погодитися на неї, щоб відкрити шлях до повторного голосування, яке приводило його до президентства. Щоправда, йому вдалося відстрочити набуття чинності закону і залишити за Президентом вагоміші повноваження.

Спікер парламенту В. Литвин запропонував голосувати усі три закони «пакетом», тобто одночасно. Шлях для повторного голосування був відкритий.

Повторне голосування принесло перемогу В. Ющенку. Він одержав 51,99 % голосів, а В. Янукович – 44,2 %. 23 січня 2005 р. у Верховній Раді України та на майдані Незалежності В. Ющенко склав присягу Президента України.

www.4book.org

9. Парламентські вибори 2006 р.

Початок президентства В. Ющенка характеризувався складною політико-психологічною ситуацією в країні. Прихильники «помаранчевих» були в стані ейфорії і щиро вірили, що все дуже скоро зміниться на краще. Зі свого боку «біло-блакитні» боляче переживали поразку свого лідера. В цій ситуації новій владі необхідно було швидко розробити і почати реалізацію зрозумілої всьому суспільству стратегії розвитку країни, в якій знайшлося б місце усім соціальним верствам, всім регіонам України, і Сходу, і Заходу. Як виявилося, цього не було зроблено. Передвиборні гасла – боротьба з корупцією, соціальний захист, євроінтеграція – не були зведені в життєздатну систему дій. Президента підтримували сили різної політичної орієнтації, причому ряд політиків і підприємців приєднався до В. Ющенка з кон'юнктурних міркувань, сподіваючись покращити шляхом наближення до влади своє економічне становище. В президентській команді не було єдності і в поглядах на майбутнє.

Як наслідок, спроби боротьби з корупцією виявилися невдалими. Натомість, корупція почала проникати в найближче оточення В. Ющенка. Розслідування «справи Гонгадзе», всупереч завірянням президента, не було завершено. Не виконувалися інші обіцянки, що поступово викликало незадоволення серед прихильників «помаранчевих».

Першим Прем'єр-міністром в часи президентства В. Ющенка була Ю. Тимошенко, лідер партії «Батьківщина», яка під час виборів входила в коаліцію «Сила народу». З перших днів її уряду довелося здійснювати масштабні соціальні виплати, на які не вистачало коштів. Відповідно до гасла передвиборної кампанії – «Багатий поділиться з бідними» вирішили взяти у тих, у кого вони були. Податок з підприємств почали збирати «авансом», у рахунок наступного року. Додаткові виплати були адресовані малозабезпеченим верствам населення, які використали їх для закупівлі харчових продуктів і товарів повсякденного вжитку. Результатом цього стало зростання цін і підвищення інфляції.

Юлія Тимошенко – Прем'єр-міністр України. ***2005 р., грудень 2007 – березень 2010 р.***

Взагалі політика Ю. Тимошенко була спрямована на обмеження крупного бізнесу, контроль над цінами, спроби переглянути наслідки приватизації часів президентства Л. Кучми. Наводилися різні дані про кількість підприємств, які планувалося повернути державі, а згодом перепродати, – від 30 до 3000. Частині суспільства це сподобалося, але приватний капітал і зарубіжні інвестори були в паніці. Ділитися з бідними багаті в такий спосіб відмовлялися. Замість економічних важелів впливу на економічну ситуацію Прем'єр-міністр схилялася до управління в ручному режимі. Ділова активність згортала-ся. Це негативно позначилося на економічних показниках. Наприкінці літа 2005 р. стосунки Прем'єр-міністра і Президента, в якого були інші, суто ліберальні погляди на економічну політику, загострилися.

www.4book.org

На початку вересня 2005 р. в президентській команді спалахнув скандал. Одна її частина звинуватила іншу, наближену до Президента, у створенні в оточенні В. Ющенка обстановки «тотальної корупції». Ю. Тимошенко встала на бік критиків і 8 серпня була відправлена у відставку. Було проведено ряд перестановок у президентському оточенні. Це поклало початок розпаду «помаранчевої» коаліції. Ю. Тимошенко не пішла в опозицію, але стала небезпечним конкурентом В. Ющенка.

Юрій Єхануров – Прем'єр-міністр України. *Вересень 2005 – серпень 2006 р.*

Новим Прем'єр-міністром став Юрій Єхануров, який прагнув вести з В. Ющенком узгоджену політику, хоча це не забезпечило ні економічної, ні політичної стабільності. Скандали в оточенні Президента, непослідовність у кадровій політиці, відсутність змін на краще призвели до швидкого падіння авторитету нової влади. Особливо яскраво це продемонстрували парламентські вибори 2006 р.

Вперше вибори проводилися за пропорційною (партійною) системою. Очікувалося, що це зменшить можливості застосування адмінресурсу (бо не буде так званих незалежних мажоритарщиків, на яких, зазвичай, «тиснула» влада). Але з'явилися інші ризики. Виборець, голосуючи за обрану партію, знав лише вузьке коло її лідерів і не мав уявлення про весь список – конкретних депутатів, яких приведе лідер у парламент. А саме «прохідні» місця в списках стали предметом інтенсивних торгів під час передвиборної кампанії.

У парламентських виборах 2006 р. брали участь 45 партій. Колишній «помаранчевий» табір був розколотий. Пропрезидентські сили виступали у складі блоку «Наша Україна» і розраховували на перемогу. Його головним конкурентом став блок Юлії Тимошенко (БЮТ), який спекулював на темі: «Хороший президент – погане оточення». Ряд дрібних партій, які раніше входили до блоку «Наша Україна», – «Реформи і порядок», Партія захисників Вітчизни, Українська народна партія, «Пора» та інші створили невеликі блоки з надією самостійно пройти до парламенту.

На виборах до Верховної Ради, які відбулися 26 березня 2006 р., перемогла Партія Регіонів. Вона завоювала відносну більшість – 32,14 % і 186 депутатських місць. На другому місці виявився Блок Юлії Тимошенко – 22,29 % голосів виборців і 129 депутатських мандатів. Блок «Наша Україна» опинився на третьому місці з 13,95 % голосів і 81 депутатським мандатом. За соціалістів голосували 5,7 % виборців, а за комуністів 3,7 % – найнижчий результат за роки незалежності.

Після підрахунку голосів між БЮТ, «Нашою Україною» і Соцпартією було укладено угоду про створення в новому парламенті демократичної коаліції. На звичний для себе пост Голови Верховної Ради претендував О. Мороз – лідер найменшої в коаліції Соціалістичної партії. Ю. Тимошенко заявила, що вважає цілком обґрунтованим для себе претендувати на пост Прем'єр-міністра в коаліційному уряді. Почалися тривалі та виснажливі переговори, в ході яких з'явилися нові претенденти на ці посади з табору

www.4book.org

Арсеній Яценюк – Голова Верховної Ради України. *Грудень 2007 – листопад 2008 р.*

Президента. Врешті, політичні опоненти скористалися ситуацією: після залаштункових переговорів була досягнута домовленість про створення так званої антикризової коаліції, яка включала Партію Регіонів, соціалістів і комуністів. На посаду Голови Верховної Ради було проведено О. Мороза, а Прем'єр-міністром став В. Янукович. БЮТ і «Наша Україна» стали в опозицію до парламентської більшості й уряду В. Януковича.

Здобувши контроль над парламентом і урядом, коаліція розгорнула активну діяльність, спрямовану на створення у Верховній Раді конституційної більшості в 300 голосів, щоб відібрати у В. Ющенка можливості блокувати рішення парламенту. Це можна було зробити за рахунок «перебіжчиків» з «Нашої України» і БЮТ. Ці наміри, які почали втілюватися в конкретні дії, викликали гостру реакцію Президента, в результаті чого після кількох невдалих спроб парламент було розпущено і оголошено нові вибори.

Позачергові вибори до Верховної Ради відбулися 30 вересня 2007 р. Прохідний бар'єр в 3 % подолали Партія Регіонів – 34,4 % голосів виборців, Блок Юлії Тимошенко – 30, 7 %, президентський блок «Наша Україна – Народна Самооборона» (НУ–НС) – 14,15 %, Комуністична партія – 5, 4 % і Блок Литвина – 4,0 %. Було утворено коаліцію БЮТ і НУНС.

Головою Верховної Ради 4 грудня 2007 р. обрали депутата від фракції «Наша Україна – Народна Самооборона», у недавньому минулому міністра закордонних справ України Арсенія Яценюка. Після довгих вагань 6 грудня 2007 р. Президент вніс кандидатуру Ю. Тимошенко на пост Прем'єр-міністра України. В парламенті з другої спроби за неї проголосувало 226 депутатів.

Але виробити спільну політичну лінію двом «помаранчевим» лідерам не вдалося і цього разу. Конфлікт між ними то стихав, то розгорявся знову. З уряду поступово витіснялися міністри, які працювали в ньому за квотою Президента. У 2008 р. союз БЮТ і НУНС фактично розпався. Легітимна парламентська більшість фактично зникла, хоча юридично розпад не було оформлено. Тому-то Ю. Тимошенко у відставку не пішла. При владі вона утрималася в результаті приєднання до коаліції В. Литвина, який 9 грудня 2008 р. після відставки А. Яценюка обійняв посаду Голови Верховної Ради.

10. Президентські вибори 2010 р. Скасування конституційної реформи

А тим часом наближалися чергові вибори Президента України. Спочатку вони були призначені Верховною Радою України на 25 жовтня 2009 р., але ця дата була оскаржена В. Ющенком у Конституційному Суді. Після цього Верховна Рада призначила вибори на 17 січня 2010 року.

Всього було зареєстровано 18 кандидатів, у т. ч. діючий Президент В. Ющенко, лідер опозиції В. Янукович, Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко, Голова Верховної Ради В. Литвин, лідер комуністів П. Симоненко, лідер партії «Сильна Україна» С. Тігіпко, лідер партії «Фронт змін» А. Яценюк.

www.4book.org

Як і раніше, були задіяні й технічні кандидати. Новинкою кампанії стала участь у виборах самовисуванця під екзотичним прізвищем (яке кандидат узяв на час виборів) Проти всіх Василь Васильович.

Як і в минулих виборчих кампаніях, було багато «чорного піару», спрямованого на те, щоб зменшити електоральну базу опонента чи вивести його з рівноваги.

Президент України Віктор Янукович складає присягу на вірність українському народу. *Лютий 2010 р.*

Головна боротьба, як і передбачалося, точилася між В. Януковичем і Ю. Тимошенко. У першому турі В. Янукович одержав 35,32 % голосів, Ю. Тимошенко – 25, 05 % , С. Тігіпко – 13,06 %, А. Яценюк – 6,96 %, В. Ющенко – 5, 45 %, П. Симоненко – 3, 55 %. Усі інші кандидати набрали менше 3 % голосів. Цілком очікувано після першого туру з боротьби вибув Президент В. Ющенко.

Другий тур відбувся 7 лютого 2010 р. Переміг Віктор Янукович – 48,95 %. Юлія Тимошенко відстала на 3,48 відсотка – 45,47 %. Проти обох кандидатів проголосувало 4,36 % виборців. Визнаних недійсними виборчих бюлетенів – 1,19 %.

Юлія Тимошенко не визнала своєї поразки, заявила про масові фальсифікації і сказала, що оскаржуватиме результати виборів у суді. Але коли справа дійшла до суду, позов було відкликано.

Перемога В. Януковича змінила співвідношення сил у Верховній Раді і привела до стрімких змін у владній вертикалі. 2 березня 2010 р. спікер парламенту В. Литвин оголосив про припинення діяльності парламентської коаліції, до якої входили БЮТ, «Наша Україна – Народна Самооборона» і Блок Литвина. Сформувалася нова більшість, до якої увійшли регіонали, комуністи, Блок Литвина, а також частина депутатів з НУНС і БЮТ. Входження останніх до коаліції стало можливим внаслідок зміни в законі про регламент парламенту.

3 березня 2010 р. Верховна Рада прийняла резолюцію про недовіру уряду Ю. Тимошенко, яку у повному складі підтримали депутати від Партії Регіонів і Компартії України. Тоді ж за поданням Президента В. Януковича Верховною Радою був затверджений новий Прем'єр-міністр. Ним став відомий політик, член Партії Регіонів М. Азаров.

Протягом короткого часу у країні були зміцнені владні структури. Саме це нова влада вважає своєю особливою заслугою. Знову постало питання про усунення розбалансованості гілок влади, яка породжувала конфлікти між Президентом, Прем'єр-міністром і парламентом. На подання 242 депутатів Конституційний Суд восени 2010 р. розглянув питання про політичну реформу 2004 р. і визнав незаконною процедуру її ухвалення, а відтак прийняв рішення про її скасування. Діючою визнана Конституція України 1996 р. В руках Президента знову, як і за часів Л. Кучми, зосередилися величезні повноваження.

31 жовтня 2010 р. у відповідності з новим законом відбулися вибори депутатів до місцевих рад і вибори сільських, селищних і міських голів. Україна одержала місцеву владу на 5 наступних років.

www.4book.org

Перевірте себе

1. Які центристські партії виникли в Україні в 1995–1997 рр.?
2. Що відрізняло вибори до Верховної Ради України 1998 р. від усіх попередніх? Згадайте, що таке мажоритарна, пропорційна та змішана виборча системи.
3. Чим характеризувалася динаміка політичної боротьби під час президентських виборів 1999 р.? Чому в Україні не сталося так званого лівого реваншу?
4. Сформулюйте причини перемоги Л. Кучми на виборах 1999 р.
5. Що таке «депутатська більшість» у парламенті? Яке її значення для роботи законодавчого органу?
6. Чим була викликана і до чого привела «оксамитова революція» в українському парламенті 2000 р.?
7. Розкрийте причини й хід акції «Україна без Кучми».
8. Чим була викликана відставка В. Ющенка з поста Прем'єр-міністра України?
9. Схарактеризуйте особливості проведення кампанії виборів до Верховної Ради України 2002 р. Назвіть основні блоки і партії, які в ній брали участь.
10. Проаналізуйте результати виборів до Верховної Ради 2002 р.
11. Як почалася і яку мету переслідувала акція «Повстань, Україно!»?
12. Коли В. Янукович уперше став Прем'єр-міністром України?
13. Яка політична ситуація склалася в Україні напередодні президентських виборів 2004 р.?
14. Назвіть першу п'ятірку кандидатів на президентських виборах 2004 р.
15. Чому загострилася політична ситуація в Україні після другого туру президентських виборів 2004 р.?
16. Як було врегульовано громадянський конфлікт в Україні наприкінці 2004 р.?
17. Які зміни у владі відбулися після обрання В. Ющенка Президентом України?
18. Схарактеризуйте діяльність уряду Ю. Тимошенко.
19. Яка причина конфліктів у «помаранчевому» таборі?
20. Схарактеризуйте результати парламентських виборів 2006 р.
21. Чим було викликано проведення позачергових виборів до Верховної Ради 2007 р.?
22. Які зміни відбулися у владних структурах України під впливом парламентських виборів 2007 р.?
23. Які наслідки конфлікту між В. Ющенком і Ю. Тимошенко?
24. Схарактеризуйте президентську виборчу кампанію 2010 р.
25. Як було переформатовано владу в Україні після перемоги на президентських виборах В. Януковича?
26. Чому було скасовано політичну реформу 2004 р. і до яких наслідків це призвело?

Документ

Історик Г. Касьянов про характер подій в Україні наприкінці 2004 р.

Серед дослідників немає єдиного погляду на те, чи можна згадані події вважати «революцією» у звичному сенсі цього слова. Термін «помаранчева революція» – це вдала метафора, що народилася на майдані Незалежності в Києві. Він перетворився на звичний ідеологічний стандарт, символ, метафору, публіцистичну форму...

Унаслідок «помаранчевої революції» не відбулося глибинних змін ані в системі влади, ані в системі суспільних відносин, ані в економіці. «Побічним продуктом»

www.4book.org

подій листопада–грудня 2004 року стала «конституційна реформа», яка дещо змінила хиткий баланс влади на користь парламенту та уряду, проте мало вплинула на суть реальної політики, що залишилася, як і раніше, предметом з'ясування стосунків між групами інтересу/впливу.
Водночас не можна не зауважити, що події «помаранчевої революції» були безпрецедентними за своїми масштабом участі пересічних громадян у протистоянні здискредитованій владі та за рівнем впливу на сприйняття України в світі.
...В цьому сенсі окремі події другої половини листопада–початку грудня 2004 р. можна вважати революцією, яка через збіг обставин і завдяки «піар»-технологіям набула помаранчевого забарвлення.

Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С. 297–298.

Запитання до документа

1. Який зміст ви вкладаєте в термін «революція»?
2. Як ви можете схарактеризувати події, які відбулися в Україні у другій половині листопада–на початку грудня 2004 року?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

99-101. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ В 1995–2010 рр.

Згадайте 1. Коли Україна була визнана міжнародним співтовариством як незалежна держава? 2. Схарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики України. 3. Як складалися на початку 90-х років відносини України з Росією? 4. У чому виявлявся в перші роки незалежності європейський вибір України? 5. Як відбувалося ядерне роззброєння України?

Творче завдання Розкрийте причини, чому Україна не стала в 1995–2010 рр. членом ЄС і НАТО?

1. Зміцнення міжнародних позицій України в другій половині 90-х років

У перші роки незалежності (1991–1994) Україна вийшла на міжнародну арену. У ході одностороннього ядерного роззброєння про нашу державу заговорили на всіх континентах. Але, погодившись на ліквідацію ядерної зброї, Україна прагнула міжнародних гарантій незалежності, непорушності своїх кордонів. Це був той мінімум, без якого Україна не могла відмовитися від ядерного статусу.

На початку грудня 1994 р. на зустрічі глав держав і урядів країн – учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі в Будапешті лідери чотирьох держав – України, США, Великої Британії та Росії – підписали Меморандум про гарантії безпеки України. У ньому три ядерні країни підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави, утримуватися від загрози чи використання сили проти України.

www.4book.org

14 січня 1995 р. у Москві було підписано тристоронній – Україна, Росія, США – договір про ліквідацію ядерної зброї в Україні.

Одностороннє ядерне роззброєння і Меморандум чотирьох держав підняло авторитет України і довіру до неї міжнародного співтовариства. *Більшого – чіткого військового механізму забезпечення гарантій безпеки України – Меморандум не передбачав.* Українські керівники розуміли обмеженість Меморандуму, але вони пішли назустріч великим державам, сподіваючись на їхню добру волю.

Вони не помилилися. Насамперед, значно покращилися відносини з США, які до цього були досить прохолодними. Нове керівництво США на чолі з Б. Клінтоном шукало на пострадянському просторі нових партнерів. У вересні 1996 р. сенат США затвердив створення українсько-американської постійно діючої комісії на найвищому рівні для обміну думками зі стратегічно важливих питань (комісія «Кучма–Гор»). Збільшилася американська фінансова допомога. До 1999 р. загальний її обсяг становив 1,7 млрд доларів. Більше на той час одержували лише Ізраїль і Єгипет. Президент Л. Кучма вважав стратегічне партнерство з США одним з ключових зовнішньополітичних напрямів України.

Визнанням авторитету України як члена ООН стало й те, що в 1997–1998 рр. Головою її 52-ї сесії став міністр закордонних справ України Г. Удовенко. У 2000–2001 рр. Україна була включена як непостійний член до Ради Безпеки ООН і протягом місяця головувала на її засіданнях.

2. Україна і євроінтеграційні процеси

Ядерне роззброєння сприяло покращенню позицій України в Європі. 9 листопада 1995 р. Україна – першою з держав СНД – офіційно вступила до Ради Європи. Це дало можливість брати участь у виробленні спільної політики європейських держав. При цьому, Україна взяла на себе ряд зобов'язань, які стосувались насамперед приведення її правової та політичної системи у відповідність до загальноєвропейських вимог.

Важливе місце в зовнішньополітичній діяльності України посідають проблеми співробітництва з Європейським Союзом (Євросоюзом, або ЄС) – найвпливовішою організацією економічної співпраці розвинених європейських країн. У другій половині 90-х років між ЄС та Україною було налагоджено конструктивне співробітництво. У 1995 р. Україна підписала тимчасову угоду з ЄС про режим торгівлі, що частково відкрило їй європейські ринки. До кінця 90-х років частка експорту до країн ЄС сягнула 35 % загального обсягу експортних операцій України.

Євросоюз став одним з головних фінансових донорів молодої держави. У 1991–2006 рр. обсяг допомоги Україні становив 1 млрд 300 млн євро.

У грудні 1996 р. ЄС прийняв План дій щодо України. З 1997 р. проводяться регулярні саміти «Україна – ЄС». 1998 р. Президент Л. Кучма ухвалив указ про європейську інтеграцію України, в якій членство в ЄС визначалося як довготривала стратегічна мета. План передбачав поглиблення співпраці в енергетиці, транспорті, науці, освоєнні космосу, торгівлі та інвестиціях. Фактично це була розгорнута програма входження до європейського простору.

Колишні країни соцтабору Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Болгарія, Румунія у 2004–2007 рр. вже увійшли до ЄС. Повноправними членами Європейського Союзу стали також держави Балтії. 2005 р. Прези-

www.4book.org

дент України В. Ющенко заявив, що членство в ЄС є стратегічною метою зовнішньої політики України. Цю перспективу підтримували всі фракції Верховної Ради, крім комуністів.

Але спроби прискорити входження в ЄС не увінчалися успіхом. Європа дала зрозуміти керівництву України, що країна з відносно низьким (за стандартами Західної Європи) рівнем економічного розвитку, соціального забезпечення, проблемами з дотриманням прав людини не може найближчим часом розраховувати на членство в ЄС.

Інтеграція України до Європейського Союзу нині залишається одним зі стратегічних зовнішньополітичних завдань нашої держави. Населення в переважній більшості схвалює курс на зближення з ЄС. Як Європейський Союз, так і українські експерти ведуть моніторинг того, як Україна виконує свої зобов'язання на шляху до ЄС. Найближчий орієнтир на цьому шляху – угода про асоціацію України з Європейським Союзом, яку планують підписати 2011 р.

Без'ядерний статус України, її прагнення до європейської інтеграції визначили поступове зближення нашої країни з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), або Північноатлантичний альянс. У липні 1997 р. в Мадриді глави 16 держав і урядів та Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана, з одного боку, та Президент України Л. Кучма – з другого підписали «Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-атлантичного договору». Сторони зобов'язались розширювати співпрацю та розвивати особливе партнерство з метою забезпечити стабільність і мир у Європі. У жовтні цього ж року НАТО відкрило в Києві Центр інформації та документації, а Україна в штаб-квартирі цієї організації в Брюсселі відкрила своє представництво. У травні 2002 р. Президент Л. Кучма заявив, що метою України є членство в НАТО. У квітні 2008 р. під час Бухарестського саміту керівництво Альянсу погоджується на те, що Україна *«в майбутньому може стати»* членом НАТО.

У цей час наші найближчі західні сусіди, з якими Україна має сумісні кордони і багато років спільного перебування в соцтаборі, впевнено йшли до НАТО. Вони прагнули дійсних гарантій національної безпеки, яке їм надавало членство в НАТО, де діє принцип: напад на одного із членів НАТО є нападом на всіх. Ще в 1999 р. членами НАТО стала Чеська Республіка, Угорщина і Польща. У 2004 р. повноправними учасниками Північноатлантичного альянсу стали держави Балтії – колишні радянські республіки Литва, Латвія і Естонія, а також Болгарія, Румунія, Словаччина та Словенія. У квітні 2009 до НАТО було прийнято Албанію і Хорватію.

За зближенням України з НАТО уважно слідкувала Росія. Вона змушена була погодитися на включення до цієї організації колишніх соцкраїн Європи і пострадянських держав Балтії, а щодо України зайняла тверду негативну позицію. Членство України в НАТО з його системою колективної безпеки означало її остаточний вихід з геополітичного впливу Росії.

У самій Україні курс на зближення з НАТО викликав суперечливу реакцію. Більшість громадян не мало про цю організацію об'єктивної інформації: їхні уявлення про НАТО сформовано радянською пропагандою, яку підживлювали антинатовські політичні сили і проросійські ЗМІ. Негативний вплив на імідж НАТО в очах багатьох українців справила участь цієї організації у війні в Югославії.

www.4book.org

Що ж до вищого державного керівництва України, то у нього свого часу не вистачило рішучості й послідовності у проведенні курсу на інтеграцію з НАТО. Врешті Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», прийнятий Верховною Радою 1 липня 2010 р., передбачає дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес. Президент України В. Янукович заявив, що Україна буде співпрацювати з НАТО, але без зміни свого статусу – позаблокової країни. Не маючи твердих гарантій міжнародної безпеки, перебуваючи між НАТО і Росією з її союзниками по Ташкентському договору, Україна опинилася у «сірій зоні» – досить небезпечному міжнародному становищі.

3. Україна і міждержавні об'єднання на пострадянському просторі

Після розпаду СРСР на пострадянському просторі виникло ряд міждержавних об'єднань, у діяльності яких брала участь Україна. Найбільшим з них була Співдружність Незалежних Держав (СНД). Її вплив із середини 90-х років став зменшуватися. Спроба в попередні роки створити на базі СНД наддержавне утворення – свого роду «нове видання» Радянського Союзу – провалилася. Україна охоче брала участь в економічних проектах СНД, які мали взаємовигідний характер, і відмовлялася підписувати ті документи, які обмежували державний суверенітет.

Саме в цьому контексті керівництво України розглядає ідею створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) – економічної, а можливо, й політичної інтеграції держав СНД. Про намір створення ЄЕП президенти Росії, Казахстану, Білорусі та України заявили ще 2003 року. Однак коли справа

Пленарне засідання глав держав-учасниць ГУУАМ. *Ялта. 7 червня 2001 р.*

www.4book.org

дійшла до конкретних кроків і виявилося, що створення ЄЕП передбачає формування наднаціональних органів, які істотно обмежують суверенітет України, її керівництво заявило, що такий варіант економічної інтеграції її не влаштовує.

Взагалі наша держава не відкидає ідею інтеграції української економіки в СНД. Разом з тим вона враховує той очевидний факт, що як цивілізована і демократична економічна структура типу Євросоюзу СНД ще не утвердилася.

Подібне ставлення Україна виробила і щодо ГУУАМ – організації пострадянських країн (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан і Молдова), початок створення якої було покладено у 1997 р. Це об'єднання мало суто регіональний характер і сприймалося як альтернатива СНД при розв'язанні конкретних завдань, зокрема послаблення залежності в паливно-енергетичній сфері. У рамках СНД ці (і ряд інших завдань) розв'язати не вдалося. Однак і ГУУАМ виявилася малоефективною. Її ініціативи в забезпеченні паливно-енергетичної безпеки і розв'язанні регіональних конфліктів на території держав – членів цієї організації (у Придністров'ї, Нагорному Карабасі, Абхазії, Південній Осетії) провалилися. У 2005 р. організацію залишив Узбекистан. У 2009 р. Президент Молдови М. Воронін назвав ГУАМ нежиттєздатною і безперспективною організацією.

Інтеграція в Європу, співпраця з Росією та сусідами – стратегічні завдання, які можна і слід розв'язувати комплексно.

4. Відносини між Україною і Російською Федерацією

Відносини між Україною і Російською Федерацією в першій половині 90-х років до кінця так і не були врегульовані. Разом з тим нагальну необхідність їх нормалізації відчували обидві сторони. Позиції України на міжнародній арені зміцнювалися, і на це не могло не зважати російське керівництво. Зі свого боку, українська влада погоджувалася на компроміси, зокрема в питанні про майбутнє Чорноморського флоту. Переговори, які з 1992 р. проходили почергово в Одесі, Дагомисі, Ялті, Масандрі і Москві, були довгі та виснажливі, але остаточного рішення не принесли. Росія робила спроби «тиснути» на Україну, зокрема скорочуючи постачання газу або загрожуючи взагалі «закрити вентиль». Нарешті, 9 червня 1995 р. в Сочі Президенти Л. Кучма і Б. Єльцин підписали угоду, за якою флот було вирішено поділити в пропорції 81,7 % Росії і 18,3 % – Україні. Але про місце базування не домовилися. Україна не погоджувалася залишити флот в Севастополі, а Росія хотіла залишити свою базу саме там. Напруженість не спадала. У цих умовах Держдума Росії в листопаді 1996 р. знову заявила претензії на Севастополь. І лише 29 травня 1997 р. на рівні прем'єр-міністрів було підписано статус і умови перебування Чорноморського флоту на території України. Російський Чорноморський флот залишався в Севастополі. У цьому ж місті, але в інших бухтах базувалася українська частина флоту. Оренда була розрахована на 20 років.

Урегулювання проблеми флоту відкрило шлях до підписання широкомасштабного міждержавного документа. 31 травня 1997 р. у Києві Президент Росії Б. Єльцин та Президент України Л. Кучма підписали «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство» між Україною і Російською Федерацією. Передбачалося, що сторони будуватимуть відносини одна з одною на

www.4book.org

Державний візит в Україну Президента РФ Б. Єльцина. *Київ. 1997 р.*

основі принципів взаємної поваги та суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів та інших загальноприйнятих принципів міжнародного життя. Договір було укладено на 10 років.

Питання про державні кордони між Україною і Росією (**1974** км на суходолі і **321** км по морю) в Договорі розв'язувалися у загальному вигляді. Спроба української сторони включити в цей документ питання про необхідність завершення делімітації і демаркації кордонів (тобто точного визначення з описом їх проходження і нанесення на карту відповідно до договору) не мала успіху. Робилося лише те, що вкрай необхідне для обох сторін: розмежування лінії землекористування суб'єктів господарювання в прикордонних областях РФ і України.

Ця обставина зберігала певну невизначеність і могла стати підставою для конфліктів, зокрема в басейні Азовського моря, Керченської протоки і при розмежуванні континентального шельфу, який, за оцінками експертів, має великі запаси нафти і газу.

Географічне положення України дає їй підстави, спираючись на загальноприйняті міжнародно-правові норми, претендувати на дві третини Азовського моря, тоді як Росії відійде одна третина. Росія пропонує провести кордон по дну, а акваторію моря перетворити на об'єкт спільного використання. Україна на це, природно, не погоджується.

Восени 2003 р., у зв'язку зі спробою російської сторони побудувати дамбу в Керченській протоці від Таманського півострова (РФ) до острова Коса Тузла (Україна), спалахнув конфлікт, який міг призвести до збройного протистояння. Про це будівництво, яке було розгорнуто з ініціативи губернатора Краснодарського краю (за його ж версією), повідомляли усі впливові ЗМІ світу. Представник прикордонної служби РФ виступив із заявою про намір встановити на косі прикордонну заставу. Принципова позиція української сторони не дозволила політичним авантюристам порушити територіальну цілісність Україну – на острів прибув Президент Л. Кучма, який перервав державний візит в Латинську Америку. За декілька днів на Тузлі було зведено заставу прикордонних військ України. Будівництво зупинилося за 100 м від державного кордону з Україною. Тодішній міністр оборони України Євген Марчук сказав, що Тузла показала непередбачуваність російської політики щодо сусіда, оскільки такого повороту подій не передбачали ані європейські, ані українські дипломати та політологи. Але цей епізод віддзеркалив ще одну важливу проблему: російсько-український кордон потребував чіткого визначення на місцевості, позначення на картах і закріплення у спеціальних міжнародно-правових актах.

У наступні роки про необхідність демаркації українсько-російського кордону і розв'язання питання про Керченську протоку неодноразово говорилося на найвищому рівні. Нарешті, 17 травня 2010 р. під час візиту Президента Російської Федерації Д. Медведєва у Київ на рівні міністрів закордонних

www.4book.org

справ України і РФ було підписано угоду про демаркацію українсько-російського державного кордону. 8 липня ця угода була ратифікована Верховною Радою України. Що ж до питань Керченської протоки і острова Коса Тузла, то їх статус доручено визначити спільній українсько-російській комісії.

За місяць перед цим, 21 квітня 2010 р. Президент України В. Янукович і Президент Росії Д. Медведєв на зустрічі в Харкові підписали угоду, яка була ратифікована парламентами, про продовження терміну перебування Чорноморського флоту Російської Федерації в Севастополі ще на 25 років. У контексті корекції ставлення України до перспективи вступу в НАТО це означає істотну зміну її зовнішньої політики.

5. Договір з Румунією

Одночасно з українсько-російськими переговорами велися українсько-румунські. На середину 90-х років Румунія була єдиною із західних сусідів України, з якою не були урегульовані питання про кордон. Загальна довжина цього кордону дорівнювала 613,8 км, у тому числі річкового 292 км і морського 33 км. З Польщею, Словаччиною і Угорщиною відповідні договори, які фіксували непорушність кордонів і відсутність взаємних територіальних претензій, були підписані ще в 1991–1993 рр.

Починаючи з 1991 р., деякі румунські політики майже відкрито виступали з територіальними претензіями до України. Підставою для цього, на їх думку, був несправедливий характер Пакту Молотова–Ріббентропа 1939 р., безпосереднім наслідком якого було приєднання до СРСР (у складі УРСР) Північної Буковини, Хотинщини й Придунайського краю – територій, які до 1940 р. належали Румунії.

Однак українські дипломати довели безпідставність таких аргументів. Передача зазначених територій, населених переважно українцями, була узаконена Паризьким мирним договором, який Румунія як союзниця Німеччини в Другій світовій війні підписала в лютому 1947 р.

Були й реалії сучасності: Румунія домоглася членства в НАТО, а добитися цього без урегульованих територіальних проблем із сусідами було неможливо. Усе це, а також непохитність керівництва України в питанні щодо державного кордону, змусило Румунію визнати існуючу реальність. 2 червня 1997 р. в румунському місті Констанца Президент України Л. Кучма і Президент Румунії Е. Константинеску підписали Договір про дружбу, співпрацю та добросусідство. У документі зазначалося, що сторони не мають територіальних претензій одна до одної, зобов'язуються розвивати добросусідські економічні та культурні зв'язки, сприятимуть розвиткові національних меншин – українців у Румунії, румунів – в Україні.

Президент Румунії Траян Басеску вітає Президента України Віктора Ющенка у Бухаресті. 30 жовтня 2007 р.

У контексті підписання українсько-румунського договору 2 червня 1997 р. вирішувалася і доля острова Зміїний на Чорному морі, розташованого за 35

www.4book.org

кілометрів від узбережжя. Підписавши договір, румунська сторона визнала його українським. Але в 2004 р. Румунія подала в Міжнародний суд в Гаазі позов з приводу питання, чи вважати Зміїний островом чи морською скелею. Від цього залежало, яка площа багатого на нафту і газ континентального шельфу відійде як економічна зона до Румунії, а яка – до України. Остаточне рішення суд прийняв тільки в лютому 2009 р. Зміїний площею 16 гектарів було визнано островом з територіальним шельфом у 12 морських миль навколо нього, а розмежування економічних зон стало компромісом між українською і румунською позиціями. Компромісна лінія практично точно відтворювала лінію, яку пропонувала радянська сторона Румунії на переговорах ще в 1987 р.

6. Наукові та культурні зв'язки з Росією

Після розпаду Радянського Союзу економічні, наукові і культурні зв'язки між колишніми союзними республіками переживали період гострої кризи, викликаної трансформацією соціально-економічних порядків і еволюцією зовнішньополітичних орієнтирів в молодих країнах. Разом з тим життя вимагало формування нового типу відносин на взаємовигідних основах, а це потребує переосмислення історичного досвіду, урахування інтересів обох народів.

Українсько-російське культурне співробітництво – це передусім, зв'язки в галузі освіти, науки, літератури, мистецтва та інформаційної сфери.

Освіта в Україні і Росії перебуває на етапі глибокого реформування, пристосування до новітніх світових тенденцій інформаційного суспільства. За цих умов надзвичайно цінний досвід сусідів, які знаходяться у схожих умовах. Провідні університети України підтримують тісні зв'язки з відомими російськими університетами, проводять спільні наукові дослідження, наукові конференції, обмінюються викладачами й студентами. Вищі навчальні заклади обох країн відкриті для абітурієнтів сусідньої держави. У Росії здобувають вищу освіту тисячі громадян України, в Україні навчаються жителі Росії. Особливо це характерно для прикордонних областей.

Розпад СРСР застав науку в стані глибокої кризи. Фінансування припинилося, науково-дослідницькі центри закривалися, вчені виїжджали за кордон. Така ситуація склалася в усіх союзних республіках. Держава прагнула врятувати хоча б ті наукові напрями, де наші вчені посідали провідні позиції у світовій науці.

У липні 1992 р. було підписано Договір про співробітництво між Російською академією наук і НАН України. Спільна робота об'єднує найбільш актуальні сучасні проблеми: дослідження в галузі біології, космосу, авіації, ядерних процесів, нанотехнологій, інформатики тощо. У 2002 р. відбулося спільне засідання президій Російської АН і НАН України. На засіданні відзначалося, що президенти Академії наук України і Росії, Б. Патон і Ю. Осипов, доклали всіх зусиль, щоб зв'язки між вченими не переривалися.

Останніми роками успішно виконуються роботи в галузі космічних досліджень, використання їх результатів для потреб народного господарства. Прикладом є міжнародний проект «Морський старт» і функціонування спільного підприємства «Космотранс» з метою використання українських балістичних ракет у мирних цілях. Поглиблюються зв'язки міжнародної організації космічного зв'язку «Інтерсупутник» з українськими організаціями та підприємствами ракетно-космічної галузі, зокрема з державним конструкторським бюро «Південний».

www.4book.org

В умовах незалежності Україна і Росія почали шукати нові канали взаємного обміну досягненнями культури.

У 1998 р. у Москві відкрився Культурний центр України. Для його розміщення Україні було передано приміщення в заповідному центрі столиці Росії на Старому Арбаті. Для реалізації своїх завдань при Культурному центрі працюють бібліотека, кінолекційний та виставковий зал. Особливо плідно Центр популяризує український живопис, систематично проводячи виставки талановитих українських художників. Тут виступають відомі музиканти і творчі колективи. Створення центру в столиці Росії, де, на жаль, не відчувається глибокого інтересу до української культури, покликано сприяти формуванню позитивного іміджу нашої держави в Росії, розширенню і зміцненню культурних зв'язків між двома братніми народами. Цій меті служило також проведення 2002 р. Року України в Росії і 2003 р. Року Росії в Україні.

Українські культурні центри відкрито також у Томську, Сургуті, Оренбурзі, Сочі.

Подібні центри для задоволення культурних потреб росіян засновано в Україні. Першим був Російський центр науки і культури в Києві (відкритий у 2007 р.), де проводяться лекції, прес-конференції, навчальні заняття з російської мови, історії, культури, зустрічі з діячами російської науки і культури. Пізніше російські культурні центри було відкрито у Львові, Рівному, Харкові та інших містах.

У роки незалежності залишився стабільно високим інтерес жителів України до російської естради, кіно, театру. У значно меншій мірі ці жанри українського мистецтва представлено в Росії.

7. Культурне співробітництво з країнами далекого зарубіжжя

Зі здобуттям незалежності участь України в міжнародному культурному житті відбувається на якісно вищому рівні.

Було підписано угоди про культурну співпрацю з десятками держав світу. У межах цих угод здійснювався обмін творчими колективами, спеціалістами з різних галузей науки та культури.

Значну роль у розширенні міждержавних і культурних зв'язків України з зарубіжними країнами відіграли представники української діаспори. Вони ознайомлювали громадськість країн, громадянами яких вони були, з історією і сучасними подіями в Україні, переконували керівні кола в необхідності її підтримки на міжнародній арені. Вчені-українознавці різних країн світу організували Міжнародну асоціацію україністів (МАУ) — об'єднання науковців, які вивчають історію і культуру України й українського народу. МАУ заснована в 1989 р. на установчій конференції в Неаполі вченими НАН України, Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), Канадського інституту українських студій, Неапольського інституту досліджень Сходу. Наступні конгреси МАУ відбулися в Києві, Харкові, Донецьку та інших великих містах України. В них брали участь сотні дослідників історії, філології, політології, освіти, мистецтва України й українського народу з багатьох країн Європи, Америки, Азії, Австралії.

Світ дедалі більше дізнається про Україну, а вона, у свою чергу, активно інтегрується у світовий економічний і культурний простір.

www.4book.org

Перевірте себе

1. Який вплив на міжнародний імідж України справило її ядерне роззброєння?
2. Яку позицію займає наша країна щодо СНД? Як ви гадаєте, якими причинами вона обумовлена?
3. Яке значення мало підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство для України і для Росії?
4. Схарактеризуйте участь України в діяльності ООН. Яке значення це мало для нашої держави?
5. Як ви вважаєте, чи справді рішення про будівництво дамби в напрямку Коси Тузли прийняв губернатор Краснодарського краю?
6. Чому, на ваш погляд, питання про Керченську протоку досі не розв'язано? Як, на ваш погляд, має бути розв'язане це питання?
7. Як складались відносини України з НАТО?
8. Які етапи у відносинах «Україна–НАТО» ви можете виділити?
9. Чому Росія виступає проти розширення НАТО на Схід?
10. Схарактеризуйте культурне співробітництво України з Росією
11. Як формувалося двостороннє міждержавне співробітництво України з сусідніми країнами? Чому ключову роль у ньому відігравала регіональна співпраця?
12. Яку роль відіграла українська діаспора «близького» і «далекого» зарубіжжя в покращенні культурного іміджу України?

Документ

Витяг з Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р.

Стаття 3.
Високі Договірні Сторони будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги та суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальновизнаних норм міжнародного права.

Запитання до документа

Документ

Чи вносив щось принципово нове (у порівнянні з попередньою практикою) в українсько-російські відносини цей пункт Договору?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§102–104. ФОРМУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Згадайте **1.** Які причини призвели до економічного спаду в Україні на початку 90-х років? **2.** Яку роль в економіці відіграв військово-промисловий комплекс? Чи була в нашої держави потреба в такій кількості озброєнь, яка випускалась? **3.** У чому полягає структурна перебудова економіки?

www.4book.org

Творче завдання Чому ринкове реформування в Україні відбувалося повільніше, ніж в Польщі, Чехії, Росії та інших посткомуністичних країнах?

1. Стан економіки і напрями її реформування

У 1994 р. економіка України була на межі краху. Значна частина заводів і фабрик стояла, будівництво зупинилося, робітники не одержували заробітної плати. Виникла реальна загроза витіснення України на периферію світового господарства, перетворення на сировинний придаток і територію для розміщення екологічно шкідливих виробництв та збуту низькоякісної продукції. Попередні спроби Президента Л. Кравчука створити життєздатну економіку незалежної України не принесли позитивних результатів. Навпаки, безсистемні рішення, спроби зберегти основи соціалізму і ввести ринкове господарство розбалансували економіку й поглибили кризу. Одним з головних своїх завдань обраний у 1994 р. Президент України Л. Кучма назвав глибокі реформи економіки. Господарські підсумки 1994 р. показали, що затримка з реформами загрожує катастрофою. Так, національний доход за 1991–1994 рр. скоротився більш як наполовину. Індекс інфляції становив у 1994 р. 501,1 %.

За таких умов реформування економіки стало питанням існування України як незалежної держави. У жовтні 1994 р. Л. Кучма виступив у Верховній Раді з програмою «Шляхом радикальних економічних реформ», у якій було проголошено головні напрями створення основ ринкової економіки.

Програма передбачала скасування державних замовлень і контрактів, демонополізацію, скорочення державних дотацій і запровадження банкрутств збиткових підприємств, запровадження приватної власності на землю і засоби виробництва, цінову лібералізацію (за винятком цін на хліб, комунальні послуги та громадський транспорт: тут підвищення цін мало відбуватися поступово), обмеження зростання заробітної плати. Формулювалися конкретні пропозиції щодо масштабної приватизації.

Великі надії покладалися на структурну перебудову громіздкої, зорієнтованої на важку індустрію та воєнно-промисловий комплекс економіки. Запропонований курс базувався на пріоритетності наукомістких та високотехнологічних галузей економіки, конверсію (перехід на мирну продукцію) військових підприємств, реформування села шляхом здійснення радикальної земельної реформи, співіснування всіх форм власності – державної, колективної і приватної.

Заплановані економічні зміни повинні були забезпечити покращення усієї соціальної сфери. З повною відвертістю було заявлено, що в умовах, які склалися, держава не має реальних ресурсів для підвищення життєвого рівня людей. А тому пріоритет надавали соціальному захисту найбільш незахищених категорій населення – пенсіонерів, безробітних, інвалідів тощо.

Проголосивши головні напрями своєї економічної програми, Президент України закликав політичні сили до злагоди. Незважаючи на переважання в парламенті лівих, більшістю вона була схвалена: проблеми почалися тоді, коли прийшов час втілювати її в життя і приймати конкретні рішення. От тоді економічні плани Президента отримали діаметрально протилежні оцінки різних політичних сил.

www.4book.org

2. Оздоровлення фінансів

Необхідною передумовою успішних реформ була *стабілізація фінансово-грошової системи.*

Основу її становили реалізація жорсткої монетарної політики, скорочення масштабів інфляції, проведення грошової реформи. Протягом 1995–1996 рр. завдяки енергійним зусиллям Національного банку, очолюваного В. Ющенком, а також органів виконавчої влади вдалося зупинити обвальне падіння курсу купоно-карбованця щодо іноземних валют. Це було важливою передумовою здійснення грошової реформи, яку й було проведено у вересні 1996 р. У її ході відбувся обмін купоно-карбованців на гривні в розрахунку 1 гривня за 100 000 купоно-карбованців. Реформа мала неконфіскаційний характер. Завдяки продуманій стратегії вона була досить вдало проведена й не спричинила ні фінансових, ні соціальних потрясінь.

Впровадження гривні сприяло стабільності грошової системи держави. Створились передумови виходу з кризи. У серпні-жовтні 1996 р. темпи інфляції склали 1,5–2 %. Уперше за тривалий час населення понесло гроші до ощадних кас. Обсяги вкладів за цей період збільшилися більш як на 15 %.

Але ситуація в економіці залишалась складною. Саме це констатував Президент під час оголошення свого щорічного послання Верховній Раді в березні 1997 р. Він мусив визнати, що стабілізувати та належним чином реформувати економіку не вдалося. Хоча темпи спаду виробництва дещо сповільнились, все ж вони були значними.

У 1997–1998 рр. тривав пошук шляхів оптимального реформування економіки. Вдалося досягти відносної стабілізації окремих галузей господарства. Але позитивні тенденції у народному господарстві змінилися восени 1998 р. жорстокою фінансовою кризою. Криза прийшла з-за кордону. Ще восени 1997 р. фінансові ринки Південно-Східної Азії дестабілізувалися. Криза перекинулася на Росію. 17 серпня 1998 р. в РФ було проведено девальвацію рубля і оголошено дефолт (відмова платити борги). І хоча українська економіка менше, ніж російська, була включена у світовий ринок, криза завдала сильного удару і по ній. Протягом вересня 1998 р. вартість гривні впала майже наполовину. Але, на відміну від сусідньої Росії, фінансової катастрофи Україні вдалося уникнути. Цьому сприяли рішучі дії Президента Л. Кучми і його команди. Всупереч опору парламенту він своїм указом різко скоротив дефіцит бюджету. Для цього довелося скасувати багато популістських пільг, які були надані різним категоріям населення парламентом і попередніми урядами. За рік дефіцит скоротився від величезної суми в 6 % ВВП до цілком прийнятної – в 1,5 %.

3. Приватизаційні процеси

Серцевиною, суттю економічних реформ була приватизація державної власності.

Цей процес почався ще в 1992 р., але тоді він торкнувся лише дрібних закладів громадського харчування і побутового обслуговування.

Що ж до державних підприємств, особливо великих (а їх були тисячі), то передати в приватні руки їх не наважувалися. Станом на 1994 р. половина всіх державних підприємств України перебували в «оренді» з правом подальшого викупу, коли для цього буде створено відповідну нормативну базу. Це було своєрідне «перехідне» становище: юридично заводи залишалися

www.4book.org

власністю держави, а в реальному житті ними управляли старі директори (їх називали «червоними директорами») як своїми власними. Вони вибирали вигідних економічних партнерів в Україні і за рубежем, переходили на товарні взаємозаліки з ними (бартер), ухиляючись від виплати податків. При цьому правдами і неправдами вибивали під свої заводи, багато з яких перебувало на межі банкрутства, державні субсидії, домагалися пільгового постачання палива тощо. У цьому секторі господарства було мало прозорості, тут формувалися «тіньові», кримінальні за своєю суттю економічні відносини. Саме тут відчувався сильний опір повноцінним приватизаційним процесам.

Але життя вимагало активізації приватизаційної політики. У 1995 р. розпочалася масова сертифікатна приватизація. Її ідея полягала в рівномірному розподілі державної власності між новими власниками. Було виготовлено 50 млн майнових приватизаційних сертифікатів, які роздавалися громадянам України. Цей сертифікат був документальним свідченням того, що частка державної власності, яка буде приватизована, належить власнику цього документа. В ідеалі ця програма давала змогу залучити до приватизації ті верстви населення, які не мали вільних грошей. Таких в Україні була більшість. Здавалося, в Україні реалізується ідея «народного капіталізму». Але в реальному житті більшість сертифікатів досить швидко опинилася в руках спритних ділків або колишніх директорів підприємств, які, скупивши сертифікати, стали повноцінними власниками заводів і фабрик.

Темпи приватизації характеризують такі цифри: за 12 років (1992–2003) в Україні було приватизовано 90,5 тис. підприємств. На приватизованих підприємствах у 2003 р. вироблялося 95 % продукції, на державних – 5 %. У наступні роки приватизація продовжилася.

Своєрідний характер мала приватизація державного житлового фонду. Уже в радянські часи громадяни навчилися, обходячи закон, обмінювати і продавати квартири, одержані в користування від держави. Але юридично держава була власником житла (крім кооперативного) і несла відповідальність за його стан. Наприкінці 1994 р. почалася житлова приватизація, яка тривала до кінця 1999 р. Було приватизовано 3 млн квартир. Та при цьому не проводилася реформа житлово-комунального господарства. Ліві сили в парламенті під приводом захисту інтересів трудящих блокували її. Відтак трудящі не відчули поліпшення справ в цій галузі.

Таким чином, приватизація державної власності в Україні відбувалася з численними порушеннями законів і норм моралі. Коли взимку 2006 р. екс-президента України Л. Кучму запитали, чи можна стверджувати, що більшість об'єктів було приватизовано чесно, він відповів: «Безумовно, ні! А в якій країні ви бачили чесну приватизацію!».

Незважаючи на це, перехід засобів виробництва у приватні руки та формування основ ринкової економіки, навіть у такому спотвореному вигляді, як це було в Україні, привело до ефективнішого господарювання, ніж це було в умовах радянської командної економіки. Саме на ринкових засадах відбувається економічне відродження України.

4. Перші результати ринкового реформування

Уже наприкінці 90-х років стали відчутні, хай і обмежені, результати економічних реформ. До кінця 90-х років було завершено формування влас-

www.4book.org

ної податкової, банківської, митної та інших систем. Поступово утверджувалися нові, конкурентоспроможні форми виробництва, дедалі більшого значення набувало приватне підприємництво.

По-суті, завершилася ера адміністративно-командної і почалася нова ера – ринкової економіки.

У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя з'явились ознаки економічної стабілізації, перш за все вдалося зупинити падіння валового внутрішнього продукту. На 4,3 % зросли обсяги промислового виробництва. Найвищі темпи зростання були зафіксовані в галузях, які виробляли товари народного споживання. Скоротився дефіцит державного бюджету.

Новим позитивним моментом стало формування так званих точок росту – підприємств та галузей, які за умов загального економічного спаду виробляли конкурентоспроможну продукцію.

Важливим елементом ринкових реформ стало формування фінансової системи держави, лібералізація господарських зв'язків, формування ринкової інфраструктури. На 2000 р. в Україні діяло понад 200 банків, 1300 інвестиційних компаній і фондів, близько 300 страхових компаній.

У 2000-ні роки збільшилися обсяги промислового виробництва практично в усіх сферах. Середньорічні темпи приросту в 2000–2003 рр. становили 7,3 % – це найвищі темпи в Європі. Зростання валового внутрішнього продукту (ВВП) в 2003 р. становило 8,5 %, зокрема у промисловості – 15, 8 %. Інфляція в 2001 р. мала показник 6,1 %, у 2002 р. вперше в Україні відбулася дефляція – 0,6 %.

Слабким місцем розвитку економіки залишається мале підприємництво. Великих масштабів набула тінізація економіки, яка розвивалась на фоні корупції та організованої злочинності. За підрахунками економістів, поза контролем держави, у «тіні», нині перебуває від 20 до 45% української економіки.

5. Шляхи здійснення аграрної реформи

Ключовою галуззю економіки України залишається аграрне виробництво. Питання щодо вибору напрямів його розвитку виявилося надто заполітизованим, а тому практично до кінця 90-х років реформи велись переважно в руслі дискусій щодо доцільності чи недоцільності приватної власності на землю; збереження чи ліквідації колгоспів; дозволу чи заборони купівлі-продажу землі.

Спробою виправити ситуацію та вивести аграрне виробництво з кризового стану став ухвалений у листопаді 1994 р. Указ Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва».

В Указі вводилося поняття «колективної власності на землю». Це був відхід від радянської системи, у якій земля була *державною власністю, переданою у користування колгоспів.* Тепер колгоспи і радгоспи реформували, і на їхній базі створювалися колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Селяни одержали право на земельний пай та можливість вільно ним розпоряджатись: залишати пай в КСП на правах оренди чи особисто заснувати фермерське господарство.

Практичних змін після цього указу не відбулося. Паювання та розподіл земельних ділянок здійснювали самі керівники КСП – колишні голови колгоспів і директори радгоспів. У них була влада і вплив на селі. Тому переважна

www.4book.org

більшість селян залишала паї в КСП. Лише в небагатьох місцях сформувалися сильні індивідуальні господарства, які ефективно господарювали на паях селян. Наприкінці 1995 р. фермерські господарства в Україні обробляли лише 1,5 % площ угідь.

Як наслідок, продовжувався спад виробництва сільськогосподарської продукції: у порівнянні з кращими роками перебування України у складі СРСР валовий збір хліба і цукрових буряків зменшився майже вдвічі, на 50 % зменшилося поголів'я худоби і птиці. На 1999 р. понад 85 % КСП були збитковими. Це змусило рішуче взятись за реформування в першу чергу земельних відносин. Необхідно було створити селянам можливість насправді вільно отримати та розпорядитися за вибором своїми паями, а також по-справжньому підтримати приватного сільськогосподарського виробника.

У грудні 1999 р. вийшов Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки». На відміну від попередніх, цей указ енергійно впроваджувався в життя. Як наслідок, протягом грудня 1999 – квітня 2000 р. на засадах приватної власності проводилося реформування всіх КСП. Усім членам колишніх колгоспів і радгоспів – працюючим та пенсіонерам – надавалося право вільного виходу з них та створення господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів, заснованих на приватній (а не на колективній, як раніше) власності.

Протягом 2000 р., незважаючи на спротив прихильників колгоспно-радгоспної системи в центрі та на місцях, реорганізацію було в цілому завершено. Більшість селян (85 %) уклали договори оренди зі своїми господарствами (від яких вони одержали паї). Це дало змогу зберегти цілісність земельних і майнових комплексів колишніх колгоспів, що було, без сумніву, позитивним явищем. Адже надмірне подрібнення господарства вело до зниження його продуктивності. 10 % селян вступили в орендні відносини з підприємницькими структурами, 5 % – з фермерами. Селянин міг у зручний для себе момент перейти на самостійне господарювання, стати фермером.

Але вже на початку 2000-х років проявилися і перші суперечності земельної реформи.

Сільськогосподарські підприємства нового типу дуже нагадували колишні колгоспи і радгоспи. У більшості випадків збереглося керівництво, яке десятиліттями було реальною владою на селі. Успадковане також було традиційне безправ'я селян. Орендні відносини нерідко перетворювалися на відвертий грабіж селян: невчасна виплата за землю, внесення плати в натуральній формі (більшість селян хотіла мати «живі гроші», хоча деякі не заперечували і орендну плату зерном), порушення інших умов оренди.

Але й у такому, спотвореному вигляді аграрна реформа сприяла зростанню ефективності виробництва, підвищенню продуктивності праці, зниженню затрат, технічному переоснащенню села. У результаті уже в перші роки реформи – 2000–2002 рр. – загальний обсяг сільськогосподарської продукції зріс на 22, 5 %. На приватній основі було вироблено практично всю сільськогосподарську продукцію. Це дало поштовх розвитку харчової промисловості. Вітчизняний виробник фактично витіснив продукцію іноземного виробництва, часто не найкращої якості. У 2004 р. на частку вітчизняного виробника припадало 95 % продажів харчових продуктів на внутрішньому ринку. Було зібрано рекордний за роки незалежності урожай зерна. У 2001 р. селяни зібрали 39,7 млн т, у 2010 р. – 42 млн т.

www.4book.org

Незважаючи на всі недоліки, ринкову систему виробничих відносин прийнято в усьому світі. Вона стимулює перспективи виходу з кризи на селі, що створить умови прогресу усієї держави.

6. Виникнення олігархічного капіталу

В умовах приватизації перед державою постало завдання збереження життєдіяльності найважливіших галузей промисловості, які становили основу індустріальної могутності України. Йшлося про базові для України галузі: енергетику, металургію, ракетобудування, літакобудування, кораблебудування, а також харчову промисловість. Більшість цих галузей була свого часу глибоко інтегрована в загальносоюзну економіку. Тому необхідно було відновити на ринкових засадах зв'язки з російськими підприємствами. За прикладом Росії, для розв'язання цих завдань під контролем держави створювалися фінансово-промислові групи (ФПГ). Відповідне рішення прийняли за ініціативи президента Л. Кучми в 1995 р.

Початково йшлося про транснаціональні фінансово-промислові комплекси (насамперед, спільно з Росією), які об'єднали б фінансові та промислові ресурси для реалізації спільних економічних проектів із закінченим технологічним циклом. Передбачалося, що кінцевий продукт вироблятиметься на базі великого українського підприємства, яке й стане основою ФПГ. Фінансово-промислові групи одержували податкові пільги й переваги при проходженні товарів через митниці. Але виявилося, що іноземний капітал, зокрема російський, неохоче йшов на участь в українських ФПГ, адже це означало діяти в межах українського законодавства. Тому ФПГ при сприянні держави почали формуватися переважно на базі великого українського капіталу головних промислових регіонів України – Донбасу, Середньої і Нижньої Наддніпрянщини, Києва. Найвпливовішими ФПГ стали «Систем Капітал Менеджмент» (Р. Ахметов). «Індустріальний союз Донбасу» (С. Тарута), «Приват» (І. Коломойський і Г. Боголюбов), «Інтерпайп» (В. Пінчук), «Укрпромінвест» (П. Порошенко), «УкрСибБанк» (О. Ярославський), «Енергетичний стандарт» (К. Григоришин), «Славутич» (Г. Суркіс).

Як показали подальші події, курс на створення ФПГ і їх державна підтримка створили сприятливі умови для легалізації великого капіталу і формування його прозоріших відносин з державою. У кінцевому підсумку ФПГ сприяли стабілізації економічної ситуації. Деякі із цих груп стали справжніми локомотивами української економіки. Разом з тим фінансово-промислові групи виявилися прикриттям для формування потужних груп впливу на владу на усіх її рівнях – від місцевого до центрального. Саме в лоні фінансово-промислових груп сформувалося вузьке коло великих власників, які одержали узагальнюючу назву «олігархи».

Олігархами в Україні називають дуже заможних людей, походження базового (стартового) капіталу яких пов'язане зі специфічною соціально-економічною ситуацією початку 90-х років – періодом «дикого капіталізму». Це торгівля та бартерні посередницькі операції; привласнення державного майна, заводів, фабрик, шахт тощо; валютні операції, пов'язані з офшорними компаніями; посередницька торгівля газом, нафтою, електроенергією; трастові «піраміди» тощо. Ці види діяльності не були чітко врегульовані, чим і скористалися «піонери первинного накопичення». Під їхнім контролем опинилися банки, великі заводи, шахти, телекомунікаційні мережі, транспортні компанії,

www.4book.org

обласні компанії з постачання електроенергії (обленерго), дослідницькі лабораторії, газети й журнали, видавничі центри і навіть футбольні клуби.

У цивілізованих країнах із сильними демократичними традиціями і сформованою ринковою економікою бізнес відділений від влади. Україна перебуває в початковій стадії ринкових відносин, де таке розмежування фактично ще не відбулося. Великий бізнес йде у політику, щоб захистити свої інтереси і, спираючись на владні важелі, розширити власні економічні позиції. Його представники, користуючись економічним впливом і фінансовими можливостями, обіймають керівні місця на всіх рівнях владних структур. При цьому, правда, свої компанії олігархи тимчасово передають рідним або близьким. Але всі обійнають, що це формальність. Фактичне керівництво залишається за олігархом, навіть якщо він входить в уряд чи є членом парламенту.

Майже всі бізнесмени-олігархи беруть участь у реалізації всеукраїнських або регіональних соціальних програм. Найбільш соціально відповідальними (такими, що враховують інтереси суспільства, модернізують виробництво, дбають про екологічний захист, підтримують спорт, освіту і культуру) вважаються «Індустріальний союз Донбасу», «Систем Капітал Менеджмент», «Інтерпайп».

Олігархи спонсорують певні політичні структури – партії і громадські об'єднання, забезпечують їх ЗМІ – газетами, телеканалами, радіо, інтернет-ресурсами тощо. Таким способом вони активно впливають на політичні процеси в Україні, прагнучи визначити їх напрямок. Але олігархи конкурують між собою і зацікавлені в тому, щоб існувала багатопартійність, їхня економічна і політична боротьба відбувалася в більш-менш цивілізованих формах.

Слово «олігархія» у перекладі означає «влада небагатьох». Інтерес суспільства полягає в тому, щоб не олігархи визначали політичні процеси, а більшість населення. У свою чергу, суспільство здатне обмежувати вплив олігархів лише тоді, коли воно структуровано в громадські організації, політичні партії, які ґрунтуються на ідеологічних принципах, коли існують незалежні ЗМІ, що формують громадську думку й на цю думку змушена зважати і влада, і олігархи.

7. Фінансово-економічна криза 2008 р. і шляхи її подолання

Сучасна економіка України дедалі більше інтегрується у світове господарство. Як наслідок, усі важливі процеси, що відбуваються у фінансово-економічній сфері розвинених країн, впливають на становище у нашій державі. Особливо яскраво це виявилося в 2008 р., коли у світі спалахнула фінансова криза.

Розпочавшись з банкрутства великих фінансових установ у США, вона швидко розрослась у глобальну кризу, що призвела до краху великих банків та значного падіння вартості акцій та товарів по всьому світу. Досить швидко криза докотилася до України, охопивши спочатку банківську сферу. Почалася паніка. Населення почало масово знімати з рахунків свої вклади. Частина банків припинила надавати кредити. Це негайно позначилося на стані виробництва. За рік (січень 2008 – січень 2009 рр.) відбувся обвальний спад у промисловості, який становив 34,1 %.

Особливо постраждали експортноорієнтовані підприємства металургійної і хімічної промисловості. Практично зупинилося виробництво. Це

www.4book.org

спричинило затримки з виплатами заробітної плати: станом на 1 січня 2008 р. сума невиплат по Україні становила 668,7 млн грн., а 1 січня 2009 р. – 1123,5 млн грн. Найбільшою була сума заборгованості в економічно розвинених Донецькій і Харківській областях. За цей час кількість зареєстрованих безробітних в Україні виросла з 662, тис. до 844,9 тис. осіб.

Різко скоротилися податкові надходження в бюджет. Як наслідок, виплата пенсій, стипендій та інших платежів пільговим категоріям населення опинилися під загрозою. Одночасно почали зростати ціни, зокрема і на товари повсякденного попиту, що негайно відчули мільйони громадян України.

Уряд звернувся за невідкладною допомогою до Міжнародного валютного фонду (МВФ) і одержав її. Ця багатомільярдна допомога збільшила і до того величезний державний борг України. Його обсяг сягнув у 2010 році 29 % валового внутрішнього продукту. На 30 вересня 2010 р. загальна сума державного та гарантованого державою боргу становила 51,9 млрд дол., або 404, 3 млрд гривень.

Криза охопила більшість країн світу, але Україна виявилася серед тих, які від неї постраждали найбільше. Для подолання кризи уряд, крім нових зовнішніх запозичень, регулювання банківської сфери та ін., змушений був вживати низку непопулярних заходів, спрямованих на внутрішню економію, у тому числі скорочувати кількість держслужбовців, зменшувати виплати пільговим категоріям населення, заморожувати зарплату в бюджетній сфері, підвищувати ціни на природний газ та інші житлово-комунальні послуги (при відповідних виплатах малозабезпеченим категоріям населення), підвищувати пенсійний вік тощо.

Але ці нагальні зміни не усувають головної причини економічних негараздів, яка полягає в особливостях структури промисловості України, головні галузі якої – вугільна, металургійна, хімічна традиційно зорієнтовані на переробку сировини і вироблення напівфабрикатів. Металургія та хімічні виробництва України після здобуття незалежності переорієнтувалися на закордонного споживача, і тому їхня стабільність залежить саме від нього. Ці «історичні перекоси» необхідно подолати. Стратегічне завдання полягає в тому, щоб, зберігши традиційні економічні переваги, пов'язані з наявністю в Україні потужної металургійної і хімічної промисловості, забезпечити структурну її перебудову: істотно збільшити частку в її складі сучасного машинобудування, виробництва будівельних матеріалів, побутової техніки, легкої і харчової промисловості.

Це диктує нагальну потребу в розгортанні науково-технічних та інноваційних досліджень, розвідуванні та розробці корисних копалин (зокрема, нафти й газу), енергозбереженні тощо.

Необхідно скористатися потенційними можливостями аграрно-промислового комплексу України: зберегти і розширити зарубіжні ринки сільськогосподарської продукції, попит на яку в найближчі десятиліття у світі збільшуватиметься. Слід зауважити, що саме українське село, одержавши в 2008 р. високий врожай, зуміло вийти з кризи з меншими втратами, ніж промисловість.

Надзвичайно актуальною залишається проблема сприяння розвитку малого бізнесу, розширення внутрішнього ринку шляхом збільшення реальних доходів населення, яке є найголовнішим інвестором вітчизняної промисловості.

www.4book.org

Подолання кризи і економічний прогрес України можливі лише шляхом подальшого ринкового реформування економіки.

8. Міжнародні економічні зв'язки

Ізольована за радянських часів від зовнішнього світу Україна після здобуття незалежності почала налагоджувати зовнішньоекономічні зв'язки. Зовнішньоекономічна сфера виявилась одним з пріоритетних напрямів діяльності держави. Україна неодноразово заявляла про свою стратегію європейської інтеграції, а також про намір підтримувати існуючі торговельні відносини з Росією та іншими колишніми радянськими республіками.

Правову базу участі України в міжнародному економічному співробітництві створюють прийняті Верховною Радою закони «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про іноземні інвестиції», «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» та ін. Вони передбачають урегулювання всіх видів зовнішньоекономічної діяльності в Україні. Проголошуються принципи рівності й недискримінації суб'єктів підприємництва, вільного використання доходів, надання пільг тощо.

У 2000 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції зі 187 країнами світу.

За січень–листопад 2000 р. обсяг зовнішньої торгівлі України склав 25,4 млрд дол. США. При цьому обсяги експорту в порівнянні з 1999 р. збільшились і склали 13 млрд дол., а імпорту – 12,4 млрд дол. Це свідчить про впевнений вихід України на арену світової економічної співпраці.

Торгівля йде як з країнами СНД, так і з іншими державами. При цьому частка країн «далекого зарубіжжя» у загальному обсязі експорту поступово зростає, досягши на 2000 р. майже 70 %. Решта – 30 % припадає на колишні союзні республіки, головним чином – на Російську Федерацію.

Щоправда, структура українського експорту залишається традиційною: її основу становить сировина і напівфабрикати – продукція металургії і хімічної промисловості. В останні роки зростає експорт продукції сільського господарства, у першу чергу зерна. Як постачальник обладнання для важкої промисловості військової техніки Україна робить вдалі спроби прорватися на ринки країн, що розвиваються (Азія і Африка). Крім того, наша країна намагається стати учасницею міжнародних високотехнологічних проектів, які зорієнтовані на розробку і виготовлення продукції ракето- і літакобудування.

Що ж до імпорту, то його сума з країнами з СНД та іншими країнами майже рівна. В імпорті частка енергоносіїв (нафти і газу), які поставляються в Україну головним чином з Росії та Туркменистану.

Важливу роль у налагодженні ефективних зовнішньоекономічних зв'язків відіграє участь України в міжнародних економічних об'єднаннях.

З 16 травня 2008 р. Україна набула повноправного членства у Світовій організації торгівлі (СОТ). Участь у цій організації є практично обов'язковою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися у світове господарство. На країни СОТ припадає 96 % світової торгівлі.

Перевірте себе

1. У якому стані перебувала економіка України в першій половині 90-х років?
2. Схарактеризуйте причини та економічні умови прийняття програми радикальних економічних реформ 1994 р.

www.4book.org

3. Що передбачала програма Президента Л. Кучми «Шляхом економічних реформ»?
4. Яку роль в оздоровленні економічного життя відіграло проведення фінансової реформи?
5. Проаналізуйте вплив світової фінансової кризи 2008 р. на економіку України. Які заходи були здійснені для подолання кризи і які наслідки вони мали?
6. Схарактеризуйте феномен «тіньової економіки» в Україні. Які причини її виникнення?
7. Розкрийте особливості приватизації в другій половині 90-х років.
8. У чому полягає суть сертифікатної приватизації і коли вона розгорнулася?
9. Визначіть переваги і недоліки сертифікатної приватизації в умовах України.
10. Дайте аналіз особливостей приватизації житлового фонду в Україні.
11. Чим було викликано і в чому проявлялося оздоровлення економіки України в 1999 – на початку 2000-х років?
12. У чому полягали суперечності в реалізації аграрної реформи в Україні у 1994 – на початку 2000-х років? Що стримувало процеси реформування на селі?
13. Схарактеризуйте суть і механізми проведення аграрної реформи в Україні в 2000-х роках. Які наслідки вона мала?
14. Дайте характеристику сучасного стану сільського господарства України. Чому, купуючи продовольчі товари, ми дедалі частіше віддаємо перевагу вітчизняному виробнику?
15. У яких соціально-економічних умовах в Україні були створені фінансово-промислові групи?
16. Які передумови виникнення в Україні олігархічного капіталу?
17. Яке місце в суспільно-політичному житті України посідають олігархи?
18. У яких умовах на Україну поширилася фінансово-економічна криза 2008 р. і який вплив вона справила на господарство?
19. Які шляхи подолання кризи 2008 р. і як вони реалізуються в Україні?
20. Схарактеризуйте законодавчу базу зовнішньоекономічної діяльності України.
21. Порівняйте сучасний стан торговельних зв'язків України з Росією і країнами «далекого зарубіжжя»
22. Яке значення мав вступ України до СОТ?

Документи

1. З «Основних показників економічного розвитку України в 2000 році»

Січень 2001 р.

В цілому 2000 рік характеризувався стійким зростанням валового внутрішнього продукту (ВВП). Промисловістю за 2000 р. вироблено продукції на 144,4 млрд грн... або на 12,9 % більше, ніж у 1999 р.

Вперше за останні п'ять років перевищено рівень промислового виробництва 1995 р. – приріст становив 10%.

...Виробництво валової сільськогосподарської продукції (в порівняльних цінах) зросло проти 1999 р. на 7,6 %, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності воно скоротилось на 8,8%, а в господарствах населення зросло на 18,9 %.

...Протягом 2000 року набула подальшого розвитку тенденція нарощування обсягів інвестицій в основний капітал (капітальних вкладень). Порівняно з попереднім роком обсяги інвестицій у будівництво зросли на 11,2%.

Урядовий кур'єр. – 2001. – 23 січня.

www.4book.org

2. Економіст С. Біла про тіньову економіку в Україні

...За експертними оцінками у вітчизняному виробництві частка тіньового сектору фактично зрівнялась із часткою офіційною. Це явище логічно супроводжується зростанням масштабів нелегального експорту капіталів і позабанківського грошового обігу. Так, якщо в 1994 р. частка неконтрольованої грошової маси в Україні складала 24,7 %, то в 1999 р. цей показник дорівнював уже 44,4 %, або 8,6 млрд грн. Великі прибутки, що з'являються від загальноекономічної діяльності, здебільшого уникають повернення до України та через систему офшорних компаній, фірм і банків осідають за кордоном.

...До числа класичних офшорних зон, де процедуру реєстрації компаній максимально спрощено, а місцева влада не цікавиться походженням капіталів і максимально мінімізує податки, належать дрібні острівні держави Карибського моря (Багамські острови, Британські Віргінські острови, Кайманові острови, Антигуа, Беліз та ін.). Переважно клієнтами «класичних офшорів» стають фізичні особи, що приховують обсяги та походження своїх капіталів і уникають їх оподаткування.

...За різними оцінками з України до усіляких офшорних зон і банків зарубіжних країн вивезено від 20 млрд до 32 млрд дол. Тим часом річний бюджет нашої держави не становить і 8 млрд дол.

Економіка України. – 2000. – № 4.

Запитання до документів

Документ № 1.

1. *Проаналізуйте наведені показники, доповніть їх матеріалами підручника та спробуйте дати відповідь на запитання: що дає підстави стверджувати про початок у 1999–2000 рр. стабілізації в економіці України?*

Документ № 2.

1. *Згадайте, що таке «тіньова економіка». Що змушує підприємців тінізувати економіку і якою за таких умов повинна бути політика держави?*
2. *Якими були масштаби тінізації економіки в Україні і який вплив справляло на неї приховування капіталів за кордоном?*

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

105–107. СОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ

Згадайте 1. Якими особливостями характеризувались етносоціальні процеси в Україні в 60–80-ті роки? 2. Що включає в себе поняття «рівень життя» і що його характеризувало у 80-ті роки? 3. Які причини невдач у реалізації програм реформування економіки України кінця 80-х – початку 90-х років та їх вплив на рівень життя населення.

Творче завдання Дайте порівняльний аналіз позитивних і негативних наслідків українських ринкових реформ у соціальній сфері

1. Життєвий рівень

Економічна криза, у якій опинилася Україна на початку незалежності, спричинила різке падіння життєвого рівня. Існувала закономірність, яка чітко виявилася в посткомуністичній Європі: чим швидше країна переходить до ринкової економіки, тим скоріше долає кризу і забезпечує підвищення життєвих стандартів основної маси населення. В Україні перехід до

www.4book.org

ринкових відносин відбувався дуже повільно і болісно, негативні наслідки цього відчули насамперед пересічні громадяни.

Протягом 90-х років заробітна плата ледь забезпечувала необхідні витрати на харчування. Продовжувала зростати заборгованість за виплатами заробітної плати: люди працювали, а зароблене їм обіцяли виплатити в майбутньому. Врешті, виплачували, але на цей час ціни на товари повсякденного попиту підвищувалися, а інфляція «з'їдала» частину зробленого.

Скорочення прибутків призвело до суттєвого падіння рівня споживання. У першій половині 90-х років незалежна Україна за цим показником посідала 83 місце. Це нижче, ніж у середині 80-х років, коли вона перебувала на 77 місці.

У результаті падіння життєвого рівня для переважної більшості населення товари довгострокового вжитку стали недоступними.

Боляче вдарила по доходах громадян України фінансова криза 1998 р., унаслідок якої заробітна плата громадян України в доларовому еквіваленті зменшилась майже вдвічі. За різними підрахунками, за межею бідності в Україні на кінець 90-х років перебувало від 50 до 80 % населення.

У 1999 р. від відкритого або прихованого безробіття в Україні потерпало до третини працездатного населення. У 2001 р. Всесвітній банк включив Україну до списку бідних країн світу, де річний дохід на душу населення складав менше 750 доларів США поряд з Руандою, Пакистаном та Нікарагуа. Щоб вижити, населення використовувало запаси, вдавалося до неконтрольованих владою форм економічної діяльності («тіньовий сектор»). Великою підмогою в цих умовах стало присадибне господарство, а для жителів міст – земельні ділянки, які масово роздавалися владою наприкінці 80-х – на початку 90-х років.

На початку 2000-х років, у зв'язку з економічним оздоровленням, життєвий рівень населення почав зростати, істотно скоротилася заборгованість із заробітної плати. Усі пенсії було повністю виплачено. Доходи населення за даними офіційної статистики в 2001–2005 рр. збільшилися з 158 млрд до 323 млрд грн. Почався споживчий бум: населення почало купувати речі

Кияни на колгоспному полі «дозбирують» урожай. *1993 р.*

www.4book.org

довготривалого користування, брати кредити, щоб придбати житло, купити легкові автомобілі чи розширити бізнес.

Криза 2008 р. виявилася для українського суспільства черговим випробуванням. Її наслідком стало істотне зменшення реальних доходів основної маси населення. Частина жителів України, яким вдалося вирватися з нестатків, знову була відкинута за межу бідності. Саме вони, а не банкіри і олігархи, найбільше зазнали згубної дії кризи.

2. Соціальна диференціація суспільства

Природним наслідком впровадження ринкових відносин, процесу «початкового накопичення капіталу» є соціальна диференціація, тобто розшарування населення, його поділ на заможних, середньозабезпечених і бідних. Диференціація – це неминуча ціна, яку суспільство повинне платити за соціально-економічний прогрес. Але суспільство зацікавлене в тому, щоб розшарування відбувалося цивілізованими методами, щоб його наслідком було утворення потужного «середнього» класу, а між соціальними полюсами не виникали глибокі суперечності.

Та в Україні події розгортаються за іншим сценарієм. Унаслідок непродуманих методів впровадження ринкової економіки відбувалося стрімке, «вибухове» розшарування суспільства. Процес первісного нагромадження капіталу, що в західних країнах відбувався за кілька поколінь чи століть, у нас проходив прискореними темпами. Бідними в Україні часто стають не зі своєї вини, а джерелом багатства часто стає не праця, спадщина, підприємливість та заощадливість, а спритна економічна діяльність в умовах недосконалого законодавства і нерідко – спекуляція, крадіжки, маніпулювання державною власністю, ресурсами та робочою силою.

За таких умов значна частина людей, аби вижити, змушена змінювати професію, що викликає у них апатію, невдоволення, втрату соціальних, моральних, ідеологічних орієнтирів. Серед незадоволених опинилися мільйони пенсіонерів, біженці, безробітні, інші незахищені групи населення.

Зубожіння основної маси населення України супроводжувалося казковим збагаченням незначної меншості. 1999 р. в Україні було куплено 5 тис. машин класу «Люкс» марки «Мерседес-600» вартістю від 100 до 300 тис. доларів. Через десять років продаж машин такого класу збільшився у 8 разів. Молода держава стала країною соціальних контрастів. У жодній європейській країні не було такої величезної різниці в доходах бідних і багатих. Цього не допускає держава, адже глибокі соціальні протиріччя загострюють соціальні суперечності і призводять до криз, а то й масових соціальних виступів.

Проте поряд із цими негараздами в Україні на початку 90-х років почалося формування «середнього класу», який в усіх розвинених країнах є запорукою політичної та соціальної стабільності. Його основу становить нова соціальна група – індивідуальні та дрібні підприємці. Подальше збільшення середнього класу – основа формування в Україні громадянського суспільства і стабілізації соціальних відносин.

3. Соціальна політика держави

Соціальна політика держави в умовах економічної трансформації покликана пом'якшити згубний вплив гострої кризи на життєвий рівень населення. Природним способом розв'язання соціальних проблем є покра-

www.4book.org

щення економічного становища, забезпечення приросту промислової і сільськогосподарської продукції. У 1991–1994 рр. цього зробити не вдалося: спад у народному господарстві продовжувався, ринкові реформи гальмувалися. Відтак, реалізувати наміри, спрямовані на створення ефективної системи соціального захисту населення в Україні, не вдалося.

У 1996 р. було закладено конституційні основи соціальної політики України. Так, стаття 1 Конституції України 1996 р. проголошує: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Стаття 13 визначає, що держава забезпечує соціальну спрямованість економіки. Це означає, що владні структури у своїй діяльності зобов'язані обмежувати антигуманні тенденції ринкової економіки.

Президенти Л. Кучма, В. Ющенко і В. Янукович, депутати всіх скликань Верховної Ради 1995–2011 рр., уряди, які діяли в цей період в Україні, безліч разів заявляли, що питання соціального захисту серед найважливіших пріоритетів. Час від часу приймалися рішення про підвищення мінімального рівня заробітної плати, пенсій, стипендій, інших соціальних виплат, індексації доходів, затверджувався розмір прожиткового мінімуму. Але інфляція і ріст цін зводили нанівець ці акції. У жовтні 2000 р. був ухвалений Закон «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». Депутати охоче голосували за цей і подібні закони. В Україні в роки незалежності було розроблено сотні загальнодержавних і регіональних адресних соціальних програм, спрямованих на підтримку окремих груп населення.

Серед найважливіших з них була проблема правового захисту сім'ї та дитинства. Ще 27 вересня 1991 р. Україна ратифікувала Конвенцію про права дитини, схвалену на 44-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 1989 р. Цей документ є головним міжнародно-правовим актом у галузі забезпечення прав дітей. У січні 1996 р. було затверджено президентську Національну програму «Діти України». Передбачалося, що її реалізація буде здійснюватися в комплексі з іншими програмами, ухваленими урядом, зокрема з Довгостроковою програмою поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства, Національною програмою імунопрофілактики населення, Державною програмою «Освіта» («Україна XXI століття»), Національною програмою планування сім'ї та ін. Реальний вплив цих заходів був обмежений. За президентства В. Ющенка і В. Януковича почали діяти програми істотної фінансової допомоги сім'ям при народженні дитини. Держава стимулює процес усиновлення дітей, які опинилися в дитячих будинках.

Уже в першій половині 90-х років почали розроблятися соціальні програми для молоді. У 1993 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», у якому визначено основні напрями реалізації державної молодіжної політики. Молодіжні аспекти знайшли відображення й в інших законах, зокрема «Про зайнятість населення», в якому передбачено додаткові гарантії зайнятості для тих категорій населення, які не можуть на рівних конкурувати на ринку праці та потребують соціального захисту. До такої категорії громадян належить і молодь, яка закінчила загальноосвітні школи і професійно-технічні училища, а також діти-сироти й діти, позбавлені батьківського піклування.

Адресну допомогу держава надавала також малозабезпеченим сім'ям: сім'ям з неповнолітніми дітьми; сім'ям, що мали в складі осіб непрацездатного віку, або доглядали за трьома і більше дітьми, дітьми-інвалідами; сім'ї,

www.4book.org

у складі яких були пенсіонери та ін. Адресна допомога надавалася в грошовому вигляді, у формі житлових субсидій (відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг), у натуральному вигляді (продуктами харчування, промисловими і господарськими товарами тощо), у формі надання послуг на безплатне користування комунальним транспортом тощо.

Соціальних програм було багато і охоплювали вони різноманітні категорії населення, які в умовах недолугого «реформування» опинилися в зоні ризику чи за межею бідності. Депутати Верховної Ради, особливо в 90-ті роки, охоче голосували за розширення пільгових категорій населення, не турбуючись про те, за рахунок чого це необхідно буде робити. У реальному житті продекларовані державою численні послуги різним категоріям населення надавалися у вигляді дрібних сум, несистематично або не надавалися взагалі.

Соціальна політика держави виявилася вкрай невдалою. Так, влада за роки незалежності не спромоглася ввести в Україні податок на розкіш і нерухомість. Прірва між багатими й бідними не зменшується.

4. Стан довкілля

У спадок від СРСР Україна одержала надзвичайно гостру проблему збереження довкілля. Значна частина республіки виявилася зоною екологічного лиха. Окрім численних проблем, спричинених Чорнобилем, необхідно згадати про катастрофічне забруднення регіону Нижньої Наддніпрянщини, Донбасу, головної водної артерії – Дніпра, «вимираюче» Азовське море, отруєні пестицидами сільськогосподарські райони, деградацію українських ґрунтів.

Перші роки незалежності мало що змінили в справі охорони навколишнього середовища. За цих умов загроза техногенних та екологічних катастроф посилилася.

Щороку українські підприємства в атмосферу викидають 17 млн т шкідливих речовин. У 21 місті, де мешкає 22 % населення, забрудненість повітря на початку 90-х років у 15 разів перевищувала граничнодопустимі концентрації. Особливо гострою була ситуація в Донецько-Придніпровському економічному районі.

Актуальною залишається проблема забруднення Дніпра. Колективи вчених, письменники неодноразово зверталися до уряду, Верховної Ради з вимогами прийняти план невідкладних заходів щодо оздоровлення його екологічного стану та забезпечити населення якісною питною водою. Але, як і раніше, щорічно до 4 штучних водоймищ Дніпра потрапляє до 8 млн т забруднюючих речовин. Внаслідок майже п'ята частина населення України постачається водою, що не відповідає санітарним нормам.

Найбільшим багатством України є її чорноземи. Через відсутність резерву вільних земель під будівництво продовжують використовувати землі сільськогосподарського призначення. Із цієї причини загальні втрати сільгоспугідь за останні 30 років перевищили 2 млн га. Якщо на початку століття українські чорноземи містили 18 % гумусу (родючого компонента ґрунту), то нині – майже в 5 разів менше. Площа окиснених ґрунтів збільшилася на 30 %, засолених та солонцюватих – на 25 %.

Десятки тисяч людей отримали великі дози опромінення радіацією, ліквідуючи наслідки Чорнобильської катастрофи. Сотні тисяч захворювань тією чи іншою мірою пов'язані із Чорнобилем. Жодна держава світу не знала аналогічної за масштабами та наслідками екологічної трагедії.

www.4book.org

5. Охорона здоров'я

Збереження і зміцнення здоров'я своїх громадян є одним з найважливіших завдань держави. Конституція України 1996 р. гарантує право громадян на отримання доступної і якісної медичної допомоги. Однак у реальному житті конституційні норми не виконувалися. Медицина, як і всі інші сфери суспільства, опинилася в стані глибокої кризи. Мережа медичних закладів, особливо в сільській місцевості, різко зменшилася. З метою економії коштів скорочувалася кількість лікарів і молодшого медичного персоналу. У той самий час потреба в кваліфікованій медичній допомозі зростала: радикальні зміни в соціально-економічному житті негативно вплинули на стан здоров'я населення. Збереглася тенденція до росту захворюваності всіх категорій громадян – від немовлят до пенсіонерів. У 1995 р. в Україні було оголошено епідемію туберкульозу – хвороби, про яку, здавалося, вже забули й думати. Наша країна опинилася серед найбільш вражених СНІДом. Відчувалися також згубні наслідки Чорнобильської катастрофи, унаслідок якої сотні тисяч жителів України, що зазнали негативний вплив радіації, потребували посиленої уваги медиків.

У цій ситуації роль медицини, її відповідальність перед суспільством підвищувалася, що передбачало збільшення винагороди за працю медпрацівників. Неодноразово про необхідність цього говорили президенти України, парламентарії і високі урядовці. Однак рівень зарплати медиків залишається значно нижчим від середньої зарплати по Україні. Це призводить до посилення корупції в медичній галузі.

Разом з тим завдяки самовідданості й невтомній праці лікарів, в Україні вдалося зберегти медичні заклади, які здійснюють унікальні наукові розробки, визнані на світовому рівні. Серед них Центр мікрохірургії ока, який продовжує традиції видатного офтальмолога академіка В. Філатова. Завдяки роботі цього центру за десять років (1988–1998) понад 700 тис. пацієнтів одержали кваліфіковану медичну допомогу, з них 100 тис. прооперовано.

Велику науково-дослідну і лікувальну роботу проводить Інститут серцево-судинної хірургії АН України, який створив легендарний український вчений Микола Амосов. Він особисто вилікував вісім тисяч хворих. У цьому інституті проводяться всі види операцій на серці – як і в розвинених країнах Заходу.

З 1992 р. у Києві функціонує Центр радіаційної медицини, де здійснюється лікування і реабілітація тисяч учасників ліквідації аварії на ЧАЕС, а також дітей, які потрапили в зону катастрофи. У 2000 р. в Центрі відкрито новий корпус – з пересадки кісткового мозку – перший на території СНД.

На всю Україну відомий Інститут педіатрії, акушерства і гінекології в Києві, який фінансується в рамках національної програми охорони материнства і дитинства.

Фінансування медичної сфери постійно збільшується. Але це не розв'язує проблеми. У суспільстві наростає підтримка ідеї про запровадження в Україні страхової медицини. Цим шляхом пішли наші європейські сусіди і Російська Федерація.

6. Пенсійні реформи

У другій половині 90-х років пенсіонери становили майже третину населення України, у 2010 р. їхня частка перевищувала 40 %. Пенсійне забезпе-

www.4book.org

чення здійснювалося за рахунок коштів Пенсійного фонду, бюджет якого формувався з податків підприємств, організацій та працюючих громадян. Більшість пенсіонерів одержували пенсію відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення», прийнятому в листопаді 1991 р., решта – народні депутати, держслужбовці, військовослужбовці, наукові працівники, банківські працівники та ін. – відповідно до спеціальних законодавчих актів.

У 90-ті роки середня пенсія становила приблизно 37 % середньої зарплати.

Недолік тодішнього пенсійного законодавства полягав у тому, що рівень зарплати незначною мірою співвідносився з розміром пенсії.

Усі розуміли, що становище необхідно було змінювати, але тоді більше думали, як ліквідувати заборгованість при існуючій системі, а не про нову систему.

Пенсіонери обговорюють останні новини. *Київ. 1993 р.*

Після погашення на початку 2000-х років боргів розпочалася реальна підготовка до пенсійної реформи. У 2003 р. Верховною Радою було прийнято два закони про реформування пенсійної системи, які вступили в дію із січня 2004 р. Розмір пенсії визначався залежно від відпрацьованих років і страхових внесків, сплачених до пенсійного фонду. Крім пересічних пенсіонерів, середній розмір пенсії яких дорівнював 182 грн., за новим пенсійним законодавством півмільйона пенсіонерів (державні службовці) одержували 1800–2700 грн. Деякі «державні» пенсіонери одержували величезні на той час пенсії, що дорівнювали еквіваленту 2,9 тис. доларів США.

Як наслідок, тиск на бюджет Пенсійного фонду різко посилився: якщо в 2002 р. сума пенсійних виплат становила 22,8 млрд грн., то на 2005 р. планувалося 52 млрд, що становило 14,5 % валового внутрішнього продукту (ВВП). Це був один з найвищих показників у світі, якого не могли дозволити собі найбагатші країни Європи і Америки. Було очевидно, що таких виплат Пенсійний фонд України не витримає. Необхідно було змінювати сам принцип створення фонду і механізм розпорядження ним. Але гостра політична боротьба, у ході якої всі сторони прагнули заручитися підтримкою найчисленнішої категорії виборців – пенсіонерів, залишила проблему нерозв'язаною.

Криза 2008 р. і президентські вибори 2010 р. створили нову ситуацію. Одержуючи від МВФ чергову позику, Кабінет Міністрів України пообіцяв поступово зменшити чисельність пенсіонерів шляхом підвищення пенсійного віку жінок з 55 до 60 років. Однак ця обіцянка викликала хвилю протесту, і уряд на деякий час відмовився від свого плану. Тим часом Пенсійний фонд почав катастрофічно зменшуватися. На сьогодні в ньому виникла величезна дефіцитна «дірка» в десятки мільярдів гривень.

Життя змушує шукати нові системні підходи. Зокрема, пропонується введення накопичувальної системи, коли кожен громадянин матиме свій

www.4book.org

персоніфікований фонд, який наповнюватиме особисто протягом всього трудового життя. Цей фонд може бути переданий після смерті власника його нащадкам. На Заході в країнах, де є подібні накопичувальні програми, люди живуть приблизно на десять років довше. Окрім усього іншого, це є важливим елементом соціальної стабільності.

7. Демографічна ситуація в Україні

У 1993 р. чисельність населення України досягла найвищої за всю історію позначки – 52,2 млн осіб і після цього пішла на спад, склавши 45,6 млн осіб. Це сталося за рахунок значного скорочення народжуваності та збільшення смертності, зростання кількості тих, хто з різних причин, у першу чергу економічних, залишив Україну. Тривалість життя в Україні майже на 10 років менша, ніж у розвинених країнах світу. Удвічі вищим, ніж у країнах Заходу, є рівень дитячої смертності. Високою є смертність населення в працездатному віці: кожна третя людина помирає, так і не доживши до пенсійного віку. Низькою є народжуваність. Чорною тінню нависла над генофондом України Чорнобильська катастрофа. За висновками фахівців, її жахливі наслідки можуть проявитися при народженні дітей навіть у п'ятому-сьомому поколіннях.

Особливою складністю відзначається демографічна ситуація в українському селі. Уже довгі роки його залишає наймолодша і найактивніша частина населення.

Важка соціально-економічна ситуація в Україні викликала масову трудову міграцію. За межі України в пошуках кращого життя її громадяни виїжджали і до проголошення незалежності, головним чином, у східні регіони СРСР. Існувала і внутрішньоукраїнська міграція, коли з аграрних регіонів заходу люди в пошуках заробітку їхали на схід республіки. Після падіння «залізної завіси» і відкриття кордонів головним напрямком трудової міграції став Захід. Це – Італія, Греція, Іспанія, Португалія, Польща, Чехія, Словаччина. Частина мігрантів їде в Росію, але вже не у східні її райони – Сибір і Далекий Схід, а в міста європейської частини Російської Федерації.

Є два види трудової міграції: *тимчасова (періодична) і постійна*. Щорічно від 2 до 7 млн українців виїжджають за кордон у пошуках сезонного заробітку, головним чином на сільськогосподарські роботи. Кількість українців, які постійно перебувають за межами країни, оцінюється в 1–1,3 млн осіб. Станом на 2010 р. за кордоном (постійно і тимчасово) перебували 6,5 млн жителів України. Серед мігрантів переважають жінки, які працюють у домашньому господарстві, доглядають за літніми людьми, дітьми. Але їдуть і чоловіки, які працюють на будівництві, у промисловості, сільському господарстві тощо. У 1997–2003 рр., уже в умовах економічної стабілізації, з України емігрувало 90 тис. осіб з вищою освітою та майже півтори тисячі кандидатів і докторів наук. За даними всеукраїнського соціологічного опитування, яке проводилося 2004 р., лише половина випускників університетів бажали залишитися вдома, решта – ладні були емігрувати.

Ганебним явищем сучасності є работоргівля, об'єктом якої стало багато наших співвітчизників, головним чином жінок, а також дітей. У цьому «бізнесі», який приносить шалені прибутки, що перевищують доходи від торгівлі наркотиками, беруть участь міжнародні злочинні групи, відгалуження яких є і в Україні.

www.4book.org

В Україну, як правило, неконтрольовано, з метою знайти тут роботу або транзитом у Західну Європу, щорічно в'їжджають кілька мільйонів жителів країн Азії та Африки.

8. Міжнаціональні відносини

Україна – багатонаціональна держава. За переписом 1989 р. у ній проживало 37,4 млн українців, 11,4 млн росіян, 483,6 тис. євреїв, 440 тис. білорусів, 324,5 тис. молдаван, 134,8 тис. румунів, 233,8 тис. болгар, 219,2 тис. поляків, 163 тис. угорців, 99 тис. греків, 87 тис. татар, 54 тис. вірмен, 48 тис. циган, 47 тис. кримських татар, 38 тис. німців.

В Україні мешкають представники більш як 130 націй і народностей. Вплив деяких з національних меншин на суспільне життя, наприклад росіян, значно вищий, ніж їхня частка в загальній кількості населення.

З прийняттям у 1989 р. Закону «Про мови» українська мова набула статусу державної. Поступово, хоча і надзвичайно низькими темпами, зростала кількість україномовних шкіл. У 1993 р. понад 60 % учнів шкіл навчалося українською мовою. Переважно це були сільські чи селищні школи. У містах же більшість школярів у першій половині 90-х років навчалася російською мовою.

Безперечною заслугою молодої держави стала розробка законодавчої бази, яка врегульовувала міжнаціональні відносини і зводила до мінімуму можливість в Україні міжнаціональних конфліктів.

У прийнятій 1 листопада 1991 р. Верховною Радою Декларації прав національностей України підкреслювалося, що Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні економічні, політичні, соціальні та культурні права.

Литовський самодіяльний колектив на святі національних культур у Києві

www.4book.org

Наступним важливим кроком у цьому напрямку став Закон «Про національні меншини в Україні». Він закріпив право кожного народу на культурно-національний розвиток, творення своєї національної культури, відродження історико-культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, розвиток літератури, мистецтва, засобів масової інформації, створення національних культурних та навчальних закладів.

Таким чином, держава дбала, аби всі національні меншини мали рівні умови розвитку з корінною нацією – українцями. Турбота про національні меншини стала однією з головних проблем національної політики.

Після проголошення незалежності України зазнали динамічних змін кількісні показники різних етносів.

Продовжувалася еміграція з України євреїв. За роки незалежності їх вибуло з України близько 300 тис. осіб. Мігрувала з України і велика кількість етнічних німців – понад 20 тис. осіб.

Натомість протягом усього періоду 90-х років в Україні зростала кількість представників народів Закавказзя та Середньої Азії, до Криму в'їхало близько 300 тис. кримських татар. Україна єдина з республік колишнього СРСР взяла на себе справу їхнього облаштування.

Водночас Україна активно виступає проти сепаратизму, вимог деяких політиків про передачу Криму Росії, створення автономій у південних та східних регіонах, інших претензій, спрямованих на підрив суверенітету та територіальної цілісності держави.

Створюючи необхідні умови для національно-культурного розвитку етнічних меншин, Україна сподівається, що й права українців у сусідніх державах також будуть поважатися.

У цілому ж створення умов для розвитку цивілізованих міжнаціональних відносин в Україні стало важливим досягненням молодої держави. Вдалося найголовніше – зберегти мир, що є найважливішою передумовою розв'язання всіх соціально-економічних і політичних питань.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте чисельність і склад населення України в першій половині 90-х років. Які європейські держави мали більшу кількість населення?
2. Проаналізуйте причини та зміст процесу депопуляції в Україні. До яких наслідків це може призвести?
3. Які процеси впливали на рівень життя населення України? Що робила держава для його поліпшення?
4. Чи завжди зростаюче багатство окремих груп населення на початку 90-х років було пропорційне вкладеній праці?
5. Чим, на вашу думку, зумовлена соціальна диференціація суспільства?
6. Дайте характеристику змін життєвого рівня громадян України. Якою мірою його падіння було викликане невдалою економічною політикою уряду незалежної України, а якою мірою його передумови були закладені раніше?
7. Наведіть приклади, що найяскравіше характеризують екологічне становище України, вашої області, району, міста, села.
8. Схарактеризуйте стан міжнаціональних відносин в Україні в першій половині 90-х років. Що забезпечило стабільність в Україні на відміну від багатьох республік колишнього СРСР?

www.4book.org

9. Які ви бачите шляхи розв'язання соціальних проблем в Україні? Наскільки, на вашу думку, вони є складними для практичного розв'язання?
10. В якому стані перебували міжнаціональні відносини в Україні? Порівняйте з іншими союзними республіками колишнього СРСР.
11. Схарактеризуйте міграційні процеси в Україні на сучасному етапі.

Документи

1. Рівень життя в Україні порівняно з державами світу в 1993 р. Статистичні дані

Організацією Об'єднаних Націй розроблено матеріали про індекс якості життя. Індекс бере до уваги такі показники, як стан системи охорони здоров'я та освіти, тривалість життя, зайнятість населення, його купівельну спроможність, доступність до політичного життя тощо.

Відповідно до досліджень, проведених 1993 р. у 173 країнах світу, перше місце зайняла Японія. США за якістю життя знаходяться на 6-му місці. Серед республік колишнього СРСР лідирувала Литва, котра посідала 29-те місце, Естонія та Латвія – 34–35-те місце. Україна займала в цьому переліку 45-те місце...

В 1992 р. поточне споживання знизилося до рівня кінця 50-х років, коли на душу населення припадало до 38 кг м'яса...

На початку 1993 р. середньомісячний прибуток на душу населення становив (у доларах США) – в Україні – 15, Сербії – 40, Польщі – 150, Туреччині – 300, Словенії – 400, Португалії – 500, США – 1500...

Урядовий кур'єр. – 1993. – 23 березня.

2. З книжки колишнього депутата Верховної Ради СРСР А. Ярошинської про результати журналістського розслідування наслідків Чорнобильської катастрофи

...Да, это глобальная катастрофа. Именно такой вывод спустя четыре года после Чернобыльской аварии был сделан государственной экспертной комиссией. Авария на Чернобыльской атомной станции по своим долговременным последствиям явилась крупнейшей катастрофой современности...

Масштабы глобальной Чернобыльской катастрофы, которые приведены в официальном заключении государственной экспертной комиссии, поражают воображение. В соответствующем докладе на заседании МАГАТЭ в Вене, 1986 год, отмечалось, что во внешнюю среду поступило 50 млн кюри радиоактивности различных радионуклидов... А по оценке ряда специалистов ВНИИ атомных электростанций, суммарный выброс радиоактивности равен одному миллиарду кюри. Еще по некоторым другим оценкам – 6,4 миллиарда. Выброс только по цезию-137 равняется 300 Хиросимам.

Ярошинская А. Чернобыль: Совершенно секретно. – М., 1992. – С. 130–131.

Запитання до документів

Документ № 1.

Назвіть кількісні показники, що характеризують рівень життя в Україні. Чим викликано зниження життєвого рівня і що необхідно зробити для його підвищення?

Документ № 2.

Схарактеризуйте наслідки Чорнобильської катастрофи для України і світу. Як ці наслідки відчуваються у вашій місцевості?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

www.4book.org

§108–110. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Згадайте 1. Якими були історичні умови розвитку української культури в 70–80-ті роки? 2. Яку роль відіграли діячі української культури в здобутті Україною незалежності та розбудові молодої держави?

Творче завдання Визначіть баланс здобутків і втрат української культури в 1991–2011 роках.

1. Зміна умов розвитку культури в Україні

У радянських умовах культура перебувала під потужним ідеологічним пресом комуністичного керівництва. Але, тримаючи під жорстким контролем культуру і направляючи її розвиток у необхідному для себе напрямі, держава (хоча й за залишковим принципом) фінансово підтримувала її. Після проголошення незалежності суспільство звільнилося від цензурних заборон та ідеологічних обмежень. У суспільстві утвердилися принципи плюралізму поглядів і умови розвитку культури кардинально змінилися. Молода держава оголосила розвиток культури одним з найважливіших пріоритетів своєї діяльності. Уже в 1992 р. Верховною Радою було схвалено «Основи законодавства України про культуру», в яких викладалися головні напрями культурної політики держави.

Культурна політика – *це політика щодо освіти, науки, мистецтва, літератури та інших проявів духовного та інтелектуального життя суспільства.* У широкому розумінні це також політика держави щодо носіїв культури – учених, письменників і художників, усіх, хто має стосунок до створення культурних цінностей. Оскільки культура має свою матеріальну інфраструктуру – заклади освіти, наукові центри з їхнім обладнанням, театри, будинки культури, музеї, клуби і т. ін., то державна політика в культурній сфері включає питання їхнього утримання і розвитку.

З перших років незалежності культура розглядалася як один з головних чинників українського національного відродження, подолання соціально-економічної і політичної кризи, збереження національної самобутності українців та національних меншин, що населяють територію держави. Проголошувалася необхідність всебічної підтримки української культури – освіти, науки, літератури, мистецтва, державної мови, духовних надбань народу. Для цього необхідні були кошти. За умов економічної кризи і невдалих спроб формування ринкової економіки податкові надходження зменшувалися, а статті видатків збільшувалися. На культуру хронічно не вистачало коштів.

Як наслідок, фінансовий стан більшості українських культурних закладів погіршився. Це призвело до закриття багатьох бібліотек, кінотеатрів, клубів і будинків культури, особливо в сільській місцевості. Учені, викладачі, митці, письменники, художники, інші верстви творчої інтелігенції, які працювали у сфері культури, опинилися в надзвичайно складному матеріальному становищі. Участь суспільного загалу в культурно-дозвіллєвій діяльності також знижувалася: громадяни України почали купувати значно менше книжок і газет, рідше відвідувати кінотеатри, театри і музеї, аніж у 1980-х роках.

www.4book.org

Разом з тим проблема доступності культурних надбань останнім часом частково компенсується широкими можливостями мережі Інтернет.

З 2000 р. в умовах економічної стабілізації обсяги фінансування культури почали зростати, проте повільніше, ніж зростав валовий внутрішній продукт та доходи державного бюджету .

І все-таки, у цих складних умовах вдалося зберегти основні кадри культурних установ, їхню інфраструктуру.

В Україні працює 63 історико-культурних заповідники, з них – 13 національних. До списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО внесено Софійський собор у Києві, Києво-Печерську лавру, історичний центр Львова та ін.

Функціонує 437 державних і муніципальних музеїв, з них 22 – національних.

В Україні працює 20 тис. публічних бібліотек, з них близько 15 тис. у сільській місцевості. 21 тис. бібліотек працює в загальноосвітніх навчальних закладах.

Загалом збереглася більшість закладів культури і мистецтв, успадкованих від радянських часів, однак вони не пристосувалися до ринкових відносин, а держава не забезпечила їхнього стабільного розвитку.

В умовах недостатнього фінансування при організації та здійсненні різноманітних культурних програм дедалі більшу роль відіграють благочинні фонди. Зокрема, з 1995 р. в Україні працює Ліга українських меценатів, яку очолює відомий громадських діяч Михайло Слабошпицький. Активну благочинну діяльність проводили фонди «Літературна скарбниця» при спілці письменників України, фонд М. Грушевського, Український фонд підтримки культури та ін. Благочинну діяльність ведуть відомі бізнесмени Р. Ахметов, В. Пінчук, І. Коломойський та інші.

Серед зарубіжних благочинних організацій, що діють в Україні, – українсько-американський фонд «Відродження» (меценат американський мільярдер Дж. Сорос), Програма Фулбрайта, Рада міжнародних наукових досліджень та обмінів, Міжнародна програма підтримки вищої школи, Програма підтримки науковців Сходу, Проект громадянської освіти. Правові передумови для діяльності благодійних організацій створив прийнятий 1997 р. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації».

Після проголошення незалежності було відкрито кордони для іноземних спеціалістів і представників української діаспори. Створена на Заході мережа українських культурних закладів переносилася на Батьківщину. В Україні працювали відомі вчені-гуманітарії зарубіжжя: Тарас Гунчак, Орест Субтельний, Омелян Пріцак, Юрій Шевельов та інші. Частину бібліотечних і архівних фондів діаспори було передано в українські наукові центри, в Україні почали видаватися деякі видання, які раніше друкувалися за кордоном.

2. Стан загальноосвітньої школи

У 1986 р. майже 70% населення України мало вищу і середню (повну й неповну) освіту. Водночас дедалі більше проявлялася суперечність між рівнем освіти та її якістю, навчальний процес був відірваним від нагальних потреб суспільства, надмірно заідеологізованим, духовна спадщина українського народу вивчалась у сфальсифікованому вигляді. Ще 1988 р., у розпал горбачовської «перебудови», було розроблено «Основні напрями реформування

www.4book.org

загальноосвітньої і професійної школи», які повинні були дещо змінити ситуацію, проте їхні положення реалізовані не були.

Ще до здобуття незалежності – 4 червня 1991 р. – було прийнято Закон України «Про освіту». Закріплювалися традиційні для України *освітні рівні*, які включали: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту. Затверджувалися також *освітньо-кваліфікаційні* рівні, які наближали вітчизняну систему освіти до європейської: кваліфікований робітник; молодший спеціаліст; бакалавр; спеціаліст, магістр.

На основі цього документа в листопаді 1993 р. Кабінетом Міністрів України була затверджена програма «Освіта» («Україна XXI століття»). Вона передбачала істотну реконструкцію всієї системи освіти, починаючи з дошкільного виховання дітей і завершуючи підвищенням кваліфікації дипломованих спеціалістів. Йшлося про формування високого інтелектуального і культурного потенціалу народу як найцінішого його надбання. Принциповою позицією концепції стало визнання необхідності демократизації всіх ланок середньої та вищої школи.

Процес формування освітньої системи України відбувався у складних умовах політичної, соціально-економічної та духовної трансформації суспільства, великої фінансової скрути. Саме з цих причин, а також через зменшення народжуваності, скоротилася мережа дитячих дошкільних закладів, а число дітей, що їх відвідували, зменшилось більш як наполовину. Закривалися так звані неперспективні школи, особливо у сільській місцевості. У 90-ті роки посилюється залишковий принцип фінансування освітянських потреб. Заробітна плата вчителів була низькою. Соціальний статус працівників педагогічної сфери падав. Разом з тим уже в 90-ті роки проявляються деякі позитивні тенденції, які одержали розвиток в 2000-х роках. Так, значно розширилася мережа гімназій і ліцеїв, які давали поглиблені знання профільних дисциплін. Здійснювалися реальні кроки, спрямовані на виконання освітянами Закону «Про мови в Українській РСР», на розширення використання української мови як державної.

Велика робота була здійснена із забезпечення комп'ютеризації шкіл. Ця кампанія, у якій брали участь не лише державні чиновники, а й численні благодійники, почалася ще в 1990-ті роки і успішно була завершена в 2000-ті роки. У 2010 р. практично кожна школа мала комп'ютери з виходом в Інтернет. Таким чином, незважаючи на складні соціально-економічні умови перехідного періоду, школа збереглася і стала істотним фактором відродження інтелектуального і духовного потенціалу України, впевненого входження України в *інформаційну епоху розвитку*.

Після проголошення незалежності було здійснено ряд спроб реформувати загальноосвітню школу, наблизити її до потреб життя. 1999 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про загальну середню освіту», який передбачав з 2001 р. перехід на 12-річний термін навчання. За задумом ініціаторів реформи, у старших класах діти здобуватимуть профільну освіту. До 2009/10 р. школа розвивалася в цьому напрямку. Але в умовах кризи 2008 р. виявилося, що держава не готова до продовження освітньої реформи: у бюджеті немає достатніх коштів. За пропозицією Міністерства освіти і науки 2010 р. Верховна Рада внесла істотні корективи в реформу 1999 р.: віднині навчання в загальноосвітній школі триватиме не 12, а 11 років.

www.4book.org

Зокрема, Верховна Рада встановила, що 11-річний термін здобуття повної загальної середньої освіти становить навчання: у загальноосвітніх навчальних закладах 1-го ступеня (початкова школа) – 4 роки; 2-го ступеня (основна школа) – 5 років; 3-го ступеня (старша школа, як правило, з профільним напрямом навчання) – 2 роки.

Прагнучи компенсувати втрати, викликані скасуванням 12-річної загальної освіти, Верховна Рада запровадила обов'язкову освіту для дітей старшого дошкільного віку.

3. Заклади вищої освіти

Закон України «Про освіту», прийнятий у 1991 р., реформував структуру навчальних закладів. *Система вищої освіти* включала установи I–IV рівнів акредитації. Акредитаційний рівень (ступінь) закладу визначала держава. Технікуми, коледжі та училища отримували I–II рівень, інститути, академії і університети – III–IV рівень.

Провідну роль у системі вищої освіти, як і раніше, зберігають навчальні заклади з давніми традиціями. У 1992 р. відбулося офіційне відкриття Університету «Києво-Могилянська академія». За короткий час цей навчальний заклад перетворився на один з провідних університетів України.

У ринкових умовах збільшився попит суспільства на такі спеціальності, як: «Правознавство», «Менеджмент», «Економіка», «Маркетинг», «Міжнародні відносини» та ін. Вища освіта негайно відреагувала на цей попит. Відкрилися десятки факультетів і кафедр відповідного профілю. Разом з тим стали втрачати популярність інженерно-технічні спеціальності.

У другій половині 90-х років сформувався недержавний сектор вищої освіти, який включає понад 100 приватних вишів (плюс численні філії), головним чином юридичного та економічного профілю.

Незважаючи на складну демографічну ситуацію, кількість студентів вишів збільшувалася. Якщо на початку 90-х років близько 20 % випускників середніх шкіл ставали студентами вищих навчальних закладів, то в 2010 р. – майже 80 %. Різко зменшилася кількість професійно-технічних училищ і технікумів.

Загальна кількість вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації становила в 2010/11 н. р. – 349 (з урахуванням недержавних), I–II рівнів – 505. Вважається, що університетів, академій і інститутів (III–IV рівень) в Україні занадто багато і вони, порівняно з європейськими, дрібні. Останні роки проходить зменшення кількості вишів та їхнє укрупнення.

За умов стрімкого зростання чисельності студентів загострилась проблема якості навчання. Усі студенти, у тому числі недержавних вишів, одержували диплом державного зразка, тому держава встановила стандарти якості освіти і слідкувала за їх дотриманням. Розроблені і затверджені типові вимоги до кількості та якості професорсько-викладацького складу. Встановлювалися терміни періодичної акредитації спеціальностей. Багато вищих закладів освіти мають статус національних. Цим відзначається їхня особлива роль у розвитку освіти і науки України. Але з часом цей статус девальвувався: сьогодні національними стали майже всі більш-менш значні вищі навчальні заклади України.

Євроінтеграція у сфері освіти набула форми Болонського процесу. На сьогодні 46 європейських країн, з Україною включно, є його учасниками.

www.4book.org

Крім того, значна кількість міжнародних організації підтримують ідеї процесу та сприяють його реалізації.

Болонський процес був започаткований 19 червня 1999 р. в м. Болонья (Італія) підписанням 29 міністрами освіти від імені своїх урядів документа, що отримав назву «Болонська декларація». Цим актом більшість європейських країн – учасниць Болонського процесу проголосила план створення Єдиного європейського освітнього та наукового простору. У межах цього простору мають діяти єдині умови визнання дипломів про освіту, працевлаштування та мобільності громадян, що має, на думку ідеологів Болонського процесу, значно підвищити конкурентоспроможність європейського ринку праці й освітніх послуг.

19 травня 2005 р. в норвезькому місті Берген на Конференції міністрів країн – учасниць Болонського процесу – Україна приєдналася до Болонського процесу, зобов'язавшись внести відповідні зміни в національну систему освіти та долучитися до роботи над визначенням пріоритетів у процесі створення єдиного європейського простору вищої освіти.

Усі ці зміни повинні сприяти: полегшеному переїзду громадян з метою подальшого навчання чи працевлаштування у Зоні європейської вищої освіти; зростанню привабливості європейської вищої освіти; забезпеченню подальшого розвитку Європи як стабільного, мирного, толерантного суспільства.

У Болонській декларації висувається вимога прийняття загальної системи порівнянних наукових ступенів. В усіх країнах, що приєдналися до Болонського процесу, вводяться два основні цикли навчання, які забезпечують здобуття вищої освіти: бакалаврський і магістерський. Третій цикл – аспірантура, яка готує наукових працівників. Інтеграція в Болонський процес покликана сприяти європейській співпраці університетів та усуненню перешкод на шляху мобільності студентів і викладачів у межах країн–учасниць Болонського процесу.

Слід зазначити, що Болонський процес не передбачає створення повністю ідентичних систем освіти в різних країнах: залишається можливість збереження кращих надбань вітчизняної освіти, а разом з тим – забезпечується зміцнення взаємозв'язків та покращення взаєморозуміння між різними освітніми системами.

4. Наука і наукові дослідження

Важливою складовою духовної культури є наука. Сучасний науковий комплекс України включає майже 1500 дослідницьких установ.

У радянських умовах одним з головних завдань науковців України було обслуговування військово-промислового комплексу СРСР. Дослідження, спрямовані на забезпечення військової могутності, щедро фінансувалися. Після розпаду Радянського Союзу відбувалася переорієнтація наукових досліджень вітчизняних вчених на нагальні суспільні потреби. Цей процес проходив в умовах гострої економічної кризи і хронічного недофінансування науки. Якщо на початку 80-х років для потреб науки держава виділяла 4–6 % національного доходу, то в 1994 р. асигнування становили лише 1 %, а в наступні роки – 0,5 %. Наприкінці 90-х років вітчизняні науковці мали обладнання та інформації у 100 разів менше, ніж західні колеги.

Вітчизняна наука розподіляється на два головних крила: академічна (у системі державних національних академій України) та вузівська (в системі

www.4book.org

закладів вищої освіти). Провідним науковим центром держави залишається НАН України (до 1994 р. АН України). У вищій школі захищається 60 % докторських і кандидатських дисертацій і проводиться більше половини всіх робіт, відзначених Державними преміями в галузі науки і техніки.

Указом Президента Л. Кучми (2000) передбачено підвищення ролі НАНУ України як вищої наукової установи держави, збереження її науково-технічного і кадрового потенціалу. Підвищився рівень оплати праці, молодим ученим Академії встановлювалися щорічні грошові премії. Частина науковців одержувала для проведення наукових досліджень грошові гранти зарубіжних організацій. Ці гранти допомогли виконати важливі дослідження і зберегти наукові колективи. Але радикальних змін не відбулося. Внаслідок недофінансування керівництво наукових установ України боролося тільки за те, щоб платити своїм співробітникам зарплату, а не проводити повноцінні наукові дослідження. Часто не вистачало коштів і на зарплату.

У цих умовах щорічно виїжджають за кордон тисячі дипломованих спеціалістів. Особливо цінуються українські генетики, фізіологи, біохіміки, фізики-теоретики, програмісти. Багато науковців пішли працювати в комерційні структури.

Нищівного удару зазнали природничі науки, які свого часу були гордістю радянської науки – особливо ті з них, які працювали в ядерній та ракетній галузях. Вони відігравали провідну роль у військово-промисловому комплексі СРСР. Через те, що на них припадала левова частка ресурсів, вони й зазнали найбільшого скорочення бюджетних витрат. Незважаючи на певну державну підтримку досліджень у таких сферах, як комп'ютерні науки, фізика твердого тіла, матеріалознавство, електрозварювання, хімія, енергетичні технології, біоінженерія й охорона здоров'я, рівень фінансування залишався критично малим.

Але, всупереч негативним тенденціям, вдалося втримати науково-технічний потенціал, зберегти від руйнації відомі наукові школи. Закріплюється новий механізм багатоканального фінансування науково-дослідницьких робіт за рахунок бюджетних коштів, господарських угод з підприємствами і установами, міжнародних грантів.

Позитивним фактором стало те, що вперше за тривалий час учені отримали можливість без огляду на партійно-державні інстанції займатися своєю улюбленою справою. Розширилися можливості публікації та впровадження результатів наукових розробок. Найбільшого прогресу досягнуто у сфері гуманітарних наук, які свого часу особливо контролювались тоталітарною системою. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років було створено чи відроджено ряд нових наукових закладів, що сприяють вивченню нових тем, пошуку та залученню до наукового обігу документів та матеріалів українських і зарубіжних сховищ. У системі НАНУ України це Інститут національних відносин і політології (нині Інститут політичних і етносоціальних досліджень ім. І.Ф. Кураса), Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського та інші.

Вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки в роки незалежності зробили академіки НАН України Ю. Митропольський (математична фізика), О. Гузь (механіка), П. Костюк (фізіологія), В. Грищенко (кріобіологія), Ю. Глеба (клітинна інженерія), В. Тацій (правознавство), І. Дзюба (літературознавство), П. Тронько, В. Смолій (історія), І. Курас (політологія), В. Шинкарук, М. Попович (філософія) та ін.

www.4book.org

5. Література і книгодрукування

В умовах незалежності жанрово-тематичні пріоритети українських письменників урізноманітнилися. Це історична й філософська проза, детективи, фантастика і містика. Різними є стильові течії: традиційна, модерна і постмодерна.

Тон у літературному процесі початку 90-х років задавали письменники старшого покоління, що тяжіють до традицій і модерну. В умовах перебудови і перших років незалежності в них відкрилося «друге дихання». Деяким з них, наприклад Івану Драчу, Роману Іваничуку, Борису Олійнику, Дмитру Павличку та іншим, доводилося поєднувати нелегку місію майстрів художнього слова з активною політичною діяльністю у Верховній Раді та інших державних структурах, політичних партіях чи громадських рухах.

До видатних здобутків української літератури доби незалежності належить опублікований 1999 р. історичний роман у віршах Ліни Костенко «Берестечко», над яким вона працювала ще з 60-х років і який вже сьогодні визнаний літературною класикою. На початку 2011 р. читач одержав сенсаційну прозову книжку цього видатного майстра – «Записки українського самашедшого». Як спалах блискавки, ця книжка висвітила драматизм становища, в якому перебуває сучасне українське суспільство, переобтяжене постколоніальними і постгеноцидними комплексами. Жоден твір українських письменників останніх десятиліть не мав такого сильного суспільного резонансу. На зустріч з письменницею в різних містах України приходили тисячі читачів. У «Записках...» багато суму і навіть розпачу: такою є наша дійсність. Але книжка має потужний оптимістичний заряд і, можливо, стане провісником нового національного піднесення.

До здобутків української прози письменників старшого покоління слід віднести повість А. Дімарова «Молитва до Марії», твори Валерія Шевчука «Сонце в тумані», М. Вінграновського «Северин Наливайко», П. Загребельного «Ангельська плоть», «Тисячолітній Миколай», Ю. Мушкетика «Страх підстарости Чаплинського», Р. Іваничука «Рев оленів нарозвидні» та інших майстрів пера.

Але літературних метрів уже заступає нове покоління, яке, засвоївши традиції своїх попередників, вносить в літературний процес естетичне розмаїття, строкатість стилів, оригінальність сюжетів.

Юрій Андрухович у своїх творах «Рекреації» (1992), «Московіада» (1993) подає своє бачення перших років посткомуністичної доби.

Сенсацією 2009-го року став новий роман Оксани Забужко «Музей покинутих секретів», який подає широку панораму подій в Україні протягом шести останніх десятиліть, починаючи з 1943 року до 2004-го. Там і доба УПА, і сталінізм, і «шістдесятники», і період незалежності з її надіями і розчаруваннями.

Молодий прозаїк Євген Пашковський у романі «Щоденний жезл» (1999) піднімає своє гаряче слово за духовно ослаблену українську націю, за жорстоко перервані комуністичним режимом традиції, за зруйновану християнську віру і мораль. За цю книжку автор одержав 2001 р. Національну премію України ім. Тараса Шевченка.

До категорії так званих ідеологічних романів належить книжка Василя Шкляра «Залишенець. Чорний ворон».

У творах сучасних українських письменників своєрідним чином відбивається суперечливість перехідної епохи, її алогічність, внутрішній драматизм, вічні проблеми боротьби добра і зла. Для осмислення цих метаморфоз

www.4book.org

Юрій Андрухович – один із засновників постмодерністської течії в українській літературі

Оксана Забужко – яскрава представниця української сучасної жіночої прози

сучасні українські автори все частіше звертаються до новітніх естетичних форм: відмовляючись від традиційних і модерних підходів, вони опановують постмодерні. Серед прихильників цих форм – Юрій Андрухович, В'ячеслав Медвідь, Олександр Ірванець та ін. Літературний авангард особливо яскраво проявляється в сучасній літературі (твори Юрія Андруховича, Віктора Неборака, Івана Андрусяка та інших).

Шевченківська премія – найвище визнання держави у літературній сфері. В 2003 р. цієї премії удостоєний В. Медвідь за роман «Кров по соломі». Лауреатами Шевченківської премії в галузі літератури в останні роки стали Любов Голота за роман «Епізодична пам'ять» (2008), Павло Гірник за книжку віршів «Посвітається» (2009), Михайло Андрусяк за документально-художню трилогію про воїнів УПА «Брати грому», «Брати вогню», «Брати просторів» (2009). У 2011 р. Шевченківську премію присуджено В. Шкляру за роман «Залишенець. Чорний ворон». Шевченківську премію одержали також представники української діаспори літературознавець Юрій Шерех (Шевельов) за книжки «Третя сторожа» і «Поза книжками і з книжок» (2000) і письменниця Віра Вовк (Селянська Віра) за твори «Сьома печать», «Ромен-зілля» та переклади творів української літератури португальською мовою (2008).

Книжки вітчизняних письменників користуються широким попитом. Але вони не завжди доходять до читача. Ситуація з друком книг українською мовою вкрай незадовільна. Питома вага україномовних книг в загальному накладі друкованої продукції незначна. На вітчизняному книжковому ринку – засилля російськомовних комерційних видань. На кожного жителя України видається щороку лише дві книжки українською мовою – втричі менше, ніж в 1990 р. До цього явища спричинила комерціалізація видавничої справи і – головне – відсутність дієвої підтримки української книговидавничої справи з боку держави.

Нормалізація ситуації з книгодрукуванням пов'язується з перспективами економічної і політичної стабілізації, послідовності влади у визначенні національно-мовних пріоритетів держави.

www.4book.org

«Форум видавців» – книжковий ярмарок, який щорічно проводиться у Львові

6. Здобутки мистецтва України

В умовах національного відродження зростає роль художньої творчості. В мистецькому процесі дедалі активніше утверджується плюралізм, що передбачає відмову від притаманного тоталітарній системі соцреалістичного відтворення життя.

Помітним явищем у культурному житті стало проведення заходів загальноукраїнського масштабу. Серед них Всеукраїнське Шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій», фестивалі естрадної пісні «Пісенний вернісаж», «Червона рута», «Таврійські ігри», міжнародні конкурси музикантів ім. М. Лисенка, артистів балету ім. С. Лифара, піаністів ім. В. Горовиця та ін.

Культовий рок-гурт «Кому вниз», учасник фестивалю «Червона рута». *1990 рр.*

Незважаючи на економічну скруту піднесення переживає театральне мистецтво. Зняття цензурних обмежень підтримка національної культури сприяють постановці нових вистав, формуванню нових, насамперед молодіжних театральних колективів. Щороку відбувається до 40 тис. вистав, які переглядає до 20 млн глядачів. Активно творяті відомі українські режисери – С. Демченко, Р. Віктюк, І. Борис, Б. Жолдак.

Кіномистецтво України, що має сталі традиції, в роки незалежності значно

www.4book.org

скоротило обсяги своєї продукції. Це пов'язано як з відсутністю належного бюджетного фінансування, так і з засиллям зарубіжного американського кінематографа.

Однак високим залишається рівень вітчизняної кінодокументалістики. «Голод-33» (реж. В. Шматолаха), «Хроніка повстання у Варшавському ґето» (реж. Й. Дулевська) та інші стрічки отримали найвищі оцінки на міжнародних фестивалях. Це стосується і деяких художніх стрічок «Ізгой» (реж. В. Савельєв), «Пастка» (за мотивами творів І. Франка), серіалів «Роксолана» та «Чорна рада».

Роман Віктюк – талановитий режисер, відомий своїми епатажними постановками

Кращі традиції продовжили представники українського оперного й балетного мистецтва. Серед них А. Солов'яненко, В. Степова, В. Писарев, Л. Забіляста, В. Лук'янець та інші.

З'явилась низка видатних творів музичного мистецтва. Серед них композиції Л. Дичко, Є. Станковича, О. Білаша.

Після проголошення незалежності свій творчий шлях продовжували видатні майстри пензля старшого покоління Т. Яблонська, М. Примаченко, М. Дерегус, І. Марчук, В. Касьян та ін. Держава надавала їм підтримку, призначивши спеціальні стипендії, допомагаючи в організації персональних чи тематичних виставок (наприклад, виставка історичного живопису «Україна від Трипілля до сьогодення у творчості художників», «Мальовнича Україна», виставка творів Івана Марчука «Струни печалі і надії» – усі в 2006 р.).

До останніх років свого життя творила Герой України Тетяна Яблонська (1917–2005), яку визнавали прижиттєвим класиком. Її останні твори «Вікна» (1993–1996), «Свіже повітря» (1995), «Спогади. По Україні» (1998–1999), сповнені світлого оптимізму, стали своєрідним художнім заповітом видатного майстра.

В умовах незалежності в мистецтво сміливо входить нове покоління художників, які, відбиваючи складні й суперечливі реалії життя, відходять від академічних канонів реалізму і модернізму, прагнуть виразити своє бачення світу через призму постмодерного сприйняття, зберігаючи при цьому глибинний духовний зв'язок з традиційною українською культурою.

Різні естетичні напрями доповнюють один одного, створюючи оригінальну, неповторну палітру сучасного українського живопису.

7. Засоби масової інформації (ЗМІ)

Після проголошення незалежності держава поступилася монополією в сфері мас-медіа, а відтак телебачення, радіо і друковані ЗМІ стали різноманітними. Спростилась процедура реєстрації періодичних видань – газет і журналів, було ліквідовано жорстку цензуру. Засоби масової інформації почали справляти помітний вплив на суспільне життя. Загалом ЗМІ прийнято називати «четвертою владою».

Швидкі темпи науково-технічної революції, інформатизація суспільства підняли на якісно новий рівень роль і значення телебачення та радіомовлення.

www.4book.org

До 1991 р. пріоритетними були московські програми. Республіканські студії перебували на «других ролях», виконуючи переважно інформаційно-пропагандистські функції. Значно відставав і рівень їхнього матеріального забезпечення. З перших років незалежності держава відмовилася від існуючої раніше монополії на ефірний простір. Поряд з державними виникає багато недержавних телевізійних та радіокомпаній, між якими точиться конкурентна боротьба за ефірний час і слухача та глядача. Водночас позитивних змін відчуває телебачення й радіо.

1992–1995 рр. вважають «золотою епохою» журналістики. З'явилося багато нових ЗМІ, діяльність яких не зазнавала істотного втручання з боку держави.

У наступні роки в становищі засобів масової інформації відбувалися складні і суперечливі процеси.

Більшість ЗМІ тепер недержавна. На початку 2000-х років лише 25 % телевізійних, радіо і друкованих ЗМІ становили державні і комунальні, решта – приватні, більшість власників яких – олігархи. Однією з ознак належності до олігархату сьогодні є володіння телеканалом і кількома газетами. Спонукальним мотивом контролювати ЗМІ є не стільки економічний (прибутки від реклами і «замовних» матеріалів), скільки політичний – прагнення впливати на політичну ситуацію, на політичних супротивників, громадську думку.

Збільшується кількість і значення місцевих газет і телеканалів. Чимало газет, що розповсюджуються в Україні, – російські і російськомовні. Частина з них належить російським олігархам і в тій чи іншій мірі відбиває їхні інтереси. Наклад періодичних видань, що виходять українською мовою, в 2000 р. у порівнянні з 1990 р. зменшився майже в 10 разів.

Незважаючи на велику кількість законодавчих актів, спрямованих на захист свободи слова, прав журналістів та інших громадян України, у більшості випадків законодавство неефективне у відстоюванні інтересів журналістів.

О. Скрипка та Н. Матвієнко виступають на етнічному фестивалі «Країна Мрій». *2007 р.*

www.4book.org

Якщо в першій половині 90-х років у діяльність ЗМІ майже не втручалася держава і багатії, то з другої половини 90-х років ситуація змінилася. Законодавство про наклепи стало використовуватися для приборкання критики, а візити податківців та інші способи чинення офіційних перешкод нормальній роботі ЗМІ були загальноприйнятою практикою боротьби проти опозиції і чесних журналістів. Відомо багато випадків, коли проти них застосовувалися залякування, навіть фізичні розправи і вбивства.

Наприкінці 2000 р., після гучного скандалу, пов'язаного зі зникненням журналіста Г. Гонгадзе, ЗМІ відчули певні послаблення. Це дещо розширило певний життєвий простір для журналістів і редакторів, у результаті чого повідомлення стали об'єктивнішими, відкритішими і збалансованішими.

Політичні процеси 2000-х років – парламентські вибори 2002 і наступних років, президентські кампанії 2004 і 2010 років знову змінили медіаландшафт.

8. Масова культура. Спорт

На відміну від так званої високої (інколи кажуть, «елітарної») культури, спрямованої на смаки підготовлених до її сприйняття людей, існує «масова культура» (інакше «популярна», «поп-культура»), зорієнтована на середній рівень масового споживача. «Масова культура» ґрунтується на створенні ілюзій, примарних образів, міфів, котрі знімають реальне психологічне напруження і компенсують його світом вигаданих реалій та примар. Вона створює умови для відпочинку людей, і у цьому її суспільне значення.

«Масова культура», як правило, будується на комерційних засадах і головне завдання її творців і популяризаторів – максимальний прибуток. Унаслідок цього на екранах кінотеатрів і на телебаченні нерідко демонструють фільми, що пропагують насильство, хизуються моральною деградацією і духовним зубожінням людини. Ці зразки «масової культури» негативно впливають на формування світогляду громадян, передусім молоді.

Біда сьогоднішнього суспільства полягає не в існуванні «масової культури» (поява її – об'єктивний процес, що характерний для Європи з XIX ст.), а в її комерціалізації, низькому моральному рівні.

У листопаді 2003 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про захист суспільної моралі». Цей Закон встановлює правові основи захисту суспільства від розповсюдження продукції, що негативно впливає на суспільну мораль.

Однак в умовах панування ринкових відносин цей Закон не може стати єдиним і ефективним засобом збереження суспільної моралі. Завдання суспільства полягає в тому, щоб створити умови для змістовного відпочинку молоді, зокрема для її занять фізичною культурою.

В останні роки, попри скрутне економічне становище, в багатьох колективах фізкультури, спортивних клубах зусиллями адміністрації, профспілкових і фізкультурних організацій почали систематично проводити масові змагання, оздоровчі заходи.

Сучасний етнічний фестиваль «Країна Мрій». *2008 р.*

www.4book.org

Боксер Віталій Кличко піднімає над головою свій пояс чемпіона світу за версією WBO після перемоги над Х. Хайдом. *Лондон. Червень 1999 р.*

Проводяться заходи щодо відновлення фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи в мікрорайонах, за місцем проживання. Завдання полягає в тому, щоб охопити фізичною культурою максимальну кількість дітей. Адже мова йде про здоров'я нації, боротьбу зі шкідливими звичками, здоровий спосіб життя, ліквідацію підліткової злочинності, наркоманії, бездоглядності та інших негативних явищ.

Масова фізична культура відкриває шлях до спорту високих досягнень.

Уже в перші роки незалежності було напрацьовано нормативну базу фізичної культури та спорту. Молода держава створила Національний олімпійський комітет (НОК) України та 120 національних федерацій з окремих видів спорту. Україна брала участь в усіх олімпіадах, які відбувалися останні два десятиліття. Підготовка до змагань європейського і світового рівня, зокрема Олімпійських і Параолімпійських ігор, постійно перебуває в центрі уваги державних структур. Сформована система морального і матеріального заохочення спортсменів і тренерів. Кращим з кращих присуджуються спортивні звання «Заслужений майстер спорту України», «Майстер спорту міжнародного класу», «Заслужений тренер України». Переможці Олімпійських ігор та інших престижних змагань одержують грошові винагороди.

Перше олімпійське золото для незалежної України завоювала на зимових Олімпійських іграх 1994 р. в Ліллехаммері Оксана Баюл (фігурне катання). На іграх XXVI літньої Олімпіади 1996 р. спортсмени України, завоювавши 23 нагороди (зокрема 9 золотих), посіли 9-те місце серед 194 країн-учасниць. І хоча цей результат на наступних олімпіадах повторити не вдалося, інформація про досягнення українських атлетів не сходила зі шпальт газет. Спортивну славу України відстоюють кращі боксери-важковики світу брати Віталій і Володимир Клички. Видатні спортивні результати продемонстрували С. Бубка (стрибки з жердиною), О. Зубрилова (біатлон), О. Вітриченко (художня гімнастика), Е. Тедеєв (вільна боротьба), І. Разорьонов (важка атлетика), Д. Силантьєв (плавання), С. Голубицький (фехтування на рапірах), О. Жупіна (стрибки у воду), І. Добрянська (легка атлетика), А. Вар-

Епізод відбіркового матчу чемпіонату Європи між футбольними збірними командами України та Словенії. *Київ. 17 листопада 1999 р.*

www.4book.org

данян (греко-римська боротьба), Ю. Нікітін (стрибки на батуті), А. Удачі (важка атлетика) і багато інших. Футбольний клуб «Шахтар» з Донецька у 2009 р. виграв кубок УЄФА.

Високих результатів досягають наші параолімпійці. На літніх Параолімпійських іграх у Пекіні 2008 р. вони посіли 4-те місце, на зимових у Ванкувері 2010 р. – 5 загальнокомандне місце. Підростає талановита спортивна молодь. На І Всесвітніх юнацьких іграх, що відбулися 1998 р. в Москві, Україна посіла 2-ге загальнокомандне місце. На перших в історії Всесвітніх юнацьких іграх, що відбулися в Сингапурі влітку 2010 р., Україна посіла 3-тє місце серед 204 країн.

Перевірте себе

1. Який зміст ви вкладаєте в поняття «культура»?
2. Які документи визначили систему та структуру освіти в Україні?
3. Що позитивного зроблено і які проблеми існують у діяльності середніх шкіл?
4. Чому комп'ютеризація загальноосвітньої школи стала питанням загальнодержавного значення? Як вирішувалося це питання?
5. Схарактеризуйте суть реформи загальноосвітньої школи 1999 р.
6. Чому влада відмовилася від 12-річної шкільної освіти?
7. У якому стані перебувають культосвітні заклади України?
8. Розкрийте роль благодійності в розвитку сучасної культури.
9. З чим пов'язане збільшення попиту на юридичні та економічні спеціальності?
10. Схарактеризуйте роль у суспільстві недержавного сектору вищої освіти
11. Що означає надання частині вищих навчальних закладів статусу національних?
12. Схарактеризуйте суть Болонського процесу.
13. На якій стадії входження в європейський освітній простір перебуває Україна?
14. З чим пов'язана криза української науки? Яких галузей вона торкнулася особливо?
15. Схарактеризуйте масштаби і наслідки еміграції вчених України за кордон.
16. Хто з письменників «шістдесятників» продовжував творити в умовах незалежності?
17. Як відбувалася зміна поколінь у літературі в роки незалежності?
18. Які особливості творчості нового покоління письменників?
19. Назвіть відомих письменників сучасної України.
20. З чим пов'язаний кризовий стан українського книговидання?
21. Що вам відомо про сучасний український театр?
22. Які кінофільми сучасних українських майстрів одержали міжнародне визнання?
23. Які особливості роботи ЗМІ України в умовах незалежності?
24. Схарактеризуйте відносини між владою і ЗМІ.
25. Що таке «масова культура»? Назвіть її прояви. Яку роль відіграє «масова культура» в суспільному житті?
26. Схарактеризуйте становище фізичної культури в Україні на сучасному етапі.
27. Назвіть десятьох видатних спортсменів сучасної України.
28. Назвіть видатні досягнення українських спортсменів на міжнародній арені за останні 20 років.
29. Які види самодіяльного мистецтва розвиваються у вашому населеному пункті (селі, місті, районі, області)?
30. Чим зумовлені труднощі розвитку культури?
31. Що, на ваш погляд, необхідно зробити для подолання кризи культури в Україні?

www.4book.org

Документи

1. Із Закону України «Про освіту»

Червень 1991 р.

Стаття 7. Мова освіти визначається Конституцією України, Законом України «Про мови в Українській РСР».

Стаття 8. Навчально-виховний процес у закладах освіти є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій.

Стаття 28. Поняття системи освіти.

Система освіти складається із закладів освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти.

Стаття 29. Структура освіти.

Структура освіти включає: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту.

Стаття 30. Освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні.

1. В Україні встановлюються такі освітні рівні: початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; базова вища освіта; повна вища освіта.

2. В Україні встановлюються такі освітньо-кваліфікаційні рівні: кваліфікований робітник; молодший спеціаліст; бакалавр; спеціаліст, магістр.

Закон України «Про освіту». – К., 1992. – С. 4, 18.

2. З Державної програми розвитку української освіти

...Національна система виховання – це історично зумовлена і створена самим народом система ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, обрядів та інших форм соціальної практики, спрямованої на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь відповідно до природно-історичного розвитку, матеріальної і духовної культури нації.

...Завдання національної системи виховання – зберегти і сприяти утвердженню у віках українського етносу, відтворенню його у наступних століттях, сприяючи виразу самобутнього колориту, збагаченню духовними цінностями, що гармонує з багатющими цінностями людської цивілізації і в той же час має свої особливості, специфіку і найбільш виразно відображає характер та природу української нації.

Україна XX століття. Національна система виховання (Концепція). – К., 1992. – С. 3, 7.

3. З доповіді Павла Мовчана на пленумі Спілки письменників України

Жовтень. 1993 р.

...Мова сусідньої держави витісняє рідну мову нашу з телебачення, радіо, газет. Такої тотальної русифікації історія ще не знала.

З 2277 друкованих одиниць книжкової продукції, виданих минулого року, російською мовою вийшло 62 відсотки, українською ж всього лише 30 відсотків. Загальний же тираж видань російською мовою складає 54,5 мільйона, українською ж лише 21 мільйон.

...У ставленні до літератури необхідний справжній державний протекціонізм, інакше нас очікує велике лихо. Низькопробне чтиво, проти якого дезорієнтований читач не має імунітету, витіснить все духовно повноцінне не лише з ринку, а невдовзі й з самої людини.

...Натискові, цинізмові, розтлінній порнушності, законам спекуляцій може протистояти лише моральна чистота нашої класичної літератури...

Літературна Україна. – 1993. – 28 жовтня.

www.4book.org

Запитання до документів

Документ № 1.
На підставі наведених документів та матеріалів підручника схарактеризуйте систему освіти в Україні, яка склалася на початку 90-х років, та заклади, що її забезпечують. Чим вказана система відрізняється від тієї, що існувала в радянські часи, та в чому її переваги?

Документ № 2.
Згадайте принципи, покладені в основу виховного процесу в радянській школі. Чим вони відрізняються від тих, що сформульовані в Державній програмі розвитку української освіти?

Документ № 3.
Що спричинило стурбованість П. Мовчана? Чому окремі політичні сили всіляко заважають впровадженню української мови?

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§ 111. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Згадайте **1.** Яким було ставлення держави до релігії і церкви в радянських умовах? **2.** Коли виникла і коли була ліквідована Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)? **3.** В яких умовах і коли була ліквідована Українська греко-католицька церква (УГКЦ)?

Творче завдання Схарактеризуйте вплив релігійних процесів на суспільно-політичне життя України в роки незалежності.

1. Розкол в православ'ї

Демократичні процеси в суспільстві, крах комуністичної ідеології сприяли відродженню релігійного життя, посиленню ролі церкви в формуванні духовності народу України. Разом з тим серед віруючих росло прагнення до організаційного самовизначення в кордонах новоствореної держави.

Ще до проголошення незалежності в січні 1990 р. православні церкви, монастирі, релігійні навчальні заклади тощо, які діяли на території УРСР, були виділені у самоврядну у внутрішніх справах структуру – Український екзархат Московського патріархату. Частина кліру і віруючих вважала, що Україна повинна мати повністю незалежну церкву зі своїм патріархом, і утворила влітку 1990 р. Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). Навесні 1990 р. було відновлено діяльність Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка перебувала в канонічній залежності від Папи Римського. УПЦ, що перебувала в єдності з Московським патріархатом, мала свої парафії по всій Україні, УАПЦ діяла переважно в Центральній і Західній Україні, діяльність УГКЦ обмежувалася Західною Україною.

Проголошення незалежності активізувало в православному середовищі України ті сили, які прагнули відокремлення від Московського патріархату й консолідації на автокефальних засадах, розбудови в суверенній країні єдиної помісної церкви. Вони обґрунтовували свою позицію тим, що христи-

www.4book.org

янство на Русі започатковано в Києві ще у X ст., а самостійна українська держава мусить мати незалежну від Москви церкву, як було до кінця XVII ст.

Виходячи з цього, частина духовенства УПЦ та УАПЦ дійшла згоди щодо необхідності об'єднання двох православних церков. У червні 1992 р. відбувся об'єднавчий собор. Патріархом Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП – так вона стала називатися після об'єднання) було обрано патріарха УАПЦ Мстислава (Скрипника), а його заступником – предстоятеля УПЦ митрополита Філарета (Денисенка).

Та єдина православна церква в Україні не склалася. По-перше, об'єднавчий собор викликав незадоволення Московського патріархату, який не хотів змиритися із втратою однієї з найвпливовіших і найбагатших автономних церков. Спекулюючи на традиційних уподобаннях зрусифікованої частини віруючих, прихильники Московського патріархату зуміли взяти під свій контроль більшість українських парафій. Українську православну церкву, що перебувала під юрисдикцією Московського патріархату, очолив митрополит Володимир (мирське ім'я – В. Сабодан).

Після смерті патріарха Мстислава 1993 р. розкол поглибився. Його закріпив собор УАПЦ і обрання на ньому патріархом Димитрія (Володимира Яреми). До того він очолював одну з парафій УАПЦ Львова.

У свою чергу, на соборі УПЦ КП на звільнений після смерті Мстислава патріарший престол у жовтні 1993 р. було обрано Володимира (Василя Романюка) – відомого богослова, видатного українського правозахисника. Його заступником став згаданий митрополит Філарет (Денисенко).

Таким чином, українське православ'я виявилося розколотим на основні три гілки, що негативно впливало на міжконфесійні стосунки та духовне життя в цілому.

На 2000 р. Українська православна церква від Московського патріархату, налічувала 8,5 тисячі парафій, що становило 70 % загальної чисельності православних громад. УПЦ Київського патріархату налічувала 2,5 тис. громад. Українська автокефальна православна церква мала близько 1 тис. парафій.

2. Влада і поглиблення розколу у православ'ї

Керівники всіх православних церков декларували своє прагнення до об'єднання, але в реальному житті розкол поглиблювався. Не останню роль у цьому відіграла невиважена політика влади. І хоча держава за Конституцією України не має права втручатися у справи церкви, насправді цього не відбувається.

Протягом 1992–1994 рр. влада віддавала перевагу УПЦ КП, яка розглядалась як церква, що сприяє реалізації державотворчої ідеї. При цьому враховувалось і те, що більшість православних громад (парафій) України підпорядковувалася Московському патріархату (УПУ МП). Останній постійно заявляв про виключну канонічність саме її громад, а УПЦ КП оголошував неканонічною. Напередодні виборів 1994 р. Л. Кравчук зустрівся з митрополитом УПЦ Володимиром (Сабоданом), що означало певне вирівнювання ставлення влади до різних православних конфесій.

Прихід до влади Л. Кучми певною мірою змістив акценти державно-церковних відносин. Його симпатії були ближчими до УПЦ, що перебувала у підпорядкуванні Московського патріархату. Це призвело до охолодження

www.4book.org

відносин держави з УПЦ КП. Особливо це проявилося під час похорону у липні 1995 р. Патріарха Київського і всієї Русі-України Володимира (Романюка). Влада, незважаючи на прохання церкви, авторитетних політичних та громадських діячів, не дозволила поховати патріарха на території Софійського собору. Натомість було запропоновано поховання у Володимирському соборі, Видубицькому монастирі чи на Байковому кладовищі, а це не влаштовувало керівництво УПЦ КП.

Філарет (Денисенко) – патріарх УПЦ Київського патріархату

Під час самовільного поховання патріарха загони міліції зупинили просування процесії та не допустили її на територію Св. Софії. На Софійському майдані Києва відбулися сутички членів похоронної процесії з міліцією. В результаті патріарха було поховано біля брами дзвіниці Св. Софії.

Цей інцидент отримав негативну оцінку громадськості всього світу. Прихильники української церкви звинуватили владу в потуранні промосковським силам, назвали погром погребальної процесії «чорним вівторком».

Патріархом УПЦ КП було обрано митрополита Філарета (Денисенка).

Після цього Президент Л. Кучма намагався налагодити конструктивні відносини з УПЦ КП, але його симпатії до УПЦ, підпорядкованої Московському патріархату, не зникли.

Президент В. Ющенко прагнув підтримувати відносини з усіма церквами, але найкращі стосунки у нього склалися з керівництвом УПЦ КП. В. Ющенко прагнув стимулювати процес об'єднання православних церков України, але помітного успіху не досяг. У липні 2008 р. вперше за 350 років Україну відвідав Константинопольський патріарх Варфоломій.

При Президенті В. Януковичу влада чітко визначила свою орієнтацію на УПЦ, підпорядковану Московському патріархату.

3. Українська греко-католицька і Римо-католицька церкви

У радянський період українська греко-католицька церква перебувала під забороною, діючи підпільно («у катакомбах»). У 1987–1989 рр. українські греко-католики провели ряд масових акцій, спрямованих на легалізацію та відновлення своєї церкви. Вони проявлялися переважно в самочинному захопленні храмів, які їм свого часу належали. Часто такі виступи набували характеру відкритого протистояння.

Улітку 1988 р. Папа Римський Іоанн Павло II через свого посланця кардинала Казаролі, який прибув на святкування 1000-ліття хрещення Русі, передав М. Горбачову листа, в якому порушив питання про долю українських греко-католиків. Однак, незважаючи на певне поліпшення відносин

www.4book.org

Зустріч Президента України Л. Кучми та інших офіційних осіб з Папою Римським Іоанном Павлом II. *Київ. Червень 2001 р.*

між Ватиканом і Москвою та лібералізацію релігійного життя в СРСР, радянський уряд та, особливо, Московський патріархат всіляко перешкоджали відродженню УГКЦ. Лише в грудні 1989 р., після зустрічі М. Горбачова з Іоанном Павлом II та численних багатолюдних демонстрацій непокори, в західних областях України намітилися певні зрушення в напрямі легалізації Української греко-католицької церкви. У квітні 1990 р. на вимогу УГКЦ Львівська міська рада передала католикам собор Святого Юра. Визнаним лідером церкви виступив єпископ Мирослав-Іван кардинал Любачівський.

У роки незалежності розширювався вплив Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка мала на рубежі тисячоліть 3,2 тис. релігійних громад. Переважна більшість з них розміщувалась у Галичині та Закарпатті, проте греко-католицькі храми почали з'являтися і в інших регіонах України. Після смерті багаторічного керівника УГКЦ Мирослава-Івана кардинала Любачівського в 2000 р. на цю посаду на початку 2001 р. було обрано Любомира Гузара. В 2011 р. за станом здоров'я він залишив свою посаду. Новим очільником церкви було обрано Святослава Шевчука.

У роки незалежності відновила свою діяльність в Україні Римо-католицька церква. У 1991 р. Папа Іоанн Павло II призначив єпископів для трьох дієцезій – Львівської, Кам'янець-Подільської та Житомирської. У 1992 р. було призначено першого Апостольського Нунція в Україну – архієпископа Антоніо Франко.

Нині церква налічує понад 770 громад, причому з західного регіону України її вплив усе більше поширюється на центральні та східні області.

4. Протестантизм в Україні

Міжконфесійні суперечності традиційних для України течій християнства, певний консерватизм їх обрядовості стали важливими чинниками поширення протестантизму.

www.4book.org

Окремі його течії (євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня) протягом короткого часу помітно зросли, що створило умови для переходу від окремих сект до розгалуженої організації, тобто набуття церковного статусу.

У 1990 р. був відновлений Союз баптистів України, який з 2006 р. має назву Всеукраїнський Союз церков євангельських християн-баптистів (ВСЦ ЄХБ).

1990 р. на Всеукраїнському з'їзді у Коростені було відновлено діяльність Всеукраїнського Союзу християн віри євангельської – п'ятидесятників, що налічував 400 церков. Головою Союзу був обраний М.А. Мельник. З 1998 р. Союз очолює М.С. Паночко.

Українську уніонну конфедерацію адвентистів сьомого дня, яка входить до складу Євро-Азіатського відділення з духовним центром у Москві, очолює президент В.В. Алєксєєнко.

За даними Держкомітету України в справах національностей та релігій, в Україні станом на 1 січня 2010 р. діяло 2786 громад баптистів, 1472 громади п'ятидесятників. Загалом же протестантизм в Україні становить 33 % від усієї релігійної мережі, яка нараховувала станом на 2010 р. 33 350 організацій. Найінтенсивніше відбувається його поширення у великих містах.

Чи не найвищу активність тут проявляють євістки, кожен з яких фактично виконує і функції проповідника.

5. Нехристиянські конфесії

Поряд із християнською релігією в Україні існують іудаїзм та іслам. Громади вірних цих релігій активно діють у Києві, Одесі, Криму, Львові та інших містах. Віруючі євреї і мусульмани України задовольняють свої релігійні потреби в синагогах і мечетях, які побудовані в усіх регіонах України.

В Україні з'являються прихильники РУНВіри (Рідної української національної віри). Зорганізована в середовищі української еміграції, ця релігійна течія ґрунтується на дохристиянських віруваннях слов'ян, стоїть на позиціях активного національного відродження.

Справжня, а не декларована свобода совісті стала важливим елементом життя України, духовності українського народу, його національного відродження.

Закріплення Конституцією невід'ємного для всіх громадян України права на свободу світогляду та віросповідання, насичення його реальним змістом сприяють активізації релігійного життя в нашому суспільстві. Свобода совісті стала важливою складовою частиною духовного відродження народу.

Перевірте себе

1. Схарактеризуйте причини розколу в православ'ї в Україні в умовах незалежності.
2. Які православні конфесії існують у сучасній Україні?
3. Чому на початку 90-х років в Україні не склалася єдина помісна православна церква?
4. Назвіть головних ієрархів православних церков в Україні.
5. Які причини і наслідки конфлікту в Києві під час похорону патріарха Володимира (Романюка)?
6. Схарактеризуйте обставини відновлення легальної діяльності УГКЦ.

www.4book.org

7. Окресліть географію поширення греко-католицьких і римо-католицьких громад в Україні.
8. Схарактеризуйте найбільш впливові напрямки протестантизму в Україні.
9. Які нехристиянські конфесії діють в Україні?
10. В якій мірі в Україні реалізований принцип релігійної свободи?

Документи

1. Рішення Архієрейського собору Руської православної церкви про автономію Української православної церкви (25–27 жовтня 1990 р.)

Архиерейский Собор под председательством Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия II в составе 91 иерарха (6 отсутствовали по болезни) рассмотрел и всесторонне обсудил обращение Украинской Православной Церкви о предоставлении ей независимости и самостоятельности в управлении...
Тщательно изучив и всесторонне обсудив просьбу Синода и епископата Украинской Православной Церкви, Архиерейский Собор определяет:
1. Украинской Православной Церкви предоставляется независимость и самостоятельность в ее управлении.
2. В связи с этим наименование «Украинский Экзархат» упраздняется.
3. Предстоятель Украинской Православной Церкви избирается украинским епископатом и благословляется Святейшим Патриархом Московским и всея Руси.
4. Предстоятель Украинской Православной Церкви носит титул «Митрополит Киевский и всея Украины».
5. Митрополиту Киевскому и всея Украины, в пределах Украинской Православной Церкви, усвояется титул «Блаженнейший».
6. Митрополит Киевский и всея Украины имеет право ношения двух панагий и предношения креста во время богослужения.
7. Синод Украинской Православной Церкви избирает и поставляет правящих и викарных архиереев, учреждает и упраздняет епархии в пределах Украины.
8. Митрополит Киевский и всея Украины, как Предстоятель Украинской Православной Церкви, является постоянным членом Священного Синода Русской Православной Церкви.
9. Настоящее Определение Архиерейского Собора Русской Православной Церкви подлежит утверждению Поместным Собором Русской Православной Церкви с внесением соответствующих изменений в Устав об управлении Русской Православной Церкви.

http://orthodox.org.ua/uk/node/491

2. Зі статті «Конфронтація біля Св. Софії»

Серпень 1995 р.
Інформація про події 18 липня на Софійському майдані в Києві облетіла весь світ. Національно-демократична преса прозвала цей день «чорним вівторком» і з шаленою активністю на своїх сторінках закликає покарати, прокляти винних, а деякі вже галасують про необхідність зміщення «неукраїнського атеїстичного президента». Наслідки події дійсно вражаючі. Десятки жахливо побитих мирних людей. Імідж України як найспокійнішої держави серед всіх постсовєтських значно зменшився. Позиції деструктивних сил зміцнилися.
Софійський собор вже не перший раз стає епіцентром міжконфесійної ворожнечі та «військових дій» між владними і релігійними структурами... Позиція влади, що цей собор є дійсно національним надбанням, до того ж світового значення, і на цей час має охоронятися державою, а не бути переданим одній з українських церков, котрі плодяться і змінюються мало не щороку, є дуже мудрою. Свята Софія будувалася в часи існування єдиної Української Церкви... Сьогодні ми маємо чотирьох нащадків тієї церкви, розділених адміністративним підпорядкуванням і політичною орієнтацією: Українська православна церква (найбільша на Сході і в

www.4book.org

Центрі України), Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква і Українська католицька церква...
І влада, і ті, хто спровокував зіткнення, мають вибачитися перед невинними людьми, які постраждали, перед тими, хто був поранений під час виконання службових обов'язків...
Певні кола свідомо пішли на конфлікт. При цьому на другий план були відсунуті повага та щире піклування про померлого, істинні інтереси церкви. Вони добре розуміли, що своїми вимогами ставлять владу в ситуацію, коли в неї не залишається вибору, який би не був пов'язаний із серйозними морально-політичними втратами...

Часопис «Батьківщина». – 1995. – Серпень. – С. 18–19.

Запитання до документів

Документ № 1.
1. *Схарактеризуйте межі автономії Української православної церкви, підпорядкованої Московському патріархату.*

Документ № 2.
1. *Згадайте основну причину конфлікту на Софійському майдані Києва у 1995 р.*
2. *Чому розкол і конфлікти в українському православ'ї тривають?*
3. *Як це позначається на впливовості церков?*
4. *Чи з усім у цій статті ви погоджуєтеся?*

Зробіть висновки та узагальнення до параграфа

§112–113. ПІДСУМКОВО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

1. Вихідні позиції

До 1991 р. Україна була частиною Союзу Радянських Соціалістичних Республік. За Конституцією, СРСР був федерацією республік, кожна з яких, у тому числі й Україна, мала широку автономію і право на вихід із союзу і незалежне існування. Насправді назва «союз» не відповідала реаліям: СРСР був жорстко централізованою унітарною державою, важелі управління кожною республікою перебували в Москві.

Господарство в СРСР було повністю одержавлене. Під контролем влади перебувала кожна економічна одиниця – від гіганта оборонної промисловості до останнього газетного кіоску. Свободи преси не існувало. Комуністична партія була єдиною легальною політичною силою. Не існувало жодного натяку на громадянське суспільство. Людські права й релігійні свободи переслідувалися. Політичне й економічне життя визначалося в московському «центрі». Потреби й інтереси держави уособлювалися купкою людей на верхівці влади й були важливішими за інтереси народу.

Незалежність України, проголошена 24 серпня 1991 р., поставила перед українським суспільством цілий ряд доленосних завдань: ліквідацію віджилих політичних структур і творення на багатопартійній основі правової демократичної держави (державотворення); трансформування централізованої економіки в багатоукладну ринкову, зорієнтовану на соціальні потреби людей (формування соціально-ринкового господарства); національне відродження й оздоровлення міжнаціональних відносин в Україні; вста-

www.4book.org

новлення рівноправних стосунків з іншими державами та перетворення України на сучасну європейську державу (євроінтеграція).

2. Боротьба політичних сил

На початковому етапі незалежності (1991–1994), коли Президентом України був Леонід Кравчук, найбільших успіхів досягнуто у сфері державотворення і утвердження України на міжнародній арені. Було збережено міжнаціональну згоду. Але ринкові реформи затримувалися. Це викликало гостру політичну кризу і дострокові вибори Верховної Ради і Президента України. Леоніда Кравчука на найвищій державній посаді замінив Леонід Кучма, який був Президентом з 1994 по 2004 рр.

Роки президентства Л. Кучми відзначені складними і драматичними політичними процесами в Україні.

У 1996 р. після тривалого конституційного процесу була прийнята Конституція незалежної України. Вона передбачала президентсько-парламентську модель управління, хоча ряд питань, пов'язаних з повноваженнями Президента, Верховної Ради і місцевого самоуправління, чітко не були розписані. Це стало підставою для нових конфліктів між парламентом, зокрема його лівою частиною, і Л. Кучмою: Президент прагнув широких повноважень для проведення економічних реформ (про що він неодноразово заявляв), а ліві сили гальмували входження України в ринок і підозрювали нового Президента у схильності до авторитаризму.

Друга половина 1990-х – початок 2000-х років стали періодом інтенсивного формування в Україні центристських партій, за рахунок яких Л. Кучма і його оточення («партія влади») прагнули розширити свою політичну базу. Інколи це вдавалося, інколи – ні. Вперше при Л. Кучмі Україна почула про «адміністративний ресурс» як засіб спотворення волі виборців на користь владної сторони. Після вбивства опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе, усі обставини якого не відомі й сьогодні, звинувачення Л. Кучми в антидемократичних тенденціях почастішали. У президентській команді намітився розкол.

На президентських виборах 2004 р., які супроводжувалися гострою політичною боротьбою, переміг кандидат від опозиції Віктор Ющенко. Щоб розрядити політичний конфлікт, яким супроводжувалися вибори, політичні опоненти («помаранчеві» і «біло-блакитні») пішли на компроміс – проведення політичної реформи, в результаті якої Україна перетворювалася з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку. Ця обставина призвела до ще більшого, ніж при Л. Кучмі, розбалансування повноважень між гілками влади і конфліктів між президентом, урядом і парламентом. На тлі економічної кризи 2008 р. це істотно вплинуло на рейтинг партії Президента Віктора Ющенка і глави уряду Юлії Тимошенко.

У 2010 р. на президентських виборах переміг Віктор Янукович. Політична сила В. Януковича – Партія Регіонів – досить швидко підпорядкувала своєму впливу владну вертикаль, проводячи в усіх сферах життя власну політичну лінію. Цьому сприяла також ухвала Конституційного Суду України, який визнав неконституційною політичну реформу 2004 р. Україна знову стала президентсько-парламентською республікою.

3. Стан національної економіки

Історичний досвід свідчить, що утвердження реальної політичної незалежності неможливе без творення стабільної, високоефективної національ-

www.4book.org

ної економіки, зорієнтованої на задоволення повсякденних потреб людей. Водночас погіршення економічного становища в умовах соціально-політичної нестабільності неминуче ставить під загрозу і політичну незалежність та державність. На економіку України впливала загальна економічна криза, що охопила колишній СРСР в останнє десятиріччя його існування, розпад загальносоюзного економічного комплексу.

За таких умов, як показує досвід постсоціалістичних держав, життя вимагає рішучого реформування економіки. Однак в Україні цього зроблено не було. З більш як десятка офіційно проголошених з найвищих трибун та схвалених у найвищих інстанціях програм реформування української економіки жодна не була реально втілена в життя. Головні причини цього полягали в нерішучості реформаторів, блокуванні рішень уряду консервативною більшістю Верховної Ради, розвалі державного господарства, непродуманості програм соціального захисту людей, що вело до їхнього зубожіння, а значить, робило реформи непопулярними серед широких верств населення. Суттєвий вплив справляли і зовнішні фактори, в результаті чого стрибкоподібно зростали ціни на енергоносії. Не давали результатів спроби стабілізації фінансової сфери.

Пасивні і непослідовні намагання реформувати економіку вкрай негативно позначилися на стані індустрії України, що була однією з найрозвиненіших у колишньому Союзі РСР. Розрив традиційних економічних зв'язків за відсутності нових, побудованих на ринкових засадах, руйнація централізованого постачання сировиною, матеріалами, енергоносіями, нерозпорядливість керівників призвели до падіння рівня виробництва. Багато підприємств виявилось на межі зупинки, більшість працювали ривками, неритмічно.

Основна увага держави була прикута до так званих базових галузей, тимчасом як підприємства легкої та харчової промисловості простоювали чи працювали упівсили.

Панівне місце у народному господарстві посідали державні підприємства. Ці заводи чи виробничі об'єднання часто були монополістами у своїх галузях виробництва. Однак поряд із цим у процесі розбудови держави та переходу до ринку все більшого поширення набували асоціаційні, приватні, кооперативні підприємства. Приватизація державної власності здійснювалася повільно й суттєвого впливу на економіку не справляла.

Руйнівні процеси характеризували ситуацію в сільськогосподарському виробництві. З нього продовжували «викачувати» кошти, вироблену продукцію, надаючи колосальні кредити, які дуже швидко знецінювалися. Більшість колгоспів і радгоспів перетворювалися на безнадійних боржників, трансформувалися в КСП, а обсяги виробництва сільськогосподарської продукції з року в рік падали.

Вихід із «рубльового» простору вимагав творення власної фінансової системи та грошової одиниці. Проте в першій половині 90-х років нічого, що дало б позитивні результати, зроблено не було. Темпи інфляції в Україні були чи не найвищими в світі, за винятком хіба що регіонів, де палали війни. Затягування із запровадженням повноцінної української грошової одиниці (гривні), силові заходи монетарної політики в умовах постійного зростання бюджетних видатків, що часто мали популістський характер, вели до подальшого розбалансування фінансової системи.

Перетворення одержавленого господарства на багатоукладне ринкове (тобто таке, що включало *приватну, колективну* і *державну* власність) було одним з найголовніших завдань молодої держави. Тільки таким чином можна

www.4book.org

було забезпечити громадянам України гідне життя. У першій половині 90-х років були зроблені перші, не досить рішучі кроки в цьому напрямку. Реформуванням були охоплені лише заклади побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування. З другої половини 90-х років увага до проблем реформування економіки значно посилилася. Економічна криза вимагала невідкладних дій. У роки президентства Л. Кучми, всупереч опору лівих сил, було проведено цілу низку заходів, спрямованих на реформування важкої промисловості і сільського господарства. Зокрема, відбулося роздержавлення та приватизація великих українських підприємств, реформа аграрного сектору економіки та поступове формування там нових виробничих відносин.

У результаті, в 1999 – на початку 2000-х років в економіці України настала довгоочікувана стабілізація і почалося поступове зростання.

Проте ці паростки економічного оздоровлення перебували під постійною загрозою від непродуманих популістських дій політиків і зовнішньоекономічної кон'юнктури. Світова фінансова криза 2008 р. завдала серйозного удару по економіці України, яка на початок нового тисячоліття вже була досить сильно інтегрованою в світове господарство. Вихід з кризи відбувається досить повільно.

4. Міжнародна діяльність України

Здобуття Україною незалежності радикально змінило умови її міжнародної діяльності. Саме з цього часу можна говорити про власну, самостійну зовнішню політику держави. Головними її принципами є демократизм, миролюбність, ядерне роззброєння, розширення економічного співробітництва. Визнана більш як 150 державами світу Українська держава в першій половині 90-х років упевнено заявила про себе.

Наша держава бере активну участь у діяльності багатьох міжнародних організацій, в першу чергу найавторитетнішої з них – Організації Об'єднаних Націй.

Пріоритетним напрямом зовнішньої політики України є інтеграція до європейської спільноти. В першій половині 90-х років Україна зробила впевнені кроки на шляху до Ради Європи, почала пов'язану з цим модернізацію вітчизняного законодавства.

Велике значення для підвищення міжнародного авторитету України і встановлення нею дружніх відносин з провідними країнами світу мало ядерне роззброєння молодої держави.

Україна заявила, що не має ніяких територіальних претензій до сусідів і не визнає таких претензій від будь-кого. Проголосивши курс на євроінтеграцію, Україна в той же час прагнула зберегти добросусідські відносини з колишніми республіками СРСР, зокрема з членами СНД, у першу чергу – з Російською Федерацією, з якою 1997 р. був підписаний широкомасштабний *Договір про дружбу, співробітництво та партнерство.* Договори підписані й з іншими сусідами України.

Важливим кроком, який викликав довіру світового співтовариства до України, було ядерне роззброєння. Це відкрило Україні шлях в європейські структури. В 1995 р. Україна першою з країн СНД стала членом Ради Європи. Триває робота по зближенню з Європейським Союзом і НАТО. Щодо необхідності вступу до Європейського Союзу, то в керівництві держави і

www.4book.org

серед більшості громадян існує згода. Однак для вступу до цієї престижної організації необхідно витримати ряд важливих критеріїв, у тому числі щодо рівня життя, реформування економіки, демократичних стандартів, прав людини тощо. На сьогодні Україна цих стандартів не досягла.

Що ж до членства в НАТО, то сьогодні цю перспективу не підтримують ні політики, які перебувають при владі, ні більшість населення.

5. Соціальна сфера

Економічна криза негативно позначилася й на соціальній сфері України. Погіршилися демографічні показники – знизилася народжуваність, зросла смертність, почалася депопуляція. Мільйони українців шукають роботу за кордоном. Усе частіше лунають тривожні голоси, що без вжиття запобіжних заходів з боку держави вже в першій половині XXI ст. реальністю може стати загроза самому існуванню українського народу.

Знизився життєвий рівень переважної більшості населення. Інфляція повністю «з'їла» ті скромні заощадження, які значна частина громадян накопичувала протягом життя.

Дестабілізації соціальних процесів сприяли високі темпи майнової та соціальної диференціації населення, різка поляризація населення на «нових багатіїв» та бідних, фактична відсутність «середнього класу», який є запорукою стабільності суспільства. Катастрофічно погіршувалася екологічна ситуація.

На цьому тлі безперечною заслугою адміністрації Л. Кравчука стало збереження громадянського миру, усунення, незважаючи на неодноразові провокації, відкритих соціально-політичних конфліктів. Традиційна для України стабільність в міжнаціональних відносинах забезпечила умови для вільного розвитку всіх націй і народностей. Україні – одній з небагатьох держав на теренах колишнього СРСР – вдалось уникнути гострого міжнаціонального протистояння.

Існує закономірність, яка чітко виявилася в посткомуністичній Європі: що швидше країна переходить до ринкової економіки, то скоріше долає кризу і забезпечує підвищення життєвих стандартів основної маси населення. В Україні перехід до ринкових відносин відбувався дуже повільно і болісно, негативні наслідки чого відчули передусім пересічні громадяни, частина яких опинилася за межею бідності.

Зубожіння основної маси населення України супроводжувалося збагаченням незначної меншості. Молода держава стала країною соціальних контрастів. У жодній європейській країні не було такої величезної різниці в доходах бідних і багатих.

Прагнучи згладити соціальні суперечності, держава в число своїх найважливіших пріоритетів ставить питання соціального захисту. Час від часу приймаються рішення про підвищення мінімального рівня заробітної плати, пенсій, стипендій, інших соціальних виплат, індексації доходів, затверджується розмір прожиткового мінімуму. У жовтні 2000 р. був ухвалений Закон «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». В Україні в роки незалежності було розроблено десятки загальнодержавних і регіональних адресних соціальних програм, спрямованих на підтримку окремих груп населення. Але їх реалізація гальмується відсутністю коштів.

www.4book.org

Фінансові негаразди поставили в критичну ситуацію медицину і пенсійну систему. Розробляються проекти їх глибокого реформування.

7. Стан культури і духовне життя

У роки незалежності українська держава постійно декларувала своє прагнення сприяти культурному процесу, ухвалюючи багато рішень, спрямованих на збереження кадрів і інфраструктури освіти, науки і культтури. Однак необхідних коштів для вирішення цієї проблеми не вистачало.

Так, саме відсутністю фінансування пояснюється рішення внести в 2010 р. істотні корективи в реформу загальноосвітньої школи, відмовившись від 12-річки, перехід до якої готували ще з 2000-го року. Недофінансування поставило в критичне становище наукові установи. Багато вчених виїжджає на роботу за кордон. Складні і суперечливі процеси відбуваються у вищій школі, але впровадженням в її діяльність ринкових засад вдалося зберегти її життєдіяльність і забезпечити еволюцію в руслі Болонського процесу. Погіршення фінансового стану більшості культурно-освітніх закладів спричинило зниження соціального статусу і зменшення доходів їх працівників. Це призвело до закриття багатьох бібліотек, кінотеатрів, клубів і будинків культури, особливо в сільській місцевості. Участь суспільного загалу в культурно-дозвільній діяльності також знижувалася: громадяни України почали купувати значно менше книжок і газет, рідше відвідувати кінотеатри, театри і музеї, аніж до проголошення незалежності.

Водночас роки незалежності відзначені відчутним прогресом в літературно-мистецькій сфері. В українську літературу увійшло нове покоління письменників, яке, продовжуючи кращі традиції своїх попередників, вносить в літературний процес естетичне розмаїття, строкатість стилів, оригінальність сюжетів.

У «масовій культурі», яка ґрунтується на ринкових засадах, відбуваються суперечливі процеси. На екранах кінотеатрів і на телебаченні нерідко демонструють фільми, що пропагують насильство, підносять моральну деградацію і духовне зубожіння. Прийнятий Верховною Радою України Закон «Про захист суспільної моралі» встановлює правові основи захисту від розповсюдження продукції, що негативно впливає на суспільну мораль. Однак завдання держави полягає не лише в тому, щоб вибудовувати обмеження. Необхідно виховувати здоровий смак, створювати умови для змістовного відпочинку молоді, зокрема для її занять фізичною культурою і спортом. Видатні досягнення українських атлетів останніх років є для талановитої молоді хорошим орієнтиром.

Розбудова незалежної Української держави сприяла активізації релігійного життя. Проте зближення різних релігійних конфесій не відбулося. Навпаки, розколотим на три основні гілки – Українську православну церкву (Київського патріархату), Українську православну церкву (Московського патріархату) та Українську автокефальну православну церкву – виявилось українське православ'я. Зростає вплив УГКЦ. Набули поширення різноманітні протестантські церкви. Справжня, а не декларована свобода совісті стала важливим елементом духовного життя України, його національного відродження.

На всій території держави засяяли бані святих храмів. Водночас на сферу релігії надто впливає політична боротьба, прагнення окремих сил зберегти свій контроль над віруючими. Саме це було основною причиною розколу православ'я та подій з ним пов'язаних.

www.4book.org

Попри всі невирішені проблеми, Україна з оптимізмом дивиться в майбутнє. Росте впевненість, що XXI століття принесе її народу мир і процвітання. Досягнення цього – завдання кожного з нас.

Перевірте себе

1. Дайте характеристику проблем, що виникли в економічній та політичній сферах після здобуття Україною незалежності.
2. Розкрийте суть поняття «державотворення» та назвіть його складові в Україні.
3. У чому проявлялися суперечності українського державотворення в перші роки незалежності?
4. Який термін найточніше характеризує стан економіки України в першій половині 1990-х років: «криза», «реформування», «руйнація»? Якийсь іще? Обґрунтуйте свою думку.
5. Коли почався конституційний процес і яка його мета?
6. Згадайте зміст основних програм реформування української економіки в умовах незалежності. У чому полягали головні причини їхніх невдач?
7. Схарактеризуйте життєвий рівень населення України в нових історичних умовах. Що викликало соціальну диференціацію в Україні?
8. Якими є головні принципи зовнішньої політики України? Чи справляють вплив на них внутрішні процеси в нашій державі?
9. Чому конституційний процес в Україні затягнувся до 1996 р.?
10. Що нового в суспільно-політичне життя внесло прийняття Конституції України?
11. Які головні питання стояли в центрі політичної боротьби в Україні в часи президентства Л. Кучми?
12. У чому суть політичної боротьби між «помаранчевими» і «біло-блакитними»?
13. Чому у 2004 р. було проведено політичну реформу? Розкрийте її суть.
14. На підставі чого Конституційний Суд у 2010 р. скасував політичну реформу 2004 р.?
15. Які основні напрями зовнішньої політики сучасної України?
16. Чому українське керівництво позитивно ставиться до зближення з Євросоюзом і не підтримує перспективу входження до НАТО? Чи не вбачаєте ви в цьому суперечності?
17. Які економічні реформи були проведені в 1995–2011 роках і який вплив вони справили на розвиток народного господарства України?
18. Чим пояснюється гостра криза соціальної сфери України? У чому вона проявлялася? Які напрями її подолання?
19. У якому стані перебуває на нинішньому етапі культурно-освітня сфера України? Схарактеризуйте баланс її втрат і здобутків.
20. Як змінилося ставлення влади до релігії і церкви в умовах незалежності?

§§ 114–116. УРОКИ ТВОРЧОСТІ

Напишіть і обговоріть на уроці *реферат, доповідь* чи *історичне есе* на одну із запропонованих тем з історії України 1991–2011 рр., використавши додаткову літературу і ресурси Інтернет.

1. Леонід Кравчук; життєпис першого Президента України новітньої доби.
2. «Партія влади».
3. Європейський вибір України і стратегічне партнерство з Росією.

www.4book.org

4. Українська Народна Республіка в екзилі.
5. Кримська автономія.
6. Проблема Чорноморського флоту.
7. Входження в ринок: український варіант.
8. Початок українського бізнесу.
9. Одна з українських політичних партій (на вибір).
10. Перші українські бізнесмени: колективний портрет.
11. Соціальне розшарування: неминучий наслідок ринку?
12. Культура і бізнес на початку незалежності.
13. Початок українського парламентаризму.
14. Історичне покликання Народного руху України.
15. Без'ядерний статус України: плюси і мінуси.
16. «Повернуті імена».
17. Реформа вищої школи в Україні.
18. Фундаментальна наука в нових умовах.
19. Порівняльний аналіз ходу економічних реформ в Україні і посткомуністичних країнах Європи.
20. Порівняльний аналіз ходу економічних реформ в Україні і Російській Федерації.
21. Ядерне роззброєння України і його наслідки для України і світу.
22. Характеристика чинників, які вплинули на зміст Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією.
23. Україна у складі СНД: стан і перспективи.
24. Ідея «єдиного економічного простору» і Україна.
25. Історичні підстави європейського вибору України.
26. Сучасна Україна – єдність політичних різноманітностей.
27. Роль ЗМІ в житті українського суспільства.
28. Фінансово-промислові групи в економіці і суспільно-політичному житті України.
29. Які товари (і звідки) Україна ввозить, а які (і куди) вивозить?
30. Чому українська економіка виявилася особливо вразливою під час кризи 2008 року?
31. Чи буде Україна членом НАТО?
32. Чи буде Україна членом Євросоюзу?
33. Еміграція і імміграція в Україні: причини і наслідки.
34. Перспективи і характер пенсійної реформи в Україні.
35. Узагальнений портрет українського олігарха.
36. У своїй доповіді на Всеукраїнській нараді з проблем боротьби з організованою злочинністю (2004) президент Л. Кучма сказав: *«Корупція у соціально-економічному житті неминуче призводить до корупції душі, моралі, породжує дворушництво і лицемірство»*. Підготуйте доповідь, формуючи своє ставлення до цього висловлювання.
37. Повсякденне життя пересічного громадянина сучасної України.
38. Десять найважливіших подій в історії України 1991-2011 років.
39. Десять політичних діячів України, які справили найбільший вплив на її розвиток в 1991–2011 роках.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – К., 2000.

www.4book.org

Бадзьо Ю. Влада – опозиція–держава в Україні сьогодні. – К., 1994.
Безопасный мир. Учебное пособие для 10–11 классов. – Донецк, 2007.
Бойко О. Україна. 1991–1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього.
Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – К., 2008.
Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945–2000. – К., 2007.
Кравчук Л. Є така держава – Україна. – К., 1992.
Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К., 2000.
Нарис з новітньої історії. – К., 1996.
Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. – К., 1998.
Плющ І. Хто ми і куди ідемо: Доповіді, виступи, статті, інтерв'ю. – К., 1993.
Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр. – К., 1995.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

10 січня 1991 р. – введення купонів багаторазового використання – прообразу національної грошової одиниці
20 вересня 1991 р. – створено СБУ
4 листопада 1991 р. – Верховна Рада прийняла Закон України «Про державний кордон України»
1 грудня 1991 р. – Верховна Рада прийняла Закон України «Про громадянство України»
6 грудня 1991 р. – Верховна Рада прийняла Закон «Про Збройні сили України»
Січень 1992 р. – Президент України Л. Кравчук проголосив курс на консолідацію всіх політичних сил для розбудови держави
Січень 1992 р. – затвердження державних символів України
16 січня 1992 р. – Верховна Рада ухвалила Державний гімн України
28 січня 1992 р. – Верховна Рада затвердила Державний прапор України
19 лютого 1992 р. – Верховна Рада затвердила малий герб України.
Червень 1992 р. – об'єднаний Собор УПЦ та УАПЦ, організаційне оформлення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП)
1992 р. – створення Конституційного Суду України
Червень 1993 р. – відновний з'їзд Компартії України в Донецьку
Літо 1993 р. – розкол в Народному русі України
Липень 1993 р. – Верховна Рада України схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України»
Жовтень 1993 р. – патріархом Української православної церкви Київського патріархату обрано Володимира (Романюка)
19 жовтня 1993 р. – Верховна Рада прийняла воєнну доктрину України
27 березня 1994 р. – вибори до Верховної Ради України
Червень 1994 р. – на президентських виборах 1994 р. переміг Л. Кучма
19 липня 1994 р. – новообраний Президент України Л. Кучма склав присягу на вірність українському народу
16 листопада 1994 р. – Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ)
Травень 1995 р. – підписано Конституційний договір між Президентом і Верховною Радою

www.4book.org

Жовтень 1995 р. – Україну прийняли до Ради Європи
28 червня 1996 р. – Верховною Радою прийнята нова Конституція України
Вересень 1996 р. – запровадження нової національної валюти – гривні
31 травня 1997 р. – Підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією
29 березня 1998 р. – вибори до Верховної Ради України
14 листопада 1999 р. – Л. Кучма переобраний на посаду Президента України
Квітень 2000 р. – проведено Всеукраїнський референдум з актуальних питань життя держави
2000–2001 рр. – Україна – непостійний член Ради Безпеки ООН
Березень–квітень 2001 р. – «касетний скандал» та політична криза в Україні
Березень 2002 р. – чергові вибори до Верховної Ради України
Жовтень 2003 р. – інцидент з островом Тузла в Керченській протоці
Листопад–грудень 2004 р. – на президентських виборах переміг В. Ющенко
8 грудня 2004 р. – конституційна реформа і перетворення України в президентсько-парламентську республіку
Березень 2006 р. – вибори до Верховної Ради України
Вересень 2007 р. – позачергові вибори до Верховної Ради
Січень–лютий 2010 р. – на президентських виборах переміг В. Янукович
21 квітня 2010 р. – угода між Україною і РФ про продовження терміну перебування Чорноморського флоту в Севастополі на 25 років
4 жовтня 2010 р. – скасування конституційної реформи 2004 р. Повернення до президентсько-парламентської форми правління
31 жовтня 2010 р. – місцеві вибори в Україні.

117–119. НАШ КРАЙ 1939–2010 рр.

1. Події Другої світової і Великої Вітчизняної війни на території краю.
2. Внесок жителів у визволення регіону.
3. Повоєнна відбудова краю (1944–1953)
4. Розвиток промисловості і сільського господарства (1953–1984)
5. Особливості процесів у регіоні в 1985–1991 рр.
6. Участь жителів краю в подіях, що сприяли суверенізації та проголошенню незалежності України.
7. Особливості суспільно-політичних перетворень в краї в роки незалежності.
8. Соціально-економічне становище регіону на сучасному етапі.
9. Особливості культурного розвитку краю.
10. Розвиток освіти, науки і культури краю.
11. Повсякденне життя мешканців краю.

www.4book.org

ДОДАТКИ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЕС – атомна електростанція
АН УРСР – Академія наук Української РСР
АПУ – Аграрна партія України
АРК – Автономна Республіка Крим
БЮТ – Блок Юлії Тимошенко
ВАСГНІЛ – Всесоюзна академія сільськогосподарських наук імені Леніна
ВВП – валовий внутрішній продукт
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді
ВПК – військово-промисловий комплекс
ГЕС – гідроелектростанція
ГУЛАГ – Государственное управление лагерей (рос.)
ГУУАМ – регіональне об'єднання Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану і Молдови
ДемПУ – Демократична партія України
ДКНС-ГКЧП – Державний комітет з надзвичайного стану – Государственный комитет по чрезвычайному положению (рос.)
ДКО – Державний комітет оборони
Дніпрогес – Дніпровська гідроелектростанція (м. Запоріжжя)
ДНЯЗ – Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ДРЕС – державна районна електростанція
ДСУ – «Державна самостійність України»
ЄБРР – Європейський банк реконструкції і розвитку
ЄЕП – єдиний економічний простір
ЄЕС – Європейська економічна спільнота («Спільний ринок»)
ЄС – Європейський Союз
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
КДБ – Комітет державної безпеки
КНДС – Конгрес національно-демократичних сил
КНР – Китайська Народна Республіка
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КП України – Комуністична партія України
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КСП – колективні сільськогосподарські підприємства
КУН – Конгрес українських націоналістів
МАГАТЕ – Міжнародне агентство з атомної енергії
МАУ – Міжнародна асоціація україністів
МБО – Міжнародне бюро освіти
МВД – Министерство внутренних дел (рос.)
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МВФ – Міжнародний валютний фонд
МГБ – Министерство государственной безопасности (рос.)
МДБ – Міністерство державної безпеки

www.4book.org

МЗС – Міністерство закордонних справ
Молдавська РСР – Молдавська Радянська Соціалістична Республіка
МОНМС – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту
МОП – Міжнародна організація праці
МП – малі підприємства
МТС – машинно-тракторні станції
НАМН України – Національна академія медичних наук України
НАН України – Національна академія наук України
НАТО – Організація Північноатлантичного договору
НБСЄ – Нарада з безпеки та співробітництва в Європі («Гельсінський клуб»)
НДБ – Наркомат державної безпеки
НДП – Народно-демократична партія
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НОК – Національний олімпійський комітет
НРУ – Народний рух України
НТР – науково-технічна революція
НУНС – «Наша Україна – Народна самооборона»
ОБСЄ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі
ОВД – Організація Варшавського договору
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН-Б – Організація українських націоналістів-бандерівців
ОУН-М – Організація українських націоналістів-мельниківців
ПДВУ – Партія демократичного відродження України
ПЗУ – Партія зелених України
ППУ – Партія промисловців і підприємців України
ПР – Партія Регіонів
ПРП – Партія «Реформи і порядок»
ПРРУ – Партія регіонального розвитку України
РЕВ – Рада економічної взаємодопомоги
РЄАП – Рада євроатлантичного партнерства
РНК – Рада народних комісарів
РПАС – Рада північноатлантичної співпраці
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РТС – ремонтно-технічні станції
РФ – Російська Федерація
СБ УПА – Служба безпеки УПА
СБУ – Служба безпеки України
СД – служба безпеки нацистської Німеччини
СДПУ – Соціал-демократична партія України
СДПУ(о) – Соціал-демократична партія України (об'єднана)
СМЕРШ – смерть шпигунам
СНД – Співдружність Незалежних Держав
СНО (START) – Договір про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь
СНУМ – Спілка незалежної української молоді
СОТ – Світова організація торгівлі
СПУ – Соціалістична партія України

www.4book.org

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УГВР – Українська головна визвольна рада
УГГ – Українська гельсінська група
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УГС – Українська гельсінська спілка
УЄФА – Європейський союз футбольних асоціацій
УКК – Український культурологічний клуб
УКРП – Українська консервативно-республіканська партія
УНП – Українська національна партія
УНР – Українська Народна Республіка
УНСО – Українська національна самооборона
УПА – Українська повстанська армія
УПЦ–КП – Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ–МП – Українська православна церква Московського патріархату
УРП – Українська республіканська партія
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСС – Українська студентська спілка
УХДП – Українська християнсько-демократична партія
УШПР – Український штаб партизанського руху
ФПГ – фінансово-промислові групи
ЦВК – Центральна виборча комісія
ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху
ЧАЕС – Чорнобильська атомна електростанція
ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Агропромисловий комплекс (АПК) – складова частина економіки, що поєднує в собі виробництво сільськогосподарської продукції, промислову переробку, матеріально-технічне обслуговування села.
Авансування – виділення грошових сум у рахунок майбутніх платежів за виконані роботи, надані послуги.
Акція – цінний папір, що свідчить про участь його власника в капіталі акціонерного товариства і надає право на одержання певної частини щорічного прибутку.
Акредитація вузів – передбачена законом процедура визначення статусу вищого закладу освіти та освітньо-професійного рівня підготовки фахівців, який він здійснює.
Альтернативні вибори – вибори, під час яких до виборчого бюлетеня внесено кілька кандидатур.
Амортизація – часткове перенесення вартості основних фондів через їхню зношуваність на виготовлений за їх допомогою товар.

Блок виборчий – угода між кількома політичними партіями про спільне висунення кандидатів на виборах у законодавчі та виконавчі органи влади.

www.4book.org

Буржуазні націоналісти – політичний ярлик часів соціалізму щодо тих, хто виступав за збереження національної мови, культури, звичаїв, історичних традицій рідного народу.
Бюджет державний – виражений у грошових сумах план майбутніх доходів і видатків держави, який складається і затверджується щороку.

Вето – спротив, заперечення; привілей глави держави, який дозволяє йому відкинути ухвалений парламентом закон чи призупинити його чинність до внесення парламентом у законному порядку поправок.
Вільна економічна зона – певна територія, де діють особливі пільгові економічні умови для іноземних і національних підприємств.
Волюнтаризм – соціально-політична практика, що характеризується нехтуванням об'єктивними законами історичного процесу, суб'єктивними бажаннями й довільними рішеннями осіб, які здійснюють її.
В'язень сумління – особа, ув'язнена або іншим чином обмежена у правах за політичні, релігійні або інші переконання, стать чи статус; в'язнем сумління визнають тільки тих, хто не вдавався у своїй діяльності до насильства та не закликав до нього.

Геноцид – злочин, який полягає у вчиненні дій, спрямованих на цілковите або часткове винищення певної національної, етнічної, релігійної чи расової спільноти.
Гіперінфляція – надзвичайно стрімке зростання товарних цін та грошової маси в обігу, що веде до різкого знецінювання грошової одиниці.
Госпрозрахунок – метод господарювання, що поєднує централізоване керівництво з певною господарсько-оперативною самостійністю підприємств.
Грошова емісія – випуск паперових грошей при недостатній кількості готівки та для покриття дефіциту державного бюджету.

Декларація – заява від імені парламенту, уряду, партії, урочисте проголошення положень чи принципів.
Депортація – вигнання, висилка окремих осіб чи цілих народів.
Депопуляція – вимирання, чисельне переважання показників смертності над показниками народжуваності.
Дефіцит бюджетний – перевищення видатків над доходами в рамках державного бюджету.
Дисидент – незгодний, особа, що не погоджується з панівною ідеологією.
Діаспора – перебування значної частини народу (етнічної спільноти) поза межами країни його походження. Виникає в результаті еміграції.

Екзархат – окрема церковна адміністративно-територіальна одиниця, що має певну самостійність.
Екстенсивний розвиток економіки – шлях розвитку, пов'язаний з простим кількісним збільшенням випуску продукції за рахунок зростання затрат живої праці, сировини і матеріалів.

Єпархія – церковно-адміністративна територіальна одиниця.

Інтеграція економічна – процес зближення економік ряду країн, їхня співпраця.
Інтенсивний розвиток економіки – шлях розвитку, за якого зростання обсягів суспільного виробництва відбувається за рахунок впрова-

www.4book.org

дження досягнень науково-технічного прогресу, підвищення рівня організації та управління, ефективного використання технічних, матеріальних і людських ресурсів.

Інфляція – переповнення грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що викликає їхнє знецінювання, зростання цін на предмети першої потреби, зниження валютного курсу, падіння реальної заробітної плати.

Інфраструктура – комплекс виробничих і невиробничих галузей економіки, які забезпечують умови для нормального функціонування суспільства (зв'язок, транспорт, шляхи сполучення, соціально-культурні, освітні, медичні заклади).

Інформаційне суспільство – стан розвитку суспільства, коли інформація, інформаційні технології перетворюються в потужний фактор виробництва, освіти, соціального і політичного розвитку

Капіталовкладення – кошти, що направляються на відтворення основних фондів; будівництво, розширення і реконструкцію підприємств, здійснення технічного прогресу в галузях народного господарства, на спорудження житлових будинків, шкіл, лікарень, інших об'єктів соціального призначення.

Карткова система – система розподілу продуктів, товарів та послуг за картками, що диференційовано видаються державою різним категоріям населення.

Корпоратизація – створення товариств, спілок, об'єднань на основі комерційних виробничих та інших інтересів.

Корупція – підкуп державних і політичних діячів.

Корумпований – продажний, підкуплений.

Космополітизм – теорія, що проповідує байдуже ставлення до історії Батьківщини, свого народу, національної культури, політики.

Лібералізація цін – зняття жорстких правил формування цін та їхнє погодження з державою, дозвіл на формування вільних цін, що формуються ринком.

Мажоритарна система – система виборів, за якої до уваги беруться лише голоси, подані за кандидата, що одержав більшість голосів на конкретних виборчих округах.

Міграція – переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання.

Монетарна політика – встановлення державою обсягів випуску грошових знаків та їх наповнення реальними цінностями (золотом, дорогоцінним камінням, нерухомістю, оборотними коштами тощо).

Науково-технічна революція – процес докорінних якісних змін у техніці й технології виробництва, енергетиці, організації праці, характері трудової діяльності людей, пов'язаний з перетворенням науки в безпосередню продуктивну силу суспільства і з'єднанням науки з виробництвом.

Нацизм (націонал-соціалізм, гітлеризм) – політичний рух (з 1919), ідеологія і політична практика, державний режим у Німеччині в 1933–1945 рр.; намагався обґрунтувати права Німеччини на завоювання інших народів і на панування над світом; терор проти незгодних поєдну-

www.4book.org

вав з масовою демагогічною пропагандою, служив обґрунтуванням масових убивств людей.
Національний дохід – новостворена в сфері матеріального виробництва вартість, або частина сукупного (валового) суспільного продукту, що залишається після спожитих засобів виробництва.
Номенклатура – панівний клас радянського суспільства, партійно-державне керівництво.

Оренда – форма економічних відносин, при якій особа чи група осіб одержує в користування від власника землю, засоби виробництва на визначений термін за визначену орендним договором плату.
Основні виробничі фонди (засоби) – активи, не призначені до продажу, які використовуються для виробництва продукції. До цієї категорії активів відносять землю, будівлі, машини, обладнання, пристрої тощо.

Популізм – прийняття рішень, що не базуються на глибокому осмисленні соціально-економічної та політичної ситуації, а зорієнтовані на задоволення миттєвих запитів населення, психологічних потреб натовпу.
Приватизація – передача державної або муніципальної власності за плату або безкоштовно у приватну власність.
Прожитковий мінімум – характеристика мінімуму життєвих засобів, необхідних для підтримання життєдіяльності працівника і відновлення його робочої сили.
Пропорційна система у виборчому праві – одна із систем виборів до представницьких органів, за якою мандати по кожному виборчому округу розподіляються між партіями відповідно (пропорційно) до кількості голосів, зібраних ними на виборах.
Постіндустріальне суспільство – післяіндустріальне суспільство; стан суспільства, коли визначальне значення набувають високі технології, зокрема інформаційні.

Реабілітація – виправдання, відновлення доброго імені несправедливо звинуваченої, зганьбленої чи засудженої особи.
Реквізиція – насильницьке відчуження чи тимчасове вилучення державою для її потреб майна, продовольства, що належало окремим громадянам.
Рентабельність – прибутковість виробництва. Визначається розміром прибутку, одержаним на одиницю капіталовкладень.
Репарація – повне чи часткове відшкодування переможеною державою збитків, завданих у ході війни, державі-переможниці.
Репатріація – повернення на батьківщину після війни військовополонених, цивільних полонених, біженців, переселенців, направлених на примусові роботи.
Репресії – незаконні осудження, масові розстріли, звинувачення населення.
Референдум – спосіб прийняття законів та вирішення найважливіших питань державного життя шляхом всенародного голосування.

Сепаратизм – прагнення окремих груп населення до відокремлення від держави.

www.4book.org

Соціалістичний реалізм – художній метод в літературі і мистецтві, який вимагає зображення дійсності відповідно до комуністичної ідеології.
Структурна перебудова економіки – зміна співвідношень основних елементів суспільного виробництва, співвідношення та форм взаємозв'язку між секторами господарства і видами виробництва, що визначають економічне життя суспільства.
Суверенітет – повна незалежність держави від інших держав в її зовнішній і внутрішній політиці.

Тоталітарний режим, тоталітаризм – політичний лад, за якого влада зосереджується в руках певної групи (найчастіше політичної партії), котра знищує демократичні свободи, повністю підпорядковує всі сфери життя своїм інтересам і утримує контроль над суспільством шляхом терору, політичного та духовного закабалення.
Трудодень – міра затрат праці і міра споживання в колгоспах. Кількістю вироблених трудоднів вимірювалася участь колгоспника в колгоспному виробництві та його частка при розподілі матеріальних і культурних доходів колгоспу.

Унітаризм – державний устрій, який характеризується централізованим керівництвом адміністративно-територіальними одиницями і відсутністю самоврядних засад.

Фашизм – тоталітарна форма правління, запроваджена 1922 р. в Італії Б. Муссоліні, диктатура й культ вождя (дуче) і підпорядкованої йому політичної еліти, ліквідація опозиції, парламенту, інститутів самоврядування і всіх інших партій; втручання в усі сфери суспільного життя при збереженні вільноринкових господарств і приватної власності.
Федерація – союзна держава, яка складається з державних утворень (республік, штатів, земель тощо), котрі мають певну політичну самостійність.

Цензура – контроль за змістом публікацій, видовищ, кінофільмів тощо спеціально створеними установами.

www.4book.org

ЗМІСТ

Вступ 3
§ 1–2. Зміст і структура курсу 3

Тема 1. **УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)**

§ 3. Радянсько-німецькі договори 1939 р. і західноукраїнські землі 11
§ 4–5. Україна в 1939 – першій половині 1941 р. 16
§ 6–7. Окупація України військами Німеччини та її союзників 21
§ 8. Окупаційний режим в Україні 29
§ 9–10. Розгортання руху Опору в Україні 34
§ 11–12. Україна в умовах радянських наступальних операцій 1943 р. 41
§ 13. Рух Опору в Україні в 1943 р. 48
§ 14. Завершення розгрому нацистів в Україні 53
§ 15. Відновлення радянського режиму в Україні 59
§ 16. Культура України в роки війни 66
§ 17. Підсумково-узагальнюючий урок 72
§ 18–19. Уроки творчості 75

Додаткова література 76
Запам'ятайте дати 77

Тема 2. **УКРАЇНА ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1945 – ПОЧАТОК 1953)**

§ 20–21. Перехід України до мирного життя 79
§ 22–23. Україна в системі міжнародних відносин 85
§ 24–25. Відбудова промисловості 90
§ 26. Голод 1946–1947 рр. 96
§ 27–28. Село після голоду. Життєвий рівень народу 100
§ 29–30. Радянізація західних областей України 107
§ 31–32. Культурне життя в Україні у другій половині 40-х – на початку 50-х років 113
§ 33. Підсумково-узагальнюючий урок 122
§ 34–35. Уроки творчості 125

Додаткова література 125
Запам'ятайте дати 126

Тема 3. **УКРАЇНА В ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1964)**

§ 36–38. Україна на початковому етапі десталінізації (1953 – початок 1956) 128
§ 39–40. Офіційна десталінізація та її підсумки 136
§ 41–42. Нові повноваження України у складі СРСР 141
§ 43–44. Економіка і життєвий рівень населення України наприкінці 50-х – у першій половині 60-х років 147
§ 45–47. Культура і духовне життя в Україні 156
§ 48–49. Зародження дисидентського руху в Україні 165
§ 50. Підсумково-узагальнюючий урок 171
§ 51–52. Уроки творчості 174

www.4book.org

Додаткова література . . . 174
Запам'ятайте дати . . . 175

ТЕМА 4. **УКРАЇНА В ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (середина 60-х – початок 80-х років)**

§ 53–55. Політико-ідеологічна криза радянського ладу в Україні . . . 176
§ 56–57. Стан народного господарства і назрівання економічної кризи . . . 186
§ 58–59. Демографічні і соціальні зміни . . . 193
§ 60–61. Дисидентський рух . . . 201
§ 62–64. Культура і духовне життя . . . 208
§ 65. Підсумково-узагальнюючий урок . . . 217
§ 66–68. Уроки творчості . . . 220

Додаткова література . . . 221
Запам'ятайте дати . . . 222

ТЕМА 5. **РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1985–1991)**

§ 69–70. Радянська «перебудова» і Україна . . . 223
§ 71–72. Наростання економічної кризи в Україні . . . 232
§ 73. Спроби політичних реформ . . . 240
§ 74–76. Розгортання національно-визвольного руху . . . 243
§ 77–78. Суверенізація Української РСР . . . 253
§ 79–80. Проголошення незалежності України . . . 261
§ 81. Підсумково-узагальнюючий урок . . . 270
§ 82–83. Уроки творчості . . . 274

Додаткова література . . . 274
Запам'ятайте дати . . . 275

Тема 6–7. **УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991–2011)**

§ 84–85. Державотворчий процес у 1991–1994 рр. . . . 277
§ 86–87. Європейський вибір України . . . 285
§ 88–89. Економічне становище України в першій половині 1990-х років . . . 293
§ 90–91. Політичні процеси в 1991–1994 рр. . . . 301
§ 92–94. Конституційний процес в Україні. Конституція України 1996 р. . . . 308
§ 95–98. Боротьба політичних сил в Україні в 1995–2010 рр. . . . 313
§ 99–101. Зовнішньополітичні орієнтири в 1995–2010 рр. . . . 329
§ 102–104. Формування ринкової економіки . . . 338
§ 105–107. Соціальне життя . . . 349
§ 108–110. Культурне життя в умовах незалежності . . . 360
§ 111. Релігійне життя в Україні в умовах незалежності . . . 375
§ 112–113. Підсумково-узагальнюючий урок . . . 381
§ 114–116. Уроки творчості . . . 387

Додаткова література . . . 388
Запам'ятайте дати . . . 389

§ 117–119. Наш край 1939–2010 рр. . . . 390

Додатки
Список скорочень . . . 391
Словник термінів і понять . . . 393

www.4book.org

Навчальне видання

ТУРЧЕНКО Федір Григорович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

11 клас

Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Профільний рівень

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Редактор *Леся Богослов*
Обкладинка *Василя Марущинця*
Макет і художнє оформлення *Юлії Ясінської, Юлії Кущ*
Комп'ютерна верстка *Олени Білохвост*
Технічний редактор *Цезаріна Федосіхіна*
Коректор *Валентина Бондар*

Формат 70×100/16.
Умовн. друк. арк. 32,5. Вид. № 1147.
Тираж 5023 пр. Зам. № 11-415.

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 3966 від 01.02.2011.

Виготовлення фотоформ та друк на
ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
вул. Л. Курбаса, 4, м. Біла Церква, 09117.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4063 від 11.05.2011.

www.4book.org

Видавництво «Генеза» пропонує

для учнів 11 класу

загальноосвітніх навчальних закладів
підручник Ф.Г. Турченка «Історія України».
Видання продовжує нову серію
підручників з поглибленим вивченням історії,
відповідає навчальній програмі,
затвердженій МОН України
для профільного рівня.

З питань реалізації звертатися:

ТОВ «Центр навчально-методичної літератури»,
тел.: (044) 408-73-81, 408-75-66,
408-38-21, 497-95-62
e-mail: books@cnml.com.ua
e-mail: sales@cnml.com.ua

ISBN 978-966-11-0102-8

www.4book.org